

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

УДК` 9 (477)=411.16:33 “19”

Козерод Олег Віталійович

“ЄВРЕЇ УКРАЇНИ В 1921 – 1929 РР.”

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
по спеціальності – 07.00.01 – історія України

Науковий консультант: д.і.н., професор
Шаповал Юрій Іванович

Київ 2008

ЗМІСТ.....	2
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ЄВРЕЇ УКРАЇНИ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА.....	12
1.1. Теоретико-методологічні засади вивчення історії євреїв України 1920-х років.....	12
1.2. Література першої половини 20-х років ХХ ст. про історію євреїв у період непу.....	19
1.3. Історіографія життя і діяльності євреїв України у період непу: друга половина 20-х – середина 50-х років ХХ ст.....	30
1.4. Література 1960 – 2008 років про історію євреїв у період непу.....	47
1.5. Євреї України в роки непу: джерелознавчий аспект.....	74
РОЗДІЛ II. ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....	94
2.1. Етнонаціональні та соціальні процеси в українських землях у кінці ХІХ ст. – 1910-х рр.....	94
2.2. Політичні аспекти становища національних меншин.....	102
2.3. Соціально-економічні виміри становища національних меншин.....	113
2.4. Культурні процеси та чинники буття національних меншин.....	120
РОЗДІЛ III. СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	126
3.1. Євреї як об’єкт впливу військово-політичних сил в Україні у 1921–1922 роках.....	126
3.2. Боротьба Радянської влади з голодом серед єврейського населення в Україні у 20-х роках ХХ ст.....	158
3.3. Допомога єврейським дітям у 1920 році.....	174
3.4. Розвиток єврейської кооперації в Україні у 20-х роках ХХ ст.....	185
РОЗДІЛ IV. НОВІ АКЦЕНТИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ І ЄВРЕЙСТВО УКРАЇНИ.....	199
4.1. Сіоністський рух в Україні в першій половині 1920-х років.....	199
4.2. Розвиток руху “Маккабі” в Україні у 1920-х роках.....	208
4.3. Антисемітизм в Україні: причини та наслідки.....	216
4.4. Боротьба з іудаїзмом в Радянській Україні у 1921 – 1929 рр.....	229
4.5. Єврейські жінки в Україні у 1920-х роках.....	264
4.6. Земельна політика Радянської влади щодо єврейського населення України та колонізація Криму у 20-ті роки ХХ ст.....	287
РОЗДІЛ V. ЄВРЕЙСЬКА ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО В 20-х РОКАХ ХХ СТ.....	304
5.1. Розвиток єврейської науки й освіти в Україні в 1920-х роках.....	304
5.2. Боротьба Радянської влади з мовою іврит в Україні у 1921–1929 рр.....	319
5.3. Єврейське мистецтво в 20-х роках ХХ ст.....	327
ВИСНОВКИ.....	371

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ.....	377
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	438
ДОДАТКИ.....	444

ВСТУП

Нові реалії наукового та суспільно-політичного життя в Україні в XXI столітті висувають перед історичною наукою важливі завдання, пов'язані з дослідженням історії та культури її національних меншин. Сучасна національна інфраструктура України є великим історичним надбанням, вона склалася історично в результаті етнонаціональних процесів, трансформувалася та змінювалася протягом багатьох десятиліть. Вивчаючи історію України, слід пам'ятати, що це історія не лише українського, але й інших народів, які здавна жили на її території. Тому об'єктивної картини історії нашої держави неможливо створити, не дослідивши історії її національних меншин. Українська історична та філософська думка тривалий час великого значення надавала історії національних меншин як складовій загального процесу втілення в життя ідеї української державності. Міжетнічні відносини і становище неукраїнського населення в Україні вивчалися у працях В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Кістяківського [1], де розглядалися і питання, пов'язані з історією євреїв. Вони зберігають свою актуальність для сучасного розвитку науки. В незалежній Україні швидко розвиваються дослідження історії і культури східноєвропейського єврейства та єврейства українського – його складової частини. У 20-ті роки ХХ ст. євреї України, разом з росіянами, поляками, татарами, греками, відігравали важливу роль в етнічній структурі суспільства. Вони робили вагомий внесок у розвиток науки і культури, продуктивних сил, народного господарства країни тощо. Особливості розвитку радянської історіографії щодо євреїв України протягом останніх десятиліть значною мірою зумовили інтерес до цієї теми сучасної історичної науки. Заборона всього, що стосувалося дослідження єврейської історії, яка діяла в СРСР протягом 1930 – 1980 років, призвела до того, що історія цього періоду, включаючи часи непу, є “білою плямою” [2]. Залишаються поза увагою дослідників і до цього часу не введені до наукового обігу важливі матеріали з історії інститутів єврейської громади міст та містечок України, діяльності деяких діячів єврейської культури, науковців тощо.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі зростає важливість і актуальність питань, які пов'язані з розвитком національної політики в Україні. Тому принципового значення набувають дослідження перехідних етапів у історії найбільших національних громад в Україні, в тому числі єврейської громади, яка зазнала принципових трансформацій унаслідок початку більшовицького соціального експерименту в країні в 1920-ті роки.

Сьогоднішня національна інфраструктура України є великим надбанням, вона склалася історично унаслідок глибинних процесів, трансформувалася та змінювалася протягом багатьох сторіч. Розглядаючи історію України, слід мати на увазі, що це не тільки історія українського народу, але й історія інших народів, які здавна жили на її території та брали безпосередню участь у житті цієї країни. Тому об'єктивної картини історії нашої держави неможливо відтворити, не розкривши і не дослідивши закономірностей розвитку та історії її національних меншин.

Історія участі євреїв у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України у 1920-ті роки становить актуальну та одну із недостатньо вивчених у вітчизняній історіографії проблем. Всебічне дослідження його історії та процесу розвитку інститутів єврейського життя має свої специфічні особливості. По-перше, вони поряд з історією єврейського народу становлять важливі проблеми історії української держави. Їх аналіз дає змогу по-новому підходити до аналізу подій періоду нової економічної політики.

По-друге, визначаючи періодизацію етнопонаціональної історії нашої держави, слід враховувати зміну проблематики та методологічних підходів у працях істориків, зміну закономірностей у формуванні джерельної бази, характеру наукових робіт і, нарешті, ідейну боротьбу, в умовах якої розвивалася історіографія.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Робота виконувалася у контексті державної програми наукових досліджень етнопонаціональних процесів в Україні в межах держбюджетної теми Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України “Єврейська ідентичність: світовий етнополітологічний та етноісторичний контекст” (номер державної реєстрації 0103U000184). Тема дисертаційного дослідження затверджена відділом єврейської історії та культури та Вченою радою Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України від 24 червня 2007 р. (Протокол № 7).

Об'єктом дослідження є проблема історії євреїв України у період 1921 – 1929 рр.

Предметом дослідження є соціально-економічний та політико-етнокультурний аспекти життя євреїв України в роки нової економічної політики.

Територіальні межі дослідження охоплюють УСРР відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу.

Обґрунтування хронологічних меж дослідження. Щодо періодизації нової економічної політики серед дослідників існують різні точки зору. Однак більшість фахівців вважає, що нова економічна політика тривала з весни 1921 до осені 1929 років. Початок цій політиці поклав X з'їзд РКП(б), який прийняв рішення про перехід від продрозкладки до продподатку, що стало початком непу. Закінчення періоду нової економічної політики відносять до моменту прийняття ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 року постанови “Про підсумки і подальше завдання колгоспного будівництва”. Вона передбачала згортання непу та поширення масової колективізації.

Головною метою дисертаційного дослідження є визначення та аналіз основних тенденцій розвитку інститутів єврейської громади України в 1920-ті роки. Автор прагнув визначити причинно-наслідкові зв'язки та основні віхи політики різних органів державної влади, громадських та господарських органів щодо єврейського питання в Україні у 1921 – 1929 роках, а також особливості розвитку єврейських громадських установ. На підставі аналізу були визначені головні чинники об'єктивних закономірностей соціального та культурного розвитку єврейської громади України в роки нової економічної політики.

Виходячи з цього, у дисертації визначилися такі **головні науково-дослідницькі завдання:**

- дослідження соціального становища єврейської громади України після закінчення громадянської війни 1918 – 1920 років;
- узагальнення досвіду періоду непу щодо надання правової та соціальної допомоги нужденним мешканцям міст та містечок України з боку державних та громадських організацій. Особлива увага приділялася вивченню різних заходів для допомоги від наслідків голоду в період початку 1920-х років;
- аналіз основної літератури з історії єврейської громади 1920-х років в Україні, створення загальної картини розвитку світової історіографії;
- вивчення заходів органів вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР щодо єврейської громади, боротьба з політичними та громадськими єврейськими організаціями різного напрямку;
- вивчення та аналіз основних важливих соціальних заходів влади у період непу щодо єврейської громади України, в тому числі проведення переселенської політики, надання гуманітарної допомоги знедоленим верствам єврейського населення;
- дослідження впливу закордонних єврейських організацій на соціальне та політичне становище єврейської громади, взаємодії радянської влади з “Джойнтом” та іншими закордонними організаціями;
- дослідження форм і заходів суспільно-політичного тиску на представників єврейської релігії та культури, застосування авторитарних заходів щодо сіоністських та молодіжних партій та структур;
- дослідження змін основних інститутів єврейської релігійної громади, пов’язані з впливом “хаскалі”;
- дослідження закономірностей розвитку культури на їдиш, участі євреїв у розвитку науки, мистецтва, кіно тощо.

Методологія і методи дослідження. Методологічну базу дисертації становить принцип історизму, що у нашому розумінні являє собою підхід до історичних процесів та явищ з позицій динаміки, вивчення взаємозв’язків між ними та їх взаємообумовленості; принцип багатofакторності, тобто вивчення суб’єктивних та об’єктивних чинників, які в сукупності дають можливість встановити, чому саме так розвивалася історія єврейського життя в Україні в період непу.

Автор спирався також на системний підхід як одну з головних умов справжньої науковості будь-якого дослідження.

У теоретично-методологічну основу дослідження також покладено вивірені часом та визнані науковцями різних історіографічних шкіл принципи науковості, орієнтації на загальні моральні цінності, поєднання минулого та сучасного.

Конкретними методами, на яких базувався автор, були історико-порівняльний та хронологічно-проблемний, які були використані під час аналізу здобутків і відмінностей української, російської та зарубіжної історіографії, метод періодизації та метод формально-кількісного аналізу.

Наукова новизна дослідження визначається авторською концепцією аналізу проблеми, комплексним соціальним (політичним, культурологічним) підходом до історії єврейського населення в період політики коренізації та соціально-економічних перетворень періоду непу. Як наслідок, створено концепцію єврейського життя у 1920-ті роки. Завдяки дослідженню сформульовано нові положення. А саме:

- Зроблена одна з перших спроб комплексного історіографічного аналізу наукової літератури за темою обраного дослідження і окреслено проблеми, що потребують подальшого вивчення.
- Доведено, що становлення і розвиток єврейських громадських установ відбувалися під впливом політики більшовицької партії, яка керувалася марксистсько-ленінською доктриною національної політики щодо національних меншин в Україні.
- Встановлено місце, роль і значення створення єврейських секцій, єврейських наукових і культурних установ в УСРР, проаналізовано їхні здобутки і нерозв'язані проблеми. Доведено, що недооцінювання проблем розвитку цих органів стало одним із чинників занепаду єврейського культурного життя наприкінці 20-х років.
- Детально продемонстровано, що організаційний розвиток єврейських установ у соціальній і суспільно-політичній галузях в УСРР був складним, суперечливим і сповненим вад; структура часто і невиправдано зазнавала змін, які здебільшого не відбивалися позитивно на їхній роботі.
- Комплексно досліджено процес формування політики більшовиків щодо єврейського населення України в 1921 – 1929 роках, проаналізовано найважливіші законодавчі й інші нормативні акти, що були прийняті в цей період. У результаті сформульовано висновки щодо відповідності офіційної політики до реалій боротьби з єврейськими громадами та установами.
- Підтверджено, що ідейно-політичний вплив більшовицької партії, класовий характер економічної політики стали негативними чинниками розвитку єврейського життя в УСРР.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані у вузівських і шкільних підручниках, краєзнавчій і просвітницькій роботі. Вони стануть у нагоді в розробці нормативних і спеціальних курсів з єврейської історії та культури, історії іудаїзму. Результати й висновки дисертаційного дослідження можна використати у розробці та впровадженні окремих напрямів національної політики в Україні, в наукових розробках і комплексних дослідженнях проблем міжетнічної та міжконфесійної толерантності та злагоди в українському суспільстві. Серед питань, котрі потребують свого якнайшвидшого вирішення, – забезпечення реальних, а не декларативних кроків щодо захисту національних меншин, аналіз сучасного стану політики органів центральної та місцевої влади щодо різних національностей і запобігання дискримінації за національною ознакою. Тому з врахуванням актуальності та особливого значення проблеми результати проведеного дослідження можуть доповнити окремі елементи програми побудови в Україні мирного етнічно полікультурного суспільства, в якому поважаються права представників усіх етнічних та релігійних груп.

Апробація результатів дослідження відбувалася у формі повідомлень та доповідей на міжнародних і республіканських конференціях, семінарах, симпозиумах. Зокрема, на міжнародній конференції «Європа у ХХ ст.: шлях від війни до миру» (м. Харків, 12 – 18 травня 1996 р.), V міжнародній конференції “Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи” (м. Київ, 1998), VIII міжнародній конференції по іудаїці (м. Корольов, 2000), міжнародній конференції “Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід роботи, перспективи” (м. Київ, 2001), VII міжнародній щорічній міждисциплінарній конференції по іудаїці (Москва, 2000), Відкритому форумі робітників єврейської освіти «Єтрог-5761» (Київ, 2001), міжнародній конференції “Катастрофа Європейського Єврейства під час Другої світової війни: Рефлексії на межі століть” (Київ, 2000), IX міжнародній щорічній міждисциплінарній конференції по іудаїці (Москва, 2002), VIII Конгресі Європейської Асоціації гебрейських досліджень у Москві, конференції Міжнародного Інституту соціальної історії у Гаазі (м. Гаага, 2002), конференції Центру гебраїстики та єврейських досліджень (м. Оксфорд, 2007). Результати дослідження доповідалися на науково-теоретичних конференціях у Київському та Харківському національних університетах, Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Крім того, основні положення дисертації були доведені до наукової громадськості шляхом публікації у наукових збірниках Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Бюлетені Української асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Дніпропетровського національного університету, Мелітопольського державного педагогічного університету, Запорізького державного університету. Загалом концепція та основні положення дослідження розглядалися на 30 конференціях, засіданнях “круглих столів” (міжнародних, всеукраїнських). Дисертація обговорювалася у відділі єврейської історії та культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України і була позитивно оцінена критикою.

Публікації. Основний зміст дисертації опубліковано в монографії “Євреї України в період нової економічної політики: 1921 – 1929 рр.” (К., 2003), та 22 статтях у фахових виданнях. Основні результати дослідження були також опубліковані у виданнях науково-теоретичного і громадсько-політичного альманаху “Грані”, Наукових записках Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Бюлетені Української асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Дніпропетровського національного університету, Мелітопольського державного педагогічного університету, Запорізького державного університету, Оксфордського центру єврейських досліджень.

Структура дисертації складається зі вступу, п’яти розділів та 22 підрозділів, висновків, списку джерел і літератури. Така структура обумовлена метою, завданням

та головними напрямками дослідження. Обсяг роботи становить 445 с., з них 376 с. – основний текст (Список джерел і літератури 1007 назв на 62 сторінках).

РОЗДІЛ I

ЄВРЕЇ УКРАЇНИ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Теоретико-методологічні засади вивчення історії євреїв України 1920-х років.

Осмислення історії євреїв України в період 1920-х років неможливе без опертя на теоретичні засади етнополітики та міжнаціональних відносин і застосування необхідних методів наукового дослідження, котрі у своїй сукупності складають методологію. Для дослідження обраної теми до найбільш важливих методів слід віднести загально- наукові, етнополітологічні та історичні, а також методи суміжних наук: політології, історіографії, джерелознавства, етнології, соціології тощо. Зупинимось докладніше на теоретичних основах дослідження. Історичне осмислення життєдіяльності національних меншин в Україні, зокрема єврейської, неможливе без використання теорії пізнання та дотримання основних принципів і застосування адекватних методів дослідження. Такий спосіб пізнання ґрунтується на досягненнях сучасної етнології, досвіді проведення національної політики, надбаннях вітчизняної та зарубіжної історіографії та достовірній джерельній базі.

Теоретико-методологічні засади дослідження проблем історії народів Європи були закладені у працях таких відомих філософів історії, як Леопольд фон Ранке (1795 – 1886), Робін Коллінгвуд (1887– 1943), Освальд Шпенглер (1880 – 1939), Карл Маркс (1818 – 1883) та Арнольд Тойнбі (1889 – 1975) [9]. Одним із перших методологів історії, котрий виділив історичну науку серед інших наукових дисциплін та створив окрему методологічну філософську базу для історичних досліджень, – “король європейської історіографії”, історик Леопольд фон Ранке. Автор концепції “об’єктивної історії”, в якій постать історика відокремлюється від безпосередньо історичних подій, Леопольд фон Ранке заклав підстави сьогоднішніх методологічних підходів представників західної історіографії. Об’єктивність його підходу базувалася на заклику до дослідників не виступати у ролі судді стосовно тих або інших історичних подій, а досліджувати, що саме відбувалося у тому історичному періоді, котрий досліджувався вченими. Важливим принципом наукового дослідження Леопольд фон Ранке вважав можливість абстрагування історика від історичних подій та використання принципу критичності до текстового наповнення історичних джерел. Методологічна система фон Ранке складалася із трьох основних невід’ємних частин: критицизму, точності та проникнення у суть історичних подій. Ще два метода – філологічного аналізу та текстового критицизму були запропоновані ним як доповнюючі до системи методології. Поява такої філософської системи у Європі знаменувала собою початок нової ери у історичній методології та викликала до життя багато дискусій та робіт, які відбувалися практично в усіх університетах нашого континенту. Популярність методологічної теорії та велика кількість послідовників Леопольда фон Ранке привели до того, що була створена методологічна “об’єктивна школа”, яка має великий вплив на сучасну єврейську історіографію. Важливе значення для дослідника етнології на

сьогодні має подолання догматичності трактування марксистської методології наукового пізнання, хоча на сьогодні підходи “історичного матеріалізму” використовуються низкою фахівців, перш за все соціальних істориків. Але, зважаючи на досвід повного панування марксистської методології історичного дослідження в Україні у ХХ столітті, важливим є подолання стереотипів догматичного трактування етносів, націй та етнопонаціональних груп з позицій партійно-класового розуміння націй і ленінської національної політики.

Загалом, не слід забувати, що великої шкоди розвитку національної культури радянських народів у ХХ столітті завдали політичні концепції “стирання національних відмінностей в епоху соціалізму” та “злиття націй задля формування нової етнічної спільноти – радянського народу”. На даному етапі відбувається важливий процес формування нових підходів до національної політики влади. В умовах незалежної та демократичної України повинні з’явитися послідовні доктрини збереження національної самобутності усіх етносів, котрі проживають на території країни, та збалансування україноцентричного підходу, формування якого практично завершилося на початку 1990-х років, та відповідальності за збереження культури і самобутності інших етносів, що несе на собі кожна європейська демократична держава. Важливими принципами нових підходів мали стати поліваріантність та поліцентричність у трактуванні подій в українській історії, вільних від еkleктизму трактування історичних подій, та відповідальне ставлення до формування сучасної політики щодо національних меншин в Україні. Це важливо перш за все для збереження єдності української нації в цілому та подолання регіональних та місцевих конфліктів, що мають історичні коріння.

Удале вирішення цих проблем матиме позитивний відбиток на сфері міжнародних та міждержавних відносин, буде сприяти підвищенню авторитету України як держави серед інших країн Європи.

Теорія, метод і проблеми пізнання є важливими компонентами будь-якої наукової галузі, включаючи історичну етнологію. Під теорією розуміють логічну та цілісну систему наукових ідей та сталих уявлень, що пояснюють сутність та об’єктивні зв’язки між окремими фактами у рамках досліджуваної теми. Історична етнологія досліджує проблеми політики влади щодо окремих національностей, а також міжнаціональних контактів та відносин. Важливою частиною об’єктивного підходу до вивчення такого етносу, як єврейський, зокрема, є розуміння історичних засад формування цього етносу, його внутрішньої особливої структури та багатосторонньої історії. Важливим чинником вивчення історії євреїв України є врахування ідеологічних засад релігії іудаїзму та історичної пам’яті “народу Біблії”, котрий формувався за певних історичних обставин. Тому важливою частиною етнології як розділу історії і народознавства, що вивчає походження та формування окремих етносів, є розвиток їх звичаїв, культури, мови, побуту тощо.

Особливістю нашого дослідження є те, що історія єврейської громади в Україні у період 1920-х років розглядається як міждисциплінарна проблема – історико-етнологічна, із врахуванням особливостей надбань та особливостей єврейської

цивілізації.

Зупинимося на авторському трактуванні найбільш вживаних понять дисертації, що ґрунтується на новітніх даних із науково-довідкових джерел:

- Єврейська національна меншина в Україні – історична сформована частина єврейського етносу-нації, котра проживала на території України з періоду Київської Русі та становила одну із важливих суб'єктів української історії протягом періоду формування та утворення української держави. Єврейська меншина мала та має свої громадські інститути, підтримує зв'язки із місцем проживання основної частини етносу – державою Ізраїль та прагне до збереження своєї етнічної та духовної самобутності в умовах розвитку демократичної України.
- Етнічна історія – галузь історичної науки, що вивчає хронологічно-подієвий розвиток етнонаціональних груп або окремого етносу, а також досліджує процеси змін та трансформації етносу та основні події і факти його історії на окремих етапах розвитку.
- Етнічна ідентичність євреїв України – відчуття відмінності від інших національних груп та спільнот, усвідомлення представниками єврейського етносу належності до своєї нації. Цей принцип ґрунтується на визнанні основних духовних принципів існування єврейського народу, збереженні ментальності, традицій, звичаїв, народних обрядів, національної мови та культури.

Під час наукового дослідження обраної теми автор опирався на перевірені часом методи історичного дослідження, котрими керується сучасна історична наука та етнологія. Основними з них є такі:

- історизму, що містить принципи внутрішнього та зовнішнього критицизму.

Внутрішня критика при цьому включає докази історичної достовірності, щодо якого діє загальне правило, яке, за Луї Готтшалком, свідчить, що “кожен важливий документ або факт повинен верифікуватися в процесі встановлення довіри окремо, незалежно від загальної довіри до автора цього документа” [10]. Отже, кожна частина доказової бази має розглядатися істориком в індивідуальному порядку. Зовнішній критицизм містить у собі, згідно з Шафером, застосування контент-аналізу та порівняння із іншими документами у процесі верифікації джерельної бази дослідження. Контент-аналіз при цьому включає в себе дослідження анахронізмів у мові, відповідальність змісту документів культурній обстановці того часу. При цьому можуть використовуватися методи палеографії, вивчення особливостей почерку, дослідження стилеметрії та зіставлення літературного стилю із стилями інших авторів, або знаходження посилань на інші праці цього автора;

- конкретно-історичний підхід до політики влади щодо євреїв України, по-перше, дозволив зробити висновки щодо особливостей розвитку єврейського етносу в період нової економічної політики в Україні, а по-друге, дослідити як формувалася та змінювалася політика державних органів управління щодо євреїв на різних етапах досліджуваного періоду;

– метод синтезу, що дозволив поєднати окремі фрагменти інформації в рамках наукової гіпотези та формулювати достатню аргументацію щодо описання історичних подій за участю представників єврейської меншини України. Згідно із Беханом МакГуллагом, метод синтезу об'єднує інформацію з різних джерел стосовно історичної гіпотези та дозволяє сформулювати такий підхід до наукового пізнання: “Якщо історична гіпотеза пояснює велику кількість різноманітних фактів, набагато більше, ніж будь-які конкуруючі пояснення, то вона може бути правдивою”[11];

– кількісно-статистичний метод використовувався задля змістовного аналізу великих обсягів статистичних даних і відомостей, котрі пов'язані із демографічними змінами у складі єврейської громади України. Метод також слугував задля аналізу процесів колонізації нових сільськогосподарських районів України в період колективізації, а також аналізу впливу представників єврейської меншини на процеси прийняття рішень у державі, у тому числі тих, що стосуються участі євреїв у партійному, державному, судовому апараті;

– системний підхід у дослідженні історії євреїв в Україні був застосований у процесі відбору та формування джерельної бази дослідження, історіографічного аналізу, він є невід'ємною умовою отримання комплексу знань стосовно будь-якого поліетнічного суспільства та системи міжнаціональних відносин, що були характерні у той період;

– хронологічний метод дозволив відтворити основні характерні риси життя євреїв України в період непу в суворій послідовності розвитку подій і разом із методом періодизації дозволив сформулювати основні етапи історії євреїв в Україні у 1920-ті роки, а також відзначити особливості розвитку цього етносу протягом наступного історичного періоду;

– структурно-функціональний метод має зв'язок з системним підходом, він дозволяє оцінити та розглянути багатогранність політики щодо єврейської меншини як системи, котра сформувалася за допомогою різних інструментів політичного та соціального впливу та функції регулювання міжнаціональних відносин в Україні в досліджуваній період;

– методи ретроспективи і перспективи застосовано в процесі реконструкції єдиної картини історичних подій, що стосуються політики влади щодо єврейської громади в аспекті їх подальшого впливу на усю історію єврейства України у ХХ столітті. Також автор враховував особливості передісторії життя євреїв в Україні протягом багатовікового періоду до 1920-го року та процес збереження самотності євреїв, у тому числі звичаї, обряди, у суспільній свідомості, боротьбу проти асиміляції тощо.

– методи класифікації та типології дозволили систематизувати основні надбання історіографії та джерелознавства досліджуваної теми, згрупувати різні політичні та громадські організації євреїв України за їх напрямками, типологізувати форми прояву національної свідомості євреїв, у тому числі у формі сіоністських, культурно-мовних і релігійних інституцій і структур;

– принцип наукового плюралізму – дозволив використовувати надбання зарубіжної історіографії та різних шкіл вивчення єврейської історії України, змінити застарілі методи, властиві методологічному монізму, на нові плюралістичні підходи, що

використовують дослідники, працюючи у світовому інтелектуальному просторі та умовах вільного доступу до інформації та архівних джерел.

У дослідженні автор застосовував також частково й інші методи наукового дослідження, зокрема синергетичний, соціокультурний, логічно-інтуїтивний, сциєнтичний та метод спостережень.

Отже, залучення комплексу методів історичного дослідження із врахуванням новітніх досягнень європейської методології та історіографії дали змогу проаналізувати основні етапи та характерні риси реформування та суттєвих змін, яких зазнала єврейська громада України під час радянсько-партійних експериментів періоду 1920-х років.

1.2. Література першої половини 20-х років ХХ ст. про історію євреїв у період непу.

Участь євреїв у суспільно-політичному житті України у період нової економічної політики не була предметом спеціального наукового дослідження, хоча деякі аспекти цієї теми знайшли відображення у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі.

Проблема життя і діяльності євреїв України у 20-х роках вивчалась і досліджувалась в багатьох працях. Але належали вони перу не професійних істориків, а практичних працівників, партійних та радянських функціонерів, які мали відношення до єврейської меншини України. Перші праці з актуальних проблем історії євреїв з'являються у 1921 році, – відразу ж після встановлення радянської влади в Україні. Вони втілюють найзлободенніші проблеми розвитку єврейських традиційних інститутів у період становлення і зміцнення радянської влади, сповнені свідчень про те, як жило міське єврейство після завершення громадянської війни.

Чимало їх присвячено найбільш важливій для того періоду проблемі – відновленню життя містечок та міст України, які постраждали від погромів, що їх чинили військові формування і селянські загони різних політичних течій у 1919 – 1921 роках. Одна з перших таких праць з’явилася у Києві у 1921 році під назвою “Статистика погромлених (м. Богуслав)”. Вона поклала початок масовому виданню книг та матеріалів, пов’язаних із загибеллю у ході погромів єврейських громад багатьох містечок та міст України. На основі аналізу та узагальнення великого фактичного матеріалу у цій книзі відтворюється картина погромної справи різноманітних військових формувань в певному містечку Київської губернії, яке пережило кількаразові погроми і масові убивства [12].

Того ж року, майже одночасно, в Києві та Москві були опубліковані дослідження М. Мозіна “Из истории добровольческой погромщины” та А. Ф. Малеева “Тридцать дней погрома в местечке Кривое Озеро”. В них, зокрема, розкривалася антисемітська спрямованість погромів, вчинених білогвардійськими частинами, їх виняткова організованість, аналізувалась проблема солідарних злочинних дій білих і місцевого населення у ряді містечок, таких, наприклад, як Криве Озеро, що в результаті тридцятиденної різанини взагалі перестало існувати [13].

На цю ж тему у 1921 році у видавництві “Держвидав” вийшла праця О. Брика “Українсько-єврейські взаємовідносини”, де було зроблено спробу аналізу найгостріших і найзлободенніших на той момент проблем взаємовідносин між єврейською громадою України та корінним населенням. Автор відзначає стійку тенденцію, засновану на ідеях диктатури пролетаріату, соціально далекої селянському населенню, до ототожнення частини українського населення УСРР з євреями – носіями міської та ремісничої культури. Він робить висновок, що вихід зі складного становища у суспільстві, яке склалося в Україні, – у проведенні масштабної пропагандистської та роз’яснювальної роботи в країні, відкритому спілкуванні українського та єврейського населення [14].

Зарубіжну історіографію у цей момент цікавили такі самі дослідницькі проблеми, що й радянську історіографію. Так, у газеті “Єврейська трибуна” (м. Париж) 12 серпня 1921 року вийшла стаття А. Дю-Шайла “Ідеологія і практика антисемітизму в Криму”. В ній наводяться численні факти антиєврейської агітації на півострові, яка проводилася у заключний період існування режиму З.С.П.Р. (Збройних сил на Півдні Росії). “У статтях і промовах єпископа Веніаміна, професора Малахова, священника Белостокова, – підкреслював А. Дю-Шайл, – як і на сторінках газети “Свята Русь” – офіційного органу військово-духовного відомства, була одна тема: “Свята Русь, чудова казкова цариця, полонена нечистою силою, “бурлаками і каторжанами”, тобто революціонерами, які керувалися планом сіонських мудреців...” [15].

Аналізуючи вплив інших сил на життя єврейської громади, цей автор також зазначав: “Погромний антисемітизм був фахом союзника Врангеля, – “брата Махна”, який проголосив: “Земля – ваша, жида – мої”. У бесіді публіциста Г. Раковського з осавулом В. останній розповідав: “Махно привітав нас промовою із заявою про своє підкорення народній волі: “Захоче народ царя, – хай живе цар! Поки народ хоче жидів

бити, і я кришу. Я п'ю за те, щоб разом із Врангелем кришити їх" [16].

Цікаві матеріали з історії євреїв України опублікували у 1921 році за кордоном також такі часописи, як "Бюлетень Паризького єврейського комітету допомоги" (м. Париж), "Бюлетень Харбінської організації "Поалей-Ціон" (м. Харбін) та інші.

У 1922 році не втрачали актуальності завдання з дослідження проблем відновлення життя у єврейських містечках. У книзі видатного філолога Н. І. Штіфа "Погроми на Україні", виданій у Берліні, було систематизовано величезний обсяг фактів, пов'язаний із погромами в Україні. В ній використовувалася ціла низка нових матеріалів з архіву східноєвропейського єврейства не відомих у Радянській Росії [17].

Інша праця, яка з'явилася за кордоном того ж року, зокрема у м. Харбіні, була написана відомим російським письменником С. І. Гусевим-Оренбургським. В ній було зібрано факти і коментарі з приводу антисемітської політики, що проводилася озброєними формуваннями різних політичних течій, які діяли в Україні у роки громадянської війни, а також статистичні дані щодо погромлених євреїв на її території [18].

У цей період в Радянській державі особлива увага приділялася політичному життю євреїв УСРР. Проблемі створення і розвитку Єврейської незалежної робочої партії була присвячена цікава дослідницька праця В. Колпенського, яка вийшла у науковому часописі "Червоний літопис" у 1922 року. У ній було подано огляд робітничого руху євреїв у перші роки радянської влади і процесу розвитку його політичної самосвідомості [19]. Тій самій проблемі, але в її джерелознавчому аспекті, було присвячено статтю С. Піонтковського "Спогади про Єврейську незалежну робітничу партію", яка була опублікована того ж 1922 року у часописі "Червоний архів" [20]. Історії створення і розвитку Сетмасу була присвячена книга "Визволення трудового єврейства", яка вийшла у видавництві "Трест-преса" у Києві 1922 року [21].

Різноманітні аспекти національної політики радянської влади на початковому етапі її становлення були висвітлені у праці професора Ярославського університету Б. Д. Плетньова "Национальная проблема в России и методы её разрешения". Автор, використовуючи порівняльно-історичний метод, проаналізував перші заходи комітетів у справах національностей, які були спрямовані на розв'язання міжнаціональних суперечностей у Радянській державі [22].

Безумовно, однією з найважливіших подій цього періоду, яка у 1922 році сколихнула усе світове суспільство, було встановлення британського протекторату над Палестиною – провісника майбутньої незалежної єврейської держави. Підкреслюючи важливість цієї історичної події для усього єврейського народу, паризька газета "Єврейський голос" 22 серпня 1922 року писала: "На сьогоднішньому засіданні "Ліги Націй" був затверджений мандат на Палестину у тій редакції, в якій його запропонував британський уряд. Сьогоднішній день – свято. Із завтрашнього дня починається напружена повсякденна робота. Єврейський народ знатиме, як скористатися здобутим правом, і свою країну побудує" [23]. Вивченню проблем сіонізму в Україні, єврейської еміграції на Близький Схід, а також оцінці перспектив майбутнього єврейського державного будівництва присвятив своє монографічне дослідження М. Руда. Воно

було опубліковане в м.Берліні у 1922 році під назвою “Відродження єврейської держави”. Оцінюючи успіхи роботи сіоністських організацій, автор зазначав, що важливу роль у них, безумовно, відіграли євреї-сіоністи з України [24].

Важливою подією в історії єврейської філософської думки 1922 року стала публікація нарисів з філософії іудаїзму російською мовою “Ключ веры”, написаних М. О. Гершензоном [25].

Проблемам антисемітизму був присвячений лист відомого громадського діяча дореволюційної Росії О. Кускової, опублікований в “Єврейській трибуні” (м.Париж). Автор проводить порівняльний аналіз особливостей радянського і дореволюційного антисемітизму. “Констатуючи зростання інтелігентського антисемітизму, – зазначала О . Кускова, – я мала на увазі те середовище, що раніше, до революції, вважало б за особисту образу, коли комусь з нього закидалося б звинувачення в антисемітизмі. Політуправління Червоної Армії розіслало прокламацію, у якій роз’яснюється, чому в більшовицькій адміністрації так багато євреїв, називаючи це “цілком природним й історично неминучим явищем”. Антисемітизм – дуже поширене явище у Радянській Росії” [26].

У “Єврейській трибуні”, як у найавторитетнішому зарубіжному виданні, було опубліковано в ці роки чимало статей.

В цей період розпочався інтенсивний розвиток єврейської періодичної преси у Радянській державі. Здебільшого газети виходили на їдиш, серед них були газети: “Дер Штерн”, “Идишер Пойер”, “Ді юнге гарде”, а також виходив часопис “Ді Ройте Вельт”, тощо.

Важливу роль у вивченні і висвітленні тих або інших проблем, пов’язаних з економічним, політичним і культурним життям євреїв у 1922 році, відіграли такі центральні періодичні видання, як “Єврейська пролетарська думка”, “Єврейський вісник”, “Єврейський студент” та інші.

У цей період поступово розпочався процес видання мемуарної літератури. Так, у 1922 році у м.Катеринославі вийшла книга спогадів О. Блоніної “Чому я стала захисницею радянської влади?”. В ній автор розповідала про тяжкі випробування, що випали на долю жінки в період голоду в Україні та масових погромів [27].

У 1923 році з великою інтенсивністю публікується антирелігійна література. Однією з перших таких праць стало дослідження М. Фрумкіної “Долой рабинов!”, написане під впливом теорії діалектичного матеріалізму [28].

Великий авторитет в антирелігійних гуртках і бібліотеках атеїстичної літератури мала також атеїстична праця П. Лафарга під назвою “Обрезание, его социальное и религиозное значение”, яка вийшла у видавництві Курського губкому РКП(б) [29].

Крім антирелігійної, з’являється велика кількість економіко-історичних праць. У 1923 році в аналітичній роботі “Евреи и народное хозяйство Украины” М. Тимофєєва було проаналізовано національний склад усіх соціальних груп, частиною яких були євреї України, а також проведено їхній порівняльний аналіз. Таким чином, було закладено підмурівок для створення наукової галузі – соціально-економічної історії євреїв. У своїй праці науковий дослідник М.Тимофєєв зробив важливий висновок про

корінну деструктуризацію радянського суспільства на початку 1920 років і всього єврейського населення як його складової частини [30].

Цінною дослідницькою роботою, яка вийшла за кордоном у 1923-му році, стала книга Ф. Родічева “Більшовики і євреї”. У ній на досить цікавому матеріалі аналізувались проблеми соціальної адаптації єврейського містечка до нових умов будівництва соціалістичного суспільства в Україні [31]. Проблемам сучасного антисемітизму присвятив свою роботу “Кому потрібна ворожнеча народів” Е.Д.Кантор . Він проаналізував причини і прояви антисемітизму в інтелігентському середовищі, робітничих колективах, на виробництві тощо.

Тема єврейських погромів і допомоги тим, хто постраждав від них, була центральною у літературі 1921– 1925 років. Тією чи іншою мірою вона порушувалась практично в усіх історичних працях. Так, масштабна допомога постраждалим з боку Радянської влади розкривалася на основі великого фактичного матеріалу з архіву східноєвропейського єврейства у праці “Історія погромного руху на Україні: 1917 – 1921”, яка вийшла у 1923 році в м.Берліні [32].

Слід, на нашу думку, звернути увагу на те, що та соціальна робота, яка проводилася радянською владою щодо євреїв, була унікальною в усій історії Росії останніх століть. Держава не тільки не сприяла подоланню наслідків численних погромних інцидентів, але й створила найбільше у світі антиєврейське законодавство, щоб ліквідувати їх в майбутньому.

У 1921 – 1923 роках було видано велику кількість літератури на їдиш. Здебільшого це була література кооперативного видавництва “Культур-Ліга”, яке пропагувало вільний розвиток єврейської культури. Видавництво мало численні філії – у мм. Бердичеві, Білій Церкві, Кам’янець-Подільському і Могилеві-Подільському та інших.

Зарубіжна історіографія цього періоду репрезентована працею Д. Пасманника “Щоденник контрреволюціонера”. У ній автор намагається створити оригінальну картину суспільно-політичних подій в Україні. Зокрема він заперечує факти погромів в Україні як такі. Праця містила нові факти з історії співробітництва єврейської громади України із зарубіжними громадами, цінні спогади про єврейських діячів того часу, тощо [33].

Тема погромів була продовжена Є. Д. Кантором. У 1924 році він надрукував у московському видавництві “Червоний пролетар” монографію під назвою “Білі. Розповідь про страшні діяння з малюнками”, де були наведені численні ілюстрації з історії погромного руху у єврейських містечках України, виконані провідними московськими художниками [34].

Кілька спогадів, присвячених заключному періоду громадянської війни та переходу до мирного життя, а також подіям придушення повстань селян на території України, було включено в книгу “В епоху революції”, що вийшла у Берліні того ж року .

Поступово починає з’являтися дедалі більша кількість публіцистичних матеріалів, у яких порушуються актуальні проблеми історії євреїв України. Так, у

статті “Єврейське питання на Україні” М. Равич-Черкаський зазначав, що основною проблемою сучасного єврейства є відхід від тяжкої спадщини минулого і активна участь його, незважаючи на антисемітизм, у соціалістичному будівництві [35].

У 1924 році у Німеччині з’являється наукова збірка “Росія і євреї”, присвячена актуальним проблемам життя євреїв у Радянському Союзі. У ній автори роблять спробу проаналізувати таке питання, як ступінь участі євреїв у революційному і більшовицькому русі.

Так, у статті І. О. Левіна “Євреї в революції” аналізуються революційні події в Угорщині і Баварії, які порівнюються з подіями становлення нового порядку в Україні, проводяться паралелі у зв’язку з участю євреїв у них [36]. Участь євреїв у Жовтневій революції розкривається у статті В. С. Манделя “Консервативні і руйнівні елементи в єврействі”, де автор, вдаючись до спроби аналізувати марксизм як одну зі складових частин ідеології іудаїзму й єврейства, доходить висновку про відсутність будь-якого зв’язку між ними [37].

Тема антисемітизму була порушена у статті Д. Пасманника, який, розглядаючи проблему залучення євреїв до роботи у радянських і партійних органах, писав: “Росіяни-антисеміти заявляють, що усі російські євреї дотримуються більшовизму або нейтральної орієнтації. Це неправда – єврейство дуже поправішало і готове миритися навіть із режимом Миколи II, аби звільнитися від тиранії Леніна і Троцького. Ще раз підкреслюю: антитеза широких єврейських мас говорить не “більшовизм-монархія”, а “більшовизм-погром”...Сподіваюся, що вдумливі росіяни зроблять з цього правильний висновок”.

Підбиттю підсумків радянської національної політики в галузі культурного будівництва, розв’язанню соціально-економічних питань життя національних меншин в Україні було присвячено роботу Д. Лебеда “Радянська Україна і національне питання за п’ять років”. У ній ішлося про основні етапи історії соціальних перетворень у житті містечок України, що постраждали від страхіть і руйнацій війни, й аналізувалися нормативні акти радянського уряду і Комітету у справах національностей ленінського періоду історії [38].

У 1924 році вперше з’являються статті і книги про Московський єврейський театр, до роботи в якому були залучені і вихідці з України. Так, у Москві видавництвом “Школа і книга” було випущено монографію М. Літвакова “5 років ГОСЕТА (Московського державного єврейського театру, 1919 – 1924)”, у якій містилися відомості про гастролі театру в Україні, аналізувалися деякі спектаклі [39].

Того ж року масовими тиражами виходить різноманітна антирелігійна література. Особливо слід відзначити роботи М. Щокіна “Антирелігійний настільник” і “Альфа-Омега: християнські та єврейські свята, їхнє поганське походження й історія”, метою яких було поширення досвіду проведення пропагандистських антирелігійних заходів у широких суспільних колах [40].

Однією з перших книг, присвячених вивченню соціально-економічної історії євреїв в Україні, була монографія Ю. Гольде “Земельний устрій трудящих євреїв”. Базуючись на великих матеріалах про діяльність “Джойнта”, ОРТа й інших організацій

в Україні, автор досить ґрунтовно проаналізував основні труднощі у проведенні заходів нової економічної політики щодо євреїв-торгівців та кооператорів України [41].

“Нова економічна політика, проголошена у 1921 році, – відзначав Ю. Гольде, – дала надію дрібнобуржуазному населенню на відродження приватної торгівлі. Це призвело до того, що деяка частина євреїв, яка зайнялася було землеробством, кинула це заняття і повернулася до старих своїх промислів. Але надії на приватну торгівлю швидко зникли. Державна промисловість і кооперація почали відбирати у неї позицію за позицією. 1922 рік є щодо цього переломним” [42]. Далі автор представив стан єврейського землеробства на той час. “Навесні 1923 року, – зазначав він, – було зроблено суцільне обстеження всіх єврейських землеробських поселень. До 1923 року євреї селилися на вільних колишніх поміщицьких землях, розташованих поблизу містечок і міст колишньої смуги осілості. Проте їх почало бракувати, і 13 травня 1923 року було проведено першу нараду з питань переселенської політики, у якій взяли участь представники Наркомнацу, Євгромадкому та Джойнту” [43]. У своїй праці Ю. Гольде також докладно висвітлює на великому фактичному матеріалі роботу радянських органів по проведенню переселення євреїв України на вільні землі, описує історію створення та діяльності на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві єврейського павільйону тощо [44].

У 1925 році триває дослідження теми погромів і подолання їхніх наслідків у 20-ті роки. Виходить у світ третій том книги І. Хейфеца “Світова реакція і єврейські погроми на Україні”, у якій наводяться більш-менш точні дані про постраждалих від погромів на третьому й останньому етапі громадянської війни в Україні.

Питання релігійного життя в Україні аналізувались в роботі рабина Житніка А. “Ді ідн ін Совет-Русланд”, яка вийшла в США у 1925 році [45].

Розвиток історіографії історії євреїв 1920-х років на першому етапі вивчення зазначеної теми був важливим чинником у процесі вивчення цього питання та стало відправною точкою в процесі розвитку історіографії. Завершення періоду погромів та переслідування в Україні призвело до необхідності переосмислення історії євреїв у цей період та викликало появу декількох важливих робіт, що склали основу для подальшого процесу вивчення цієї теми. Відсутність цензури та наявність можливостей для відносно вільної діяльності приватних видавництв сприяло появі цілої низки спогадів та робіт, присвячених євреям України у 1920-ті роки. Але більшість з них характеризується відсутністю аналізу подій, котрі відбувалися та перевантаженням фактичним матеріалом.

Однією з найхарактерніших рис робіт періоду 1920-х років стала також наявність незаангажованих видань, які стосувалися проблеми антисемітизму в Україні, в тому числі пов’язані із “перегинами на місцях”, зловживаннями представників влади і місцевих органів. Важливою частиною процесу розвитку історіографії 1920-х років стала поява робіт з історії переселення євреїв на землю, єврейської кооперації і націоналізації приватних підприємств, а також закриття релігійних установ. Протягом 1920-х років питома вага публікацій мовою їдиш поступово зменшується та зводиться нанівець у період 1930-х років.

Загалом для літератури зазначеного періоду були характерні недоліки, на які уже звертали увагу дослідники. Це, передусім, обмежена джерельна база, схематизм, тенденційність у висвітленні політичних аспектів, недостатність аргументації і поверховість узагальнень. Картина історичних подій зводилася до коментарів законодавчих актів, що стосувалися боротьби з антисемітизмом та життя єврейства, популяризації праць лідерів більшовицької верхівки, наведення аргументації партійно-радянської пропаганди.

Важливо, на наш погляд, відзначити, що суб'єктивний чинник є найхарактернішим для розвитку і формування радянської та зарубіжної історіографії у 20-ті роки. Переважна більшість авторів були учасниками історичних подій, про які вони розповідали. Їхні публікації водночас складали й джерельну базу дослідження та накопичення, і введення до наукового обігу цінного фактологічного матеріалу. В цілому, аналізуючи основні публікації, присвячені історії єврейської громади України 20-х років ХХ століття, можна дійти висновку про певні переваги робіт науково-публіцистичного характеру, присвячених проблемам антисемітизму та ліквідації наслідків погромів контрреволюційних сил в Україні. Вони позначені неупередженістю, об'єктивним підходом до висвітлення тих чи інших подій, які мали місце в період відсутності тоталітарного режиму Й. Сталіна.

В цілому для літератури зазначеного періоду були характерні недоліки, на які уже звертали увагу дослідники. Це, передусім, обмежена джерельна база, схематизм, тенденційність у висвітленні політичних аспектів, недостатність аргументації і поверховість узагальнень. Картина історичних подій зводилася до коментарів законодавчих актів, що стосувались боротьби з антисемітизмом та життя єврейства, популяризації праць лідерів більшовицької верхівки, наведення аргументації партійно-радянської пропаганди.

Проте, попри всі недоліки, притаманні літературі вказаного періоду, саме у 20-ті роки було покладено початок нагромадженню конкретно-історичного матеріалу, введено до наукового обігу велику кількість архівних документів із зазначеної теми. Готуючи деякі матеріали, автори користувалися унікальними документами, що не завжди потрапляли до архівосховищ, і тому ці видання залишалися єдиними свідченнями зображених у них подій. Це перш за все матеріали щодо погромів євреїв в Україні та подолання їхніх наслідків, праці, в яких наводяться приклади антисемітизму на підприємствах та в установах України тощо.

1.3. Історіографія життя і діяльності євреїв України у період непу: друга половина 20-х – середина 50-х років ХХ ст.

Однією з найхарактерніших ознак процесу вивчення історії та культури євреїв у другій половині 20-х років ХХ століття була ідеологізація суспільства, що постійно зростала. Тоталітарні тенденції, які вже практично сформувалися у радянській історичній науці до середини 20-х років, процес проведення масових репресій щодо істориків, в тому числі фахівців з єврейської історії та культури, призвели до поступового зниження інтересу радянської історіографії до проблем іудаїки.

Початок ігнорування теми історії єврейського життя, в тому числі проблем традицій та культури єврейської громади України у 20-х роках, введення заборон на розробку окремих тем, пов'язаних, насамперед, із вивченням сіоністського руху, діяльністю релігійних діячів, призвели до формалізації досліджень з історії та культури євреїв в усій радянській історіографії. Найактуальнішим завданням, яке ставилось партійно-державним керівництвом СРСР, де вирішальну роль вже відігравав Й. Сталін, щодо розвитку історичної науки у цей період, було збирання та накопичення конкретного фактологічного матеріалу, спогадів членів більшовицького підпілля та комуністичного руху в Україні, розробка рекомендацій щодо поліпшення стану міжнаціональних відносин тощо.

Водночас з'являється кілька досить ґрунтовних і об'єктивних досліджень, присвячених розвитку єврейської культури, суспільним проблемам, пов'язаним з різними аспектами історії життя євреїв у великих містах та єврейських містечках України. Значну питому вагу складають у цей період праці із використанням матеріалів соціологічних досліджень, розвідок з питань джерелознавства та археографії. Проблема статистичного вивчення єврейського населення України були присвячені монографії М. Черлюнчакевича "Національний склад Радянської України" та З. Міндліна "Єврейське населення СРСР" [46]. Автори зробили спробу провести докладний аналіз результатів першого перепису населення України за часів Радянської влади, дослідити міграційні явища, стан справ з мовною та культурною політикою влади щодо єврейського населення.

Важливій і, по суті, недослідженій темі була присвячена монографія А. Сиркіна "Євреї у білій еміграції". В ній автор вперше в радянській історіографії розпочав вивчення проблем, пов'язаних з існуванням єврейської опозиційної еміграції, розкрив історію єврейських організацій за кордоном [47]. Особливу увагу він приділив створенню і діяльності антирадянських організацій. У статті Рютіна, яка з'явилася в газеті "Правда" під назвою "Антисемітизм і партійна робота", аналізувались причини зростання масштабів антисемітизму в СРСР [48].

У роботі М. Семашка "Хто і чому цькує євреїв" аналізувались проблеми соціальних коренів та наслідків антисемітизму [49]. У статті Г. Науменка, яка була опублікована в часописі "Глобус", йшлося про причини появи націоналістичних настроїв у єврейських колах, аналізувались витоки сіонізму, його форми та прояви на різних етапах історії. Причинам історії періоду погромів і аналізу шляхів подолання

його наслідків, яке розпочалося у 1921 році, присвятив свою книгу відомий дослідник історії погромного руху З. Островський “Єврейські погроми: 1918 – 1921” [50].

У 1926 році у радянській історіографії триває вивчення єврейської історії та культури. Серед історичної літератури, яка з’явилася в цей час, значне місце посідали праці на їдиш, присвячені різним аспектам і проблемам партійного життя України. Так, у книзі “Їдише комуністише арбайтер-партай (Поалей-Ціон): 1906 – 1926” було оглянуто історію робітничої єврейської партії, яка захищала інтереси єврейських робітників у 20-х роках і вела боротьбу проти політичної монополії в країні [51].

У 1927 році найактуальнішою суспільною проблемою в УСРР стає антисемітизм. Розвиток процесу переселення євреїв до центральних регіонів та великих міст України сприяв зростанню антиєврейських настроїв серед молоді, робітничих верств, інтелігенції. Дослідженню причин і особливостей цього феномена присвятили свої праці Г. Жигалін, Л. Лядов, Е. Кочетков, Е. Преображенський. У збірці “1927 – про антисемітизм” були підібрані цікаві джерела та огляди з питань боротьби з антисемітизмом у трудових колективах, на селі тощо [52].

Аналізу різних питань статистики життя єврейського населення у 20-ті роки присвячувались праця Л.Зінгера, а також збірка “Єврейське населення в СРСР”, що з’явилася у видавництві ОРТа під редакцією З. Л. Міндліна [53].

У монографіях відомих дослідників аграрної історії України З. Вендрова, Х. Фінкеля були порушені важливі проблеми земельного устрою єврейської незаможної селянської маси [54]. Розглядалися і наводилися позитивні приклади переселення окремих єврейських родин на вільні землі Криму і Новоросії з метою поліпшення власного матеріального становища та підвищення якості ведення сільського господарства на Півдні України.

У спогадах Л. Фрідланда основною темою була розповідь про важкі випробування, що випали на долю простих мешканців містечок України в роки громадянської війни та соціалістичної перебудови суспільства [55].

У книзі Б. М. Завадовського “Мойсей або Дарвін” досліджувались проблеми наукового атеїзму, реакції діячів ідеології іудаїзму в контексті розвитку радянської пропаганди атеїстичного світогляду у Радянській країні [56]. Одним із найпоширеніших видань такого типу стала збірка-словник “Хандбух фар антирелігіозер пропаганда”, яка побачила світ у видавництві “Культур-Ліга” 1927 року [57].

У 1928 році актуальною проблемою стає переселення євреїв до Біробіджана, яке в цей період набрало значних масштабів. Метою цього переселення була реалізація важливого політичного завдання – побудови єврейського національно-територіального автономного утворення в СРСР. У монографії Б. Брука “Біробіджан” аналізувались перспективи переселенської політики влади щодо українських євреїв, розкривалась динаміка заселення Далекого Сходу, вивчався соціальний склад євреїв-переселенців [58].

В інших працях досліджувались проблеми, пов’язані з необхідністю проведення землеустрою, без якого у цей період був неможливий процес заселення та обробки

землі у південних та центральних районах України. Так, М. Каменштейн у своїй монографії “Радянська влада, єврейський землеустрій і ОЗЕТ” визначив декілька основних суперечностей землеустрою та навів позитивні приклади вирішення складних соціальних питань життя євреїв на нових землях [59]. Труднощі соціальної політики радянської влади у другій половині 20-х років аналізувалися у праці Л. Мінца “Безробіття серед євреїв” [60].

Проблемам історії роботи антирелігійних гуртків та об’єднань, проведення антирелігійної пропаганди у місті та на селі присвятили свої праці І. Мардерштейн, П. Соловйов та М. Шейнман [61].

У спеціальній монографії Ю. Сандомирського, присвяченій проблемам антисемітизму, яка вийшла у Москві в 1928 році, проаналізовано чинники його зростання та зроблені досить важливі висновки щодо загальних причин і закономірностей його розвитку у дореволюційний та в радянський періоди історії країни [62].

У книзі М. Мальцева “Суд над антисемітизмом” по суті вперше порушено питання про введення правового захисту єврейського населення від проявів антисемітизму у Радянській державі та відповідальності за поширення антисемітських чуток й настроїв у суспільстві [63]. Історії погромного руху в Україні у період масових погромів часів громадянської війни та ліквідації їх наслідків було присвячено книгу Р. Фейхенберг “Літопис мертвого міста” [64].

В історіографії другої половини 20-х років однією з найактуальніших була тема суспільно-політичної боротьби навколо справи С. Шварцбарда. У 1928 році в СРСР вийшла збірка документів і матеріалів під редакцією історика І. Будовіца “Процес Шварцбарда у Паризькому суді”, де розглядалася проблема офіційного ставлення радянської влади до процесу Шварцбарда, основні труднощі та протиріччя у міжнародних відносинах в СРСР у 20-тих роках [65].

Питання, пов’язані з міграцією євреїв, досліджувалися у працях М. Осинського. Господарське життя єврейської громади в період непу в УСРР було проаналізовано у книзі “Промислово-кредитна кооперація” [66].

У 1929 році тривала розробка питання антисемітизму та боротьби з ним. Саме цього року з’явилась та вийшла найбільша кількість досліджень, в яких аналізувався процес розвитку антисемітизму у світі, загальна спрямованість антисемітизму проти заможних євреїв України, розкривалась і роз’яснювалась негативна роль антисемітизму для життя українського суспільства.

Причини і прояви антисемітизму у радянському суспільстві досліджувались у монографіях М. Александрова, Г. Ледата, А. Слепкова тощо. З точки зору марксистсько-ленінської методології було проаналізовано історію єврейського питання в Росії. В цілому критично оцінювалася позиція західних істориків щодо можливостей вільного розвитку національностей в СРСР періоду диктатури пролетаріату, яка не співпадала з радянською історіографією.

Л. Радищев у своїй праці “Ступені. Проти антисемітизму” зробив висновок про необхідність введення жорстких заходів щодо антисемітів у СРСР, дав порівняльний

аналіз становища єврейського населення у царський і радянський періоди [67].

У монографії Ю. Мілянчи досліджувались актуальні на той час проблеми сіонізму та ідеології [68]. Історії розподілу вільних земель на Півдні України та організації на цих територіях єврейського землеустрою присвятили свої дослідження Д. Батурицький, П. Єпштейн, В. Фінк [69]. Проблеми, пов'язані з розвитком сільського господарства і роботою державних органів у справі переселення українських євреїв до Біробіджана, проаналізовано у працях Є. Кантора та А. Мережина [70].

Питанням молодіжної політики Радянської влади та розвитку молодіжних комуністичних організацій у період нової економічної політики як у СРСР, так і в УСРР присвятив свою монографію Д. Лерман [71]. У книгах А. Сударського та І. Вейцблота аналізувався сучасний стан єврейських містечок та перспективи їх економічного оздоровлення [72].

Історія розвитку культури євреїв мала свої закономірності, які, насамперед, були зумовлені ставленням єврейських секцій до традиційних інститутів громади. Друга половина 20-х років ХХ століття стала періодом боротьби з антисемітизмом і розв'язання питань єврейської політики шляхом створення автономії в Біробіджані.

У роботі “Кегн Пейсах. Матеріали фар пропагандистн” та “Апікойрес замлунг” були розглянуті основні питання теорії і практики антисіоністської та антирелігійної пропаганди в УСРР [73].

У другій половині 20-х років поступово зменшується питома вага видань на їдиш за рахунок збільшення видань російською та українською мовами. Кількість виданих праць цього періоду зростала і була досить значною. Загальна статистика видань мовою їдиш у цей час виглядала таким чином:

Роки	Централь-фарлаг (Москва)	Шул ун бух	Культур-Ліга (Київ)	Централь-фарлаг (Харків)
1927	49	42	68	10
1928	39	34	41	36
1929	45	_____	62	61

[74].

Незважаючи на те, що видання історичної літератури досить жорстко контролювалось партійною цензурою, яка вже мала по суті повністю ідеологізований характер, безперервно видавалася релігійна література на івриті. Вона була вкрай необхідна для проведення служби за іудейським обрядом у більшості синагог та громад України. У зв'язку з цим у 20-х роках мали місце окремі випадки вільного видання єврейських книжок. Так, Я. Гінзбургом у 1928 – 1929 роках у Бобруйську, Мінську і Полтаві були опубліковані єврейські “сидури” – молитовники загальним накладом понад 100000 примірників. У 1928 році вийшло два номери релігійного часопису “Ягділ Тора” під редакцією р. Ш. Зевіна та І. Абрамського. У ньому висвітлювалися питання повсякденного життя релігійної громади, аналізувалась діяльність руху “Хабад”, були окреслені основні напрями щодо розвитку релігійної

освіти, будівництва “мікв”, видавничої діяльності тощо. Велика частина цієї літератури поповнила бібліотеки єврейських релігійних громад України та приватних колекцій [75].

Безумовно, вивчення і дослідження єврейської історії у другій половині 20-х років стало актуальним та важливим процесом. Він значно вплинув як на розвиток світової історіографії цієї проблеми, так і на становлення радянської історичної науки в цілому.

Слід відзначити, що 20-ті роки були останнім періодом щодо вільного та безперешкодиного розвитку процесу дослідження історії та культури євреїв України. У цей час зростає кількість наукових публікацій та різного роду джерел, створюються умови для інтеграції зусиль зарубіжної та вітчизняної історіографії.

Дискусії і вільний обмін думками з проблем соціально-політичної історії євреїв, культурного та релігійного розвитку громади у 20-х роках поліпшили стан справ в історичній науці [76].

У цілому у 20-х роках мали місце значні успіхи у справі розвитку єврейського книговидавництва, культури на їдиш, єврейської науки та мистецтва. Позитивна діяльність Радянської влади в цій сфері створили необхідні умови для досягнення загальнодержавного рівня культури на їдиш. Проте період лібералізму 20-х років швидко закінчився і у наступні роки всі досягнення української іудаїки поступово були зведені нанівець.

Та незважаючи на тоталітарні ознаки суспільства, які вже сформувалися у другій половині 20-х років, на такі процеси, як переслідування сіоністів, єврейських релігійних громад та окремих їх діячів, єврейська історіографія мала у цей період можливість вільного розвитку, який практично остаточно припинився у 30-ті роки ХХ століття.

В цілому проблеми, пов'язані з історією та життям єврейської громади України у період нової економічної політики, становили важливу частину історичних досліджень у 30-х роках. Складні суспільні умови життя євреїв в Україні у 20-ті роки, руйнування загальної структури та основних інститутів традиційної єврейської громади призвели до появи нового розуміння самого поняття “громада”. Слід відзначити, що період 30-х років видався досить сприятливим для дослідження історії та культури євреїв. Позитивні зміни у житті єврейської громади, а саме – можливість вільного пересування по країні, здобуття громадських та політичних прав тощо створили необхідні умови для масової участі євреїв у суспільному житті Радянської України.

Єврейська проблематика, яка ще не стала забороненою для вітчизняного дослідника, протягом 30-х років постійно привертала увагу науковців-істориків, публіцистів, державних та політичних діячів. Це відбувалося завдяки тому, що у науково-дослідницькій діяльності ще зберігався плюралізм в методології та підході до проблем вивчення історії євреїв УСРР, зумовлений специфікою досліджень з іудаїки, а саме – недоступністю праць єврейською мовою для загального читача тощо. У цей період вперше були досліджені важливі проблеми, що стосувалися ліквідації наслідків трагедії єврейського народу часів громадянської війни, боротьби з голодом,

колективізації, переселення євреїв на вільні землі Криму, тощо.

По завершенню періоду нової економічної політики, в УСРР з'явилися перші підсумки результатів та перетворень, що стосувалися єврейської громади України. До них належали: переселенська політика та заходи щодо поліпшення рівня освіти, медичного обслуговування євреїв, налагодження системи соціальної допомоги різним верствам населення, суцільна націоналізація та економічні перетворення, переслідування сіоністів та релігійних діячів. Саме на розв'язанні цих питань зосереджувало свою увагу партійно-державне керівництво УСРР.

У 1930 році був виданий обіжник Центрального архівного управління з виявлення, збирання і концентрації єврейських архівних матеріалів. Було складено спеціальну номенклатуру єврейських установ та організацій XIX – початку XX століть для того, щоб можна було краще зорієнтуватися у величезному обсязі архівних матеріалів, які досліджувалися у пореволюційний період [77].

Однією з найхарактерніших рис процесу досліджень єврейської історії періоду непу у 1930-ті роки була їх зростаюча політизованість у зв'язку із посиленням у 20-х роках XX ст. впливу єврейських секцій та інших єврейських комуністичних структур на суспільно-громадське життя в Радянській державі. Так, характеризуючи національну політику більшовицької партії щодо євреїв, американський дослідник Джон Мілер зазначав: “З одного боку, політика щодо євреїв вписувалася у загальну концепцію національної політики, але, з іншого боку, була більш складною та деталізованою. Відомо, що до жовтневого перевороту 1917 року національна боротьба вважалася проявом класової боротьби, а після нього усі ці прояви вже характеризувалися як реакційні” [78].

Одним з головних напрямів розвитку іудаїки в 30-х роках були історико-культурні дослідження. Актуальні питання розвитку єврейської культури розглядалися у цікавій і змістовній збірці “Ді проблемен фун націоналер культур”, яка вийшла у московському видавництві “Центральферлаг” у 1930 році. В ній розкривались основні досягнення мистецтва і культури єврейської меншини України, проводився аналіз стратегічних завдань на подальшу культурну роботу, робилися важливі висновки щодо створення необхідних умов для поліпшення діяльності національно-культурних осередків в Україні, висвітлювалися основні проблеми і труднощі в розвитку культур національних меншин у республіках СРСР, в тому числі і єврейської [79].

Загальним проблемам національної політики влади щодо національних меншин присвячувались праці Е. Гірчака “На два фронти боротьби з націоналізмом”, С. Діманштейна “Товариш Сталін і національна політика партії”, А. Намітокова “Національна політика і завдання Рад” та інші [80].

Велика робота проводилась по систематизації і класифікації літератури з іудаїки, зведенню її в один бібліографічний покажчик. Вона тривала протягом 20-х років і завершилась у 1930 році виходом ґрунтового видання Х. Надея та І. Еліовича. У ньому були зібрані практично всі важливі праці з історії і культури євреїв за попередні роки [81].

Аналізу сільськогосподарських перетворень у єврейських колоніях України присвячувались праці Г. Е. Айзмана, Н. Я. Левіна, І. З. Гордона та інших дослідників, у працях яких вперше досліджувався розвиток деяких колективних господарств та поселень, заснованих ще в царський період. Ця тема практично не висвітлювалась у дореволюційній історіографії [82].

У монографіях І. Геллера та В. Г. Фінка досліджувалися актуальні проблеми і основні труднощі та суперечності упровадження єврейського землеустрою. Пропаганді заходів місцевих органів Радянської влади щодо розвитку агрономічних знань була присвячена робота “Ді клерікален кугн дер агромінімум”, яка вийшла у Харкові у 1930 році [83].

У монографіях Г. Алексєєва, Л. Радищева, Н. Лаговієра, І. Фалькевича та інших досліджувались діяльність по організації боротьби місцевих органів Радянської влади і партійних організацій КП(б)У з антисемітизмом і шовінізмом у різних регіонах УСРР [84]. Складні питання історії єврейських погромів та боротьби з ними на завершальному етапі громадянської війни було проаналізовано в книзі С. І. Гусєва-Оренбургського. Зокрема відповідальності С. Петлюри за погроми євреїв і впливу українського національного руху на стан українсько-єврейських взаємин у 20-ті роки присвячувалась книга О. Яковлєва “Паризька трагедія 25 травня 1926 р.”, видана у 1930 році в Празі [85].

Популярні видання, що з’являлися у 1930 році, мали пропагувати антирелігійні підходи у єврейському вихованні. Одним із таких видань була праця К. Безносика та І. Рубіна “Антирелігіозер літературіше дінбух” [86]. Проблеми національної єврейської педагогіки та антирелігійної агітації досліджувались у праці Хаїма Меламуда “Антирелігіозе арбайт ін шул”, З. Наумова “Єврейські релігійні свята” та збірка “Комсомоліше Агада”, опубліковані у Харкові видавництвом “Централфарлаг” у 1930 році [87].

Питання, пов’язані з чисельністю єврейської громади, були проаналізовані за матеріалами нового перепису у дослідженні І. Вейцбліта “Ді дінамік фун дер їдишер бефолкерунг ін Україне фор ді яр: 1897 – 1929” [88]. У 1931 році увагу дослідників привертала насамперед проблеми, пов’язані з єврейським землеустроєм, переселенською політикою ВКП(б) та результатами колективізації у єврейському штетлі.

Вони були проаналізовані у працях С. Блюмберга та С. Битового, Я. Гіневського, Ю. Гольде, які акцентували увагу на успіхах та основних досягненнях поселенців в облаштуванні побуту, будівництві культурно-освітніх установ на селі тощо [89].

Розвиток сільського господарства у єврейського населення та проведення суцільної колективізації вивчалися в монографії Ф. Розенфельда “Дас їдише штетлін період фун індустріалізація ун дорхвіскр колективізація” [90].

Оскільки антирелігійна політика більшовицької партії, а отже, і боротьба з єврейським релігійним рухом тривала і в 30-х роках, це питання залишалось актуальним і для дослідників цього періоду. Зокрема воно було порушене у працях Л. Киржниця, А. Рановича, збірці “Про єврейську Пасху” та інших [91].

Як і раніше, увагу дослідників у 30-ті роки привертала проблема антисемітизму, рецидиви якого мали місце на багатьох промислових підприємствах, а також у навчальних закладах УСРР. Це питання неодноразово розглядалося на засіданнях відповідних радянських урядових та місцевих органів і ЦК КП(б)У. Вивчення нами архівних документів свідчить, що протягом 30-х років партійно-радянське керівництво СРСР не вело послідовної енергійної боротьби з цим ганебним явищем. Наймасовіші прояви антисемітизму мали місце у технікумах Київщини і, особливо, в Макарівському районі, де комсомольці місцевого комосередку виявляли незадоволення тим, “що зараз не можна влаштовувати єврейські погроми” [92].

Проблема боротьби з побутовим антисемітизмом була проаналізована у працях Я . Шабсіна та збірці “На боротьбу з національною ворожнечею і шовінізмом” [93].

Різними аспектами радянської національної політики та її підсумкам за період 20-тих років присвячувались роботи Я. Бромберга, І. Гехтмана, А. Глінського та А. Меллера-Закомельського [94].

Перші підсумки процесу розвитку історіографії єврейського життя досліджуваного нами періоду було підбито у 1933 році у статті Й. Хінчіна “Завдання єврейської марксистської історіографії і архівна справа”, опублікованої у журналі “Архіви Радянської України”. Критично оцінюючи досягнення зарубіжної історіографії , Й. Хінчін зазначав: “Так звана єврейська наука (Wissenschaft des Judentum) на всіх етапах свого розвитку, починаючи від буржуазного “просвітництва” (Haskala)... завершуючи сучасним соціально-фашистським “їдишизмом” на чолі з пілсудчиківським єврейським науковим інститутом у Вільні, відображала інтереси та прагнення...єврейської буржуазії” [95].

Згідно з концепцією, висунутою радянською історичною наукою, єврейська буржуазна іудаїка в СРСР була тісно пов’язана з буржуазною зарубіжною наукою. Вона не лише ідеологічно орієнтувалася на західно-європейську єврейську буржуазію, але й мала організаційний зв’язок “з буржуазно-клерикальними науковими установами”. Це, безперечно, негативно вплинуло на подальшу долю наукових досліджень з іудаїки і призвело до їх згортання у 30-х роках ХХ століття. Це, по суті, тривало аж до розпаду СРСР.

Після XV з’їзду ВКП(б), згідно з його рішеннями, був скликаний II Всесоюзний з’їзд єврейських культпрацівників. На ньому була створена спеціальна секція у справах єврейської наукової роботи. На цій секції обговорювались основні проблеми керівництва дослідженнями з іудаїки і завдання партійних органів щодо розвитку єврейської преси, культурно-освітніх закладів та інститутів [96].

Зусиллями фахівців-науковців і за допомогою провідних архівістів Києва на початку 30-х років створюється спеціальний єврейський відділ Київського обласного історичного архіву. Це, по суті, була перша спроба в СРСР створити архівну установу національної меншини [97].

У 1933 – 1934 роках, в умовах зростаючої ідеологізації досліджень з єврейської історії і культури, проводяться цікаві статистичні дослідження. Статистичні процеси в єврейській меншині аналізували у своїх працях Д. Заславський – “Євреї в СРСР” та Л.

Зінгер – “Національний склад пролетаріату в СРСР” [98].

У 1935 році виходять праці, присвячені утворенню національних єврейських районів в УСРР. Зокрема Б. Каган, Е. Невельштейн висвітлили організацію самоврядування та розбудову сільськогосподарських поселень у Сталіндорфському та Фрайдорфському національних районах [99].

Але в цілому на єврейські дослідження в СРСР цього часу дедалі більше починає впливати державна ідеологія. Вони зводилися лише до дослідження соціально-економічних проблем, що відповідали новому критерію згідно з цілями соціалістичного будівництва. Оскільки в СРСР у 20-ті – 30-ті роки важливим державним завданням була соціальна реконструкція єврейських містечок, то більшість праць присвячувалась саме цьому аспекту.

У 1934 році виходить кілька публікацій з історії єврейської культури. Так, з’явилась праця М. Береговського, в якій він проаналізував процес розвитку єврейської народної музики. Було опубліковано збірку “З єврейських поетів”, книга Б. Черняка “Єврейська лірика радянської епохи” та інші [100].

У 1935 році з’являються фундаментальні праці з єврейської бібліографії, які охоплювали величезний пласт літератури з іудаїки пореволюційного періоду. У працях У. Іваска, І. Пульнера і О. Спектра, статті “Матеріали з бібліографії єврейської (їдиш) художньої літератури в перекладах на російську (1917 – 1934)” були тематично систематизовані основні публікації з історії і культури єврейської громади України, які вийшли в СРСР до 1935 року [101].

До важливих джерел з історії єврейської громади періоду 1931 – 1935 років слід зарахувати неопубліковані документи, які зберігаються у фондах Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) і в архіві Російського етнографічного музею (РЕМ) в Санкт-Петербурзі. У ДАРФі це були матеріали фондів Комітету і Товариства по земельному влаштуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ і ОЗЕТ) у 1930-ті роки. Найцікавішими з них є матеріали обстежень, що мали назву “Переселенські контингенти серед єврейського населення Київської області і Білоруської РСР”. Зокрема, бригадою студентів єврейського сектора Комуністичного університету нацменшин Заходу (КУНМЗ) за програмою, розробленою Євкомісією Інституту національностей у 1934 і 1935 роках, були проведені обстеження у Вінницькій області. Всього було обстежено 31 населений пункт. У 1934 році – 16 населених пунктів, де мешкало 234 200 осіб, з них – 112 100 євреїв. У 1935 році, ще – 15 населених пунктів, де мешкало 316 400 осіб, з них – 106 600 євреїв. Обстежувалися як великі міста, так і містечка. У Київській області останніх було 11, в Білорусії – 15, у Вінницькій області – 13. Ці обстеження містили цікаві відомості щодо чисельності, розвитку, економіки і соціального складу цих містечок [102].

У 30-ті роки відбулися значні перетворення у структурі єврейських інститутів, які очолювали й контролювали єврейський рух в Україні. У 1930 році було ліквідовано Євсекцію – провідний орган контролю ЦК КП(б)У за дослідженнями з історії та культури євреїв. Пізніше, у роки сталінських репресій, сумновідомі органи державної безпеки знищили як тих, хто відстоював єврейську культурно-національну автономію,

мову іврит та сіоністські ідеали, так і їхніх переслідувачів. Було фізично ліквідовано усю верхівку Євсекції та Єврейської автономної області, що складалася як з комуністів, так і з безпартійних.

У зв'язку із ліквідацією до кінця 30-х років єврейських наукових інститутів у Києві та Мінську і фактичною ліквідацією наприкінці 1940 року єврейської системи освіти, наукових і культурних установ в СРСР і УСРР, дослідження з іудаїки надовго припинилися. Єврейська тематика для науковців Радянської України стає практично забороненою. Все це призводить до занепаду вітчизняної іудаїки та відмови від будь-яких досліджень з єврейської історії та культури зі сторони представників офіційної радянської історіографії.

Оскільки в Україні були відсутні умови для вивчення єврейської історії і зокрема періоду непу, розвиток історіографічного процесу у цьому напрямі відбувався за кордоном. Так, єврейське питання порушувалось у працях українських істориків, які вивчали проблеми історії УСРР в еміграції. В цілому в історичних працях цього періоду поступово доладалося застаріле бачення національної ситуації в Європі і світі, формувалася уява і утверджувалася думка про ще більшу етнічну гетерогенність європейців і усього людства.

На початку 50-х років найбільш відомими були праці, присвячені деяким проблемам історичної свідомості та пам'яті євреїв – Хешеля Вайнрауха “Блут ойф дер зун/Євреї в Радянській Росії”, виданій в США у 1950 році та Шварца “Антисемітизм у Радянському Союзі”. Вони з'явилися у 1952 році [103]. Невід'ємною рисою аналітичної частини цих досліджень було вивчення витоків радянського антисемітизму, який, про що ми вже писали, у середині 20-х років набуває масового характеру.

Важливою дослідницькою проблемою 50-х років були українсько-єврейські взаємини середини 20-х років. У праці В. Іваніса “За науковий підхід до постаті С. Петлюри”, яка вийшла у Торонто у 1952 році, досліджувалось ставлення С. Петлюри до “єврейського питання” та аналізувались наслідки ускладнень українсько-єврейських відносин після виправдання Паризьким судом С. Шварцбарда [104].

Українська емігрантська історіографія збагатилась працею Б. Кордюка “Євреї на Україні” та збіркою “Документів Судової помилки (процес Шварцбарда)”. Вони вийшли відповідно у Мюнхені та Парижі у 1958 році [105].

Питання українсько-єврейських взаємин досліджувались і висвітлювались в публікаціях часопису “Хе-авар”, який видавався в Ізраїлі з 1953 по 1976 рік під редакцією Б. Каца [106].

У другій половині 1920-х – 1950-х років, власне історичних досліджень, в яких розкривалися б соціальні та політичні аспекти життя євреїв в Україні, уже не існувало, а частина опублікованих раніше праць, як уже зазначалось вище, була вилучена з вільного користування. Це пов'язувалося з тим, що в цей період в Україні склався і функціонував політичний режим, який обмежував свободу наукового дослідження та свободу слова громадян. Таким чином, дискусія щодо актуальних питань історії євреїв припинилася, її учасники частково емігрували, а здебільшого зазнали репресій і фізично були знищені у сталінських таборах.

Період розвитку історіографії єврейської історії України періоду непу в період другої половини 1920-х-1950-х років був досить суперечливим. Середина 1920-х років знаменувала собою зростання ідеологізації історичних досліджень, і в тому числі, що стосувалися вивчення історії та культури євреїв України. В цей період національна політика влади стала темою, закритою для критики та перед дослідником історії єврейської культури була створена важка ділема – займатися об'єктивним дослідженням становища євреїв в Україні, або захищати офіційну політику партії щодо національних меншин в Україні. Поступово офіційна точка зору в цьому питанні стала єдиною вірною, а усі інші до 1930-х років перестали існувати завдяки роботі цензури та встановленні владою контролю за підприємствами книгодрукованої отрасли.

Це призвело до того, що починаючи з другої половини 1930-х років – періоду сталінських репресій в Україні, власне спеціальних робіт, котрі б стосувалися досліджуваної теми у другій половині 1930-х – 1950-х років вже не існувало. В країні Рад виникла суцільна заборона на проведення незалежних досліджень з питань політики радянської влади щодо єврейської меншини в Україні.

Крім того, частина опублікованих раніше праць, як уже зазначалось вище, була вилучена з вільного користування. Це пов'язувалося з тим, що в цей період в Україні склався і функціонував політичний режим, який обмежував свободу наукового дослідження та свободу слова громадян.

Після Другої Світової війни ситуація з дослідженням єврейської історії в країні Рад практично не змінилася. Радянські історики в цей період не могли досліджувати

становище євреїв України після кривавих погромів 1919–1921 років, але й навіть про найбільшу в світовій історії трагедію єврейського народу – Голокост. Теж саме стосувалося й історії радянського єврейства періоду 1920-х років. Деякі науковці розробляли питання національної політики влади, але вирішення саме єврейського питання не займало великої уваги радянських дослідників, котрі не відокремлювали цю проблему навіть на рівні назви підрозділу у своїх наукових розвідках.

В той же час питання розвитку єврейської культури, проблеми їдишизації та інші стали об'єктом уваги українських емігрантських та зарубіжних дослідників, зокрема у 1950-ті роки. Історія “єврейського ренесансу” в Радянській Україні стала предметом дискусії, в тому числі методологічного характеру, серед дослідників США, Великої Британії та Ізраїлю. Це було важливим кроком у розвитку історіографії історії євреїв України у західній науці та поклало початок складанню наукових шкіл з вивчення східноєвропейського єврейства та залученню до цього процесу молодих вчених, котрі в подальшому стали засновниками цілих напрямів розробки цієї теми.

1.4. Література 1960 – 2008 років про історію євреїв у період непу.

Проблеми, пов'язані з життям євреїв в Радянській Україні, як і раніше у період 1950-х років, у 1960-ті також цікавили в основному лише зарубіжних істориків. На зміну дуже популярним у 1950-х – 1960-х роках ХХ ст. концепціям “космополітичної нації”, “всесвітнього суверенітету”, “всесвітнього уряду”, “етнічної конвергенції”, тощо, які орієнтацією на наднаціональне засуджували етнічне розмаїття світу, приходить переконання у тому, що етнічні особливості вже самі по собі є благом.

У 1961 році у Вінніпегу виходить монографія А. С. Брика “Українсько-єврейські взаємовідносини”. В ній докладно досліджувався розвиток міжетнічних відносин між українським та єврейським населенням України на різних історичних етапах, аналізувався негативний досвід розв'язання національного питання КПРС, яка зберігла тоталітарну модель держави в повоєнний період [107].

Важливе значення для дослідження нашої проблеми відіграла праця представника української емігрантської історіографії Лисюка-Калинюка “В обороні української правди: справа українсько-жидівських взаємин”. В ній аналізувались міжетнічні стосунки в Україні після рішення судового процесу, викликаного вбивством С. Петлюри Шварцбардом. Її поява в 1964 році викликала неабиякий інтерес з боку фахівців з цього питання, а також діячів українського націоналістичного руху за кордоном, що намагалися відновити історичну правду [108].

Загальні питання національної політики та особливостей регіонального розвитку в СРСР було проаналізовано у збірці “З історії національного будівництва в СРСР”, яка вийшла 1967 року. Її автори торкнулися основних подій в історії розвитку міжнаціональних відносин в СРСР та запропонували шляхи їх поліпшення у світлі рішень ХХ та наступних з'їздів КПРС [109].

У 1968 році вийшла “Книга про російське єврейство: 1917 – 1967” під редакцією Я. Г. Фрумкіна. Це була перша спроба дослідження історії євреїв СРСР за п'ятдесят років існування радянської влади. У 1968 році вийшла велика колективна праця “Історія євреїв в СРСР” під редакцією Я. Фрумкіна, Г. Аронсона та А. Гольденвейзера, статі якої охоплювали період з 1917 по 1960 рік [110]. Під редакцією Шломо Бікеля Інститут ІВО у 1969 р. видав “Annual of Jewish Social Science”. У її чотирнадцятому томі вміщено статтю Якоба С. Хертца “Ставлення Комуністичної партії Росії до єврейського національного виживання, 1918 – 1930”. В ній досить ґрунтовно досліджені проблеми боротьби з антисемітизмом та національної самосвідомості євреїв [111].

Праця С. Барона “Євреї Росії в царський та радянський періоди” була першою монографією, присвяченою історії євреїв України, що з'явилась в цей історіографічний період. У 1970 році в Англії виходить збірка статей “Євреї у Радянській Росії” під редакцією Л. Кочана. В ній узагальнювався великий обсяг інформації щодо життя єврейської громади України, почерпнутий із дослідницьких праць, що вийшли в західних країнах. З праць, які заклали основи концепції советології після II Світової війни щодо історії євреїв України у 20-х роках, потрібно назвати також монографію

американського історика Цві Гітельмана “Єврейська національність і радянська політика” [112].

Слід зазначити, що в той час, як у Радянському Союзі дослідження з єврейської історії і культури знаходилися під забороною, на Заході ця тематика розроблялася досить жваво. Метою цієї статті є дослідження останніх досягнень англо-американської історіографії у дослідженні історії євреїв України періоду непу. В останні десятиріччя в США, Великій Британії, Канаді та інших англомовних країнах ця тематика розроблялася фахівцями відразу декількох наукових центрів. Одним з таких центрів по вивченню історії українського єврейства зокрема став Інститут українських досліджень при Гарвардському університеті у США (Ukrainian Research Institute, Harvard University), котрий після свого створення у червні 1973 року об’єднав дослідників, котрі цікавилися проблемою українсько-єврейських взаємин та різними аспектами історії євреїв України. Так, у 1982 році в цьому Інституті був проведений науковий семінар на тему “Хасидизм: продовження або інновація”, присвячений історії та перспективам розвитку єврейського релігійного руху хасидизму, котрий зародився в Україні тощо [113].

Питання україно-єврейських взаємин розглядалися на семінарах і конференціях Канадського Інституту Українських досліджень (The Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS)), котрий був заснований у липні 1976 року. В рамках діяльності цього закладу були створені відомі праці з української іудаїки, зокрема одного із засновників цього закладу – професора факультету політичних досліджень Карлетонського університету в Оттаві Богдана Борсюківа [114]. Поява такого наукового закладу також сприяла розгортанню досліджень історії України у міжвоєний період, в тому числі проблем еміграції з України до 1940 року та адаптації емігрантів у Канаді. Дякуючи діяльності цього Інституту, багато в чому у американській історіографії сформувався комплексний підхід до проблем історії України в міжвоєний період та місця національних меншин в ній. До керівництва Інституту в період 1970 – 1980-х років входили також доктори Маноли Лупул, Іван Лисяк-Рудницький, Джордж Лукий, тощо [115].

Зусилля багатьох вчених, котрі вивчали різні аспекти історії євреїв України у Великій Британії, об’єднала Британська Асоціація Єврейських досліджень, котра була створена у 1975 році. Однією з найбільш популярних наукових проблем серед британських дослідників у 1970-ті роки стала еміграція українських євреїв до Великої Британії, історія єврейського кварталу Лондону – Іст-Енду та внесок євреїв з України у розбудову общинних структур, створення нових релігійних громад, синагог, тощо [116].

З того часу єврейські дослідження набули великої популярності, протягом останніх десятиріч у Великій Британії було відкрито декілька наукових центрів, в котрих проводились дослідження у галузі історії євреїв України, в тому числі у Інституті Паркса при Університеті Саутгемптона, Центрі єврейських досліджень при Університеті Манчестера, Лео Бек колледжі, факультетах єврейських досліджень Університетів Лейчестера, Центрі гебраїстики і єврейських досліджень у Оксфорді [117].

Особливу увагу вивченню єврейської історії України приділялося та приділяється зараз на факультеті гебраїстики та єврейських досліджень Університетського коледжу Лондона, де окремо вивчається тема “Євреї та українці під час радянських реформ 1920-1930-х років” [118].

У 1981 році у Великій Британії було створено Європейську Асоціацію єврейських досліджень, котра об’єднала найкращих науковців Європи, досліджуючих єврейську тематику. Як зазначалося в декларації про створення Асоціації, її завданням є відновлення рівня дослідження історії та культури євреїв, котрий мав місце в Європі до Голокосту. Так, за даними Асоціації в період Голокосту у Європі нацисти знищили близько 750 інститутів з вивчення єврейської історії та культури. Під час створення цього об’єднання основним його завданням стала “лише реконструкція наукових інститутів з іудаїки в Європі”, бо процес відновлення “загальноєвропейського поля у єврейських дослідженнях і розвитку єврейського співробітництва була безсистемним та повільним”. Одним із завдань Асоціації після 1989 року було налагодження зв’язків із науковцями з іудаїки в країнах Східної Європи. Цей процес поступово відбувався протягом 1990-х років та призвів до появи таких інституцій практично в кожній країні Східної Європи. Першою важливою подією в історії Асоціації стал так званий “РАШИ – Конгрес”, котрий відбувся у французькому місті Труа в серпні 1990 року. Наступною подією став Конгрес у Копенгагені у 1994 році, після якого був створений постійно діючий Виконавчий Комітет Асоціації, котрий з того часу працює у Оксфорді [119].

Важливою подією у розвитку англomовної історіографії історії євреїв України стала книга під редакцією Петра Потичного та Говарда Астера “Україно-єврейські відносини у історичній перспективі”, видана у 1990 році. Це видання стало подією у науковому світі та отримало багато відгуків, зокрема професора Колумбійського університету Міхаеля Станіславського [120]. Книга була створена фахівцями Макмастерського університету у Гамільтоні у Канаді. В цілому книга була присвячена історії україно-єврейських відносин у 17 – 20 століттях. Але деякі розділи були присвячені періоду 1920-х років, зокрема, розглядалися найбільш гострі проблеми у відносинах євреїв та українців, зокрема участь євреїв у процесі сталінізації в період 1920 – 1930-х років, переселення євреїв на землю. Книга містила такі розділи як “Україно-єврейські відносини у міжвоєнний період”, “Єврейські та українські жінки”, “Україно-єврейські відносини у Канаді тощо” [121].

У канадському Торонто у 1999 році вийшла найбільш повна бібліографічна збірка одного з керівників місцевої університетської бібліотеки та редактора видання *Forum Ukrainian Review* Андрія Григоровича “Єврейсько-українська бібліографія: частково анотована бібліографія видань англійською мовою”, які вмістила в себе усі значущі публікації із зазначеної теми, котрі вийшли англійською мовою за останні десятиріччя [122].

Лише у 1990-ті роки після більш ніж 70-річної перерви процес вивчення історії та культури радянських євреїв стає спільним для українських та зарубіжних дослідників. З цього періоду починаються наукові дискусії та активний обмін інформацією між дослідниками з України, Росії, США, Ізраїлю та інших країн, котрі вивчають різні

аспекти історії євреїв Східної Європи на підставі своїх джерел та надбань вітчизняної історіографії.

Дослідження єврейської історії і культури 20-х років в Україні в період 90-х років минулого століття стало якісно новим етапом.

З початком процесу демократизації, проголошення незалежності України та прийняттям Закону “Про національні меншини в Україні” (1992 р.) до вивчення історії та культури євреїв долучилася певна частина радянських дослідників, які зуміли відійти від усталених догм тоталітаризму і об’єктивно осмислити національні проблеми. Провідну роль у цій справі почав відігравати Інститут національних відносин та політології (нині Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України) [123]. Було проведено реорганізацію й деяких інших наукових установ. Зокрема в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України утворено Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології, відділ матеріальної культури в Інституті української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, тощо [124].

Особливого значення для вивчення нашої теми набувають узагальнюючі праці, які розглядають цілісні концепції національних відносин в Україні у ХХ столітті та містять висновки підсумовуючого характеру щодо місця єврейського питання. Серед таких праць великий інтерес, в першу чергу, становить двотомне видання історії України під редакцією В. Смолія. В ньому на основі цивілізаційних підходів викладено нове бачення багатьох проблем української історії, у тому числі й тих, які стосуються долі національних меншин. Велику роль відіграють праці 90-х років, у яких розглядаються соціально-економічний, історіографічний, культурний та інші аспекти з цієї проблеми, які також проливають світло на особливості розвитку міжнаціональних відносин [125].

Важливе значення відіграло рішення про введення у вузах України наукової та професійної спеціальності “Етнологія”. Розпочалась підготовка фахівців-етнологів, які спеціалізуються з історії та культури євреїв, у провідних університетах України, захист кандидатських і докторських дисертацій з іудаїки, публікація великої кількості джерел.

Початок розвитку в незалежній Україні науки, що вивчає історію євреїв, було покладено виданням у 1992 році монографії Я. Хонігсмана і О. Наймана “Євреї України. Короткий нарис історії” [126]. Це була перша спроба узагальнити фактичний матеріал, який стосувався історії та культури євреїв ХХ століття. Значний внесок у розвиток науки в 90-ті роки зробили учасники конференцій, що проводилися в Запоріжжі (Запорізький державний університет і товариство “Україна – Ізраїль”), Москві (центр “Сефер”), Києві (Інститут іудаїки), Дніпропетровську (Інститут соціальних і обштинних працівників) та інших містах. Публікації статей та тез виступів на конференціях розкривали проблеми історії євреїв 20-х років, описували найзначніші події у розвитку сучасної історіографії. На базі багатьох наукових структур в Україні та Росії були створені центри з підготовки кадрів з іудаїки [127].

Важливе місце у розвитку історіографії євреїв у 90-ті роки посідали публікації з історії євреїв різних міст та регіонів України. Серед них слід відзначити роботи Семена

і Володимира Орлянських “Історія євреїв Запоріжжя” (кн. 1 – 6, 1997 – 2001), Л. Яруцького “Євреї Приазов’я” (Маріуполь, 1996), І. Котлера “Нариси з історії євреїв Одеси” (Єрусалим, 1996), О. Бистрякова “Євреї Катеринослава – Дніпропетровська” (Дніпропетровськ, 2001), “Євреї в Ніжині” (Ніжин, 2001), “Євреї Криму” (Симферополь, 1997) тощо. Ці роботи містять цінний науковий матеріал, в них зроблено узагальнення щодо розвитку єврейських громад в 20-х роках в цих регіонах [128].

Результати досліджень з історії єврейських рухів в Україні опубліковані в монографіях В. Гусєва “Бунд, Комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце в політичному житті в Україні” (К., 1996), О. Наймана “Єврейські політичні партії й об’єднання України (1917 – 1925)” (К., 1998) та ін. Ці роботи об’єднані в унікальний фактичний і аналітичний матеріал щодо розвитку і реалізації єврейської громадської думки в Україні. Особливу їх значимість зумовлює те, що євреї були тоді не тільки об’єктом, але й значною мірою суб’єктом політичного процесу [129].

Значним доробком у розвитку джерелознавства стали публікації архівних матеріалів з історії та культури євреїв. Вагомий внесок зробили М. Рибаків, який упорядкував збірник документів “Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації “Культурна ліга” у Києві (1918 – 1925) і В. Хітерер – автор книги “Документи, зібрані Єврейською історико-археографічною комісією Всеукраїнської Академії Наук” (Київ – Єрусалим, 1999). Складний і суперечливий міжвоєнний період історії євреїв різних регіонів Радянської України був розкритий у книгах В. Сергійчука “Уся правда про єврейські погроми” (К., 1996) і В. Орлянського “Євреї України в 20-ті–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект” (Запоріжжя, 2000), кандидатській дисертації О. Сучкової (Донецьк, 2005) [130]. Наукове дослідження доктора історичних наук В. Орлянського, присвячене реалізації політики коренізації влади по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920 – 1930-ті роки, стало першою в незалежній українській історіографії спробою вивчення єврейства України у цей складний історичний період. Автор зробив якісний аналіз заходів влади щодо змінення соціальної структури єврейського населення України і формування її в більш пристосованому для індустріального суспільства періоду 1920-х років варіанті. Згідно думки В.С. Орлянського найбільш активна фаза політики коренізації дозволила досягти позитивних результатів, зокрема відродити мову їдиш, пристосувати державного апарату до обслуговування національних меншин їхньої рідною мовою тощо.

Використовуючи джерельну базу архівів Півдня України, автор зумів розкрити сутність процесів коренізації та асиміляції, котрі мали місце на цих територіях. Проте соціально-економічні процеси, що відбувалися на Півдні України мали особливий характер внаслідок тієї ролі, котра була визначена цим територіям центральною владою у Харкові та Москві, і була пов’язана із створенням національних районів та залучення нових земель для сільськогосподарської галузі економіки. Як підкреслює сам автор: “Географічні рамки дослідження охоплюють регіони України, що об’єднуються під загальною назвою Південь України...Природно-економічні особливості регіону вплинули на становлення інтенсивних форм розвитку сільського

господарства, оптової торгівлі та розвиток підприємств важких індустрій” [131]. Тому ті висновки та узагальнення, котрі були зроблені дослідником становлять лише частину картини життя єврейського населення Радянської України в період 1920 – 1930 -х років.

Важливим доповненням до процесу розвитку української історіографії стала стаття Володимира Орлянського “Сіоністські організації у перше десятиріччя існування радянської влади” що вийшла у 2007 році у збірці “Друга Світова війна і доля народів України”. Автор зосереджує свою увагу на боротьбі радянської влади з еміграційним рухом серед сіоністів України та проведенні заходів щодо коренізації та залучення євреїв до землеробства. Він визначає період 1925 – 1926 років як період найбільшої активності сіоністського руху в країні та наголошує, що єврейська трудова міграція була однією з форм політичного протесту сіоністської молоді. “Оскільки одним з методів реалізації економічної та національної політики радянської влади була протидія еміграції представників національних меншин із країни, то сіоністські організації почали перетворювати єврейську трудову еміграцію, в тому числі і в Палестину, на політичну дію, а, по суті, на форму політичного протесту”, – зазначає Володимир Орлянський [132].

Питання боротьби єврейської громади України у 1920 роках за виживання стало важливою частиною проблематики, котра розроблювалась західноєвропейськими та американськими дослідниками в останні роки. Тема історії євреїв України в період нової економічної політики піднімається досить часто в сучасній історіографії Сполучених Штатів Америки. Так в 2005 році у США вийшла монографія Джонатана Франкеля та Дана Дінера “Темні часи, страшні рішення: євреї і комунізм”. В ній автори аналізують участь етнічних євреїв у комуністичному русі як в Радянському Союзі, так й в Польщі, США, Британії, Франції, ісламському світі та Німеччині. Автори зосереджують свою увагу на політиці євсекцій щодо репресій рабинів, закриття синагог . Окрема глава присвячена розвитку комуністичної преси на їдиш, центром котрої у 1920–1930-х роках був Харків. Автори аналізують статті комуністичного спрямування у виданнях “Дер штерн”, “Дер одесер арбайтер”, “Столене нодл”, “Дер юнгер арбайтер”, “Юнге гвардие”, “Дер кустар”, “Дер їдишер пойер”, “Проліт”, підкреслюючи, що видання на їдиш були дуже поширеними в Україні, зокрема тільки настінних газет на їдиш нараховувалося в країні 319 [133].

У 2005 році вийшла до друку монографія, в котрій аналізувалися відносини єврейських письменників з Радянською владою. Книга історика Геннадія Ейстраха “У запряжці: роман їдишистських письменників із комунізмом”, яка вийшла у 2005 році у видавництві Сіракузького університету. В роботі розкривається участь таких письменників як Дер Ністер, Давид Гофштейн, Лейб Квітко, Іцик Фефер, Нохум Ойслендер, Єхезкель Добрушін у розвитку літературного процесу в СРСР у 1920 роки. Професор Ейстрах слідкує за еволюцією письменницького таланту цих авторів з 1905 до 1930-х років, використовуючи критичні статті в американській єврейській пресі та літературних англомовних дослідженнях того часу [134].

Історію київського періоду творчості видатного єврейського письменника Давіда Бергельсона розглядає в своїй монографії професор Джошуа Шерман з Оксфордського центру гебраїстики та єврейських досліджень. В своїй книзі “Давід Бергельсон: від модернізму до соціалістичного реалізму” він аналізує участь названого письменника у розвитку літературного процесу на їдиш в УРСР, еволюцію унікального стилю прози Бергельсона, його основні твори, котрі відзеркалили характерні риси життя єврейської громади 1920 – 1930-х років. “Він писав про заможну єврейську буржуазію, малював типи людей, серед котрих він зростав і котрих він добре знає, й він хотів написати про їх недоліки, про їх розпад та зникненні як класу, – підкреслює професор Джошуа Шерман, – після того, як більшовики розпочали ділити людей на класи, було вирішено, що буржуазія – це “нелюди”, відомо, що радянська влада зверхньо ставилася до людей середнього класу на відміну від робітничого класу” [135].

Прикладом дослідження, котре будувалося на даних як українських так і американських джерел стала стаття, присвячена історії відвідувань американських євреїв України. Вона вийшла у 2000 році в часописі “Джуїш сошіал стадіес”. В період створення у 1920-х роках “залізного занавісу” між СРСР та іншими країнами, подібні приїзди іноземців були останніми вільними візитами до країни Рад за весь період її існування. Тому дослідження історика Даніеля Соєра має важливе значення. Статт’я написана на підставі спогадів відомого єврейського поета Джейкоба Гладштейна, який спілкувався із російськомовними американцями, котрі приїжджали до Одеси та інших українських міст у 1920-ті. В цей період подібні візити були досить розповсюдженими. Так, на підставі практичних порад і спогадів медиків-євреїв, котрі відвідували Радянський Союз, була створена спеціальна книга-путівник “Червона медицина” (Red Medicine), яка містила рекомендації про те, як треба поводити себе із представниками

офіційних радянських органів, прикордонними структурами, про те як працюють радянські медичні установи у СРСР, тощо [136].

Для західних спеціалістів важливою дослідницькою проблемою стало дослідження розвитку мови їдиш, котра в цей час стає основою для культурної інтеграції євреїв України та допомагає у створенні унікального пласта єврейської культури. Дослідженню саме цього феномену була присвячена робота Давіда Шнеєра “Їдиш та створення радянської єврейської культури у 1918 – 1930 рр.”, яка вийшла у Кембриджі у 2004 році. Автор підкреслює, що єврейських активістів періоду 1920-х років слід характеризувати як пропагандистів радянської ідеології та підходів, а також національної єврейської ідеї. Окремий розділ своєї роботи вчений присвятив проблемі реформування мови їдиш [137].

Питання розвитку їдишистської літератури в Радянській Україні піднімалися у монографії професора Будапештського університету Зюши Гетеній, виданої англійською мовою під назвою “У вирі: історія російсько-єврейської літератури: 1860 – 1940”. Історик єврейської літератури, котра є професором Інституту славістики університету ELTE у Будапешті дає оригінальну періодизацію розвитку російсько-єврейської літератури: 1881– 1882 роки, з 1882 по 1897 рік, з 1897 по 1917, та з 1917 по

1940 роки. При аналізі останнього періоду розвитку єврейської літератури професор Гетеній аналізує вплив асиміляції євреїв на розвиток літературного процесу на ідиш, відображає проблеми антисемітизму в літературі. Дослідник на підставі аналізу сотен творів, що виходили в єврейських часописах та газетах, доводить, що саме період 1860 – 1940-х років, створив у світовій літературі феномен “російсько-єврейської літератури”, котру не можна віднести ні до єврейської, ні до російської національної літератури [138].

У 2007 році у видавництві “Роумен і Літтелфілд” за редакцією Цві Гітельмана вийшла збірка з історії радянського єврейства під назвою “Революція, репресії та виживання: радянський єврейський досвід”, в якому особливий інтерес має стаття доктора історичних наук Олега Будницького “Єврейські батальони у Червоній Армії”, де проаналізовані основні етапи у історії становлення та розвитку єврейських національних підрозділів у Червоній Армії в період громадянської та радянсько-польської війн [139].

Важливе дослідницьке завдання – осмислення історії радянського єврейства – виконує автор наступної роботи, виданної в США – книги під назвою “Неорганізовані маси: єврейська історія в колишньому Радянському Союзі” Харріт Круман. Автор задається питанням – як оцінити життя євреїв в складі інших народів СРСР, чи можна порівняти це з перебуванням євреїв у складі, наприклад, Римської або Австро-Угорської імперії. Головним висновком роботи американського публіциста Харріт Круман стало те, що життя євреїв в СРСР було дуже важким, і мало суцільно трагічний характер, в зв’язку з тим, що починаючи з 1920-х років євреї не могли вільно виїжджати з країни, їм нав’язували спосіб життя, іншу культуру, тощо. Автор охоплює великий період єврейської історії – від створення СРСР й до масової еміграції з країни Рад у 1990-ті роки. Як зазначає Харріт Круман у цій монографії: “на фоні переслідувань, репресій, принижень, а також антисемітизму, котрий носив загрозуючого характеру, євреї колишнього Радянського Союзу протягом довгого і трагічного періоду радянської історії були “козлами відпущення”. Влада та суспільна думка покладала на них відповідальність за усі біди, будь-які соціально-економічні, політичні і суспільні проблеми. Загалом, громадяни СРСР єврейської національності знаходилися під владою капризів та політичних амбіцій автократичних керівників СРСР, що змінювали один одного” [140].

У підсумку Харріт Круман не бачає ніякого позитивного впливу зовнішніх чинників на життя євреїв в період “культурного відродження” у 1920 – 1930-ті роки. Особливо ж характерним для радянської системи, вважає автор книги, була практика відмови у виїзді за кордони СРСР. Саме із нею була пов’язана компанія, спрямована на підтримку “євреїв-відмовленців”, розгорнута у 1970-ті роки у США і Ізраїлі, котра тривала до розпаду СРСР. Х. Круман зазначає, що відмова у виїзді – головний признак закріпачення єврейського народу в СРСР, котрий визвав до життя боротьбу за громадянські права представників сіоністського руху і “відмовленців”. Критично висловлюється Харріт Круман й щодо сьогодняшнього єврейського життя на колишньому радянському просторі [141]. Її робота містить в собі інтерв’ю з 14

євреями – громадянами США, учасниками важливих подій, пов'язаних з вирішенням “єврейського питання” в СРСР, в тому числі з колишньою киянкою та відомою діячкою єврейського руху Галиною Кіпілер, а також “відмовленіцею” Сонєю Гельман [142].

У 2007 році у Сполучених Штатах була видана унікальна історична енциклопедія, присвячена різним аспектам життя єврейських жінок. До неї увійшли статті, котрі стосуються історії єврейського жіноцтва України, в тому числі участі жіноцтва у сіоністському русі, емансипації жінок у 1920-ті роки тощо. Видання підготовано спеціалістами з гендерної єврейської історії за редакцією Паули Нуман і Далії Офер. Всього видання *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia* містить 1 698 біографічних нарисів, 330 статей і більш ніж 1 200 фотографій і ілюстрацій. Книга охоплює історії та досягнення відомих єврейських жінок починаючи з біблейних часів до сьогодення, вона містить науково-довідковий матеріал та іменний покажчик [143].

Важливою роботою у світовій історіографії стала надрукована у 2007 році видавництвом Read Books бібліографічна робота Пилипа Грієрсона “Книжки Радянській Росії, 1917 – 1942”, в котрій дається огляд та аналіз унікальних праць, присвячених національній політиці Радянської влади у 1920-ті роки. Ці книжки вийшли у США та Великій Британії до початку Другої Світової війни малими накладками, і тому є важливими історичними джерелами з історії українського єврейства періоду 1920-х років. При аналізі робіт автор, зокрема, зосереджує увагу на роботі Українського національного інформаційного бюро у Лондоні, де наприкінці 1930-х років друкував свою газету – “Український бюлетень”, в котрій піднімалися питання україно-єврейських відносин в міжвоєнний період [144].

Але за даними Пилипа Грієрсона, найбільший інтерес становище українського єврейства викликало у представників американської історіографії. Так, ця тема стала об'єктом дослідження у книзі А.Ярмолинського “Євреї та інші національні меншини під Советами”, що була видана у Нью-Йорку у 1928 році. Важливим джерелом також стали книга Дж. Розенберга “По степу: російський щоденник”, яка була створена на підставі особистих вражень голови Єврейського американського комітета “Джойнт” під час візиту до Радянської Росії з 30 квітня по 27 травня 1926 року. Автор описує успіхи влади у створенні колективних єврейських господарств на Півдні України та процеси кооперації серед євреїв в Україні. Другою роботою стала праця Д.Гольдберга “Зуссман бачить її: переоцінка єврейської позиції під владою Советов” [145].

Крім того, Пилип Грієрсон в своїй праці аналізує два основних питання, котрі викликали в США дискусію стосовно становища українського єврейства в 1920-ті роки. Перше – це антирелігійна політика влади щодо іудейських громад, що викликала появу таких публікацій, як виданий у Лондоні центральним органом британського єврейства – Радою депутатів британських євреїв Меморандум щодо переслідування владою іудаїзма у СРСР у 1923 році. Другий – це процес дискусії щодо створення єврейської автономії у СРСР та її заснування у Біробіджані. До таких робіт відносяться праці Лифтвича “Що сталося з євреями?” (1936), книга спогадів лорда Марлі “Біробіджан” (1933) та Лили Корбер “Пригоди на Сході” (*Adventures in the East*).

Загальній концепції радянської політики щодо євреїв були присвячені дві книги А. Руппіна, котрі вийшли у штаті Масачусетс у 1930-ті роки – “Євреї у сучасному світі” та “Єврейське минуле та майбутнє”. Вони містили критичний аналіз документів радянської влади щодо євреїв та єврейських громад у 1920-ті роки [146].

Тему соціальних перетворень в єврейській громаді розглянув також дослідник Джонатан Декель-Чен. Він прослідкував долю багатьох сільськогосподарських колоній на Півдні України, котрі були створені у 1924 році і закінчили своє існування під час трагедії Голокосту. Монографія створена на основі листування єврейських американських організацій та радянських державних органів. Автор досліджує процес інтеграції радянського єврейства, а також з’ясовує баланс політичних сил в єврейському середовищі того часу [147].

У жовтні 2007 року вийшла монографія професора історії Браунського університету Омера Бартова, присвячена єврейській історичній спадщині Правобережної України та проблемі її збереження. Книга під назвою “Стерто: сліди єврейської Галичини в сучасній Україні, котрі зникли” розповідає про долю невеликого міста Бучача, його історії в період 1920 – 1940-х років. Більшість євреїв цього міста була вбита нацистами між 1941 та 1944 роками, з 11 тисяч місцевих євреїв приблизно половина була розстріляна, інша – відправлена до табору смерті Берген-Бельзен. Історик розглядає проблему спадкоємності єврейської культури в сучасній Україні, він підкреслює необхідність збереження її владою України у співробітництві з міжнародними організаціями [148].

У 2006 році в Індіанському університеті вийшла до друку інша робота, присвячена історії радянських євреїв періоду непу. Книга канадського історика Ганни Штерншіс “Радянський та кошерний: єврейська популярна культура в Радянському Союзі у 1923 – 1939”, котра об’єднала великий аналітичний матеріал, пов’язаний з народною творчістю єврейського народу в період 1920 років, створенням нових культурних напрямів у поезії, архітектурі, літературі, театру, побутових звичек, обрядів, тощо. Автор аналізує виникнення та розвиток “міської культури” в таких центрах єврейства як Одеса, Харків, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв [149].

Історія українського єврейства періоду 1920 років лягає в основу багатьох літературних творів. Так, слід назвати автобіографічний роман аргентинського прозаїка Едгаро Козаринського “Молдавський сутенер”, котрий вийшов у видавництві “Харвіл секер” у 2007 році. В книзі від імені головного героя – літнього єврея Самюеля Варшауера розповідається про події 1927 – 1928 років, коли з єврейських містечок Бесарабії та України вивозили до Аргентини тисячі єврейських молодих жінок. Під час соціальних перетворень Радянського уряду в містечку царює безробіття та намагання отримати краще життя. На цьому тлі й починає розвиватися бізнес по вивозу жінок за кордон, котрим сутенери обіцяли краще розкішне життя за океаном, а насправді продавали їх у рабство. Спочатку сутенери женилися на красунях, але потім заможній та красивий “чоловік”, що вивозив дівчину за межі містечка насправді виявлявся сутенером. В результаті таких дій тисячі єврейських жінок опинялися в борделях Парижу, Буенос-Айреса та інших міст. Цей твір письменника Козаринського викликав

дискусію щодо історії єврейського містечка у 1920 роках та був охарактеризований американською критикою як одна з найбільш вдалих спроб відтворення картини життя євреїв України в цей період. Переклад книги на англійську мову виконаний Ніком Кайстором [150].

Історія євреїв України викликає на сьогодні неабиякий інтерес з боку російських дослідників. Так у 2007 році, за підтримки Міжнародного дослідницького центру російського і східноєвропейського єврейства у Москві вийшла монографія Владіслава Іванова “ДержСЕТ: політика і мистецтво: 1919 –1929”, де він вперше аналізує особливості культурної політики Радянської влади щодо єврейської меншини. Автор ретельно аналізує основні етапи існування театру, він провів історичну реконструкцію усіх постанов ДержСЕТа того часу. За думкою дослідника політику влади щодо єврейської культури слід вивчати не тільки за документами партійно – урядових декларацій, але й з використанням фінансових та організаційних документів. Згідно з цими документами, автор робить висновок, що позбавитися єврейських театрів влада робила змогу вже напочатку 1920-х років [151].

У 2007 році були видані дві збірки документів, присвячених історії євреїв України. В російському видавництві Роспен у 2007 році вийшла перша книга “Документи з історії і культури євреїв в архівах Києва” підготована Центром біблієстики та іудаїки РДГУ. Вона стала частиною великого джерелознавчого проекту, котрий розвивається за підтримки російських фондів та керівництва архівними справами в Україні. Друга “Єврейські погроми в Україні: 1918 – 1921”, видана компанією “Іст вью публікейшн” за підтримки Державного архіву Київської області. До неї увійшли більш ніж 30 тисяч документів, котрі були надруковані вперше та

стосувалися проблем погромного руху напочатку 1920-х років та еміграції євреїв з України в цей період [152].

У 2008 році проблемі вивчення історії євреїв присвятили свої роботи як історики, фахівці з єврейської історії України, так й журналісти, філософи, аналітики. Однією з таких публікацій є стаття Дмитра Шурхала в виданні «Газета по-українськи», в котрій він аналізує витoki політики радянської влади щодо єврейства республіки. Автор статті слушно наводить витяг із промови одного з керівних втілювачів настанов партії щодо єврейського населення радянського наркому охорони здоров'я Миколи Семашка: «Ми всілякими засобами приходимо на допомогу будь-якій бідноті будь-якої національності, але не приховуємо, що Радянська влада, як мати, повинна перш за все придивитися до тієї дитини, котра віками пригнічувалася, знаходилася у самих найгірших умовах» [153]. Дмитро Шурхало також аналізує дискусію та практичні кроки влади щодо створення єврейської автономії на території сучасної України – в Криму [154].

Важливою подією 2008 року в усій світовій іудаїці став вихід у світ у російському видавництві «Новое литературное обозрение» монографії професора Мічиганського університету Цві Гітельмана «Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней», автор котрої велику увагу приділив історії радянського

єврейства періоду 1920-х років. Книга вийшла у перекладі професора А.Б. Каменського, відомого фахівця з питань російської історії Новітнього часу та під науковою редакцією професора О.В. Будницького – дослідника політичної російського єврейства періоду громадянської війни [155].

Історії євреїв періоду 1920-х років присвячений другий розділ монографії. В ній автор підкреслює протиріччя у становищі євреїв того часу: за надання громадянських прав євреї заплатили позбавленням національної ідеології (у вигляді юдаїзму або сіонізму), позбавленням права на вільне вживання мови івриту [156].

Автор однак аналізує й ті заходи, котрі влада запропонувала євреям радянської імперії взамін того, що було в неї відібрано – а саме – в період нової економічної політики влада намагається за допомогою Євсекції заново створити єврейську культуру, але вже на засадах антирелігійності та використання мови їдиш. Але цей радянський проект, на думку автора, разом з багатьма іншими, як то – переселити євреїв на землю та принудити їх займатися сільським господарством, в цілому зазнав краху. Це пов'язано з тим, що євреї були націлені в цей період на русифікацію і асиміляцію. Книга професора Гітельмана містить цінні ілюстрації, котрі займають приблизно чверть від усього її обсягу – це перш за все унікальні фотографії як з приватних колекцій, так й із архівів різних єврейських установ, в тому числі портрети видатних єврейських діячів та пересічних радянських євреїв, зображення синагог, молитовних будівель, хедерів, антисіоністські карикатури у радянських газетах тощо. До недоліків даної праці слід віднести відсутність наукової новизни та зв'язку подій, пов'язаних із єврейською громадою, у контексті загального розвитку радянської історії [157].

У 2008 році з означеної проблеми виходили також інші узагальнюючі роботи. Так, на питання щодо загальної концепції єврейської історії Східної Європи відповідає збірка праць, присвячена взаєминам євреїв та слов'ян під назвою «Культурний фронт: репрезентування євреїв у Східній Європі», котра вийшла у серпні 2008 року у видавництві Пенсильванського університету у США. У науковій збірці, що вийшла під редактуванням Біньяміна Натанса і Габрієли Сафран, створена оригінальна концепція історії східноєвропейського єврейства [158].

У збірці міститься аналіз особливостей життя та закономірностей культурного і економічного розвитку громад Польщі, Росії, Галичини, Литви, Румунії та України. Згідно загальної концепції роботи, території від Чорного моря до Балтики, слугували своєрідним «культурним фронтом» для виживання світової єврейської культури. Саме існування громади країн Східної Європи, на думку редакторів видання, допомогло виживанню світового єврейства та було вкрай важливим для генерування найважливіших ідей у світовій єврейській культурі, в том числі такі напрями, як хасидизм, сіонізм, реформізм та інше [159].

Автори статей збірки зупинили свою увагу, зокрема, на відповіді на питання: «як взаємини євреїв та слов'ян відобразилися у літописах, п'єсах, романах, предметах матеріальної культури, тощо. Розділи збірки носять такі назви як: «Єврейські літературні джерела щодо подій 1648–1649 років», «Дискусія щодо реформістського

напрямку в іудаїзмі у Польщі», «Халфінтелігенція згідно Іосифу Хаїму Бренеру та русько-єврейська політика», тощо. Останній розділ, автором якого є доктор Джонатан Франкель, містить дослідження сіонізму, ідей Ахад-Хаама, лідерів політичного об'єднання «Поалей-Ціон» [160].

Автори вирішують чотири основних аспекти взаємин євреїв та слов'ян: насильництва і взаєморозуміння, політичного конфлікту та єдності, культурного конфлікту та розуміння популярної культури, різного відношення до історичної пам'яті. В цілому в роботі вдало вирішується основне завдання: визначення основних ідей та рухів в єврействі, котрі сформувалися на території України та Східної Європи та вплинули на хід сучасної єврейської історії [161].

Важливим аспектом вивчення історії та культури євреїв України в період непу залишається дослідження її гендерних аспектів. Великий внесок у цю справу зробили автори іншого видання, що вийшло у світ у вересні 2008 року у видавництві Мичиганського університету. Воно стосується теми, котра практично не була розглянута на протязі усієї історіографії ХХ століття, а саме – участі єврейських жінок у процесі розвитку літератури на їдиш. Книга «Ствердження зі штормом: історії єврейських їдишистських письменниць», є збіркою перекладених та проаналізованих робіт єврейських письменниць. Вона була створена дослідницями Реї Трегебов і Кетрен Хелерштейн на підставі аналізу поетичних та прозаїчних творів письменниць-єврейок, котрі писали на їдиш [162]. Усі переклади з їдишу популярних творів свого часу Сари Хамер-Жаклін, Бріни Беркович, Ганни Відерман, Малки Лі, Фруми Гальперн, Рочел Брухес, Паули Франкель-Зальцман, Хави Розенфарб і Рикуди Поташ, були виконані вперше. Усього збірка містить аналіз 14-ти творів 9 письменниць. Більшість цих перекладів і англійської було виконано професором поезії і перекладу Університету Британської Колумбії у Канаді Реї Трегебов. Кожний твір цієї збірки є унікальним та водображає частину єврейського життя. У творах міститься зображення вибору українського єврейства, їх страждань від нестатків і необхідності боротьби за власне виживання та виживання своїх родин. Особливо виразними є твори Малки Лі «Яблуко її очей», що стосувалися життя переселенців з країн Східної Європи до Нью-Йорку у 1920-ті роки, а також Рочел Брухес «Маленький Абрахам» про те, як єврейські діти уявляли собі картини голоду, ізоляції євреїв у штетлі і зубожіння у далекій Росії. Ганна Відерман у оповіданні «Скрипка» зображує трагічні історії судеб єврейських музикантів у маленьких українських містечках [163].

Письменниця Бріна Беркович розповідає про особисту історію життя у містечку, про те, як вона стала революціонеркою, а після цього як чуть не вмерла від голоду. В її новеллі відображується історія процесу створення єврейських господарств в районі Херсону, участі євреїв у загонах Червоної Армії в період утвердження Радянської влади в Україні та пізніше – у 1920-ті роки. Моральній проблемі – справедливості Голокосту присвячені «Листи до Бога» найбільш відомої з числа авторів цієї збірки їдишистської письменниці з Канади Хани Розенфарб. В творі відображені проблеми шляху євреїв світу до Голокосту, його справедливості та наслідків. Назва усієї збірки походить від одного з творів – «Ствердження штормом», котре взято із вірша про вдову

, яка бореться зі штормом, що загрожує знищити її врожай. Даний вірш, за думкою авторів збірки, став метафорою для історії довоєної доби та наступних подій Голокосту, «темною хмарою, що насувалася на єврейський народ». Загалом у книзі відображена боротьба єврейських жінок Східної Європи за емансипацію, рівні права у суспільстві, досягнення у сфері мистецтва і культури, намагання зберегти єврейські традиції й звички [164].

Актуальною проблемою, котра досліджується в сучасний період, є також проблема творчості Давіда Бергельсона, модерністські тенденції у творчості котрого вивчалися у статті Аллісон Шахтер “Бергельсон и ландшафт идишистского модернізму”. В роботі аналізується широка дискусія щодо центру розвитку їдишу та єврейської літератури, котра мала місце у єврейській пресі 1920-х років. Бергельсоном тоді була висунута концепція “трьох центрів” (“драй центерн”), яка дискутувалася в єврейському світі. В своїй концепції “трьох центрів” Бергельсон передбачав створення нового типу єврейського письменника, “виходця з сільськогосподарських колоній кримського степу”. Як підкреслює Аллісон Шахтер, така позиція автора, котрий перебував на той час у берлінській еміграції щодо “нового типу ідишистського письменника” пов’язано з намаганням Бергельсона відмежуватися від свого іміджу захисника та пропагандиста традиційної культури штетлу. Іншою дискусією, що складала частину інтелектуального життя України, в період 1920-х років була дискусія щодо подальшого розвитку ідишистської літератури в умовах відсутності її національного дому [165].

В цілому автор робить висновок про те, що творчості Бергельсона був притаманний конфлікт між старим єврейським ландшафтом штетлу та новим простором єврейського життя, котрий склався в Україні після закінчення Першої Світової війни [166].

Але в період 1920-х років мав місце інший літературний процес - на мові їврит. Порівняльному аналізу творів періоду початку 1920-х років відомих єврейських письменників ХХ століття Саула Черніховського та Переця Маркіша присвячена стаття Джордана Фінкіна з Оксфордського університету. Він звертає свою увагу на твори Черніховського “Крим” та Маркіша “Чатир-Даг”, в яких була втілена мрія єврейського народу щодо своєї території та державності. На думку автора статті саме ці два твори авторів, що були пов’язані з Україною, вплинули на сучасну єврейську світову літературу. Слід зазначити, що справді твір “Крим” відрізняється творчою правдивістю та виразною мови. Це пов’язано зокрема з тим, що Саул Черняхівський, котрий народився у Таврійській губернії, навчався в Одесі, добре знав цю землю, людей, їх побут та культуру [167].

Слід зазначити, що історії євреїв СРСР велика увага приділяється у багатьох збірках та роботах, присвячених загальним проблемам радянської історії, які випускають останні часи провідні центри русістики у світі. Так, у збірці, котра вийшла

у 2008 році у американському видавництві Rowman & Littlefield Publishers під назвою “Російська і радянська історія: від смутного часу до розпаду Радянського Союзу”, під редакцією Стівена Усітало і Вільяма Візенхута міжвоєний період історії СРСР репрезентований статтями про Жовтневу революцію, історію євреїв СРСР і історію

радянського кіно [168]. Таким чином, з точки зору редакторів, виділені найбільш знакові події для історії Радянського Союзу міжвоєнного періоду. Другий параграф третього розділу “Єврейське питання у Радянському Союзі: 1917–1953” створений дослідником Індіанського університету Джефрі Вейдлінгером містить аналіз політики Радянської влади по відношенню до проектів можливого створення єврейських сільськогосподарських поселень і єврейської автономії на території України і Далекého Схода. Крім того, автор зупиняється на питанні участі євреїв у політичному житті країни Рад, причинах та наслідках антисемітизму, аспектах політики влади щодо ідишазації єврейської культури. Стаття Джефрі Вейдлінгера створена на підставі широкого кола архівних джерел, нормативних документів, як американських, так і радянських [169].

Важливою подією у розвитку історіографії історії євреїв України періоду 1920-х років став вихід до друку двухтомного енциклопедичного видання *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, виданого на підставі матеріалів всесвітньо відомого нью-йоркського архіву документів з єврейської історії. У виданні добре репрезентовані усі аспекти життя євреїв Радянської України, в тому числі їх участь у розвитку приватного підприємництва в ході реалізації нової економічної політики, кооперації, боротьби з релігійною свідомістю, сіоністськими партіями і організаціями [170].

Висвітлення історії українського єврейства зайняло особливе місце у цьому виданні зокрема, і в зв'язку з тим, що в Радянській Україні в період 1920-х років мешкала найбільша у Європі за чисельністю єврейська громада. Редактором нового видання був американський історик Гершон Хундерт, в енциклопедії були об'єднані більш ніж 1800 статей, присвячених єврейській історії, релігії, фольклору, політиці, мистецтву, музиці, театру, мові і літературі, інтелектуальній історії. Два томи енциклопедії вмістили у себе більш ніж 1000 унікальних ілюстрацій, присвячених історії євреїв Східної Європи та 55 мап. Над різними статтями цієї енциклопедії працювали 450 вчених із багатьох країн світу [171].

Проблему важливості розвитку нових підходів до вивчення історії євреїв України у відповідному параграфі “Мультиетнічна історія” своєї монографії “Україна і Росія”, виданій англійською мовою, піднімає український історик Сергій Плохій. Він підкреслює, зокрема, що “конструювання нового мультиетнічного нарратива історії України потребує інтенсифікації досліджень етнічних та релігійних меншостей”. На думку автора, показовою в цьому сенсі є ситуація із вивчення історії українських євреїв. “Коли мова йшла про роль євреїв в українській історичній традиції, то вона згадувалася практично виключно у негативному ключі, – зазначає Сергій Плохій. – Лише в першій декаді ХХ століття ситуація почала змінюватися. Михайло Грушевський відійшов від цього шляху підняв питання щодо бідування євреїв часів Хмельниччини, створивши найбільш юдофільську концепцію історії євреїв України за усі часи, він також підтримував роботу відділу єврейських студій в Академії Наук України” [172].

Важливою подією 2008 року став вихід книги “Еврейская эмиграция из России (1881–2005)”, в котрій відображено процес виїзду євреїв з території СРСР до інших країн в міжвоєнний період. В книзі представлені статті дослідників з Ізраїлю, Німеччини, США, Великої Британії, Росії. В них відображені такі аспекти еміграції, як їх основні причини, політика влади по відношенню до неї, відображені теми еміграції в літературі, театрі, мистецтві [173].

Важливим для зарубіжних дослідників історії українського єврейства залишається її гендерний аспект. Стаття Йозефа Гласса, що стосується аналізу причин еміграції єврейських жінок до Палестини в міжвоєнний період вийшла до друку у складі збірки “Єврейські жінки в період до створення Держави Ізраїль”. Автор робить порівняльний аналіз еміграції до Палестини у 1920-1930-ті роки представників східноєвропейських єврейських громад та американського єврейства. Отже, як зокрема підкреслює автор статті: “Міграційний рух американських євреїв до Палестини характеризувався як “вільний”, на відміну від “вимушеної” міграції з інших єврейських громад. Така єврейська міграція була результатом політичного та економічного переслідування та антисемітизму після Першої Світової війни, східноєвропейське єврейство страждало від спустошення, хвороб та громадянської війни. До цього ж долучилися й погроми. Усі ці фактори викликали масову еміграцію з України, Білорусії, Росії та Польщі... Американські євреї ж навпаки не були суб’єктом антисемітизму, або економічного пригнічення... Багато американських жінок виїхало до Палестини згідно із власним переконанням, у складі їх родин – вслід за батьками, або чоловіками...” [174]. У книзі наводяться чисельні приклади, в тому числі з американських періодичних видань на їдиш, котрі стосувались переїзду єврейських сімей у 1920-ті роки до Палестини. Проводиться аналіз кількісного та якісного складу переселенців та поселень у Палестині (ішуву) в міжвоєнний період, а також участь єврейського жіноцтва у сіоністських рухах та організаціях в ті часи [175].

Виникнення самостійної української держави сприяло тому, що завдання вивчення минулого єврейської спільноти набуло особливої актуальності. Період, починаючи з 1991 року, стає прикладом “великого стрибка”, який пройшла історична наука України – від перших праць з історії євреїв – до формування окремої галузі досліджень з історії та культури єврейської спільноти – іудаїки. Головним у цьому періоді був, безумовно, перехід до плюралістичного режиму відбору та методологічних засад викладення матеріалу. Інтерес до цих проблем дуже великий. Тому українська іудаїка буде розвиватися як в Україні, так і за кордоном. В зв’язку з цим на сьогодні дуже важливим є подальший розвиток досліджень з єврейської історії та культури в Україні, котра була колискою східноєвропейського єврейства та є на сучасному етапі об’єктом досліджень великої кількості науковців з різних країн світу.

В цілому особливість історіографічних джерел з історії національних меншин полягає в тому, що вони акумулюють у собі не лише суто історичні знання, а й етнологічні, етнографічні, демографічні, правничі, віддзеркалюють цілісність

теоретичних і практичних проблем етнології. Протягом 90-х років тривав процес опрацювання теоретико-методологічних засад історії і сучасної практики етнологічних відносин. Історики, філософи, політологи, етнологи, правознавці разом з представниками інших наук, спираючись на гуманістичне розуміння розвитку людства, виробили нові підходи і виклали нове трактування базових компонентів єврейської громади України. Накопичувалися сучасні знання з методологічних засад наукового дослідження етнологічних процесів, що й зумовлює доцільність широких історіографічних дискурсів.

Основною проблемою, навколо якої проходить інтеграція представників різних галузей гуманітарних знань, пов'язаних з теоретичним осмисленням етнологічних процесів, стала розробка принципово нової моделі міжнародних відносин і правових засад майбутньої державної етнополітики України.

Таким чином, загальний аналіз історичної літератури з проблеми історії євреїв України в період 20-х років, засвідчує наявність певної фактологічної бази, створеної зусиллями вітчизняних та зарубіжних вчених. Практично повна залежність радянської історіографії від марксистської методології призвела до обмеженості, заангажованості, вульгарного зображення історії євреїв країни. Історіографія тих часів була пронизана апологетикою урядового компартійного курсу, повним неприйняттям та беззастережною критикою робіт зарубіжних авторів. Було допущено чимало неточних оцінок, замовчувалися деякі проблеми, що призвело, врешті-решт, до утворення цілих лакун у ході відтворення подій минулого.

Лібералізація політичного режиму та послаблення вимог класової відповідності досліджень з єврейської історії на початку 60-х років викликали потребу у появі нових досліджень, які вимагали розширення джерельної бази дослідження та використання праць зарубіжних вчених. Можливість відмовитися від примітивізації трактування проблем єврейської історії 1920 рр. стимулювала пошук нових шляхів для розвитку історіографічного процесу. Однак праці, які з'явилися у цей період, не змогли подолати обмеженість марксистської методологічної бази та доктринальну короткозорість радянської історичної науки.

Незважаючи на те, що західні дослідники зробили вагомий внесок у розвиток процесу вивчення історії євреїв 20-х років, слід зазначити, що їхні праці були написані ними кілька років тому і несли відбиток "холодної війни" та, до деякої міри, обмеженість зарубіжної "советології". Їхні підходи до висвітлення різних аспектів проблеми є реалістичнішими і об'єктивнішими, ніж в радянській історіографії. Водночас події, що розглядаються в їхніх працях, стосуються перш за все євреїв усього СРСР, українських матеріалів в них не досить багато, а сюжети, які є, можливо, найцікавішими, взагалі випали з їхнього поля зору. Однією з переваг західних дослідників цієї проблематики є те, що вони використовують у своїй науковій праці цінні документи та матеріали, котрі були вивезені у свій час представниками української єврейської еміграції, а також проводять численні інтерв'ю із безпосередніми учасниками тих подій.

На жаль, на даний час, дослідження єврейської історії України періоду 1920-х років відбуваються за певних причин більш швидкими темпами за кордонами України. Поки що вітчизняним дослідникам не вдається “перехопити ініціативу” та створити знані у світі наукові центри розвитку української іудаїки. Але зростаючий інтерес до історії євреїв України, а також різноманіття архівних і документальних матеріалів, зокрема на їдиш, котрі зберігаються в архівних установах та бібліотеках у різних регіонах сучасної України, дають підстави сподіватися на те, що українська іудаїка отримає справжнього наукового характеру та буде розвиватися швидкими темпами. Саме в Україні зберігаються документи, які стосуються політики Радянської влади щодо єврейського населення, в тому числі боротьби із сіоністами, представниками єврейських націоналістичних партій, тощо. Можливість опанування цього масиву документів та матеріалів дає великі можливості саме для українського дослідника.

Найбільш перспективними напрямками розвитку цієї теми є дослідження літератури на їдиш періоду 1920-х років, вивчення аспектів еміграції євреїв з України до Європи, Палестини і Америки, а також соціально-економічних проблем життя євреїв в період нової економічної політики, участі їх у розвитку народного господарства, науки, культури та мистецтва.

1.5. Євреї України в роки непу: джерелознавчий аспект.

Одним із важливих завдань по вивченню єврейської історії і культури на початку 20-х років був збір та систематизація архівних документів та інших матеріалів. Робота в цьому напрямі проводилася працівниками багатьох бібліотек, архівів та наукових інститутів. Було проаналізовано велику кількість документів на мовах іврит та їдиш, складені каталоги та систематичні показники цих документів.

У цілому результати дослідження джерельної бази історії євреїв України в роки непу можна розподілити на шість основних груп.

Першу складають документальні джерела та публіцистичні роботи, які з'явилися в цей період. Насамперед – це офіційні документи органів державної влади різних рівнів, законодавчі акти, декрети та постанови уряду, ухвали політичних партій, громадських об'єднань тощо. Наукове значення джерел цієї групи полягає в тому, що вони віддзеркалюють суспільно-політичні, ідеологічні настанови, які в умовах тоталітаризму мали характер директив для дослідників історії євреїв. Серед публіцистичних творів – публікації державних, партійних і громадських діячів щодо політики стосовно євреїв України, насамперед тих авторів, чиї службові або громадські обов'язки були безпосередньо пов'язані з діяльністю в адміністративно-територіальних органах національних меншин.

До другої групи належать наукові праці узагальнюючого характеру. Здебільшого це колективні й індивідуальні дослідження, присвячені вивченню загальних аспектів єврейської історії та культури. Узагальнюючі праці містять відомості про географію розселення єврейської меншини, демографічні зміни в її складі, про релігійне життя, побут, господарську діяльність, мову, культуру. Важливою особливістю узагальнюючих праць є їхній синтезуючий характер, широкі географічні та хронологічні межі, багата і різноманітна джерельна база.

Серед джерел третьої групи найбільшу увагу привертають наукові дослідження – монографії та наукові публікації. Це, на нашу думку, найбільш інформативний вид історіографічних джерел. До монографічних досліджень належать також брошури, тематичні збірники наукових статей, проблемні брошури, статті у часописах, галузевих, відомчих вісниках тощо.

Четверта група джерел включає навчальні підручники і посібники, довідкові та науково-популярні праці, енциклопедичні та довідкові видання, які містять терміни, пов'язані з історією та культурою євреїв України 20-х років, зокрема, в них розкриваються такі поняття, як “євреї”, “культура їдиш”, “євреї-науковці” тощо.

П'ята група складається з матеріалів наукових конференцій, семінарів, симпозиумів. Їхнє значення полягає у виявленні нових проблем, їхньому науковому обговоренні, введенні до наукового обігу нових документів.

Специфічну інформацію для історіографії євреїв дають джерела шостої групи – бібліографічні показники, книжкові огляди, рецензії.

У 20-х роках одним із важливих напрямів роботи органів Радянської влади щодо єврейських архівних матеріалів було об'єднання великої кількості невідомих раніше документів в окремі зібрання та колекції, що мало відбуватися в умовах більшовицької політики націоналізації архівів. Під час націоналізації у містах та містечках на

державне збереження вилучалися різноманітні єврейські документи, насамперед – архівні дані єврейських релігійних установ.

З метою розширення роботи по збору цих матеріалів усі окружні виконкоми України отримали такий циркуляр РНК УСРР: “Усім церквам, синагогам і молитовним домам різних релігійних культів... З анкет і ревізій, які надходять з місць, встановлено, що в кожній церкві і молитовних домах релігійного культу накопичилось чимало цінного матеріалу... Адміністративним відділом Окрвиконкомів, на підставі Постанови Раднаркому України від 31 жовтня 1922 року “Про охорону архівів” пропонується: 1. Вжити найрішучіших заходів по збереженню цих архівів... 2. Розпочати роботу по наведенню у них порядку. 3. Скласти описи в 3-х примірниках, з яких два подати до Адмінвідділу Окрвиконкому інструктору Губарху...” [176]. Згідно з цим циркуляром жоден співробітник єврейської синагоги або її прихожанин не мав права “видавати будь-кому матеріалів з архіву без дозволу Губарху...” Громадам, які отримали анкети, але не заповнили їх і не подали до радянських органів до 1 вересня 1924 року, загрожувала кримінальна відповідальність за статтею 102 Карного кодексу, яка передбачала до одного року позбавлення волі або до 300 карбованців штрафу” [177].

У другій половині 20-х років, після створення центральних архівних установ України, розпочався цільовий збір документів з єврейської історії і культури по всій республіці. Так, в одному з протоколів засідання робочої колегії Центрального архівного управління УСРР від 13 червня 1928 року зазначалося: “Порядок денний: ... Прохання кафедри єврейської культури при У.А.Н. у справі збору архівних фондів єврейських установ. Ухвалили: доручити відділу Архівознавства У.А.Н. вивчити питання щодо прохання кафедри єврейської культури при У.А.Н., встановивши: 1) перелік типових єврейських установ, що раніше існували; 2) які з фондів єврейських установ зареєстровані у картотеці Е.Д.А.Ф. Також дати вказівки усім Окрархівам у справі виявлення та концентрації цих архівних матеріалів. Голова – Рубач, секретар – Юрченко” [178].

Виявлення документів на місцях відбувалося за планами, узгодженими з центром, тому місцеві органи намагалися зібрати якомога більше архівного матеріалу. У Чернігові, наприклад, проводилися так звані архівні рейди, в основному на міських ринках, в ході яких виявлялися та конфісковувалися будь-які архівні документи.

Так, в одному зі звітів Чернігівського губернського архівного управління з приводу ревізії архівних матеріалів у гр. Когана повідомлялося: “За звітний період ринок Чернігова обстежили 14 разів, в одному випадку інструктором-контролером було виявлено і конфіковано декілька фунтів архівних справ канцелярії...громадянина В.І.Касьяненка” [179].

Особливу увагу справі вивчення документів єврейської історії продовжували приділяти і на початку 30-х років. Так, у 1930 році було видано обіжник Центрального архівного управління по виявленню, збору і концентрації єврейських архівних матеріалів. Українськими істориками було складено спеціальну номенклатуру єврейських установ та організацій ХХ століття, яка стала першим кроком на шляху систематизації документів з єврейської тематики [180]. Однак згодом, внаслідок змін у

суспільстві, які призвели до встановлення тоталітаризму, систематизація та вивчення єврейських документів практично припинилися.

Більше того, з середини 30-х років не лише припиняється вивчення єврейської історії і збір та наукова обробка документів та матеріалів єврейської громади країни. Чимало фахівців з джерелознавства єврейської історії було репресовано, власне “єврейські” джерела опинилися в так званих спецхранах архівів та бібліотек. Великих втрат зазнало єврейське джерелознавство у період німецько-фашистської окупації. Багато матеріалів було знищено або вивезено до Німеччини.

У 1960 – 1980 роках деякі документальні матеріали публікувалися в офіційному єврейському виданні в СРСР – журналі “Советіш Геймланд”, який друкувався мовою їдиш [181]. Іншої єврейської преси не існувало. Таким чином поступово зникло і єврейське джерелознавство.

Лише у 90-х роках ХХ ст. воно знову починає розвиватися. У Петербурзі 1994 року вийшов у світ покажчик Д. Єльяшевича “Документальні матеріали з історії євреїв в архівах СНД і країн Балтії”. Він вміщував опис 938 фондів з єврейської історії та культури з 62 архівів колишнього СРСР [182]. Деякі аспекти вивчення документів кийвських архівів у 90-ті роки були проаналізовані у роботі Б.В.Чирко “Шкідництво різних націй...(Національні меншини на Україні у 20-30-х роках за документами ЦДАГО України)”, яка була опублікована в журналі “Архіви України” у 1992 році [183].

Різноманітні проблеми вивчення документів з єврейської історії періоду непу розглядалися й аналізувалися в статтях А. Грінбаума, О. Наймана, В. Хітерер, І. Сергєєвої та інших дослідників [184].

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Центральному державному архіві органів державної влади і управління України, Центральному державному архіві мистецтва і літератури України, Центральному державному архіві громадських об’єднань України, Центральному державному архіві кінофотодокументів України, Державному архіві Київської області, Державному архіві Харківської області, Державному архіві Полтавської області, Державному архіві Вінницької області, Державному архіві м. Києва, Інституті рукопису НБ НАН України, архіві Президії АН України, Галузевому державному архіві Служби Безпеки України, де ми вивчали документи з обраної теми, містяться різні матеріали з історії євреїв у Радянській Україні в 20-ті роки. Насамперед це: документи про політику більшовицької партії з єврейського питання; матеріали про соціально-економічне становище єврейського населення в СРСР у цей період. В деяких вищеназваних архівах зберігаються статистичні дані про єврейське населення України, а також документи про діяльність єврейських політичних партій та громадських організацій в Україні; матеріали про єврейську освіту, науку та культуру в СРСР тощо.

Провідними органами, за допомогою яких в ці роки втілювалися в життя постанови влади щодо єврейського питання та проводилася політика Комуністичної партії серед єврейського населення, були створені у 1919 р. єврейські секції (євсекції) в ЦК КП(б)У, губерньських і деяких повітових та партійних комітетах. Вони діяли до

1930 року [185].

Одночасно із євсекціями були створені єврейські комісаріати, які у 1919 – 1920 роках перетворили на єврейські відділи при НКО УСРР та їхніх місцевих органів з національних справ. Вони були ліквідовані у 1924 році [186]. З ними співробітничали колишні члени єврейських соціалістичних партій, що на той час припинили своє існування [187].

У ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державному архіві Київської області зберігаються матеріали, які відтворюють діяльність єврейських секцій РКП(б), КП(б)У, єврейського відділу Народного Комісаріату з освіти УСРР. У згадуваних архівах містяться циркулярні листи, інструкції, протоколи засідань, нарад; звіти, доповіді, листування Центрального бюро євсекцій при ЦК РКП(б) та Головного бюро євсекцій при ЦК КП(б)У; доповідь голови Головного бюро євсекцій при ЦК КП(б)У М.Г. Рафеса; резолюції, тези доповідей 4-ї Всеросійської конференції євсекцій РКП(б) (1921р.); плани роботи, звіти єврейського відділу Народного Комісаріату освіти УСРР [188].

В Україні для роботи серед єврейського населення були створені також державні органи влади та управління. Центральні єврейські бюро Ради національних меншин (Раднацмен) Народного Комісаріату освіти УСРР (існували з 1921 до початку 1930 року) займалися питаннями єврейської освіти [189]. Створена у 1924 році. Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ВУЦВК) проводила роботу серед усіх національних меншин України (у 1941 році була ліквідована.) До її функцій належали: організація національних округів і районів, допомога національним кооперативним та громадським організаціям, створення системи професійної освіти для представників різних національностей [190].

Національна політика Комуністичної партії й уряду СРСР суттєво відрізнялася в 20-х – першій половині 30-х років від політики, яка починає проводитися наприкінці 30-х років [191].

У 20-ті – першій половині 30-х років у Радянському Союзі утворювалися національні райони, округи, міські та сільські Ради, суди. На території України було створено три єврейські національні райони і значна кількість єврейських міських та сільських Рад, у яких офіційною мовою був їдиш. У 1931 році в Україні було 46 єврейських судів, які розглядали справи на їдиш [192].

Документи про створення і діяльність єврейських національних районів в Україні, єврейських міських та сільських Рад, єврейських судів містяться в ЦДАВО України, державних архівах Київської області та міста Києва. Серед них – постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) про створення в Україні єврейських національних районів, єврейських міських та сільських Рад, матеріали про переселення євреїв з Києва та інших міст і містечок України до єврейських національних районів, списки єврейських міських та сільських Рад, відомості про діяльність єврейських судів в Україні [193].

У 1920 – 1930 роки в СРСР державні органи влади боролися з проявами антисемітизму. Зокрема у ЦДАВО України, ДАКО містяться різноманітні матеріали

про прояви в Україні антисемітизму у 20-ті роки. Серед них: резолюції, постанови, звіти губернських і окружних виконкомів про боротьбу з антисемітизмом [194].

У 20-х та на початку 30-х років в період загальної антирелігійної кампанії проводилася активна боротьба із іудаїзмом. У ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДАКО зберігаються документи про антирелігійну пропаганду серед єврейського населення, про закриття синагог і єврейських молитовних домів, про переслідування рабинів, а також заборону єврейських релігійних громад [195]. У ДАКО міститься зокрема рішення фінансового відділу Київського губернського виконкому “Про обов’язкове вилучення і передачу до губфінвідділу усіх золотих і срібних речей, які знаходяться у синагогах” (1922 р.) [196].

У Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України зберігаються кіножурнали кінця 20-х – початку 30-х років, в яких містяться кіносюжети про закриття синагог у містах і містечках України [197].

Економічне становище єврейського населення Радянського Союзу в першій половині 20-х років було вкрай складним. В ЦДІА України в м. Києві в особистому фонді Н. М. Фрідмана зберігається унікальний за своїм змістом документ під назвою: “Доповідна записка А. Брагіна про поліпшення економічного становища єврейського населення СРСР”, датований 1922 роком [198]. Його автор – А. Г. Брагін (1893 – 1937 роки) – більшовик, публіцист, єврейський громадський діяч, один із керівників Всесоюзного товариства із земельного устрою трудящих євреїв СРСР (ОЗЕТ) [199].

Як переконливо доводить він у своїй “Доповідній записці”, складне економічне становище радянських євреїв зумовлене не лише наслідками погромів і громадянської війни, але й руйнуванням засад єврейського господарювання – приватної торгівлі та ремісництва [200].

Торгівля та ремісництво століттями були основними видами діяльності більшості євреїв Східної Європи. Тому економічна політика радянського уряду, який заборонив у період військового комунізму (1918 р. – березень 1921 р.) приватну торгівлю, а в період непу (березень 1921 р. – 1929 р.) лише частково дозволив її, боляче вдарила по економічному становищу єврейського населення. Вкрай негативно вплинула ця політика на економічну ситуацію в єврейських містечках, де на той час мешкала більшість єврейського населення. За відсутності там великих промислових підприємств місцевому населенню залишалося займатися ремісництвом і торгівлею [201].

Але у період військового комунізму були націоналізовані не лише великі і середні підприємства, а й багато ремісничих майстерень. В часи непу держава накладала на ремісників і торгівців непомірно високі податки, зводячи нанівець економічну вигоду від їхньої праці. Більше того, ремісники і торгівці були оголошені “нетрудовими елементами” і до них було відповідне ставлення з боку влади [202]. Така державна політика призвела до масового безробіття серед єврейського населення, і воно опинилося перед загрозою голодної смерті [203].

Вихід із складного економічного становища єврейського населення партійні і державні органи влади СРСР та УСРР вбачали у залученні його до праці у промисловості та сільському господарстві.

У середині 20-х років ЦК ВКП (б) і уряд РНК СРСР, ЦК КП(б)У та РНК УСРР прийняли кілька постанов стосовно заходів щодо поліпшення становища єврейських трудящих мас, ліквідації безробіття серед єврейської бідноти і залучення євреїв до землеробства та до роботи у промисловості. Такі документи зберігаються у різних фондах ЦДАВО України [204].

На виконання цих постанов розпочалося переселення євреїв з містечок до сільської місцевості і створення нових єврейських сільськогосподарських колективів. З метою надання допомоги євреям-переселенцям у 1924 – 1925 роках були організовані Комітет із земельного влаштування трудящих євреїв при Президії Ради національностей Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР (Комзет) і Всесоюзне товариство із земельного устрою трудящих євреїв в СРСР (ОЗЕТ). Комзет і ОЗЕТ створили свої філії в союзних і автономних республіках [205].

У ЦДАВО України зберігаються матеріали Всеукраїнського Комітету зі справ землеустрою трудящих євреїв при Президії ВУЦВК та Українській раді товариства із земельного устрою трудящих євреїв (Укрозет). Там зберігаються протоколи засідань, плани роботи, циркуляри, розпорядження, інструкції, листування з різними установами, переліки співробітників Всеукраїнського комітету зі справ землеустрою трудящих євреїв і Української ради товариства із земельного устрою трудящих євреїв; документи про діяльність єврейських сільськогосподарських товариств і артілей та про переселення євреїв до Біробіджану; річні статистичні матеріали про єврейське населення СРСР [206].

Переселення євреїв до Біробіджану, де за рішенням уряду СРСР мала бути утворена Єврейська автономна область, розпочалося наприкінці 20-х – на початку 30-х років. Воно не завершилося великим успіхом. За перші п'ять років (1928 – 1933 рр.) до Біробіджану прибуло 20 тисяч переселенців, з яких 60 відсотків незабаром покинули його [207].

Водночас тривала робота з організації допомоги євреям, які залишалися в Україні. Так, матеріальну і консультативну допомогу євреям-ремісникам і землеробам Радянського Союзу надавали такі організації, як Товариство ремісничої і земельної праці серед євреїв в Росії (ОРТ), Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ) і всесвітні єврейські благодійні організації – “Джойнт”, “Агро-Джойнт”, “Ікор”, тощо. Документи про діяльність цих структур знаходяться у ЦДАВО України, ДАКО. Серед них: протоколи засідань пленумів Президії правління ОРТу, стенограми нарад, звіти про діяльність, списки співробітників місцевих комітетів ОРТу, протоколи нарад Єврейського колонізаційного товариства, лист секретаря юридичного відділу Ради Народних Комісарів УРСР від 14 серпня 1926 року до ЦК нацменшин при ВУЦВК з повідомленням про засідання з питання розгляду “Договору між Американською єврейською агрономічною кооперацією “Агро-Джойнт” і Комітетом із земельного устрою трудящих євреїв” [208].

У другій половині 30-х років Комзет і усі єврейські громадські організації (ОЗЕТ, ОРТ тощо) були ліквідовані. Діяльність “Агро-Джойнту” була згорнута вже на початку 30-х років у зв'язку із світовою економічною кризою, а в 1938 році остаточно

припинилася [209].

Наприкінці 20-х років чисельність євреїв-селян в Україні досягла 100 тисяч чоловік. Їх почали об'єднувати у колективні господарства, але значна частина євреїв – селян ставилася до цього досить критично. Проте під тиском євсекцій до 1931 року 95 відсотків єврейських сільських господарств увійшли до колгоспів примусово [210]. Завершивши масову колективізацію, владні органи встановили для колгоспів, в тому числі і для тих, які склалися з євреїв, високі плани здачі хліба державі. Це призвело до голодомору в Україні (в тому числі і на територіях з єврейським населенням) [211].

У ЦДАОО України, ЦДАВО України зберігаються протоколи і повідомлення Центрального і районних комітетів КП(б)У, районних виконавчих Рад депутатів трудящих, місцевих відділень Комзету, ОЗЕТу про колективізацію єврейських сільських господарств, про виконання єврейськими колгоспами планів хлібозаготівлі, про наслідки голодомору у єврейських колгоспах у 1932 – 1933 роках [212]. У ЦДАКФФД України зберігаються фотознімки, які розкривають різні аспекти діяльності єврейських колгоспів [213].

У 20-ті роки партійно-державне керівництво СРСР проводило політику, спрямовану на поступову ліквідацію різних єврейських політичних партій і організацій, що виникли в дореволюційний період, а також були утворені в роки революції, громадянської війни в Радянській державі і зокрема в Україні. Відбувалися масові арешти так званих сіоністів. До 1923 року внаслідок цих заходів у країні залишилися лише дві легальні сіоністські організації: Єврейська комуністична робітничка партія “Поалей-Ціон” та так зване легальне крило “Гехалуцу” (єврейський робітничий рух, метою якого була підготовка українських євреїв до землеробської праці, ремісництва і переселення до Палестини) [214]. У 1928 році Радянська влада заборонила діяльність в Україні Єврейської комуністичної партії і ліквідувала легальний “Гехалуц”. На той час було розгромлено більшість підпільних сіоністських організацій і ліквідовано усі єврейські несіоністські партії в СРСР (Бунд, Об'єднана єврейська соціалістична партія були ліквідовані в 1921 р.) [215].

У ЦДАГО України, ЦДАВО України, ДАКО зберігаються різноманітні документи про діяльність єврейських політичних партій і організацій в Україні у 1920-х роках: Українського головного комітету єврейської комуністичної партії “Поалей-Ціон” та її місцевих комітетів, Українського єврейського Комуністичного Союзу Молоді, Українського комітету єврейських скаутів, сіоністської народної фракції “Цейре-Ціон”, сіоністської організації “Гехалуц”, сіоністської спортивної організації “Маккабі” тощо. В них репрезентовані статuti, програми, циркуляри, інструкції, протоколи засідань, стенограми з'їздів і конференцій, фінансові документи (відомості, рахунки), листування єврейських політичних партій і організацій, списки їхніх членів; доповіді і звіти євсекцій ЦК КП(б)У про боротьбу із сіонізмом, єврейськими політичними партіями і організаціями, про перехід членів Бунду до КП(б)У [216].

Після встановлення Радянської влади в Україні, у 1920 році, усі єврейські навчальні заклади були підпорядковані Наркомату освіти УСРР. Релігійні єврейські училища не визнавалися радянськими органами, тому у 20-х роках в Радянській

державі було проведено державну “кампанію по боротьбі з хедером”, під час якої були ліквідовані єврейські релігійні навчальні заклади (деякі з них надалі діяли нелегально) [217].

У ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДАКО, ДАМК нами вивчені різні документи про єврейські навчальні заклади, які діяли в Україні у 1920 – 1930 роки: розпорядження, постанови, інструкції урядових та партійних органів з питань єврейської освіти. Зокрема у різних фондах цих архівів зберігаються: листування Ради національних меншин, Народного Комісаріату освіти УСРР з установами з питань відкриття єврейських шкіл, єврейських дитячих будинків, їх фінансування, забезпечення обладнанням і навчальними посібниками, видання підручників єврейською мовою; листування Наркомату освіти УСРР з єврейськими технікумами і профтехшколами про прийом студентів, складання навчальних планів і звітів, затвердження їх штатного розпису, фінансування цих навчальних закладів тощо [218].

Матеріали Київського єврейського механічного технікуму Вищої Ради Народного господарства (ВРНГ) УСРР зібрані в самостійний фонд, який знаходиться в ДАМК. У ньому зберігаються протоколи виробничих нарад, звіти про роботу, навчальні плани і програми, програми виробничої практики, списки викладачів і студентів, особові справи студентів Київського єврейського механічного технікуму ВРНГ УСРР [219].

У ЦДАКФФД України зберігаються фотографії учнів єврейських навчальних закладів: Житомирської єврейської педагогічної школи і єврейського фабрично-заводського училища № 16 м. Дніпропетровська, кіножурнали 1920 – 1930 років на тему: “Заняття студентів Дніпропетровського єврейського металообробного технікуму” (1938 р.), “Пятиріччя єврейської дитячої колонії в м. Немирові” (1929 р.) [220].

У єврейському науковому і культурному житті у 1920 – 1930 роках спостерігалися такі самі тенденції, що й у розвитку єврейської освіти. У 20-ті роки в СРСР тривала діяльність єврейських наукових і культурно-освітніх товариств та організацій, які існували з дореволюційних часів: Товариство з поширення освіти серед євреїв у Росії (ОПС), Єврейське історико-етнографічне товариство (ЄІЕТ) [221]. У 1919 – 1930 роках в Україні і в Радянській державі були створені такі державні єврейські наукові установи, як Єврейська історико-археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), Інститути єврейської пролетарської культури УСРР і БСРР [222].

З посиленням тоталітарних тенденцій у радянському суспільстві були ліквідовані у 1929 – 1930 роках некоммуністичні єврейські товариства і організації, а також єврейські державні установи, де працювали “старі, буржуазні спеціалісти” (наприклад, Єврейська історико-археографічна комісія ВУАН) [223]. Чимало співробітників єврейських наукових установ і організацій наприкінці 30-х років було репресовано.

У ЦДАВО України, Інституті рукопису в НБ НАН України, архіві Президії НАН України зберігаються документи про діяльність єврейських наукових установ, які діяли в Україні у 1919 – 1930 роках: Єврейської історико-археографічної комісії ВУАН (1919

– 1929 роки), кафедри єврейської культури ВУАН (1928 – 1929 роки), Інституту єврейської пролетарської культури (1929 – 1936 рр.), єврейської секції Київського центрального історичного архіву (1928 – 1932 рр.). Серед них – особова справа керівника Єврейської історико-археографічної комісії ВУАН І. В. Таланта, доповідна записка Єврейської історико-археографічної комісії ВУАН народному комісару освіти УСРР М. О. Скрипнику; плани, розрахунки і звіти про діяльність історико-археографічної комісії ВУАН; постанови Президії Кафедри єврейської культури ВУАН; протоколи засідань і листування Інституту єврейської пролетарської культури; звіти про роботу Єврейської секції Київського Центрального історичного архіву [224]. У ЦДАКФФД України в документальних кіножурналах 1920 – 1930 років зберігаються кіносюжети про відкриття Кафедри єврейської культури при Всеукраїнській Академії наук (1928 рік), про урочистий вечір, присвячений 80-річчю з дня народження Шолом-Алейхема, який відбувся у Києві у 1939 році, тощо [225].

У цьому ж архіві зберігаються фотографії єврейських письменників і поетів – В. Гросмана, І. Бабеля, І. Фефера, Д. Гофштейна і платівки 30-х років з фонозаписами єврейських народних пісень у виконанні Державної заслуженої єврейської хорової капели УСРР “Євоканс”, інших колективів та солістів [226].

У ЦДАВО України, ЦДАМЛМ України, ДАКО знаходяться документи про єврейські театри, клуби, які діяли в Україні у 1920 – 1930 роках, листування республіканського Наркомату освіти із РНК УСРР (про організацію гастролей Московського державного єврейського театру в Україні у 1925 році; про створення в Україні Державного єврейського театру; про гастролі інших єврейських театрів; репертуарні плани цих театрів, списки їхніх працівників, рецензії на вистави Київського державного єврейського театру, матеріали про святкування у Києві п’ятдесятиріччя єврейського театру та інші [227].

У ЦДАВО України, ЦДАМЛМ України, ДАКО зберігаються різноманітні матеріали єврейських культурно-освітніх організацій, що діяли в Радянській Україні у 20-му – на початку 30-х років: єврейської організації “Культур-Ліга”, Всеукраїнського товариства сприяння єврейській культурі “Гез-культ”. У тому числі – протоколи засідань, доповіді та звіти про діяльність, листування, фінансові документи єврейської організації “Культур-Ліга”, Центрального правління і місцевих комітетів “Гезкульту” [228]. Обидві ці організації активно проводили політику щодо розвитку єврейської нерелігійної культури в Україні. Вони організовували та проводили єврейські музичні вечори, гастролі єврейських театрів, вистави єврейських митців.

У ЦДАВО України, ДАКО нами вивчені документи щодо видання в Україні книжок єврейською мовою, єврейських газет і часописів. У фонді редакції Всеукраїнської піонерської газети “Зай грейт” зберігаються плани роботи, протоколи редакційних колегій і нарад, літературні матеріали, які не вийшли друком, листування з кореспондентами, єврейськими письменниками і дітьми, різні матеріали з цієї газети [229].

1920-ті – початок 30-х років були періодом розквіту єврейської радянської культури мовою їдиш. Але вже тоді на її розвиток починає впливати політична цензура

, яка існувала в СРСР. Їдиш було визнано мовою єврейських трудящих мас. І це тоді, коли давньоєврейська мова іврит вважалася мовою клерикальної буржуазії і фактично була заборонена. Згідно з постановою Наркомату освіти УСРР (серпень 1920 року) в єврейських школах республіки не дозволялося викладання на івриті [230]. Наприкінці 20-х і на початку 30-х років більшість єврейських поетів і письменників, які писали на івриті, були заарештовані і відправлені на заслання до Казахстану та Сибіру [231].

У цілому 20-ті роки стали періодом масової культурної асиміляції євреїв та їх переходу від єврейської культури та мови до російської [232].

У другій половині 30-х років в СРСР розпочався занепад єврейської культури. У цей період були ліквідовані усі єврейські навчальні заклади, єврейські наукові установи й громадські організації. Багато єврейських партійних, державних та громадських діячів, вчених, письменників, поетів було репресовано й розстріляно [233].

Документи, які зберігаються в архівах України, глибоко і всебічно розкривають життя та діяльність євреїв в Україні у 20-ті роки, а також окремі аспекти історії євреїв в СРСР у цей період. Більшість із них свого часу не була опублікована. Це сталося значно пізніше. Частина документів побачила світ окремими виданнями, а решта була використана у різних статтях. Так, матеріали про діяльність єврейської організації “Культур-Ліга” в 20-ті роки вперше були опубліковані у збірнику документів і матеріалів “Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації “Культур-Ліга” у Києві (1918 – 1925)” [234]. “Доповідна записка А. Брагіна про погіршення економічного становища єврейського населення СРСР” була опублікована у часописі “Вісник Єврейського університету у Москві” (1995 р. № 1 (8) з коментарем В. Хітерер [235]. Документи про євреїв-землеробів і єврейські колгоспи були використані у статті О. Наймана “Єврейське землеробство в Україні у 30-ті роки” [236].

Матеріали з єврейської історії періоду 20-х років, які зберігаються у київських архівах, потребують подальшого вивчення. Їх опублікування дасть можливість розширити джерельну базу сучасних досліджень з іудаїки та відкриє нові сторінки історії євреїв України та Радянського Союзу. Різноманітні джерела, які стосуються історії єврейської громади у 20-ті роки, зібрані у фонді Єврейської секції Державного музею етнографії і народів СРСР, який був заснований у 1924 р. для збирання експонатів та вивчення становища євреїв за царату і радянської влади. Керував секцією І. М. Пульнер, відомий радянський етнограф, матеріали про діяльність якого також знаходяться у цьому фонді [237].

Отже, документи з історії євреїв України 20-х років можна класифікувати наступним чином:

– урядові накази, що регламентували життя євреїв та єврейських традиційних інститутів у СРСР, документи щодо їхньої розробки, інструкції та циркуляри державних установ з конкретних аспектів “єврейського питання” – зокрема щодо переселенської політики керівництва СРСР і наділення землею “єврейських трудящих мас”;

– матеріали єврейських політичних партій і громадських організацій (свідоцтва про реєстрацію, статuti, списки членів, матеріали з'їздів і конференцій, звіти про діяльність, листування з державними установами, особисті документи єврейських політичних і громадських діячів, пропагандистські матеріали, широко репрезентовані колекціями газет, брошур і листівок);

– матеріали про єврейське культурне життя – науку, освіту, мистецтво (документи єврейських культурно-освітніх установ, особисті документи діячів єврейської культури, листування з державними установами з питань єврейського культурного життя, зокрема матеріали про переслідування і заборону мови іврит в СРСР);

– матеріали про єврейське релігійне життя (свідоцтва про реєстрацію і статuti релігійних товариств і навчальних закладів, пропагандистські матеріали державних атеїстичних кампаній, особисті документи єврейських релігійних діячів, листування з державними установами з питань, пов'язаних з переслідуванням релігії у Радянській державі, наприклад, прохання про повернення релігійним громадам різних міст СРСР конфіскованих державою будинків, синагог тощо);

– матеріали про міжнародні зв'язки радянського єврейства, допомогу євреям України з боку благодійних організацій (документи Joint Distribution Committee – “Джойнт”, “Агро-Джойнт” тощо).

В архівах України зібрано і зберігається багато матеріалів про переселення євреїв з міст до сільської місцевості. Ця політика влади є важливою проблемою сучасної історичної науки. У період проведення економічних перетворень періоду воєнного комунізму були націоналізовані не лише великі та дрібні підприємства, але й ремісницькі майстерні [238]. А у період непу держава накладала на ремісників і торгівців високі податки, чим робила економічно не вигідною їх працю. Більше того, ремісники і торгівці були офіційно визнані “нетрудовими елементами” і до них було відповідне ставлення з боку влади. Така державна політика призвела до розвитку безробіття серед єврейського населення, і воно опинилося перед загрозою голодної смерті [239].

Вихід зі складного економічного становища єврейського населення партійні і державні органи влади СРСР та УРСР вбачали у залученні його до праці у промисловості та сільському господарстві [240].

Зокрема у фондах ЦДАВО України зберігаються видані в середині 20-х років в ЦК ВКП (б) та урядом Радянського Союзу, ЦК КП(б)У, ВУЦВК постанови щодо заходів, спрямованих на поліпшення становища єврейських трудящих мас, про ліквідацію безробіття серед єврейської бідноти, про залучення євреїв до землеробської праці і роботи у промисловості [241].

Відповідно до цих рішень почалося переселення євреїв з містечок до сільської місцевості і створення нових єврейських сільськогосподарських товариств [242]. З метою надання допомоги євреям-переселенцям у 1924 – 1925 роках були створені Комітет із земельного устрою трудящих євреїв при Президії Ради національностей Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР (Комзет) і Всесоюзне товариство із

землеустрою трудящих євреїв у СРСР (ОЗЕТ). Комзет і Озет мали свої філії у союзних та автономних республіках [243].

У ЦДАВО України містяться також інші фонди, що стосуються діяльності Товариства із земельного устрою трудящих євреїв – “Укрозет”. Ця структура проводила велику активну роботу по залученню єврейської молоді до сільського господарств. Тому зберіглося багато документів, присвячених цьому процесу, в тому числі протоколів засідань, циркулярів, розпоряджень, інструкцій, листування з різними установами, матеріали про роботу єврейських сільськогосподарських товариств і артілей, документи про переселення євреїв до Біробіджана, статистичні матеріали про єврейське населення СРСР [244].

Документи з історії євреїв України 20-х років зберігаються в архівних установах далекого зарубіжжя. Колекції різноманітних документів з цієї теми знаходяться зокрема в архівах Великобританії. Одним з них є Архів Ради депутатів британських євреїв (“Board of Deputies of British Jews”). У департаменті протоколів і доповідей (“Board of Deputies agenda and reports”) містяться звіти Російського комітету допомоги, який координував матеріальну допомогу євреям України у 1922 – 1926 роках [245].

В департаменті “Серія кодів” (“Codes Series”) зберігаються листи від євреїв СРСР до рабина Великобританії Даяна Абрамскі, документи з історії СРСР (1925 – 1936 рр.), документи про допомогу євреям, котрі постраждали від погромів в Україні (1928 – 1932 рр.), документи про історію синагоги Полтави (1924 – 1926 рр.), листи Зинов’єва, листи про переслідування радянських євреїв тощо [246].

Інша колекція документів під назвою “Грей серія” (“Gray Series”) складається з документів і мікрофільмів, в яких містяться заяви, звіти, кореспонденції євреїв з України та Східної Європи, репортажі про життя євреїв в СРСР [247].

В департаменті “Міжнародних справ і Об’єднаного іноземного комітету” зберігаються цінні документи Англо-єврейського комітету і Всесвітньої сіоністської організації, документи, присвячені благодійній діяльності Монтефіоре, Л. Вольфа, Л. де Ротшильда, Х. Самуеля, а також історії євреїв Росії (1915, 1917 – 1919 рр.), євреїв України і Польщі (1917 – 1919 рр.), Міжнародного комітету допомоги радянським євреям (1921 – 1924 рр.), документи про становище релігійних євреїв в СРСР у 1924 – 1927 рр., еміграції з СРСР (1920 – 1930 рр.) [248].

В бібліотеці університету міста Кент знаходиться “архів Джонсона”, який містить багато матеріалів з історії євреїв. Документи із зібрання Хевлета Джонсона, декана Кентербері, містять матеріали щодо переслідування радянських євреїв у 1920 – 1930 роках, про розвиток жіночих організацій в цей період [249].

В університетському коледжі Лондона, де зібрано велику колекцію єврейських історичних матеріалів, зберігаються два спеціалізованих відділи, де є документи з порушеної проблеми. Це – “Англо-єврейський архів” (“Anglo-Jewish Archive”) і “Бібліотека Мокатта” (“Mocatta Library”) [250].

“Бібліотека Мокатта” (“Mocatta Library”) є основним книгосховищем Єврейського історичного товариства Великобританії. В ньому зберігаються документи, пов’язані із життям таких видатних єврейських діячів, як Хаїм Берлін, Аврахам Бик,

Ісаак Перков, Самуель Шварцберг. Крім того, в колекції доктора Мозеса Пастера (“The Gaster Papers”) знаходяться документи Російсько-єврейського Комітету, документи про діяльність закордонних організацій в Україні. Особливу цінність мають листи Хайма Вейцмана, Меера Дізенгофа, Менахема Усишкіна, Макса Мандельштама, Єхезкіля Абрамські та інших видатних сіоністських діячів [251].

Колекція документів “Англо-єврейського архіву” складається з доповіді Люсьєна Вольфа Лізі Націй щодо біженців із СРСР у 1923 р., листів, статей з радянської періодици про євреїв [252].

Слід зазначити, що у центральних та місцевих архівах України зберігається велика кількість важливих матеріалів, пов’язаних із історією українського єврейства в період 1920-х років. Деякі з цих матеріалів були використані та введені до наукового обігу істориками у радянський період у вивченні різноманітних аспектів національної політики радянської влади у 1920-ті роки. Але використання джерел на той час мало однобічний характер, крім того, закритими для дослідника історії України були матеріали та документи, пов’язані з такими темами, як діяльність єврейських націоналістичних партій, релігійних громад, діяльність сіоністських партій та рухів тощо. Все це призвело до однобічного висвітлення історії євреїв України в роки нової економічної політики.

Після 1930-х років, коли вивчення єврейської історії у СРСР опинилося під забороною, багато з документів так і залишилися не запитані. Разом з тим, архівні документи і матеріали з низки приватних емігрантських архівів, а також інші документи, котрі зберігаються у зарубіжних архівах, були введені до наукового обігу та добре проаналізовані дослідниками США, Великої Британії та Ізраїлю, в тому числі, під час створення дисертаційних і дослідницьких робіт у декількох наукових центрах вивчення іудаїки в період 1930-1980-х років.

Важливою віхою розвитку джерелознавства єврейської історії України 1920-х років стало відкриття архівів України, в тому числі таких, раніше недосяжних, як архіви СБУ, що привело до появи нових наукових концепцій, робіт і дискусій, присвячених цій темі. Наведена нами в цьому підрозділі класифікація дозволяє оцінити широту і масштаби документальної бази зазначеної теми, котра містить у собі матеріали на івриті, їдиш, російській, українській та англійській мовах. Загалом, досить велика кількість архівних матеріалів дозволяє створювати самостійні дослідження та формувати на підставі наукових методів аналізу доказову базу та формулювати окремі висновки.

Однією із особливостей документальної бази також є фрагментарність архівних справ, пов’язаних із діяльністю приватних і громадських підприємств і організацій, у той же час добре репрезентовані документи державних і партійних структур. Таким чином, архівні документи, які стосуються негативних подробиць дій влад щодо представників єврейської національності та інститутів іудаїзму, або не збереглися, або були засекречені. Деякі з цих документів, у тому числі ті, що стосуються акцій конфіскації владою або передачі релігійного майна єврейських громад до державних установ, у майбутньому стали основою процесу повернення їх законним володарям у

період незалежної України. Загалом, до перспективного напрямку у процесі розвитку джерелознавчого аспекту вивчення цієї теми можна віднести дослідження періодичної преси 1920-х років мовою їдиш, яка добре репрезентована як в українських, так і в зарубіжних архівах і бібліотеках, а також документів, пов'язаних із розвитком літератури і мистецтва в період 1920-х років.

РОЗДІЛ II. ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

2.1. Етнонаціональні та соціальні процеси в українських землях у кінці XIX ст.– 1910-х роках.

Внаслідок третього розділу Польщі у 1795 р. геополітичні зміни у Європі значною мірою вплинули на відповідне географічне та політичне становище українських земель. Україна увійшла до складу двох імперій – Російської імперії Романових та Австрійської імперії Габсбургів, що з 1867 року прийняла назву Австро-Угорської імперії.

У склад Російської імперії увійшло приблизно 80 % українських земель. У кін. XIX – на початку XX століття українські землі у складі Росії адміністративно ділилися на дев'ять губерній: Волинська, Подільська, Полтавська, Київська, Катеринославська, Херсонська, Харківська, Чернігівська та Таврійська без півострову Крим. Водночас значна частина українців проживала за межами цих губерній – на Дону та Кубані. Змішаним було і населення прикордонних губерній – Курської, Воронежської, Гродненської, Мінської.

Загалом, територія етнічних українських земель, що були загарбані Російською імперією, становила 618000 кв. км. [253].

До складу Австрійської імперії після розпаду Королівства Польського увійшли західні землі, до яких входили Галичина, Буковина, Бессарабія з територією близько 72000 кв. км.

Таким чином, на рубежі XIX – XX століть українські етнічні землі становили 690000 кв. км. Згідно з переписом населення, що проводився у Російській імперії у 1897 році українців по всій Росії проживало приблизно 30 мільйонів чол.[254].

У той же час питома вага українського населення в українських губерніях не була абсолютно домінуючою.

Таблиця 1.1. Питома вага українців серед населення Російської імперії в українських губерніях (1897 р.) [255].

Губернії	%
Волинська	95,1
Катеринославська	79,3
Київська	92,9
Подільська	96,1
Полтавська	93,1
Таврійська	59,6
Харківська	81,7
Херсонська	70,9

м. Одеса	16,0
Чернігівська	70,2

Зі зведених даних перепису населення видно, що українське населення має абсолютну більшість у західних та північних українських губерніях. Спостерігається тенденція зменшення питомої ваги населення української національності у напрямку на південь і схід. Таким чином, основна маса національних меншин українських земель у кінці XIX століття розташовувалася на південному сході України. Така етнонаціональна ситуація виникла у наслідок складних геополітичних та етнодемографічних та економіко-соціальних процесів. Дані процеси зумовлені певними чинниками, серед яких основним є централізована планомірна колонізаційна політика імперського уряду щодо згаданих регіонів.

У кінці XVIII століття Південний Схід України був малонаселеним регіоном України. Після знищення запорізького козацтва імператрицею Катериною II у 1775 році у східних та південно-східних українських землях постала проблема демографічного заселення. Уряд Російської імперії розробив спеціальну програму переселення у південно-східні землі України, та запрошення для поселення у цей регіон іноземців з метою створення національних колоній [256], назвавши цей регіон Новоросією.

З 1774 до 1784 року на території Бахмутського та Маріупольського повітів російським поміщикам, урядникам і офіцерам, а також українським козацьким старшинам, що дослужилися до поміщицького стану, роздано 481427 десятин (приблизно 525,8 тисяч га) з 7142 особами, а на території Слов'яносербського повіту – приблизно 193000 десятин (210,4 тис. га) [257].

У південно-східному регіоні процеси заселення набували дедалі більшого розмаху. Особливо активно сюди переселялися росіяни. Наприклад, у Бахмутському повіті, відділеному від Слобідськоукраїнської (пізніше Харківської) губернії рікою Сіверський Донець, росіяни становили 19 %, а в Донецькому (Слов'яносербському) – 24 % населення¹. На початок XIX ст. у Новоросії українці становили 74 %, росіяни – 12 %, молдаване – 6 %, греки – 3,5 %, вірмени – 2,6 %. У перших роках XIX століття частка українців поступово знижувалася та становила у згаданому повіті у сер. 64,8 – 65 % [258].

Окрім російського населення південно-східні українські землі активно заселялися німцями ще з кінця XVIII століття. Пруські, баденські й саксонські німці поселилися у межиріччі Кальміусу і Грузького Єланчика, де їм виділили 65 000 десятин (70, 9 тисяч га) [259]. У 1882 році там вже проживало понад 6 тисяч німців, вони розселялися здебільшого на Півдні України та утворювали колонії, де займалися в основному землеробством та ремеслами.

Так само залучалися до заселення південних повітів і грецьке, грузинське, вірменське та молдавське населення з Криму. Цей процес супроводжувався адміністративним тиском на національні меншини. Наприклад, офіційно до 1859 р. в Маріупольському повіті не дозволялося селитися особам негрецької національності [

260]. Незабаром кількість греків на цій території почала зменшуватися. У 1869 р. греки становили 50 %, у 1884 – 34 %, а у 1892 р. – 24 % [261]. Законом 1866 р. греків зрівняно у правах з іншими поселенцями, уряд виділяв чимало десятин землі для одновірних з росіянами православних християн з Криму. Але у той же час ліквідовувалися грецькі суди й органи управління, а до початку 1870 року скасовано всі пільги. У 1874 році греків почали брати у рекрути [262].

Поступово змінювалася господарська система греків, які, проникаючи в усі галузі економіки й суспільного життя імперії, русифікувалися. Наприкінці XIX ст. в наслідок поодиноких, а на початку XX ст. масових міжетнічних шлюбів і російськомовної освіти румейську та урумську мови витісняють з ужитку. Непомітно русифікувалася рідна мова всіх неросійських народів на Півдні України, особливо на Донеччині й скрізь, куди в наслідок розвитку індустрії напливав російський елемент. На початок XX ст. справжній грецький національний колорит зберегли ще мешканці 24 грецьких сіл Донеччини серед 130 дореволюційних сіл [263].

Швидкі темпи розвитку промисловості притягували у південні та південно-східні повіти сотні тисяч селян та робітників на вугільні копальні, металургійні, машинобудівні та інші підприємства. За даними дослідників [264], за 1881 р. з 16000 донецьких гірників 7/8 були прийшлими з інших губерній. У 1890 р. на шахтах Бахмутського повіту працювало майже 52 % прийшлих, 2 % чужинців і 46 % місцевих гірників. Таке ж становище було і в інших повітах регіону, наприклад, серед гірників Слов'яносербського повіту в 1890 році було 58,9 % уродженців Тульської, а 21,9 % – Орловської губерній [265]. Металурги у даному регіоні формувалися аналогічним чином. На Юзівському заводі (Донецьк – авт.) 48,6 % робітників прибуло з центрально-й північно-західних російських і прибалтійських губерній, а 4,7 % становили інші неукраїнські національності. На Макіївському металургійному заводі працювало 637 робітників з Росії і лише 107 українців [266]. Росіяни їхали в основному з Орловської, Курської, Рязанської, Костромської, Воронежської губерній. У Катеринославській губернії серед шахтарів було 63,1 % росіян і 29,8 % українців. Решту становили білоруси, татари, молдаване й інші [267]. На кін. XIX – поч. XX ст. у південноукраїнських містах 44,7 % мешканців розмовляло російською мовою і лише 18,2 % – українською [268]. Причиною такої тотальної русифікації була заборона офіційного вживання української мови Валуєвським указом 1863 р. та Емським указом від 18 травня 1876 року про заборону ввезення у межі імперії книжок українською мовою.

Російське заселення півдня України обмежувалося в основному тими регіонами, де були великі підприємства. Землеробством російська меншість в Україні майже не займалася – для росіян в цьому регіоні на рубежі століть характерним був процес люмпенізації та пауперизації. На початку XX ст. основними землевласниками на Півдні України були в основному українці. Наприклад, у Маріупольському повіті на 1904 рік налічувалося 370 великих поміщиків, які володіли земельними угіддями площею понад 100 десятин (109 $\frac{1}{4}$ га). Дослідники умовно за прізвищами визначили, що серед них було 160 українців (43,3 %), 115 росіян (31,1 %), 43 німці (11,6 %), 39

поляків (10,5 %) і 13 греків (3,5 %) [269].

Взагалі, національні меншини в українських землях були зайняті в суспільних сферах, відмінних від титульної нації.

Таблиця 1.2. Зайнятість основних етнічних груп України у суспільних сферах [270].

Суспільні сфери	Ук раїнці	Ро сіяни	Євр еї	По ляки
Хліборобство і добування сировини	90 %	18 ,0 %	2,5 %	51, 0 %
Обробка продуктів (про мисловість)	3, 6 %	21 ,0 %	32, 0 %	14, 0 %
Торгівля	0, 9 %	14 ,0 %	48, 0 %	6,0 %
Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи .	5, 5 %	47 ,0 %	17, 5 %	29, 0 %

Таким чином, титульна нація в українських губерніях Росії на рубежі століть була найменш представлена у органах влади та управління. Національні меншини здійснювали адміністративне керування, тобто мали привілейоване становище в українських землях у складі Російської імперії.

У 1897 році було проведено Перший загальний перепис населення Російської імперії. Для визначення національності був обраний критерій мови спілкування.

Таблиця 1.3. Склад населення українських губерній за рідною мовою (1897 р.) [271].

Губернії	Ук раїнці (чол.)	Національні меншини (чол.)
Волинська	20 95579	Росіяни 2204262; євреї 394774; поляки 184161, німці 171331; чехи 27670
Катеринославська	14 56369	Росіяни 1835395; євреї 99152; німці 80979; греки 48740; татари 17235
Київська	28 19145	Росіяни 3034961; євреї 430489; поляки 68791
Подільська	24 42819	Росіяни 2542637; євреї 369306; поляки 69156; молдавани 26764
Полтавська	25 83133	Росіяни 2657418; євреї 110352; поляки 2941
Таврійська		

	61 1121	Росіяни 1025310; татари 196854; німці 78305; євреї 55418; болгари 41260; греки 18048
Харківська	20 09411	Росіяни 2460805; євреї 11795; поляки 4657
Херсонська	14 62039	Росіяни 2060372; євреї 332537; молдавани 147218; німці 123463; поляки 30894; болгари 25685
Чернігівська	15 26072	Росіяни 2173500; білоруси 151465; євреї 113787
Разом	17 005688	23427887

Отже, зі зведених даних випливає, що в українських землях у складі Російської імперії на межі XIX – XX століть неукраїномовного населення було більше, ніж тих, хто спілкувався українською мовою. Але такі дані свідчать тільки про мовний критерій, за яким визначалася тоді національна приналежність. Такі наслідки обумовлені, насамперед, інтенсивною русифікацією українського та інших народів. Зведені дані свідчать, що в українських губерніях Росії панувала російська мова.

У період з початку XX століття до Першої світової війни, за свідченням дослідників, загальна чисельність населення суттєво збільшилася як в українських губерніях Росії, так само і в українських землях Австро-Угорщини, де на 1900 рік [272] проживало майже 4 млн. українців, і майже 1,5 млн. інших народів (поляків, євреїв, німців, угорців, молдаван та інших).

На території Західної України у складі Австро-Угорщини не впроваджувалось централізованих переселенських програм, як у Російській імперії щодо Півдня та Південного Сходу українських губерній. Саме тому тут український народ зберіг чисельну домінуючість, але на керівних посадах були німці, поляки, угорці та ін. На 1914 рік Західна Україна в Австро-Угорщині налічувала 6407570 чоловік, з яких українців 4156780, поляків 1270400, євреїв 803840, німців 74420, угорців 32730, волохів 31830, інших менш чисельних національностей – 16280 чоловік [273].

Напередодні та на початку Першої світової війни проблема національних меншин в Україні викликала увагу політичних партій, що сформувалися на рубежі століть. Очевидність війни між світовими імперіями актуалізувала питання про долю національних меншостей, деякі з останніх були частиною народів, що пізніше виступали воюючою стороною (росіяни, німці, поляки тощо).

Національне питання у програмах політичних партій вирішувалося неоднозначно. У програмах лівих партій було задекларовано повну рівноправність усіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси і національності. Також програмою Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) передбачалося забезпечення реалізації національних прав нацменшин (освіта, рівнозначне функціонування мови і т. п.) [274].

РСДРП засуджувала національну нетерпимість у вигляді екстремістських заяв, погромів тощо [275].

Українські націонал-патріотичні демократичні партії так само декларували повне рівноправ'я національних меншин в Україні з титульною нацією [276].

У той же час існували російські шовіністичні партії, що у своїх програмах заперечували права національних меншостей, визнаючи тільки права російського народу. Зокрема, обмежити права неросійських народів у складі Російської імперії пропонував “Русский Народный Союз имени Михаила Архангела” [277]. Екстреміську політику щодо національних меншин вели чорносотенні організації.

Під час Першої світової війни Україна здобула незалежність, але одночасно загострилися етнополітичні проблеми. Українська Народна Республіка забезпечувала на конституційному рівні права нацменшин [278]. Так само і Західноукраїнська республіка, Українська Держава П. Скоропадського [279], Директорія С. Петлюри [280]. У той же час етнонаціональне протистояння відчувалося у Західній Україні між поляками та українцями, мали випадки єврейські погроми та ін. Отже, під час воєнних дій законодавчими актами не можливо було врегулювати міжнаціональні відносини.

Таким чином, формування національних меншин на території українських земель у кін. XIX – поч. XX ст. проходило зі значними відмінностями у Західній Україні під владою Австро-Угорської імперії та решті українських земель у складі Росії. На території Буковини, Галичини, Бессарабії та Закарпаття населення ставало поліетнічним протягом багатьох століть, при чому збереглося чисельне домінантне положення титульної нації – українців. В українських губерніях Російської імперії неукраїнське населення заселялося планомірно і централізовано, проводилася тотальна русифікація. Непропорційне заселення південно-східних губерній України призвело до зменшення домінантності українського населення в краї. Наслідком цього стала наявність великих відмінностей у політичних настроях регіонів України, що створює етнонаціональну напруженість у країні навіть у сучасні часи.

2.2 Політичні аспекти становища національних меншин

Революційні події 1917 – 1920 років у Європі перекреслили мапу континенту, збільшивши кількість державних утворень та створивши якісно нові умови геополітичного співіснування. Для цього було утворено систему міжнародних договорів, що регулювали засади перебудови кордонів старих імперій. У цьому процесі українські землі мали виключно важливе значення, оскільки на даній території перехрестилися інтереси наймогутніших європейських держав. Версальська система міжнародних договорів була побудована на низці принципів, серед яких ключовим був принцип національного критерію у територіальному перерозподілі володінь довоєнних імперій.

Ще під час Першої світової війни керівники провідних західних країн розцінювали як небезпечний виклик дії першого радянського уряду, що проголосив після жовтневих подій 1917 року у Петрограді у якості одного з головних принципів своєї зовнішньої політики право націй на самовизначення. “Ідеологічним противажем” йому повинна була стати програма мирного врегулювання американського президента В. Вільсона, наріжним каменем якої був “принцип національності” [281]. Тобто, він запропонував концепцію самовизначення, яка повинна була стати основним принципом побудови нового світового порядку. Однак, навіть у його найближчому оточенні далеко не всі поділяли його погляди та ентузіазм, з яким він узявся за реалізацію своєї концепції [282]. Наприклад, держсекретар США Р. Лансінг у своєму щоденнику занотовував, що термін “самовизначення” мав властивості динаміту. Він зазначав, що надії, які він породжує, ніколи не здійсняться, що реалізація цього принципу призведе до загибелі тисяч людей. Лідери держав-переможниць йшли на цей крок вимушено, не передбачивши його на початку війни [283]. Те, що цей принцип став у центрі уваги міжнародної політики після закінчення війни, стало, як зазначав англійський історик Е. Хобсбаум, “...результатом двох непередбачених обставин: розвалу великих багатонаціональних імперій Центральної і Східної Європи та російської революції, яка зробила бажаним для союзників використання вільсоновської карти проти більшовицької карти” [284].

У той же час, реалізувати даний принцип на практиці виявилось надзвичайно складною справою. На Паризькій мирній конференції мав місце відвертий диктат країн-переможниць. Під час роботи конференції виявилось, що вільсоновська концепція стає дедалі нездійсненною, тобто створити чи реорганізувати держави у відповідності з національно-етнічними та мовними ареалами населяючи їх народів. Майже кожна з цих держав, створених на уламках колишніх імперій, відтворювала у мініатюрі ту імперію, у складі якої вона знаходилась, і таким чином включала у себе національні меншини, як правило, невдоволені своїм положенням у цих нових державах, уряди яких не визнавали за ними права на самовизначення, реалізувавши його тільки для свого народу, що став титульною нацією у своїй країні. Як правило, у цих країнах розвивалися тенденції великодержавного шовінізму титульної нації щодо національних меншин, у деяких випадках приводячи до акцій масового терору,

репресій і геноциду [285].

Внаслідок такого, часто довільного, національно-державного розмежування у Європі виникли райони з компактним проживанням етнічних меншин – німців у Польщі та Чехословаччині, угорців – у Чехословаччині, Румунії та майбутній Югославії, українців та білорусів у Польщі. Так, з 27-ми мільйонного населення Польщі третина складалася з проживаючих компактними групами меншин: західних українців, білорусів, німців, литовців, а також 3 млн. євреїв, територія західноукраїнських земель складала 35 % території Польщі [286]. Чехословаччина також була по суті сукупністю національних меншин, титульною нацією серед яких були чехи. Один з лідерів Чехословацької національної ради Т. Масарик у США підписав з емігрантами – представниками національних меншин Чехословаччини – договір про підтримку об'єднання чеських, словацьких та закарпатських земель, у обмін на обіцянку певної самостійності національних меншин об'єднаних територій. Але на практиці домінування чехів над словаками мало неприкриті виразні форми, так само і з закарпатськими русинами – вони не отримали обіцяного самоврядування [287].

Після реорганізації та створення нових країн у Європі склалася гостра економіко-географічна проблема реставрації традицій старих економічних зв'язків. Перерозподіл кордонів за національними ознаками, на думку дослідників, аж ніяк не сприяв відновленню економічної стабільності на континенті, а навпаки, ускладнював ситуацію. Тепер у Європі з'явилося 27 нових валют замість 14 довоєнних та додатково 12500 міль нових кордонів, що відокремили численні підприємства від традиційних джерел сировини, металургійні заводи від кам'яновугільних басейнів, райони, що спеціалізуються на сільськогосподарському виробництві, від ринків збуту їх продукції [288].

Таким чином, на початку 20-х років ХХ ст. у сфері міжнародної політики панувала концепція визначення кордонів держав за принципом етнонаціональних ареалів народів при утворенні держав на територіях, що були у складі імперій, зруйнованих внаслідок подій Першої світової війни.

Після завершення реорганізації імперій у Європі українські землі опинилися у складі чотирьох держав: Більшовицької Росії, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Але головні події відбувалися в утвореній більшовицькою Росією радянській Україні. Радянські республіки на початку 20-х років були формально самостійними. Фактично вони утворювали одну державу без назви завдяки пануючій у кожній з них єдиній Комуністичній партії. Радянська Україна мала територію 452 тис. кв. км. Її населення за переписом 1920 року становило 25,5 млн. чоловік [289]. Внаслідок складних етнополітичних процесів національний склад УСРР був поліетнічним. Це обумовлене географічним розташуванням українських земель на перехресті Європи та Азії, входженням України до складу іноземних держав, які протягом багатьох століть вели політику колонізації, загальноєвропейськими міграційними процесами та ін.

Нова більшовицька влада велику увагу приділяла національному питанню. Політико-правове визначення національних республік у складі більшовицької держави проходило надзвичайно болоче і суперечливо. У керівництві виникло декілька

концепцій щодо політико-правового статусу національних республік. Сталінський проект “автономізації” республік у складі Росії був розкритикований Леніним. Аргументом Леніна було порушення у проекті задекларованого права націй на самовизначення. На погляд лідера компартії ці проблеми повинні бути вирішені за рахунок ідеологічної боротьби з націоналізмом та особливо з великодержавним шовінізмом [290]. Принциповий підхід до вирішення проблеми – зазначав Ленін – необхідність проявлення максимуму цнотливого, чутливого ставлення к національним почуттям раніш пригнічених народів, краще “пересолити” у бік поступливості у відношенні нацменшин, ніж “недосолити” у цьому відношенні [291].

Найліберальнішою та найдемократичнішою була концепція Х. Раковського, тодішнього Голови Ради Народних Комісарів УСРР. Суть концепції полягала у тому, що компетенція загальносоюзних державних органів зводилася до мінімуму у національних республіках [292]. Пропонувалося створити систему конфедеративних зв'язків між республіками, підкреслювалася непотрібність загальносоюзного громадянства і т. п. За поглядами науковців [293], Х. Раковський відстоював тільки розширення повноважень органів влади на місцях, а не національні права народів більшовицької держави. Як би там не було, але Пленум ЦК ВКП(б) засудив національний ухил Х. Раковського [294]. Цей процес політико-правового оформлення прав національних республік та прав національних меншин зокрема завершився прийняттям Конституції СРСР у 1924 р., та концептуально дублюючої її Конституції УСРР у 1925 р., де було юридично закріплено статус національних республік з ознаками суверенних держав та пакет прав національних меншин [295], які юридично прирівнювалися до титульних націй у національних республіках [296]. За Конституцією, права національних меншин повинен був забезпечувати загальносоюзний орган представників національних меншин у республіках та автономних одиницях – Рада Національностей [297]. Отже, у політико-правовому відношенні законодавство більшовицької України забезпечило основні права та свободи національних меншин в країні, зрівнявши статус меншин зі статусом титульної нації, що відповідало загальносвітовим тенденціям вирішення даної проблеми.

За радянськими статистичними матеріалами на 1-ше січня 1926 року в УСРР населення у порівнянні з 1920 р. збільшилося на більш ніж 3 мільйони 200 тисяч чол. та становило 28 млн. 711 тис. 961 чол. [298]. Серед них, росіян – 2291786 чол.; євреїв – 1375045 чол. (по іншим даним, євреїв – 1700000 чол.) [299]; поляків – 392301; німців – 374784; греків – 102303; болгар – 100506; молдован – 270144 (у тому числі за межами АМРР 83711); білорусів – 28052; чехів – 12358; вірменів – 8859; татар – 9779; інших малочисельних народів – 51388 чол., а загалом – 5107331 чоловік неукраїнської національності, що складає близько 18 % всього населення УСРР [300].

Серед загальної кількості національних меншин складається процентне співвідношення: росіян – 44,9 %; євреїв – 28; поляків – 7,7; німців – 7,4; молдован – 5,4; греків – 2,1; болгар – 2; білорусів – 0,7 тощо. Але дані Центрального статистичного управління, як зазначають радянські дослідники, не є абсолютно об'єктивними,

оскільки вони постійно коригувалися за рахунок процесу національної самоідентифікації деяких народів, які були у складі національних меншин. Наприклад, на початок 1927 року йшов масовий процес самоідентифікації молдавського населення по даним з регіону проживання компактних груп, у той же час по даним Центрального статуправління у відповідному регіоні взагалі немає молдован [301].

Українські дослідники діаспори провели порівняльний аналіз основного етнічного складу міст і сіл українських земель у складі УСРР та Галичини.

Таблиця 1.1 Етнічний склад міст і сіл українських земель та Східної Галичини на початку 20-х років [302].

		Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
Велика Україна (1920р) (УСРР – авт.)	міста	8,8 %	54,0 %	66,2%	26,0 %
	села	91,2 %	46,0 %	33,8%	74,0 %
Східна Галичина (1921 р.)	міста	6,7 %	_____	75,8%	28,7 %
	Села	93,3%	_____	24,2%	71,3 %

Тут процентну кількість жителів міст і сіл визначено у співвідношенні до загальної кількості жителів кожної з національностей.

За радянськими даними на 1927 рік, питома вага основних національних меншин УСРР по відношенню до відповідних національностей на території СРСР на початок 20-х рр. складала: росіян в УСРР до загальної кількості в СРСР приблизно 4 %, євреїв – 52 %, поляків – 48 %, німців – 40 %, при чому кількість німців в Україні трохи перевищувала кількість німців у автономній республіці німців Поволжя, греків – 25 %, болгар – 95 %, молдован – 82 %, чехів – 75 % [303]. Таким чином, цілий ряд національних меншин зосереджені в основному в УСРР.

Науковцями діаспори [304] проведено моніторинг етнічного складу українських етнічних земель у складі іноземних держав та визначено питому вагу національних меншин по відношенню до населення української національності.

Таблиця 1.2. Питома вага національних меншин по відношенню до українського населення українських етнічних земель у складі іноземних держав.

	Українці	Росіяни	Поляки	Євреї
--	----------	---------	--------	-------

Кубань (1923 р.)	32,2 %	49,9 %	_____	0,9 %
УСРР (1923 р.)	43,1 %	26,7 %	1,8 %	25,7 %
Волинь (1921 р.)	24,8 %	3,0 %	12,0 %	59,2 %
Галичина (1921 р.)	23,5 %	_____	37,2 %	38,7 %
Карпатський регіон (1921 р.)	Прибл. 18 %	_____	_____	35,0 %

Отже, у порівнянні з радянськими даними другої пол. 20-х рр., чисельна кількість населення національних меншин в УСРР у сер. – др. пол. 20-х років збільшувалася, що було обумовлене виходом з демографічної кризи, спричиненої внаслідок воєнних дій 1914 – 1920 рр. та голодом 1921 – 1923 рр. Національні меншини особливо постраждали від цих процесів, оскільки ареал розташування їх – в основному Південь та Південний Захід українських земель – був у центрі вказаних факторів. Окрім цього, на ці процеси вплинули фактори активної самоідентифікації представників національних меншин протягом 20-х років. Враховуючи це, можна припустити, що кількісні показники змін у чисельності населення неукраїнської національності постійно знаходилися у рухливому стані у напрямку кількісного збільшення. По відношенню до українців у етнічних українських землях поза межами УСРР національні меншини були значно більш чисельними та займали домінуючу роль у відповідних регіонах. Таким чином, українське населення зберегло роль титульної нації тільки у межах УСРР, а решта українських етнічних земель була під демографічним пануванням тих націй, що в УСРР склали національні меншини.

Політичне життя національних меншин у складі УСРР у 20-ті роки відбивало загальні тенденції національних відносин на території СРСР того періоду. Найбільш політично активною була російська національна меншина, так само як і в інших національних республіках СРСР. Враховуючи основне джерело більшовизму в УСРР в етнічному розумінні, слід відзначити дві основні національні меншини – росіян і євреїв. У радянській Україні була відверта сутність російського більшовизму, що обумовлене процесом встановлення радянської влади в Україні – прямим військовим захопленням більшої частини українських земель російсько-більшовицькими військами протягом 1918 – 1920 рр. та насильницьким встановленням партійної диктатури більшовиків. Звичайно, при формуванні апарату влади, адміністративної вертикалі на місцях використовувалися більшовицькі кадри в основному російської національності. Частка українців у державному апараті не перевищувала 35 відсотків. Особливо незначною вона була у керівних структурах. В колегіях наркоматів налічувалося 47 % росіян, 26 % євреїв і лише 12 % українців [305]. Отже, слід зазначити, що найактивнішою у політичному житті серед національних меншин була російська меншина, на другому

місці – єврейська. Ця тенденція спостерігалася і у інших національних республіках СРСР [306]. Але загальносоюзний етнопонаціональний склад ВКП(б) ставив на друге місце українців після росіян та перед євреями. Єврейська національність була найактивнішою у складі партії більшовиків відповідно загальної процентної чисельності [307]. Таким чином ці дві меншини перевищували українську титульну націю у політичному відношенні. Сутність влади в УСРР носила далеко неукраїнський характер. Враховуючи такий стан речей (він був характерним для всіх національних республік СРСР) однією з основних цілей і завдань розпочатої українізації в УСРР Пленум ЦК КП(б)У визнав за необхідне українізувати партверхівку в УСРР та запровадити обов'язкове вивчення української мови в радпартшколах, створення кадрів партійного апарату з українців та залучення росіян, що знають українську мову [308]. Присутність інших національних меншин у вищих органах влади та у партійному активі КП(б)У була незначною [309]. У той же час на перших порах українізації домінування російської та єврейської національностей у апараті влади було подолане – питома вага українців у системі центральних, окружних, районних, сільських державних установ до 1925 року становила більше 50 % [310].

Політичне життя поза ідеологічної лінії більшовиків переслідувалося та ліквідовувалося усіма законними та незаконними методами, що відносилось і до національних меншин. Саме тому серед останніх не була характерною політична діяльність неофіційного формату. Найактивніша у політичному розумінні (у відповідності до загальної чисельності та займаних посад у органах влади та партійному активі) єврейська меншість в УСРР намагалася розгорнути діяльність партії “Поалей – Ціон” на підтримку політичного курсу більшовиків [311]. Пленум партії у серпні 1920 р. задекларував союзницьку співпрацю з радянською владою в УСРР та постановив створити у місцях компактного проживання євреїв комісії з пропагандистської роботи [312].

У цілому слід зазначити, що політична боротьба між єврейськими секціями більшовицької партії і іншими партіями мала реальний характер і відбувалася в умовах боротьби за вплив на мешканців різних регіонів країни. Міжпартійна боротьба поступово почала вестися виключно силовими методами і це призвело, внаслідок розвитку тоталітарного режиму в СРСР, до знищення політичних організацій та виїзду їх діячів за межі країни [313].

Більшовицька влада в СРСР взяла на себе зобов'язання задовольняти політичні (всі сфери життя) інтереси національних меншин. Для цього у підрадянській Україні була розгорнута програма створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Органами, що представляли інтереси національних меншин у цих одиницях, повинні були стати національні ради. Розвитку цей процес набув після відповідної постанови Ради Народних Комісарів від 29 серпня 1924 р., коли були встановлені норми щільності проживання представників національних меншин у відповідних адміністративно-територіальних одиницях, відповідно яких з'являлися підстави для утворення національних рад [314].

Найважливішим ланцюгом у системі національних рад були сільські національні ради, оскільки найбільша щільність компактного проживання національних меншин була на селі (окрім єврейської, яка в основному була розпорошена по містечках). На 1927 рік кількість національних сільських рад, що займалися забезпеченням національних прав та представленням інтересів нацменшин, була наступною: російських рад – 306, німецьких – 228, польських – 137, єврейських – 117, у тому числі 59 селищних, болгарських – 43, грецьких – 30, молдавських 14, чеських – 13, білоруських – 2, шведських – 1, разом – 891 рада. Окрім зазначених існували також нацради ще у АМРР – 6 російських, 1 болгарська та 1 польська ради [315]. Так само, створювалися у судовій системі спеціалізовані за мовним принципом судові органи – камери. На кінець 20-х років в УСРР існувало 36 єврейських, 6 польських, 12 німецьких, 4 болгарських національних камери народних судів. По російській меншині дані не визначалися, оскільки мовних проблем у неї під час взаємодії з судовими органами не виникало. Народних слідчих: єврейських – 4, польських – 1, німецьких – 2 [316]. Загальна тенденція коренізації в УСРР виражалася не тільки в українізації, але і прямо торкнулася національних меншин. У цьому випадку розширювалися можливості до забезпечення національних інтересів неукраїнського населення через систему представницьких органів на місцях у вигляді національних рад. Відтак постановою ВЦВК і РНК УСРР про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою затверджено провадження мовою національної більшості у даній адміністративно-територіальній одиниці, при чому робітники органів влади у місцях проживання компактних груп обов'язково повинні володіти мовою чисельно домінуючої національної меншини. Усі офіційні документи, печатки, штампи і т.п. у таких територіях друкувалися обов'язково українською мовою та мовою національної меншини даної території [317]. Те ж саме стосувалося публічного оголошення обов'язкових постанов районних виконавчих комітетів. У той же час національні меншини активно залучалися до комплектування збройних сил УСРР на принципах однорідного національного складу у частинах, тобто по суті національні меншини отримали можливість мати власні національні підрозділи у РСЧ Армії [318].

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що політичне становище національних меншин в УСРР відповідало загальноєвропейській тенденції забезпечення прав національних меншин лише декларативно, оскільки у європейських країнах національні меншини мали свої партії та громадські організації, що легально діяли. Роль політичних партій та організацій у національних меншин в УСРР повинні були виконувати національні ради у місцях компактного проживання нацменшин. Політичними особливостями в УСРР було певний час домінування над титульною нацією у складі вищих органів влади і управління а також у компартійному активі представників двох найчисельніших національних меншин – росіян і євреїв, що було частково подолано згодом у процесі українізації. Все ж таки в УСРР у 1920-х роках існували політичні умови для збереження і розвитку багатонаціонального складу населення.

2.3 Соціально-економічні виміри становища національних меншин

Суспільство радянської України 1920-х років найбільшим чином у СРСР відчувало на собі результати соціалістичних експериментів більшовицької влади. Відповідно політичної доктрини Комуністичної партії суспільний устрій в СРСР повинен був стати безкласовим. Першим етапом реалізації даного одіозного експерименту повинна була стати диктатура пролетаріату. Відповідно суспільна роль інтелігенції, селянства та інших верств населення принижувалася. Дні процеси мали безпосереднє відображення на національних меншинах в УСРР.

Після остаточного закріплення більшовицькою владою більшості українських земель у складі СРСР, головною проблемою була відбудова народного господарства перших післявоєнних років. Проблема ускладнювалася природними катаклізмами, що спричинили голод у 1921 році, який тривав до 1923 року завдяки спробам радянської влади вийти на світові сільськогосподарські ринки [319]. Внаслідок засухи урожай 1921 року видався непоганим на Лівобережжі та Правобережжі, тільки південні губернії були уражені жорсткою посухою. Шляхом перерозподілу надлишків продукції можна було запобігти голоду. Однак центральне компартійно-радянське керівництво вирішило взяти максимум хліба в Україні й розробило свою систему пріоритетів щодо його розподілу [320].

Як зазначалося, місцями компактного проживання національних меншин у основному були південні губернії українських земель. Відповідно вони були найбільш уражені голодом. Але, як відомо [321], більшовицька пропаганда заборонила згадувати у друкованих виданнях про стан голодуючих Півдня України. Саме тому у звітах членів Центральної комісії національних меншин на першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин у січні 1927 року динаміка різких коливань чисельності національних меншин пояснюється в основному тільки процесом тривалої національної само ідентифікації [322].

Отже, наслідки голоду 1921 – 1923 рр. для демографічної чисельності національних меншин важко визначити, оскільки офіційно статистика постраждалих і загиблих не велася.

Ще під час боротьби за владу в Україні у 1918 – 1920 рр. російська меншість в Україні була представлена в головним чином пролетаріатом у фабричних центрах та інтелігенцією у містах. Під час становлення більшовицької влади вона активно підтримала цей процес, керуючись не тільки класовими, але і національними російськими інтересами. С. Петлюра на основі документів спростовує успіх перших років коренізації органів влади (до 1926 р.) в УСРР, відзначаючи, що національний склад вищих органів влади майже не змінився ще з 1918 року, а представники все ж таки вивчили українську мову [323]. Проблема полягала у тому, що пролетаріат в УСРР дійсно російська меншість перебувала у класовій формі пролетаріату та у лавах компартії (інтелігенція). За політичною стратегією пролетаріат повинен був здійснювати залучення і керівництво над селянством до процесу соціалістичного будівництва. Якщо партійний актив та пролетаріат був в основному неукраїнським, а

селянство – здебільшого українським, то процес соціалістичного будівництва повинен був мати форми іноземного нав'язування. С. Петлюра зазначає, що суть українізації полягала не у залученні українців до активного суспільно-політичного життя а у масовій українізації неукраїнської влади [324]. Тим не менше, у процесі українізації не тільки український народ отримав можливості відродити значною мірою національно-культурні традиції, але й інші національні меншини, що проживали в УСРР.

За радянськими даними на 1927 рік, соціальний склад населення національних меншин ділився на міське та сільське населення у процентному відношенні міського населення: росіяни – 43,3; євреї – 77,9 (за виключенням селищ міського типу), поляків – 18,9, німців – 5,9, болгар – 2,0; греків – 9,4; молдован – 1,8; чехів – 27,5; білорусів – 51,3; вірменів і татар – 100,0. Виходячи з цього, найбільш сільськими нацменшинами в УСРР у 20-х рр. були молдовани, німці, греки, чехи, поляки і білоруси. Серед міського єврейського населення переважали в основному торгівці, майстри-кустари, робітники, службовці та ін. [325]. Специфічна соціальна структура обумовлена історично традиційними видами господарювання, притаманними євреям як на території УСРР так і поза межами, у світі в цілому.

Німецька і чеська національні меншини були представлені в основному сільськогосподарськими общинами. Вони відрізняються культурними засобами ведення господарства та значними розмірами землекористування. Радянська влада звернула особливу увагу на це становище та прийняла міри по так званому розкуркулюванню, що вилилося у репресії.

Грецька меншина вела екстенсивне землеробство, культурні форми сільськогосподарського господарювання мали місце і у болгар. Радянські дані визначали, що серед німців, чехів, греків та болгар був присутній більший процент господарств, що підпадали під категорію куркулів, ніж у українців [326].

Радянські аналітики завважували, що специфічна неоднорідність соціально-класової структури вплинула на економічну стратифікацію окремих меншин, що відобразилося у процесах соціально-економічного розшарування сільського населення меншин. Вплив так званих куркульських та клерикальних елементів зумовив зростання дрібнобуржуазних груп у містах та містечках, що стримувало радянізацію цих верств населення. Але головною причиною такого стану речей вбачається насамперед ментальність національних меншин європейського та балканського походження, що сформувалася протягом століть і була побудована на індивідуалізації та вдосконаленні приватних форм господарства. Такі стереотипи були несумісними з програмою усупільнення засобів виробництва у більшовицькій державі.

У часи нової економічної політики (непу) радянська влада тимчасово відійшла від командно-адміністративних методів господарювання. Виникла обмежена можливість створення власних підприємств, колективних господарств з правом на реалізацію продукції. У зв'язку з цим в УСРР набув широкого розповсюдження кооперативний рух у сфері сільського господарства. У середовищі національних меншин такі процеси знайшли своє відображення у формі масової кооперації – створення національних кооперативів: збутових, постачальницьких, переробних,

кредитних. Національний склад кооперативів був однорідним, але не закритим. Радянське керівництво в УСРР намагалося примусово інтегрувати кооперативний рух національних меншин у загальнодержавну систему кооперації. Така політика викликала хвилю масового невдоволення серед нацменшинств: розпочався емігрантський рух серед німців, особливо менонітів, негативне ставлення євреїв-кустарів, національна заляканість польського населення, розвиток національної ворожнечі у грецького населення у процесі так званого розкуркулення та ін. [327]. Дослідження питання участі національних меншин у торгівельно-промислових процесах в УСРР періоду непу наштовхується на обмеженість джерельної бази, оскільки Наркомат фінансів, Наркомпраці та інші урядові структури не вели у своїй роботі обліку по національним ознакам, так само і кооперація усіх видів не обліковувалась та не систематизувалася за національними критеріями.

У той же час профспілковий рух серед національних меншин чітко фіксувався. Питома вага національних меншин, що брали активну участь у профспілках становила 50,1 %. Найбільша кількість членів професійних спілок була у татар – 91 %, у росіян – 66 %, чехів – 61 %, поляків – 59 %, німців – 52,6 %, євреїв – 47,8 % [328]. Решта представників національних меншин була представлена незначною кількістю у профспілках, оскільки розташовувалась компактними групами проживання у районах зі слабо розвиненою промисловістю здебільшого у сільській місцевості.

Соціально-економічні процеси в УСРР у сер. 1920-х років набували дедалі більше корінних змін відповідно до розвитку політичних пріоритетів. Процеси усупільнення засобів виробництва були невід'ємним сегментом у спробі побудови безкласового суспільства. Ринкові відносини доби непу у процесі свого розвитку ставали дедалі більше на заваді здійснення комуністичної доктрини. Саме тому сталінське керівництво обрало курс на суцільну колективізацію сільського господарства, яке було основним оплотом приватної власності.

Процес колективізації сільського господарства у середовищі національних меншин не мав значних особливостей у методах здійснення по відношенню до загальної тенденції.

За радянськими статистичними даними по стану на 1 листопада 1930 року у 26-ти національних районах колективізовано 42,7 % [329]. Даний процент є вищим по відношенню до загального проценту колективізації по УСРР. Така тенденція пояснюється тим, що більшість національних районів знаходиться у степовій зоні, де процент колективізації завжди був вищим, ніж по решті території УСРР [330]. Степні райони колективізовані на 1-ше листопада 1930 р. на 46 %. Фактично колективізація по УСРР йшла рівномірно і національні особливості населення нацрайонів не вплинули на процес усупільнення засобів виробництва сфери сільського господарства. Так само як і по всій території підрадянської України у нацрайонах дані процеси супроводжувалися репресивними методами примушення на тлі боротьби з так званими куркулями, які начебто створювали продовольчу кризу в державі. Це у замаскованій формі підкреслювалося навіть радянськими дослідниками [331].

Радянська статистика чітко зафіксувала стан колективізації у нацрайонах протягом 20-х років [332].

Таблиця 1.3. Стан колективізації у нацрайонах на 1/XI 1930 р.

Нацрайони	Кількість районів	Кількість господарств у районах у 1000	Колективізовано господарств		Кількість орної землі у районах у 1000 га	Колективізовано господарств		У
			Абсолютно у 1000	У %%		Абсолютно у 1000 га	%%	
Російські	9	86,1	20,1	23,3	477,5	159,1		3
Німецькі	7	32,8	16,1	49,0	357,6	205,0		5
Болгар	3	16,9	5,4	31,9	162,1	58,3		3
Грецькі	3	12,8	4,7	36,7	120,2	43,4		3
Єврейські	3	8,8	5,2	59,1	93,7	61,6		6
Польські	1	9,0	0,6	6,7	31,7	3,2		1
Разом	26	166,4	52,1	31,3	1242,8	530,6		4

Таким чином, російські райони складають найменший процент колективізації по степовим районам, але по лісостеповим районам, де найбільша концентрація російських національно-територіальних одиниць, загальна тенденція колективізації сягала загального з усім лівобережжям рівня – 31,3 %. Але радянські дослідники наголошують на тому, що головним фактором розвитку колективізації серед російських районів була робота адміністративного апарату. Ефективність роботи адміністративного апарату серед російських нацрайонів була виражена індикатором процентного рівня колективізації, що коливався від 10 % до 71.

Болгарські, та грецькі райони мали приблизно однакові темпи колективізації, що обумовлене приблизно однаковим рівнем соціально-економічної інфраструктури в нацрайонах. Найвищий процент був серед єврейських районів. Дана ситуація пояснюється тим, що з 1924 р. згідно спеціальної програми йшов активний процес переселення євреїв у сільську місцевість із залученням до сільськогосподарської діяльності [333]. Коли єврейська меншість потрапляла у такі умови, вона активно

впроваджувала у своєму господарському середовищі колективні форми господарювання, оскільки не мала досвіду інших форм.

Як наголошував у своїй доповіді член Комісії нацменшин Григор'єв на Другій всеукраїнській нараді з питань роботи серед нацменшин у 1930 р., головним пріоритетом у прискоренні колективізації повинен був стати адміністративний ресурс влади на місцях [334]. Звичайно, такий підхід порушив соціально-економічну інфраструктуру у національних меншинах – колгоспники у соціальному розумінні уже ставали різновидом пролетаріату з усупільненими засобами виробництва та колективною господарською відповідальністю.

У процесі суцільної колективізації характерним було збільшення кількості бідняцького прошарку населення у національних районах внаслідок так званого усупільнення засобів виробництва та розкуркулення найбільш рентабельних та заможних господарств. Таким чином, радянська влада намагалася створити прошарок бідняків серед національних меншин з метою його подальшої пролетаризації, що ніколи не було характерним для сільського населення нацменшин. Одночасно серед бідноти створювалися комітети незаможних селян, що відіграли найактивнішу роль у зруйнуванні кооперативної системи та знищенні заможних господарств [335], які складали головне джерело постачання сільськогосподарської продукції у ринкових умовах непу.

Виходячи з вищенаведеного, слід зазначити, що експерименти більшовицької влади в УСРР 1920-х років повністю зруйнували соціальну структуру та традиції економічного господарювання національних меншин та створили соціальні передумови для національно-культурного нівелювання етнічної самобутності народів.

2.4. Культурні чинники буття національних меншин

В умовах придушення визвольного руху у національних провінціях колишньої Російської імперії перед керівництвом більшовицької Росії постало головним завданням позбавлення руху опору народної підтримки. Для цього більшовики створили певну систему поступок у національних правах народів, що населяли країну рад. Для цього на законодавчому рівні було задекларовано, що національні республіки матимуть певну самостійність у розв'язанні окремих питань, передусім у сфері культури. Важливим є те, що у самих республіках, що були певною мірою поліетнічними, створилася аналогічна загальнодержавній проблема гармонічного співіснування титульних націй республіканського рівня та національних меншин.

Досвід світової історії показує, що гноблення будь-якого народу проявлялося насамперед в ігноруванні або прямому переслідуванні його мови. Саме тому декларації про рівноправність мов і відсутність у Радянському Союзі державної мови, з якими постійно виступав центральний уряд, потребували підтвердження практикою повсякденного життя. До того ж саме існування союзних республік служило гарантією для позитивного розв'язання питання про застосування національних мов у державному апараті та в суспільно-політичному житті.

Радянська влада в Україні з самого початку національно-культурного будівництва шляхом відповідних директив розгорнула широку програму розвитку мов національних меншин в УСРР, що відобразилося у швидкому зростанні національних кружків, друкуванні газет мовою національних меншин та ін. Але у той же час культурне, особливо у мовному аспекті становище національних меншин в УСРР було надзвичайно складним і неоднозначним [336].

У часи Російської імперії росіяни в українських землях виконували роль русифікаторів українського народу одночасно з національними меншинами. Ці процеси зумовили розвиток освіти і науки виключно російською мовою, так само і літератури з мистецтвом. Із захопленням частини українських земель російськими більшовиками ситуація у гуманітарній сфері була такою, що представники українізованих протягом української державності освітніх та культурних установ опинилися у еміграції. Склався такий стан речей, коли росіяни, будучи національною меншістю в УСРР абсолютно домінували у гуманітарно-культурній сфері. Під гаслами боротьби з українським буржуазним націоналізмом на початку 20-х років російська меншість витіснила без того нечисленну українську меншість з усіх культурних відтинків. Національні меншини на території Радянської України на початок 20-х років не мали системи культурних закладів, що могла б значною мірою задовольняти національно-культурні інтереси народів УСРР.

Проблема національних мов однозначно розглядалася у політичній доктрині більшовиків щодо національного питання – рівноправність на всіх суспільно-політичних та культурних щаблях суспільства. В УСРР відповідно директивних приписів встановлювалося рівноправ'я мов [337]. Але на законодавчому рівні мова найчисельнішої меншості мала привілейоване становище: окрім офіційного

діловодства, поряд з українською, російська мова була обов'язковою для вивчення у всіх освітніх закладах та наукових установах. Мови інших національних меншин належало використовувати в національно-адміністративних одиницях та у місцях компактного проживання нацменшин поза межами таких одиниць [338].

Щодо виконання даних партійних і урядових настанов було створено спеціальну комісію (з відповідними органами на містах), яка проводила моніторинг стану запровадження закону про рівноправність мов серед населення національних меншостей УСРР від 6 червня 1927 р. [339]. У матеріалах роботи комісії викладений стан розвитку національних мов найчисленніших національних меншостей. Досліджувалася робота національних сільських рад у національно-територіальних одиницях і місцях масового компактного проживання нацменшин.

Матеріали польських сільрад, які вивчено комісією, створюють загальну картину стану національно-культурного розвитку цієї меншини: шкільна освіта польською мовою охоплює майже всіх дітей польських районів. Але у деяких місцях польські діти, закінчивши чотирирічну польську школу, мусили йти до 7-ми річної української, а деякі кидали навчання, оскільки українська семирічна школа не могла охопити населення трьох районів. За даними звіту на республіканській нараді польських шкіл 337, на яких вчителів – 537 [340], тобто у середньому один учитель на школу, при загальній кількості школярів 20 500 чол. У той же час серед польського населення в УСРР, що проживало у сільській місцевості, великим був відсоток неписьменного населення – у середньому від 20 до 25 % (Емільчанський район). Так само матеріали сільрад констатують низьку чисельність культурно-просвітніх закладів у польських селах, а там де є хати-читальні чи бібліотеки, література у них представлена переважно українською мовою. Діловодство у польських районах здійснювалось переважно українською мовою [341]. Отже, радянська влада не забезпечила задекларованих національних прав у середовищі національно-адміністративних районів польської меншості.

У середовищі греко-татарських національно-адміністративних одиниць дослідження даної проблеми призвело майже до аналогічних результатів, що і у польських районах. Діловодство велось російською мовою, у секторі шкільної освіти – ситуація майже як і у поляків – перших три групи навчалися національною, решта – російською. Підручників на грецькій та татарській мовах не було, бракувало вчителів. Майже повністю відсутня література у бібліотеках на мові нацменшин [342].

У молдавських сільрадах документи засвідчували, за визначенням комісії¹, аналогічний стан речей: діловодство на російській мові, література та шкільне навчання – російською мовою, ліквідація неписьменності – російською мовою. Але з інших джерел процент національних молдавських шкіл є дещо вищим, ніж у польських нацадміністративних одиницях [343].

За результатами перевірки дещо інший стан речей сформувався у німецьких нацрайонах. Статистичні дані на 1926 р. зазначають 621 німецьку школу із загальною кількістю вчителів 1000 чол. та учнів – 38700 [344]. Але у той же час серед німецького населення у нацрайонах дуже високий рівень неписьменності – до 33 % [345].

Особливістю культурного життя німецьких меншин на селі було те, що у хатах-читальнях та сільбудах збиралися в основному не для читання літератури, а для відправлення сектантських культів [346], але література на 50 % складається з німецькомовних книжок. Діловодство ведеться в основному українською та російською мовами, але у деяких районах на 50 % німецькою.

Щодо російської нацменшини, то стан був дещо іншим. Російських шкіл вистачало для всіх російськомовних дітей, хати-читальні (де існували) були забезпечені російськомовною літературою, діловодство велося в основному двома мовами – російською та українською. Високий відсоток неписьменного (до 27 %) та малописьменного (до 30 %) російського населення ліквідувався шляхом вивчення російської мови. Загальні збори проводилися в російською мовою [347].

Отже, національно-культурний розвиток представників неукраїнського населення динамічно розвивався тільки у російської національної меншості. Радянська влада в Україні у 20-х рр. не сприяла національному та культурно-освітньому розвитку народів, що населяли УСРР. За іншими даними мережа національних шкіл протягом 1926 – 1930 рр. поступово повільно збільшувалась [348], але фактично це не вирішило проблем національної освіти в УСРР у 20-х рр.

З 1924 р. почала розвиватися мережа профосвіти шляхом створення шкіл робітничої молоді, сільськогосподарських профшкіл та організації підготовки вчителів у національні школи. Для підготовки спеціалістів низового апарату культосвіти створювалися радпартшколи: єврейські – 3, німецька – 1, польські – 2, болгарська – 1 [349].

Міське культурне життя національних меншин, на відміну від сільського, мало певні здобутки: у 1925 році у Харкові був створений єврейський державний театр, у 1926 році у Києві – польська драматична студія [350].

Видавнича діяльність національних меншин в УСРР у пер. пол. 20-х років не набула поширення. З розвитком процесу українізації почали масово друкуватися видання мовами нацменшин. Цьому сприяло створення всеукраїнської філії Центрального Видавництва Народів СРСР при Президії ВЦВК. Створення такого централізованого органу обумовлене насамперед неспроможністю Держвидаву, Книгоспілки та інших видавництв забезпечити підручниками вимоги шкіл національних меншин а також потреби у літературі на мовах національного населення [351]. В УСРР на мовах національних меншин виходила ціла низка періодичних видань: єврейською мовою виходила щоденна газета “Дер Штерн”, “Їдишер Пойєр”, “Ді Юнге Гарде”, часопис “Ди Ройте Вельт”, друкований орган спілки швачів “Ди Ройте Надл”; німецькою мовою виходили видання “Дас Нейє Дорф”, “Ді Заат”, часопис “Нейлянд”; польською мовою “Серп”, “Глос Млодзежи”; болгарською “С’ветске Село” [352].

Але найбільш чисельним було видання літератури російською мовою. Видавалися всі види літератури, періодика, твори російських класиків. Слід зазначити, що серед російської інтелігенції як в УСРР, так само і на території більшовицької Росії у 1920-х роках панували шовіністичні настрої щодо національних мов народів СРСР та

нацменшин у республіках. Наприклад, радянський класик О. М. Горький називав українську мову “...украинское наречие...” [353]. У офіційному листі до директора державного видавництва України О. А. Слісаренка з приводу видання роману “Мати” 7 травня 1926 року Горький вважав, що в УСРР “...стремятся сделать наречие “языком”, но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия” [354]. Концепція великодержавного шовінізму відчувалася у колах російської інтелігенції, хоча радянська влада офіційно декларувала непримиренну боротьбу з такого роду виявами [355].

Отже, культурний розвиток національних меншин в УСРР у 1920-х роках мав певні закономірності, що відображали особливості розвитку радянського суспільства в Україні в цілому. Попри процесам українізації абсолютно домінувала російська меншість, значного розвитку набули національні традиції єврейського народу, німецької меншості. Решта національних меншин піддалася процесу нівелювання національно-культурних традицій, що обумовлене декларативністю та непослідовністю політики радянської влади у національно-культурному будівництві в УСРР.

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

3.1. Євреї як об'єкт впливу військово-політичних сил в Україні у 1921 – 1922 роках.

Громадянська війна принесла величезні страждання єврейському населенню України. “Десятки років презирство, яке культивується в Україні до жида вилилося в хвилю кривавих погромів, що прокотилися по значній частині території республіки. По єврейству, розп'ятому на ковадлі, б'є не один молот, не два, а всі молоти” [356], – підкреслював один із свідків тих подій. ЦБ євсекцій при ЦК РКП(б), що у 1921 р., розглядало питання “Про боротьбу з погромами і бандитизмом”, визначило дві основні групи погромів, а саме ті, котрі “вчинялися регулярними і нерегулярними частинами армії Петлюри, Григор'єва, Денікіна, білополяків, Булаховича-Савинкова й інших контрреволюційних агентів Антанти”, а також ті, котрі “вчинялися і діються в період затишку на фронтах дрібними бандами” [357].

Слід зазначити, що систематичні єврейські погроми в Україні відбувалися як в регіонах де йшли бойові дії, такі й на територіях, де радянська влада вже була встановлена. У матеріалах, що розміщуються на сторінках республіканських видань, у 1919 р., підкреслювалося, зокрема, що “погромна хвиля, що прокотилася по Україні, порушує про винесення питання про боротьбу з антисемітизмом до порядку денного, як основного питання нашої партійної тактики” [358].

12 лютого 1919 року Радянський уряд змушений був опублікувати в друкованих засобах масової інформації звертання до робітників, селян, солдат Червоної Армії, у якому звертало їхню увагу на антисемітську пропаганду, що проводилася темними силами в губерніях. Усі свідомі громадяни зобов'язувалися боротися проти самочинства, насильства, пограбувань стосовно євреїв, негайно повідомляти про тих, хто підбурює, закликає до злочинних дій, сприяти їх затримці. Підкреслювалося, що органами влади всі учасники погромів будуть засуджені, аж до розстрілу.

Наступного дня, 13 лютого 1919 р., уряд Радянської України видав декрет про неприпустимість агітації, спрямованої на розпалення національної ворожнечі. У документі відзначалося, що винні в подібній діяльності підлягатимуть негайному арешту, їхні вчинки – розгляду в революційному трибуналі, відповідно до вироку якого вони засуджуватимуться на п'ять років з позбавленням волі. За аналогічні дії на фронті, а також у військових підрозділах і гарнізонах провокатори і підбурювачі одержували покарання аж до розстрілу [359].

Однак й це й інші звернення та декрети не дали очікуваного ефекту. Радянська влада практично не могла зупинити антисемітських виступів. Хоча її органи на місцях намагалися “говорити і кричати дуже енергійно” про ці неподобства, погроми не припинялися [360].

Помітним була участь у них частин Червоної Армії, солдати яких здобували для себе продовольство й обмундирування у єврейського населення. Не випадково 30

травня 1919 р. ЦК КП(б)У, у зв'язку з надзвичайною гостротою антиєврейських виступів, змушений був винести дане питання на розгляд Політбюро [361].

Погроми почалися відразу ж з початком революції та громадянської війни. Вони мали місце в Україні у 1917 – 1918 р., у період Центральної ради. У цей час представники єврейських політичних партій, що входили до її складу, нагадували, що “хвиля погромів не тільки не спадає, а все зростає і вони вже нараховуються щодня не десятками, а сотнями. Тепер уже недостатньо окремих розпоряджень, потрібна загальна міра” [362]. Уряд дозволяв створювати окремі єврейські дружини для припинення безладдя. З'являлися накази, звернення до військ з вимогами припинити неподобства. Видавалися розпорядження щодо притягнення до суду тих, хто дозволяє злочинні дії. Але бажаного результату це не приносило.

Підбурювала антисемітські настрої частина української преси (друковані засоби масової інформації). Якщо “Нова Рада” констатувала, що “зараз ворожий, і навіть загрозливий настрій проти євреїв безсумнівно існує і що цей настрій наростає і приймає усе більш загрозливі форми” [363], то “Відродження” прямо звинувачувало євреїв у зрадництві національних інтересів України і заявляло, що там, “де діється українська державність, немає євреїв як активних працівників, немає їхнього захоплення, рухливості, ентузіазму, але де вона руйнується, там в основному працює єврейство” [364]. Його представникам пропонувалося бути “зовсім нейтральними, стояти осторонь і не втручатися у великий процес емансипації українства від єврейства, бути політично скромними” [365].

Не припинялася хвиля кривавих ексцесів у той час, коли на Україні до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Раджу Київській єврейській громаді терміново направити делегацію до міністра внутрішніх справ І.О. Кістяковського, щоб проінформувати його про посилення неподобств стосовно євреїв, а останньому завірити гостей, що він не допустить порушення прав цієї шановної частини населення незалежної держави, і видати відповідне розпорядження губернським і повітовим старостам [366].

З новою силою спалахнули антиєврейські виступи в часи Директорії. Погроми стали настільки помітними, що уряд змушений був на початку 1919 р. опублікувати заяву, у якому завірило, що ці злочинства організовані не солдатами республіканської армії, а німцями і тими, “хто іменує себе більшовиками”. Тому демократичне єврейство призивалося “енергійно боротися з тими окремими анархо-більшовицькими елементами, що виступають вороже проти трудового народу України і проти його державності” [367].

Директорія вирішила в травні 1919 р. створити Особливу комісію, що повинна була всебічно розслідувати факти єврейських погромів на території України і засудити злочинну агітацію проти єврейського населення, виявити винних і притягти їх до кримінальної відповідальності. У липні того ж року опублікований наказ головного отамана С. Петлюри, у якому він зобов'язує всіх командирів частин, а також представників державного інспектора особисто спостерігати за тим, щоб у місцях їхнього розташування не проводилося найменшої погромної агітації. Але це

розпорядження, як і інші розпорядження, залишалося на папері.

Денікінська епопея продовжувалася на Україні недовго, але за інтенсивністю і жорстокістю єврейських погромів Добровольча армія значно обігнала попередні військові і напіввійськові формування. І насамперед своєю організованістю і масштабністю. “Грабували повзводно, поротно, поескадронно, – констатувала підпільна київська газета “Голос народу”, – грабували солдати, прапорщики, полковники” [368]. І також видавалася безліч наказів, як у Києві на початку жовтня 1919 р., у яких відзначалося, що задачею денікінців “є найшвидше установа твёрдого порядку, особистої і майнової безпеки, без яких неможлива нормальне цивілізоване життя” [369]. Відразу населенню міста повідомлялося, що там, де “ступила нога Добровольчої армії, не може бути ні грабежів, ні насильства, а тим більше будь-яких ексцесів на ґрунті національної чи релігійної ворожнечі” [370]. Але саме після таких заяв єврейське населення столиці України на тиждень було віддано переможцям на розгарбування [371].

Керівництвом Добровольчої Армії підтримувалися загони отамана Струка, котрий проводив масові погроми у Наддніпрянщині. Генерал Бредов приймає Струка до лав Добровольчої армії, дає доручення – організувати 1-й малоросійський партизанський загін і дарує йому чин полковника. Протягом усієї зими Струк тероризує населення київського Подолу, вимагаючи в людей контрибуцію. При відступі Добровольчої армії І. Струк організує банду в Одесі і займається тим же вимаганням (січень 1919 р.) [372]. Протягом всього 1919 р. не існувало майже ніяких даних про єврейські погроми на Україні. Це стосується як погромів Струка, Соколовського і Григор’єва, так і погромів петлюрівців і добровольців. “Інформаційний відділ ставив своєю задачею й інформування періодичної преси, – пишеться в звіті російського Червоного Хреста, – але нажалі до 1 вересня це майже не вдавалося, з відмовою газет розміщувати замітки, що доставляються. З приходом Добрармії газети дуже охоче друкували наші повідомлення. Але потім це припинилося внаслідок загальної заборони з боку добровольчих частин що-небудь друкувати про погроми. Після повернення Радянської влади газети стали друкувати наші замітки дуже акуратно” [373]. У 1920-м року світова громадськість все ж дізналась про минулі на Україні погроми. За матеріалами, переданим через Одесу в США губсекцією, були написані історичні дослідження; потерпілим збиралася допомога в найбільших єврейських громадах зарубіжжя. Але це було пізніше, 1919-й же рік став роком жахливих свавіль над єврейським населенням України, якого на той час не було кому захистити.

Відразу ж як Добровольча армія вступала до будь-якого міста з’являлися накази Головнокомандуючого губернією про боротьбу з “жидівськими комісарами”, офіцери виступають з мовами про “жидів” на селянських сходах. Українським селянам Київської губернії у відозві про проведення мобілізації так викладається сутність єврейського питання: “Ну що таке був раніш головний проводир більшовиків, Троцький? Так собі маленький єврейчик, Лейба Бронштейн, якого гарна людина й у хату не пустить. А тепер? Ого, тепер він великий пан: як цар у Москві сидить” [374].

Прояви антисемітизму зустрічалися в середовищі не тільки військових, але і культурних та релігійних діячів м. Києва. От що говорить у своєму інтерв'ю газеті “Киевское Эхо” пастир православної церкви митрополит Антоній: “У відповідь на прохання представників єврейської спільноти видати звернення з осудом погромів я запропонував їм попередньо звернутися до своїх одновірців, щоб вони негайно вийшли з усіх більшовицьких установ” [375]. Так само непохитні і військові начальники гарнізонів, і місцеві коменданти. Так, у м. Борисполі під Києвом полковник лейб-гвардії Коропів відповідає єврейській депутації, що прийшла з презентом у 30000 руб. і проханням припинити двотижневий погром: “Ви страждаєте яких-небудь 14 днів, а скільки ми від вас терпіли увесь час. Забирайтеся геть” [376]. Протягом трьох років громадянської війни йшло формування доктрини більшовизму з єврейського питання, основи якого були закладені Головою Раднаркому В. Ульяновим (Леніним). 27 липня 1918 року був прийнятий декрет Раднаркому “Про викоринення антисемітського руху”, що наказував усім Радам ужити заходів щодо припинення антисемітизму на контрольованій ними території. У березні 1919 р. Ленін виступив з промовою “Про погромне цькування євреїв”, що була записана на грамофонну платівку. У своїй промові Ленін закликав трудящих до боротьби з багатіями і капіталістами всіх країн незалежно від їхньої національності і закликав до боротьби з антисемітизмом. “Тільки зовсім темні, зовсім забуті люди можуть вірити неправді і клеветі, розповсюдженій проти євреїв, – говорив В. Ленін, –...Не євреї вороги трудящих. Вороги робітників — капіталісти всіх країн. ... Багаті євреї, як і багаті росіяни, як і багатії всіх країн у союзі один з одним далять, гнітять, грабують і роз'єднують робітників” [377]. Ця промова Леніна була декларативною, він не вимагав вжиття реальних заходів проти антисемітів в армії і державній системі, а лише виклав своє бачення єврейського питання. Це було друге звертання Леніна до єврейської проблеми. Вперше в 1913 р. він виступив зі статтю “Націоналізація єврейської школи”, у якій закликав боротися зі створенням єврейських світських шкіл і відсотковою нормою вступу до вищих навчальних закладів. “Надзвичайний прояв сучасного націоналізму, – відзначав у своїй роботі майбутній вождь пролетаріату, – це проект націоналізації єврейської школи...Євреї хочуть виділити в особливі єврейські навчальні заклади (середні)”. На довершення цього “геніального” плану передбачається обмежити число учнів у єврейських гімназіях знаменитою “відсотковою нормою”. У Європі євреї давно одержали повну рівноправність і усе більше зливаються з тим народом, серед якого живуть” [378].

Переймаючи, вочевидь, досвід Європи, у розумінні свого вождя, більшовицька влада першою справою скасувала культурно-національну автономію. Створений при управлінні справами єврейської громади Єврейський комісаріат приступив до вироблення положень, що лягли в основу міжнародної політики Радянської держави. У грудні 1919 року комісаріат заявив протест проти угоди сіоністських організацій з Англією і “утопії європейської держави в Палестині”. У ньому вказувалося: “Єврейського питання в Радянській Росії більше не існує. Єврейські робітники і працюючі маси мають усі цивільні і національні права. Єврейська культура не має більше ніяких перешкод для розвитку” [379]. На тлі цього, положення справ у самій

державі було вкрай жалюгідним. У країні панував хаос, що супроводжувався важкими антиєврейськими ексцесами.

В Україні продовжувалися протягом 1919 – 1920 р. важкі бої з бандитськими формуваннями, і проведення радянських реформ сприймалося населенням неоднозначно. Політичні пріоритети і програми повстанських загонів були дуже різнорідними і містили в собі як вимоги скликання Установчих Зборів, так і захисту ідеалів Радянської влади, але без комуністів. Деяке уявлення про масштаби боротьби в Україні дають такі цифри: за 1920 – 1921 р. органи Радянської влади конфіскували в населення і захопили в боях з повстанцями 31 788 гвинтівок, 1 812 кулеметів, 43 артилерійських знарядь [380]. Газета “Єврейське слово” повідомляла в даний період: “Євреїв б’ють і праворуч і ліворуч. Вони опиняються між молотом і ковадлом. Супротивники більшовиків скрізь і усюди влаштовують люті погроми...Більшовики погромів не влаштовують, але їхній режим такий, що величезній більшості євреїв у Росії... робити зовсім нічого... Але куди бігти? І як може бігти маса в три мільйони осіб ?” [381]. У цих умовах перед єврейською громадою України встала насущна задача - формування своїх військових загонів, що стали б захищати населення міст і містечок. Насамперед це стосувалося західних областей України, де суспільна думка була традиційна сильно заражена антисемітськими настроями. Так, радянською делегацією на Генуезькій конференції було оголошено, що тільки на Волині, Чернігівщині, Поділлі й у Київській губернії постраждало від бешкетувань і знущань 500 тисяч осіб. З цієї кількості заживо похованих і спалених було близько 200 тис. осіб. Згвалтованих жінок зареєстровано 30 тисяч [382]. Звичайною справою в суспільному житті євреїв цього періоду були наступні повідомлення: “У Бессарабії почалося народне повстання. Зараз найближчі до Могилів-Подільського пункти займаються румунами. Євреї в паніці тікають у Могильов. У нашому місті 3 тисячі біженців, що залишили все без охорони. Необхідно вжити екстрені заходи з оборони єврейських господарств” [383]. Розпорядження лідерів Української Народної Республіки, що мали метою запобігти погромам, звичайно не сприймалися населенням всерйоз. Так, 18 липня 1920 року був виданий “наказ” Особливої Кінної Дивізії, що знаходилась на території Галичини. У ньому докладно роз’яснялося, як відбиваються погроми на репутації УНР за рубезем, покладається відповідальність на командирів частин за всякі безладдя. “Наказ” тієї ж дивізії від 24 липня віддає військовому суду козака Савиченка за згвалтування Сури М. Один з наказів 65-ї Стрелецької дивізії від 6 вересня 1920 року приводить випадок призупинення згвалтувань і погромів завдяки втручання бунчужного Головчука і стрільця Грабаря. Командир дивізії, полковник Безручко, висловив Головчуку і Грабарю подяку за виконання ними боргу служби і розпорядився про оголошення їхнього вчинку, як прикладу для наслідування в частинах, сотнях і командах дивізії [384]. 15 вересня 1920 року Начальник Інспекторського Відділу Штабу армії УНР видав наказ про розстріл без суду, на місці здійснення злочинів, винних у пограбуваннях і мародерстві. Наказами отамана Тютюнника і начальника штабу Вовка 23 серпня і 8 грудня 1920 року наказується розстрілювати без суду на місці “негідників, винних у пограбуваннях мирного населення. За потурання і недонесення оголошується тілесне

покарання до 125 ударів канчуком” [385]. Той же отаман Тютюнник повідомляє у своїй доповіді Міністру з єврейських справ від 4 червня 1920 року про розстріл за його наказом, у містечку Черено, козака, який поранив єврейського хлопчика [386].

Характеризуючи соціальні взаємини на Україні на початку 1920-х рр., слід зазначити, що ніде селянство не займало такого місця в економічній системі країни, як тут. Україна є, імовірно, найбільш селянською країною в Європі. За новітнім переписом 1920 – 1921 р. у 12 нинішніх українських губерніях нараховується близько 26 000 000 мешканців, з них понад 21 000 000 живуть у селах [387]. У даній ситуації зовсім природним виглядав фактор соціальної й економічної активності євреїв у містах, де вони становили переважну більшість населення. “Радянська влада ніде, напевно, так нещадно не проводила свою політику, – відзначав І. Чериковер, – і ніде так азартно не штовхала до громадянської війни, особливо в селі, як тут, зовсім ігноруючи складні національні взаємини, що існують на Україні, і неминучі для єврейського населення наслідки... Ця політика запаленого смолоскипа в пороховому льосі дала радянській владі привід пролити ріки безневинної єврейської крові” [388]. Слід зазначити, що співвідношення міського і сільського населення відіграє важливу роль у сформованій суспільній ситуації. За даними перепису 1857 р. у Правобережних губерніях – Київській, Подільській, Волинській середній відсоток єврейського населення складає 12 – 13. У містах же цей відсоток складає: у Київській – 31, Подільській – 41, Волинській – 51. Цікаво простежити відсоток єврейського населення в пунктах, що пережили найбільш гострі нещастя погромів і різанини. Так, наприклад, у м. Камен-Каширському, де Булак-Булакович учинив восени 1920 р. жорстокий погром, 99 % євреїв, у м. Ігнатівці, майже знищеному погромами, євреїв 84 %, а в Тетіїві, що пережив жахливу різанину в березні 1920 р., євреїв 95 %, у Фільштині – 95% [389].

Безумовно, дуже велику роль тут грали протиріччя між міським і сільським населенням, що невірно тлумачилися останнім як міжнаціональні, що, природно, не знижує міри відповідальності учасників акцій за зроблені злочини. Незважаючи на це, формування єврейської самооборони було об’єктивним процесом, що не міг бути стриманий поступками української влади і втручанням у погромну справу. “Відома психологія бандитів – грабувати й убивати без ризику понести втрати – подала думку про необхідність організувати самооборону”, – відзначав уповноважений загонів самооборони м. Городні Чернігівської губернії С. Любкин. У своїй доповідній записці Голові Раднаркому України члени загону самооборони вказували в липні 1921 року: “Майже біля трьох місяців як на Україні взагалі і зокрема в м. Смілі, Черкаського повіту існують загони самооборони, дозволені центральними органами УРСР. За цей короткий термін свого існування самооборони зуміли довести, що вони дійсно захищають інтереси Робочо-селянського мирного будівництва і також: відповідають своєму призначенню щодо боротьби з бандитизмом ... Так, наприклад, наш загін за наявності 85 гвинтівок став погрозою великим трьом бандам (Хмара, Загородний і Голий)” [390]. Створення загонів було мірою дуже діючої, якщо врахувати, що і Червона Армія нерідко відступала перед повстанськими загонами. Уряд так і не зміг створити на Україні свої національні збройні сили. Так, за 1919 – 1920р. в Україні

вдалося мобілізувати до Червоної Армії 214 387 осіб, 70 відсотків з яких найближчого часу дезертирували.

У даний період Раднарком України почав створювати надзвичайні трійки при загонах по боротьбі з бандитизмом, що одержали право розстрілювати підозрілих без суду і слідства [391]. Однак це не могло зупинити погроми, що продовжувалися на території України весь 1920-й рік. Так, у Сквирському повіті Київської губернії частини 1-й Кінної Армії Будьонного зчинили погроми в містечках Вчорашньому, Павлолочи, Ружине, спалювали єврейські будинки. 9 жовтня було учинено погром у м. Тараща, що тривав три дні. Громили склади радянських установ, склади приватних торговців, було убито до 100 осіб і поранено до 150. У м. Ставище Таращанського повіту частини Червоної Армії під командуванням тов. Андріанова розгромили синагогу, грабували і роздягали мирних мешканців [392]. У цих умовах загострився антисемітизм на півдні України. Паризька газета “Єврейська трибуна” 15 жовтня 1920 року повідомляла: “10 жовтня, Севастополь. В усіх містах Криму була розклеєна відозва духівництва, де російське духівництво закликала до биття євреїв. Одночасно така відозва стала читатися в церквах. Генерал Врангель на питання про це відповів: “Що ж я можу зробити: населення Росії правильніше, ніж: я!” [393]. У цих умовах виникає необхідність посилення заходів для озброєння загонів єврейської самооборони. Стало питання про легалізацію інституту самооборони. Так, у звертанні уповноваженого загонів самооборони по Чернігівській губернії С. Любкина вказувалися: “... широкі єврейські працюючі маси м. Городні і Сновська Чернігівської губернії просять Вищу Владу України про наступне:

- 1) скасувати постанову Чернігівської Губнаради про розформування самооборони;
- 2) легалізувати в остаточній формі, установивши при цьому, що самооборона повинна мати своїм призначенням захист від бандитських нападів, і не повинна бути використана в інших цілях;
- 3) видати повний комплект патронів, 200 гвинтівок, 35 ручних гранат і 4 кулемети” [394].

У цілому це і подібні повідомлення знайшли відгук в органах Радянської влади. Так, В. Затонским було відправлено від імені Реввійськради лист Кременчуцькій Губвоенраді наступного змісту: “Вважаю загальну постанову про ліквідацію всіх самооборон у Кременчуцькій губернії неправильною, а головне такою, що не відповідає рішенню Постнаради при СНК України від 27/7 1921 р. Питання про можливість залишення тієї чи іншої місцевої самооборони або про її особовий склад повинні розбиратися ... без бажання їх усіх розпустити. Необхідність контролю і ґрунтовної фільтрації, разом з тим очевидна” [395]. Незважаючи на підтримку в цілому владою ідеї самооборони, місцеві влади на Україні поступово роззброюють усі загони, у тому числі й у Чернігівській губернії. Це дало привід закордонній пресі говорити про вороже відношення самооборони і її лідерів до більшовизму. З’явилася безліч антисемітських і антикомуністичних публікацій у західній, насамперед білогвардійській пресі. У них заперечувалися факти погромів українських

націоналістів і червоноармійців у 1-й Кінній Армії і роздувалися слухи про міфічну півмільйонну єврейську армію на Україні, “чудово озброєної, забезпеченою кулеметами і власним центральним штабом у Харкові, очолюваний сіоністами” [396]. У брошурі “Народовластьє”, опублікованої Російським Загальновійськовим Союзом, П. Врангель писав: “Геть усю цю буржуазну сволоту – лунає зі Сходу сміливий вигук. У цьому вигуку чується єврейський акцент. Ну-с, а результат народовладдя? ... За них дорого заплатять наші діти, онуки і правнуки” [397]. У своєму звертанні до Комісій і уповноважених на Україні радянський єврейський діяч Мандельсберг відзначав: “Уся єврейська преса в Америці ... поцяткована повідомленнями про півмільйонну єврейську армію на Україні, чудово озброєну, забезпечену кулеметами і власним центральним штабом у Харкові, очолюваний сіоністами. Підставою для цих безглузких слухів є статті деякого кореспондента “Нью-Йорк таймс” і “Чикаго трибун”, які повідомляють, що їдучи з Харкова в Одесу він, нібито в кожному місті і містечку натикався на численні місцеві загони цієї півмільйонної єврейської армії – самооборони. Це “достовірне джерело” і було використано буржуазною пресою для початку провокаційної кампанії проти радянської Росії шляхом поширення слухів про вигадані гоніння проти самооборони, про насильницьке роззброювання ... Вважаючи необхідним розвіяти інсинуацію, пропонуємо вам зібрати достовірний матеріал про фактичне положення самооборони у вашому районі” [398]. Слід зазначити, що розвиток історичних подій надалі привів до відновлення порядку, а завершення селянських повстань у 1921 році привели до остаточного встановлення Радянської влади на Україні. На довгі роки проблема єврейської самооборони, її розвитку і військових успіхів стала однією з найбільш замовчуваних і недосліджених. Радянська історіографія зробила також усе можливе для замовчування проблеми погромів 1-й Кінної Армії. Основною тезою, на якому будувалася офіційна концепція радянської історіографії, стала теза про “провокації”, нібито чинених іноземними агентами і зрадниками справи будівництва комунізму. Сам С. Будьоний у своїх мемуарах, пояснюючи інцидент із розстрілом командирів підрозділів своєї армії і розформуванням дивізії “провокацій” агентів, що переодягнені в нашу форму, виступали перед селянами як “очевидці” погромів і пограбувань, розповідали небилиці про нібито улаштовані червоноармійцями “звірства” [399]. На початку 1920 р. був розроблений і розповсюджений по всій Україні “Опитувальний лист щодо трудової допомоги”, метою якого було з’ясування дійсних масштабів погромів. Він складався з таких питань: “1. Місто (містечко),

2. Яка приблизна кількість постійного населення до погрому ?

3. Скільки в містечку біженців і звідки ?

4. Скільки працівників утратили колишню працездатність внаслідок отриманих під час погромів каліцтв і в яких професіях ?...” [400].

Однак, більш-менш повних даних після поширення цього листа, складеного за пропозицією М. Рафеса, отримано не було. Як і раніше основним джерелом з інформацією про єврейські погроми були повідомлення уповноважених Центральної Секції допомоги потерпілим і Червоного Хреста, а також повідомлення єврейських

громад.

Однією з особливостей допомоги потерпілим з боку більшовиків була зайва ідеологізація цього процесу. У кожному, чи майже в кожному документі Президії ЦСПЖП підкреслювався “трудоий характер допомоги потерпілим”, робився особливий акцент на якісний склад осіб, які потребують допомоги – заможних євреїв намагалися зі списків на одержання матеріальної допомоги виключати [401].

Центральною Секцією на чолі з М. Рафесом за узгодженням із ЦК КПУ був вироблений спеціальний документ, що називався: “Принципи організації трудової допомоги потерпілим від погромів”, у яких були сформульовані основні принципи надання допомоги потерпілим, у залежності від структури господарства погромленого, його капіталу, політичних поглядів тощо. Таким чином, втілюючи нові принципи дискримінації єврейського населення України, Радянська влада значно обмежила ряди своїх прихильників. Остаточно “принципи” були сформульовані і зведені в наступному виді: “При складанні плану надання трудової допомоги жертвам погромів потрібно головним чином враховувати господарську структуру постраждалого населення і радянську економічну політику. Найбільше постраждали від погромів містечка. За даними, хоча й застарілим, статистики, містечкове населення України складається з дрібних ремісників, що самі беруть участь у виробництві і не експлуатують чужої праці. Радянська економічна політика не ставить своєю задачею розвиток дрібного господарства. Приймаючи, однак, до уваги неможливість безпосереднього зараз залучення дрібнобуржуазних елементів містечкового населення у великі форми соціалістичного виробництва... через недолік сировини... визнається доцільним підтримка неексплуаторського дрібного-трудоого господарства, що постраждало від погромів” [402].

Для допомоги потерпілим від погромів у 1919 р. у системі Народного комісаріату соціального забезпечення створена Центральна секція допомоги погромленим і її органи на місцях, що повинні були робити допомогу “трудоому народу, що постраждав від єврейських погромів” [403].

Намічалось відновлювати знаряддя праці й устаткування, покалічених забезпечувати медичною допомогою, інвалідів улаштовувати на посильну роботу, а тим, хто остаточно втратив працездатність, призначати пенсію, і таке інше.

Наміри гарні. Але викликає подив оптимістичний тон публікацій, що з’являлися на сторінках республіканських газет із приводу того, як багато зроблено для потерпілих від погромів. Тут і густа мережа заснувань дитячої допомоги, охорони материнства, й їдальні, клуби, і молочні кухні, будинки для сиріт, а для дорослих – численні пункти харчування, амбулаторії, кураторські пункти і таке інше. До того ж починалися всі міри до залучення євреїв у сферу виробничої діяльності.

Нагадаємо, що саме в цей період була відхилена пропозиція губернських бюро (ГБ) евсекцій при ЦК КП(б)У щодо створення Особливої комісії з надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від погромів [404]. У відповіді Наркомату соціального забезпечення відзначалося, що він “робить допомогу всім громадянам Республіки, що постраждали від контрреволюції (якими розглядаються всі потерпілі

від погромів), незалежно від національності” [405]. Практично всі звертання ГБ євсекцій у губкоми, губревками з цього питання залишалися без відповіді [406].

Взагалі ЦК КП(б)У вважав, що ГБ євсекцій бере на себе занадто багато в організації допомоги єврейському населенню, звертаючись із відповідними записками у Всеукраїнському комітеті, “не запитуючи нашої думки”, при цьому повчає, що “тільки держава зможе вирішити дану проблему” і “ніякі благодійні приватні суспільства не можуть і не повинні братися за цю справу” [407].

Напевно, тому в 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У так довго розглядало пропозицію євсекцій про організацію Всеукраїнського комітету допомоги погромленим. Нарешті було вирішено, що цей орган повинен працювати, але “за умови створення там нашої більшості”, під контролем радянської влади і на “засоби, отримані з-за кордону” [408].

Те ж саме можна сказати і про створення єврейської самооборони. Здавалося, потрібно невідкладно підтримати цю ініціативу. Але Оргбюро ЦК КП(б)У вирішило по-своєму. “Єврейські загони самооборони, що створені за національною, а не класовою ознакою, повинні бути ліквідовані, – говорилося в його постанові, прийнятій на початку 1920 р., – з нинішнього складу єврейської самооборони залучити пролетарські елементи і бідноту в існуючі чи ті, котрі організуються, загони по боротьбі з бандитизмом, складені не за національною, а за класовою ознакою” [409]. При цьому роззброювання єврейських загонів намічалось провести без зайвого шуму, із найбільшою обережністю, залучаючи до цієї справи євсекцій партійних комітетів.

Позиція КП(б)У і євсекцій збігалася у відношенні до єврейських громадських організацій, що також намагалися допомагати потерпілим від погромів. Серед них – Союз працюючих єврейських мас (“Сетмас”), Суспільство ремісничої праці євреїв (ОРТІ), Комісія надання допомоги євреям (КОПІ) і інші, котрі тією чи іншою мірою використовувалися в залученні бідноти до продуктивної праці. На нараді представників євсекцій, що відбулася в Харкові у квітні 1920 р., цим заснуванням виявлялася серйозна увага у вихованні в підростаючого покоління “наполегливої трудової психології і відрази до торгу і спекуляції і взагалі до всіх древніх єврейських ремесел” [410].

Парткоми й євсекції вважали, що ці організації повинні працювати під безпосереднім більшовицьким контролем, обов'язково повинні мати в керівному складі комуністичну фракцію. Разом з тим вони не могли розраховувати на матеріальну підтримку радянської влади.

Так, ОРТІ могло розраховувати на виживання “тільки за умови використання через нього особливих суспільних засобів, головним чином з-за кордону” [411]. Якщо ж з'ясується, що “суспільних засобів в ОРТІ найближчим часом не буде”, потрібно порушувати питання про доцільність його існування [412]. Приблизно така ж відповідь була відіслана КОПІ, коли було висловлене прохання виділити їй гроші для нормальної роботи.

Євсекції турбувало, щоб подібні суспільні заснування не перетворилися в самостійні політичні організації, тим самим підсилюючи свій авторитет. Коли, на думку представників євсекцій, яка-небудь з них перевищувала свої повноваження, то їх

одразу проголошували націоналістичними, котрі нібито “крикливо пропагували свою відданість “національним” інтересам народних мас”, “не гидували низькопробним наклепом у Росії і за кордоном, не зупинялися перед саботажем негайного дозволу гострих питань” [413]. Як правило, після такої характеристики поставало питання про їхнє закриття.

Про нелегку долю єврейських благодійних заснувань, що викликали тривогу в офіційної влади, можна перекопатися, простеживши історію “Сетмаса”. У його статуті було записано, що він ставить перед собою задачу “поширення ідей комунізму і радянської влади серед єврейських працюючих мас”, “залучаючи їх до радянського соціалістичного будівництва”, “сприяє створенню різного роду виробничих артілей, сільськогосподарських і інших колективів (комун)”, “у тісному контакті з господарськими інтересами і вимогами держави” [414].

Було чітко сформульоване, що “членами “Сетмаса” можуть бути тільки ті, хто стоїть на платформі диктатури пролетаріату (радянської влади)” [415]. Але посібник євсекцій неодноразово нагадувало працівникам даної організації про необхідність не залучати туди небажані елементи, а тільки тих, хто, “відповідно до Конституції Радянської Республіки, користується виборчим правом у Радянські органи” [416]. У березні 1920 р. головному комітету “Сетмаса” було поставлено на вид за прийняття в його ряди неперевіраних осіб і ще раз заявлено, що дійсними членами заснування можуть бути тільки ремісники, а інші повинні проходити тримісячну перевірку на лояльність” [417].

Досить довго в ЦК КП(б)У розглядали проблему субсидій “Сетмасу”. Нарешті влітку 1920 р. ухвалили видати йому 500 тис. карбованців, але “запропонували надалі звертатися в Москву” [418], де і зважувалося питання про його існування. ЦБ євсекцій при ЦК РКП(б) на початку жовтня 1920 р. вирішило “вважати підтримку “Сетмаса” зайвою”, тому що “всю роботу “Сетмаса” як агітаційну і пропагандистську, так і економічну, повинен вести єввідділ Наркомнаца” [419]. А на місця пішло розпорядження “всю організаційну і пропагандистську роботу “Сетмаса” у її позитивній частині передати євсекціям РКП(б)”. А тим часом положення єврейського населення України не поліпшувалося. Про це красномовно свідчить телеграма, що направив у 1920 р. Усеукраїнський комітет, що згадується вже, допомоги погромленим урядам, парламентам, керівникам єврейських громад багатьох країн світу . У ній з розпачем повідомлялося, що катастрофа, що переживають євреї, “не має подібних прикладів з часів різанини Хмельницького... Усі жахи, що єврейству випали за два останні сторіччя, зокрема всі криваві жертви в останню світову війну, бліднуть перед тим, що діється зараз” [420].

У документі не заперечувалася допомога, що робили Радянський уряд України, Міжнародний Червоний Хрест погромленим, “але вона не може бути достатньою при безприкладному масштабі народного нещастя, при жахливій розрусі всього навколишнього життя... Двохмільйонне єврейство вмирає, і загибель його в нинішніх умовах неминуча” [421]. Щоб цього не трапилось, необхідно “негайно надсилати загони допомоги, продукти харчування, одяг, знаряддя праці, усі те, чого нам тут не

вистачає і чого не можуть замінити ніякі грошові суми” [422]. “Закличте усі народні сили на боротьбу з жахом і ганьбою, що, діються з українським єврейством, пам’ятайте про це щодня, щогодини” [423] – такими словами заканчувалась телеграма.

Необхідно відзначити, що цей запеклий заклик був почутий євреями в багатьох країнах Заходу. Так, з Лондона повідомляли, що місцеві євреї зобов’язалися посилати щомісяця по 1200 фунтів стерлінгів своїм братам в Україні [424]. А в Нью-Йорку був організований комітет допомоги українським голодуючим, котрий восени 1921 р. зібрав для цього 5 млн. доларів [425]. Грошових переказів і посилок була така кількість, що евітділ Наркомнаца РСФСР і ЦБ євсекції при ЦК РКП(б) видали розпорядження місцевим органам створити комісію з їх розподілу [426]. Їм навіть рекомендувалося “підняти кампанію щодо посиленню потоку листів до Америки”, тому що від цього багато в чому залежить одержання необхідної допомоги з цієї країни [427].

З центру на місця почали надходити вказівки, як саме необхідно розпоряджатися надісланими засобами. І насамперед кого можна залучати до цієї серйозної роботи. Так, відділом національних меншин НКВД України була відхилена кандидатура П. Похвалинського з Вознесенська на Миколаївщині до складу відповідного комітету, тому що до революції він був підпільним адвокатом, та був засуджений на 2,5 роки за непорядні дії, а “зараз засуджений на 10 років концтабору за хабарі нібито на користь відповідального співпрацівника” [428].

А коли Єврейське колонізаційне суспільство (ЕКО) з Парижа надіслало на ім’я громадянина Любарського (а не в радянські органи) 400 тонн посівного матеріалу для єврейських колоній України, то з цієї нагоди зав’язалося живе листування між радянськими органами. ЕКО звинуватили в нелегальній доставці товарів, які варто конфіскувати [429].

Разом з тим євсекції турбувала активність різних благодійних заснувань, що створювалися для надання допомоги постраждалим євреям. Так, їхній посібник при ЦК КП(б)У в серпні 1920 р. доповідав, що “незабаром почне функціонувати так звааний єврейський суспільний комітет, що володіє великими засобами з Америки”. Може трапитися так, що “всю ініціативу організації економічної допомоги візьме на себе цей комітет”, а в трудящих “складеться враження, що радянська влада не здатна задовольнити їхні запити і що це зможе зробити тільки єврейська добродійність” [430]. До того ж викликала підозру самостійність цього комітету, що уже почав переговори з різними наркоматами з приводу своєї роботи. Тому вирішено розпочати відповідну роботу, щоб поставити на місце його активістів і організувати контроль за кожним їхнім кроком.

На сторінках більшовицьких газет окремі працівники відділу національних меншин НКВС України, а також євсекції висловлювали подив у зв’язку з тим, що “на допомогу єврейській бідноті зненацька поспішили буржуазні діячі торгового капіталу: фінансисти “Джойнта” з Америки, банківські тузи ЕКО з Парижа, “ОЗЕ й ОРТІ” з Берліна, коаліція колишніх бундівців, поалей-ционістів, рабинів і буржуазних сіоністів з Харбіна і цілий ряд організацій з Константинополя й інших країн”. “Тому євсекції губкомів і національні органи Радянської влади повинні попередити націоналістичну

вакханалію. В іншому випадку єврейський пролетаріат України відчує на собі всю отруту релігійно-націоналістичного обману, що вже починає поширюватися” [431].

Можливо, керуючись такими рекомендаціями про діяльність, бюро Одеського губкома КП(б)У, розглянувши питання про діяльність АРА в місті, зробило висновок, що дане заснування “у своїй діяльності, крім роботи з надання допомоги, переслідує контрреволюційні цілі, збирає навколо себе контрреволюційні елементи”. Було запропоновано ЦК КП(б)У в майбутньому при складанні договорів з подібними американськими організаціями місцевим органам “надавати санкції не тільки політичного, але й адміністративно-господарського контролю” [432].

“Класове чуття, пролетарська гордість” змушували з підозрою ставитися до добрих намірів усіх закордонних заснувань, що пропонували допомогу населенню республіки. Здавалося, що поганого в листі берлінського комітету допомоги голодуючому єврейському населенню в Росії, у якому повідомлялося, що “для вироблення найбільш доцільного плану допомоги голодуючому єврейському населенню в Росії і на Україні ми просимо повідомити точні і детальні дані про стан на місцях” [433]. Пропонувалося висловити судження, яким чином варто посилати засоби і які форми допомоги найбільш ефективні. Дійсно, усі правильно. Але хто підписав лист у Всеукрревком? Голова комітету Д. Марголін та його заступник Ш. Аронсон. І на документі з'являється резолюція відділу національних меншин НКВД України: “Підпису рабина Ш. Аронсона і колишнього петлюрівського міністра Д. С. Марголіна говорять самі за себе” [434]. Виявляється, потрібно було мати справу тільки з єврейськими робочими організаціями, домагатися виділення пролетарських елементів з таких заснувань, як “Джойнт” й інші, і тільки від них одержати необхідну допомогу [435].

Таким чином, положення євреїв на Україні після громадянської війни складалося так, що значна їхня частина не могла і розраховувати на ефективну допомогу радянської влади. Про цьому досить переконливо говорилося в меморандумі ЦК ЕКП (Поалей Цион) “До питання про стан єврейських мас на Україні (у зв'язку з еміграцією)”, спрямованому в травні 1921 р. на адресу ВЦІК Рад робочих і селянських депутатів. У ньому, зокрема, відзначалося, що катастрофа, у якій виявилася єврейська біднота на четвертому році соціальної революції, розується так, “до цього часу Радянською владою майже нічого не було зроблено для перебудови економічного життя даної частини населення республіки на нових основах. Чинилися перешкоди її прагненню зайнятися сільськогосподарською працею, створювати індустріальні артілі, одержувати необхідні професійні знання і таке інше [436]. Ігнорувалася робота, що проводять у цьому напрямку такі організації, як “Сетмас” та інші [437].

Саме тому в 1920 – 1922 р. йшла масова еміграція, у тому числі нелегальна, євреїв з України. “Євреї залишали обжиті місця, кидали на сваволю долі будинку і майно і цілі партії від'їжджали в Польщу для подальшого проїзду в Америку”, – говорилося в багатьох повідомленнях з губерній у центральні органи [438]. Еміграційна хвиля була найбільш значною на Поділлі і на Волині, де спустошеними виявилися багато містечок. Цілком справедливим був висновок, що “психологія

масової втечі з Радянської Росії починає усе більше проникати в єврейські маси” [439]. У згаданому вище меморандумі екапістів підкреслювалося, що “одним тільки посиленням охорони державного кордону нічого не зробити, потік біженців його прорве” [440]. Потрібно викоринити причини цього явища, і воно припиниться без яких-небудь насильницьких мір, що мали місце в той час.

Посібник ЕКП (Поалей Ціон) пропонував уряду України розробити “єдиний план перебудови єврейської економічної структури і невідкладно приступити до втілення його в життя” [441]. На його думку, цим процесом повинна керувати спеціальна комісія при ВЦИК Рад, що “розробила б план усієї майбутньої роботи” [442], а також органи єврейського пролетарського самоврядування на місцях. Такими могли б стати національні робітники Ради, створені з відповідних секцій при радянських заснуваннях. Екапісти вимагали покінчити з “опікою над єврейськими масами бюрократичної єврейської канцелярії” [443]. Звичайно ж, малися на увазі євсекції, що вносять у єврейське середовище лише деморалізацію, ідейний шантаж, геморой пролетарської диктатури” [444].

Зрозуміло, що реакція ГБ євсекції при ЦК КП(б)У на подібні пропозиції своїх супротивників була негативною. У доповідній записці, відправленій секретареві ЦК у травні 1921 р., пропозиції екапістів у такий спосіб вирішити наболіле “єврейське питання” кваліфікувалися євсекцією як вузьконаціоналістичний підхід і розцінювалися як неприйнятний для комуністичної партії і нереальний для практичного здійснення. Підкреслювалося, що все запропоноване ними для залучення євреїв у будівництво нового життя, є задачею не особливої комісії при ВЦИК, а єввідділу Наркомнаца Радянської Росії, його органів на місцях, що багато роблять у цьому напрямку [445].

У першій половині 1921 р. великі потоки біженців направилися до кордонів України із сусідніми державами, особливо з Румунією. Багато хто у дорозі були пограбовані, обдурювалися з боку темних ділків, що наживалися на людському горі. Біженці не мали житла, продуктів харчування, необхідної медичної допомоги. Але, ті, хто зміг нелегально перейти кордон, попадали в руки румунських жандармів, що з “побиття євреїв робили собі професію” [446].

Ситуація ставала загрозливою. 30 березня 1921 р. ВЦИК Рад дозволив пропускати біженців у Румунію, що мали намір відправитися в Америку [447]. У відповідь на це завідувач єввідділом ЦК КП(б)У І. Альтшулер звернувся з доповідною запискою до секретаря ЦК про необхідність посилення боротьби з еміграцією шляхом проведення ефективної пропаганди серед населення. Було запропоновано не доручати цієї справи екапістам, а зробити прерогативою єввідділів парткомів, підсиливши їх необхідною кількістю працівників [448].

Але 2 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, що практично дозволяло всім бажаючим євреям виїжджати з України. 11 та 14 квітня ГБ євсекцій висловило своє нерозуміння того, що “під час обговорення в Політбюро досить складного питання єврейського життя як у республіці, так і за кордоном не був запрошений представник єввідділу ЦК, найбільш компетентного в подібних питаннях органу партії” [449]. Висловлювалася незгода з формулюванням “не перешкоджати

еміграції, намагатися стримувати працездатних” у постанові Політбюро.

Було відзначено, що прийнятий документ тільки нашкодить радянській владі. Адже “така загальна постанова щодо пропуску євреїв за кордон викликає масову еміграція євреїв, у той час як неєвреям така еміграція буде заборонена” [450]. “Крім того, випускати за кордон багатотисячну масу євреїв, біженців і погромлених, навіть тих, котрі знаходяться на Румунському кордоні, означає надати сіоністській та іншим буржуазним організаціям, що піднімуть широку кампанію допомоги біженцям з Радянської Росії, основу для брудного наклепу, для брехливих радіо в Америці, Англії і таке інше”. Висловлювалося побажання, щоб ЦК “переглянув прийняте їм рішення убік обов’язкового обмеження категорій тих, хто емігрує” [451].

Через кілька днів ГБ євсекцій внесло на розгляд у ЦК свої пропозиції про зміну постанови ЦК з цього питання. У ньому рекомендувалося не перешкоджати виїзду за кордон жінкам з неповнолітніми дітьми до своїх чоловіків, батькам до дітей на лікування, представницям жіночої статі до родичів або родинам, що одержали дозвіл на виїзд. Але ні в якому разі не відпускати круглих сиріт, забезпечивши їх елементарними умовами проживання на Україні. Ці зауваження були пізніше прийняті Політбюро ЦК “з малими змінами про еміграцію, запропонованими єввітділом” [452].

У подальшій роботі з даної проблеми євсекцій парткомів використовували тези А. Мережина, одного з керівників ЦБ євсекцій при ЦК РКП(б), про еміграцію, підготовлені їм для обговорення на IV Всеросійській конференції євсекцій. Як зазначав А. Мережин, усі бажаючі виїхати за кордон, поділялися на три категорії: колишні власники-капіталісти, до яких необхідно ставитися як до дезертирів і ворогів Радянської республіки і можливих учасників боротьби капіталістичних держав з нами; ті люди, які сподівалися за кордоном знайти спокій і врятуватися від пережитих і перенесених жахів громадянської війни і погромів, яким потрібно роз’яснити даремність надій на краще життя в буржуазному раї, але найбільш деморалізованим з них не перешкоджати; громадяни, пов’язані сімейними узами з державами еміграції, яким потрібно допомагати відновлювати родинні зв’язки [453].

Варто підкреслити, що погляди євсекцій на еміграцію відрізнялися від точки зору екапістів з цього питання. “Регульована еміграція до Палестини, вірніше, колонізація Палестини – єдиний шлях конструювання єврейського комуністичного суспільства, – затверджували їхні керівники. – Тільки таким шляхом зможе закінчитися та тривала економічна революція, що з величезними жертвами і втратами, шляхом хворобливих процесів створює єврейську пролетарську націю” [454].

“За такої постановки питання єдина група, що дійсно змушена емігрувати з Радянської Росії, це ті напівродини, те хазяйновито пасивні (несамостійні) елементи, глави родин яких раніш емігрували в інші країни, там обжилися і зараз чекають приїзду останніх, від них залежних членів родини, – говорилося в тім же меморандумі екапістів. – Цій групі емігрантів необхідно всіляко полегшувати їхній проїзд до “активних” членів родини” [455].

На початку 20-х років – в період повоєнної відбудови народного господарства – бандитизм та погроми євреїв також залишалися досить поширеним суспільним явищем

в переважній більшості губерній України. Особливо це стосувалося тих регіонів, в яких відбувалися численні погромні ексцеси в період громадянської війни. Всього за період до 1921 року в Україні, за підрахунками історика С. М. Дубнова, антисемітськими силами було вчинено 887 великих і 349 менших за масштабами погромів [456].

На міжнародній Генуезькій конференції у 1922 році представниками СРСР були оприлюднені результати діяльності загонів погромників різних політичних напрямів у Київській, Подільській, Волинській та Чернігівській губерніях. В цілому серед населення цих губерній постраждало від погромів 500 тисяч осіб. З них 200 тисяч було спалено і поховано живцем, близько 30 тисяч жінок було зґвалтовано [457].

Безумовно, соціальні процеси, які покликали до життя погромницький рух, а також корені войовничого антисемітизму, як і суспільно-політична ситуація в країні загалом, не могли миттєво змінитися. Тому на початку 20-х років перед радянською владою однією з перших постала проблема подолання наслідків погромів і нейтралізація існуючих збройних загонів та формувань.

Основних причин, які стояли на перешкоді цьому процесу, було декілька. Перша з них – неможливість судового переслідування погромників. В цілому, відсутність масових та показових судових процесів, приховування фактів бандитизму щодо євреїв – одна з найхарактерніших особливостей внутрішньої політики більшовицької влади щодо єврейського питання у 1921 – 1922 роках. Друга – це наявність антисемітизму у самій радянсько-партійній апаратній верхівці.

Після закінчення громадянської війни в Україні стан справ боротьби з бандитизмом та погромними ексцесами проти єврейського населення залишався складним. У 1921 – 1922 роках з новою силою розгорнулася боротьба селянських повстанських загонів проти продовольчої розкладки і радянської влади на місцях. 12 січня 1921 року було створено Постійну нараду з питань боротьби з бандитизмом при командуючому Збройними силами України. До неї увійшли відомі політичні і військові діячі УСРР того часу – Х. Раковський, М. Фрунзе, С. Косіор, С. Гусев, В. Чубар, Р. Ейдеман і К. Авксентієвський. Головою комітету було обрано Х. Раковського. Становище євреїв на той час було досить складним. “Більшовики вважали їх багатіями і вимагали контрибуцій, а їхні противники закликали громити “жидів-комісарів”, – зазначав історик М.Кальницький. – Будинки євреїв, їхні синагоги зазнавали пограбувань” [458].

З початком мирного життя єврейські релігійні громади зробили спробу офіційно зареєструвати свою діяльність. Так, наприклад, у Києві 22 липня 1921 року міське єврейське релігійне товариство подало для реєстрації в губернський ревком список молитовень, які мали відкритися, що складався з 94 пунктів. У цьому списку були відзначені великі громади “ремісників” та “малярів” з вулиці Щекавицької, 29. Ще декілька іудейських громад було розташовано по сусідству – на Щекавицькій, 25 [459].

Єврейські релігійні громади намагалися подолати наслідки кривавих погромів, влаштованих антисемітськими силами в Україні і в яких загинули десятки тисяч євреїв. На початку 20-х років досить характерними були такі повідомлення в періодичній пресі: “До Єрусалима один з емігрантів привіз з України – своєї старої батьківщини

–характерні реліквії періоду погромів: зимовий капелюх, підкладка якого була зроблена з пергаменту Тори, і портмоне, вироблене з пергаменту Тори. Погромники використовували сувої Тори для виготовлення з них різних предметів... Реліквії були передані до єврейського музею в Єрусалимі” [460]. Таких повідомлень було досить багато.

Слід зазначити, що за характером, методами та організаційними формами бандитизм початку 20-х років був не простим продовженням погромницького руху періоду громадянської війни. Він був жорстокішим і проводився із застосуванням партизанських методів.

Одним із основних координуючих органів, який на той час сприяв боротьбі з бандитизмом та єврейськими погромами, був “Центральний єврейський комітет допомоги постраждалим від погромів”. Довгі роки він допомагав деяким благодійним організаціям боротися із наслідками погромів. До його функцій входило розслідування фактів проведення бандитських нападів на містечка та допомога в координації зусиль щодо їх подолання. Деякі містечка потребували особливої допомоги. Одним із таких у 1921 році було м. Городище на Київщині. Тут у результаті цілеспрямованої акції було знищено все єврейське чоловіче населення. 21 вересня, після того, як містечко залишили представники влади і міліція, до нього увійшли озброєні селяни загону Голого чисельністю 500 осіб. Вони входили до будинків, де мешкали євреї, забирали їх і групами відвозили до центральної площі міста – “ілюзіону”. На церковних зборах селяни більшістю проти двох голосів висловилися за знищення близько 200 євреїв. Після закінчення зборів, було відібрано з натовпу усіх чоловіків і відведено їх на Причепівку (містечковий провулок). Там після команди “лягай” вони впали на коліна. Почалася стрілянина. Помітивши, що частина євреїв уціліла, озброєні бандити почали ... добивати їх прикладами [461].

Крім вбивств та масових репресій, найпоширенішим явищем було пограбування та залякування. Так, в одному зі звітів органів правопорядку зазначалося: “На початку 20-х років ДПУ заарештував банду, яка тероризувала єврейських інвалідів та чиновників радянських інститутів різного рівня. Керував бандою отаман Корольний” [462].

Одним із найбільших бандитських угруповань у Наддніпрянській Україні була банда отамана Голака. Її перший і найбільш кривавий похід відбувся 16 лютого 1921 року, коли було вбито значну частину єврейського населення м. Ревки, а їхнє майно було пограбовано. На початку травня 1921 року відбувся напад членів банди на чотирьох службовців Гублескому. В районі Вербівки на них напали бандити, службовці-українці були побиті і пограбовані, а єврей був облитий смолою і спалений живим. У лютому 1921 року банда взяла в облогу досить велике містечко Городню – повітовий центр Київської губернії [463].

Активну участь у боротьбі проти збройних бандитських формувань брала єврейська самооборона, яка на початку 20-х років почала стихійно самоорганізовуватися.

Інколи процес формування загонів самооборони відбувався прямо під час бойових дій. Наприклад, 11 травня 1921 року банда вирізала більшу частину єврейського населення м. Ваганичі, що знаходилось за 10 кілометрів від м. Городні. На боротьбу з нею виступив комуністичний полк та 6-а рота 544-го піхотного полку. Місто, по суті, залишилось без захисту, і цим могли скористатися бандити. Тоді понад 200 чоловіків, більшість яких становили євреї, записалися до загону самооборони, який озброїв місцевий військкомат [464].

Досить швидко самоорганізація євреїв у спеціальні загони з метою захисту своїх поселень стає досить поширеною в Україні. Так, паризька газета “Єврейська трибуна” відзначала з цього приводу у квітні 1921 року: “Звіт, запропонований членом Всеросійського Євгромадкому Брегманом в комісаріат єврейських справ Радянської республіки, містить цікаві дані про організацію єврейської самооборони в Україні. Звіт Брегмана стосується подій, які мали місце в період з середини 1920 р. до початку січня 1921 р. Зі звіту зрозуміло, що в різних містах існували добре організовані загони самооборони, які мали навіть власну артилерію” [465].

Одним із найкраще озброєних був богуславський загін самооборони. Найбільший його успіх – розгром загону Головка, який складався з 100 озброєних колишніх солдатів і 500 селян.

В містечку Голованівську група чисельністю 100 озброєних чоловіків-євреїв не підпускала протягом тривалого часу погромну банду Дієнтірева, яка тероризувала всю місцевість. У містечку Таращі єврейську самооборону було організовано лише після 12 погромів, вчинених С. Будьоним та його загонами. Було проведено справжню мобілізацію, яка не звільняла жодного чоловіка-єврея від участі у самообороні. При загонах самооборони діяли штаби, військовий суд і патрульна служба, яка працювала вдень і вночі.

29 січня 1921 року РНК УСРР прийняла постанову про заходи боротьби з бандитизмом. Таке саме питання розглядалося на V Всеукраїнському з’їзді Рад, який проходив з 25 лютого по 3 березня 1921 року у Харкові. На з’їзді був заслуханий звіт Ради Народних Комісарів про свою роботу щодо подолання наслідків бандитських погромів та поліпшення стану справ на селі.

Але, незважаючи на всі заходи, які вживалися владою, ексцеси відбувалися навіть неподалік місць розташування сил Червоної Армії. “В ніч з 14 на 15 червня банда скоїла біля пристані Радуль Городненського повіту звірячий напад на пароплав, який направлявся у білоруське місто Гомель, – зазначалося в одному зі звітів Євгромадкому, – жертвою якого було жорстоке вбивство та втоплення у Дніпрі 60 осіб. Настрій єврейських трудящих мас такий, що розпуск дружини самооборони веде до того, що жоден єврей не залишиться в містечках і невеликих містах, усі будуть прагнути в міста, в яких панує гостра житлова, продовольча та паливна кризи” [466].

13 квітня 1921 року було прийнято постанову ЦВК та РНК УСРР щодо продовження терміну добровільної явки бандитів, які зобов’язуються припинити боротьбу. З 2 по 4 травня 1921 року питання про боротьбу з бандитизмом обговорювалось на Першій Всеукраїнській нараді КП(б)У. Після його обговорення

вона ухвалила заходи, що були спрямовані на подолання наслідків погромів в окремих регіонах УСРР [467].

Незважаючи на відсутність особливих успіхів у справі боротьби із селянськими повстанцями, комуністична влада починає чинити тиск на членів єврейської самооборони з метою подальшого їх роззброєння. Згодом було прийнято постанову ЦВК УСРР щодо розпуску усіх загонів самооборони. Це викликало справжнє обурення єврейського населення, яке вже постраждало і продовжувало страждати від перманентних погромів періоду громадянської війни і перших років радянської влади. Так, в одній із заяв представників самооборони, направленої до тодішньої столиці УСРР – Харкова зазначалося: “Самооборона і широкі єврейські трудящі маси міст Городні і Сновська просять Вищу Владу України про наступне: 1) Скасувати постанову Чернігівської Губвійськнаради від 21 травня 1921 р. про розформування самооборони м.Городні; 2) Легалізувати наявні самооборони; 3) Зробити відповідне розпорядження про видачу 200 гвинтівок, 35 ручних гранат і 4 кулеметів” [468].

Цей протест знайшов підтримку не лише серед єврейського населення, але й серед деяких партійних і державних діячів України. Так, член Реввійськради Червоної Армії В. Затонський звернувся з листом до Кременчуцької Губвоєнради. “Вважаю загальну постанову щодо ліквідації усіх загонів самооборони неправильною, – зазначав він у листі. – Питання про її особистий склад повинні розглядатися з усією відповідальністю та без загального настрою її розпустити” [469].

Протягом усього періоду 1921 – 1922 років проводилася робота щодо збору матеріалів про тих, хто постраждав від бандитизму. До основних питань, які були включені до спеціальної анкети, входили: “...б) місце, де були завдані збитки, в) у чому полягають збитки майнові, г) у чому полягають збитки особисті (вбивства, поранення, насильства), д) докази, які свідчать про наявність збитків” [470].

Незважаючи на певні успіхи Червоної Армії, досягнуті в боротьбі з більшовизмом у 1921 році, погроми продовжували викликати масштабний біженський рух єврейського населення в деяких місцевостях. Так, один із свідків цього говорив: “У містечку Корсунь на залізничній станції перон був повен людей. Це були біженці з Городища і Корсуня, які очікували потяги різних напрямків” [471].

Незважаючи на те, що підрозділи Червоної Армії продовжували вести активну боротьбу із різними загонами повстанців, антиєврейські ексцеси не припинялися протягом усього 1922 року. Водночас Радянська влада дедалі активніше відмовляється від надання дозволів загонам самооборони на захист своїх населених пунктів. Це призводить до виникнення дискусії з проблеми існування самооборони. Водночас розгортається ідеологічна боротьба проти функцій та завдань її загонів, яка триває протягом 1921 – 1922 років. Тим часом на шпальтах зарубіжних газет у 1922 році з’явилися статті, у яких розповідалося про наявність “півмільйонної єврейської армії в Україні, яка чудово організована, озброєна кулеметами і має в Харкові свій центральний штаб, очолюваний сіоністами” [472]. Безумовно, насправді такої армії не існувало, але ці чутки також сприяли дискусії, яка відбувалася у літературі та періодичній пресі.

Центральною секцією на чолі із М. Рафесом за узгодженням з ЦК КПУ було підготовлено спеціальний документ, який отримав назву “Принципи організації трудової допомоги постраждалим від погромів”. Згідно з цим документом допомога, яка надавалась, залежала від розміру та структури господарства погромленого, його капіталу, політичних поглядів тощо. Це свідчило про “класовий підхід” у цій справі, що змушувало більшість єврейських сімей звертатися до недержавних джерел допомоги.

А бандитизм набував дедалі більшого поширення. Інколи навіть регулярні загони Червоної Армії не мали змоги навести порядок. Наприкінці червня 1922 року на чотирьох євреїв, які їхали зі Шполи до містечка Мокра Кампора на ярмарок, напали бандити. Не доїжджаючи до Калигорки, візник заявив пасажирам, що тут доведеться зачекати деякий час, бо необхідно замінити коней. За його сигналом з’явилося декілька чоловік, які пограбували і вбили євреїв. Лише один удав із себе вбитого і таким чином врятувався. Він повідомив у Шполу про те, що сталося, і загон самооборони поїхав до місця пригоди та захопив одного з бандитів. Та коли бандита вели через село, селяни відбили його [473]. 10 червня 1922 року повстанцями загону Іванова було перекрито залізничний шлях, що спричинило катастрофу маршрутного потягу. Після цього бандити зняли з потягу 14 євреїв і вбили їх. Про це було повідомлено Ісааком Чайковським з Фундуклеєвки [474].

Бандитизм в Україні тривав до середини 20-х років. У 1925 році, наприклад, у містечку Миколаєві Проскурівського округу бандитами були спалені синагоги і пограбовано декілька єврейських сімей. В Шепетівській окрузі теж мали місце прямі погрози селян на адресу єврейського населення [475].

Однак основні сили бандитських загонів були практично повністю знищені Радянською владою у 1922 році. Так, у спогадах одного з чекістів – Тимофія Гладкова підкреслювалося: “Банди, в основному, здались, тобто практично перестали існувати... Багато хто з бандитів отримав посвідчення про те, що він амністований і на другий день вже виїхали у поле і почали орати і сіяти. Таким чином, припинили своє існування... банди Луценка, Цмакіла, Трейка, Кобезюнька тощо. У цій великій і самовідданій роботі велику послугу і допомогу надавали нам, чекістам, міліція і Комнезам, аж до збройної участі у сутичках з бандитами” [476].

Водночас селянський рух, спрямований на знищення євреїв, не припинявся протягом усієї першої половини 20-х років, і проблема єврейських погромів залишалась актуальною і після закінчення масового опору бандитських угруповань в Україні у 1921 – 1922 роках.

У 1923 році в одному з циркулярів партії “Поалей-Ціон” зазначалося: “Ударного характеру набуває зараз боротьба з погромами шляхом посилення Радянської влади на місцях і організації загонів єврейської самооборони. Гарантування безпеки мирному єврейському населенню від погромників значною мірою послабить емігрантську психологію, яка вкорінилася серед єврейських мас”.

Період громадянської війни та масового знищення єврейського населення став найбільш трагічним періодом у світовій історії єврейського народу до подій Голокосту

. Після закінчення погромів 1919 – 1921 років перед органами Радянської влади і міжнародною громадськістю постало завдання подолання наслідків погромів – по усій території України сотні тисяч людей потребували соціальної допомоги та захисту. У єврейських містечках України, в котрих погроми відбувалися десятки разів, були спалені дома та знищені лікарні, магазини, кустарні виробництва, в яких працювали євреї. Але слід зазначити, що погроми відбувалися й на початку 1920-х років – в період встановлення Радянської влади.

Протягом 1922 – 1923 років характерним явищем для України залишалися масові вбивства та пограбування єврейського населення на транспорті, а також напади бандитських формувань на містечки і єврейських неперманів. У цій ситуації влада застосовувала досить жорсткі методи у боротьбі з бандитизмом, але не мали змоги подолати усі його прояви, як й прогресуючим серед населення антисемітизмом, котрий був викликаний емансипацією євреїв та активною участю багатьох членів єврейської громади у будівництві радянської держави. Емансипація євреїв, котрі до 1917 року вважалися у Російській імперії людьми другого сорту і не могли приймати ніякої участі в управлінні державою, у період 1920-х років отримали таке право й скористалися їм. Це не могло не викликати акцій протесту серед традиційно антиєврейські налаштованої частини населення, що й стало однією з причин продовження погромного руху в Україні на початку 1920-х років. Радянська влада намагалася боротися з цим явищем, але її лідери намагалися не акцентувати увагу громадськості на цьому явищі. Погромний антисемітизм не повинен був існувати - влада чітко дотримувалися цієї тези під час формування політики у данному напрямі. Але протягом першої половини 1920-х років органами влади та управління Радянської України була проведена значна робота по подоланню наслідків погромів у містечках і містах України. У підсумку була створена єдина система соціальної допомоги тим, хто залишився у результаті погромів без своїх домів та засобів до існування, працювали організації допомоги сиротам, батьки котрих загинули у погромах, психологічно реабілітації жінок та літніх людей. Це в цілому допомогло у відновленні нормального життя у місцях компактного проживання єврейського населення в Україні в першій половині 1920-х років і дало змогу підвищити рівень його соціальної захищеності.

Таким чином, проблема бандитизму мала не стільки правовий, скільки політичний характер, і розв'язання її допомагало вирішенню таких питань, як зменшення міграції єврейського населення до великих міст та виїзду євреїв за кордон. І особливо позбавлення можливості антисемітизму набирати активніших форм та поширюватися в Україні.

3.2. Боротьба Радянської влади з голодом серед єврейського населення в Україні у 20-х роках.

Однією з найбільших трагедій України у ХХ столітті був масовий голод населення, що виник у 1920 році. Головною його причиною була не посуха 1921 року, як підкреслювалось в офіційних джерелах, а соціально-економічні перетворення партії більшовиків і насильницькі заходи, за допомогою яких вони здійснювалися. Разом з українськими селянами, на яких ліг тягар продовольчої розкладки і які найбільше постраждали від цієї біди, голодували і люди інших національностей, що населяли Україну. Тому голод на початку 20-х років, внаслідок цілого ряду факторів, став одним із головних випробувань, які позначилися і на долі єврейської громади.

Безумовно, боротьба з наслідками голоду була однією з найбільш важливих і складних соціальних проблем в період нової економічної політики. І подолання його наслідків мало велике не тільки суспільно-громадське, а й політичне значення для України. Значний внесок у цю справу зробили єврейські благодійні організації. У багатьох джерелах 20-х років йшлося про діяльність таких організацій як “Джойнт”, “Агро-Джойнт”, Єврейський громадський комітет з надання допомоги постраждалим від погромів (Євгромадком) тощо. Їхні основні функції полягали як у боротьбі з голодом та ліквідацією наслідків погромів періоду громадянської війни, так і в проведенні заходів щодо поліпшення умов життя у єврейських містах й містечках [477]. Основне навантаження щодо організації масової допомоги голодуючим взяв на себе Євгромадком – громадська організація, утворена на базі декількох єврейських об’єднань. Головною її метою була організація допомоги євреям, що постраждали під час громадянської війни. Він був створений у Москві і розпочав свою діяльність в різних регіонах України вже у 1920 р.

За наказом Київського губернського революційного комітету від 6 серпня 1920 року уповноваженому Євгромадкому було дозволено провадити свою роботу на території цієї губернії. В ньому, зокрема, вказувалося: “Надати право Головуповноваженому Євгромадкому прийняти у своє розпорядження від усіх установ і організацій усі рештки грошової допомоги, продуктів, речей і медикаментів, свого часу виділених Американським Єврейським комітетом для допомоги погромленим, де б ці залишки не знаходилися” [478]. Губернські ревкоми надали також допомогу цій єврейській організації у справі формування її кадрового складу. У кожній губернії до складу Євгромадкомів увійшли представники відділів народної освіти, комуністичних та соціалістичних єврейських партій, Євсекцій, профспілок, губернських секцій допомоги погромленим при губсобезі, Сетмасу та єврейських громадських організацій – КОПЄ, ОРТу, ОЗЕ та Культур-Ліги. РНК УСРР дозволили відкриття представництва в повітах та губерніях України. Були створені також комісії та організації з проведення опитувань щодо масштабів допомоги, яка потребувалась [479].

Відразу Євгромадком став однією із найвпливовіших єврейських організацій в Україні, з якою співробітничали та яку цінували усі національні об’єднання на той час. Так, в одному із листів до Євгромадкому підкреслювалось: “Перша повітова Лубенська

єврейська широка робітничка конференція вітає у вашій особі єдиний правоспроможний орган, який надає голодуючим рятувальну допомогу, особливо єврейським колоніям, яким загрожувала загибель від голодної смерті, та єврейським дітям... Предконференції Баскін” [480]. На жаль, історія діяльності “Джойнту” – Єврейського розподільчого комітету, – організації, створеній ще у 1914 році з метою подання допомоги євреям, які її потребували, розпочалась з трагічної події – в Україні, біля містечка Ярмолинці, були вбиті перші представники цієї організації – Ізраель Фрідландер, професор Нью-Йоркської єврейської теологічної семінарії, один із засновників “Джойнту”, і реформістський рабин Бернард Кантор. Але стратегічно важлива для допомоги голодуючим робота “Джойнта” у 1920 році все ж розпочалась. Вона стала важливою складовою діяльності єврейських громад США і могла б розпочатися значно раніше. Але внаслідок напруженості у відносинах між Радянським урядом і США, починаючи з осені 1919 року, тривали непродуктивні переговори про принципову її можливість. “Взимку 1919 – 1920 років і впродовж 1920 року, – зазначав один із лідерів “Джойнта” Джозеф Хьюман, – я був зайнятий терміновими, але марними зусиллями, щоб спонукати Радянський уряд полегшити страждання людей. Той факт, що допомога мала надійти євреям, стримувала владу більш за все аж до самого 1921 року. Тільки катастрофічний неврожай 1921 року і масовий голод спонукав піти на прийняття допомоги” [481].

Після отримання згоди від Радянського уряду, у Вашингтоні була скликана конференція усіх єврейських організацій США, які мали змогу і бажали надавати допомогу голодуючим євреям в Україні та в інших радянських республіках. На конференції головував Герберт Хувер, ініціатор та основний представник американських євреїв на цьому форумі. У ній брали участь також такі представники “Джойнту”, як Фелікс Варбург, Джеймс Розенберг та Левіс Страус. Початок справі допомоги голодуючим було покладено виділенням допомоги на суму 675 тис. доларів. Активні діячі “Джойнту” д-р Борис Боген і д-р Джозеф Розен були відряджені до Радянської держави з метою розподілення цієї допомоги. У жовтні 1921 року договір на поставку продовольства був підписаний у Лондоні, і робота розпочалася. За ініціативою Л. Страуса, Л. Маршала і Д. Розена були проведені наради, в ході яких були оцінені проблеми життя євреїв в Україні, підсумком яких стала програма конструктивної допомоги 800 тисячам голодуючим [482].

Значною складовою роботи “Джойнту” була також організація різних видів медичної допомоги. Пояснювалось це тим, що минуло лише два роки після того, як закінчилися найбільш криваві погроми у світовій єврейській історії, тому їхні жертви потребували різноманітної допомоги, особливо медичної. “Медична допомога єврейському населенню, – відзначав Джозеф Хьюман, – була розрахована приблизно на півтора мільйона чоловік і проводилася шляхом створення амбулаторій і шпиталів під егідою “Джойнту”. Тільки “Джойнту” вдалося надати допомогу харчовими продуктами, взуттям і медичною допомогою 300 тисячам дітей. Значною частиною роботи американських єврейських організацій в Україні була всебічна допомога біженцям, чисельність котрих постійно зростала” [483].

У цей період виявляється ставлення Радянської влади до подій, які відбуваються в УСРР. Так, на організацію допомоги голодуючому Поволжжю були спрямовані всі заходи Радянської держави: перерозподілявся продовольчий фонд, запроваджувалися спеціальні податки на користь голодуючих цього регіону, розгорнулася широка благодійницька кампанія серед населення. Водночас у жодній урядовій постанові чи зверненні про організацію боротьби з голодом влітку і восени 1921 року не згадується про необхідність мобілізації ресурсів для врятування голодуючих України. Навпаки, УСРР вважалася регіоном з великим продовольчим потенціалом. В результаті цього протягом усього 1921 року на її територію направлялись ешелони з дітьми з інших голодуючих регіонів Радянської держави. Так, в одному зі звітів Наркому освіти РСФРР зазначалося у цей період: “Зараз до України прямують такі потяги з дітьми голодуючого Поволжжя – № 13 за маршрутом Казань – Чернігів, № 66 – Самара – Ніжин, № 184 – Самара-Кам’янець – Подільський, № 1020 – Саратов – Житомир, № 38 – Симбірськ – Вінниця, № 154 – Саратов – Чернігів, № 136 – Казань – Харків – Кременчук. Крім того, план на грудень 1921 року передбачає відправлення ще 10 санітарних потягів із голодуючими дітьми з РСФР до ...Полтави, Києва, Кременчука” [484].

Тим часом ситуація на Півдні України швидко погіршувалась і стала критичною. Так, у доповіді Євгромадкому від волревкому Приютенської волості Гуляйпільського повіту Запорізької губернії, датованій жовтнем 1921 р., відзначалося: “Доводжу до вашого відома, що громадяни...знаходяться через сильну посуху у надзвичайно критичному стані; у деяких громадян запасів продуктів вистачить усього на декілька діб; інші громадяни вже декілька тижнів пухнуть з голоду і їдять різні травки...” [485].

Боротьба з голодом у Поволжжі стала приводом в Україні, як і в інших радянських республіках, для вилучення золотих та срібних виробів із синагог. Згідно з ленінським Декретом 1922 року “Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим” тисячі корон Тори, бесамім, обкладинок для сидурів тощо було конфісковано у синагогах і молитовних домах у 1921 – 1922 рр. та передано до Всеукраїнського музею ім. Т.Г. Шевченка та Держбанку УСРР.

Крім єврейських благодійних організацій, боротьба з голодом була основним завданням повітових та міських органів Радянської влади. Так, загальні збори громадян єврейської колонії Новозлатопільської волості Гуляйпільського повіту Запорізької губернії 10 грудня 1921 року ухвалили: “Негайно прохати тов. Змудя поїхати до м. Харкова з метою поінформування...про становище, яке склалося. У колонії три тисячі голодуючих. Необхідно на місяць 1 650 пудів хліба, доки не надійдуть ресурси з Америки в кількості 5 тис. пудів” [486].

На початку 1922 року активізується організація допомоги голодуючим і нужденним з боку західних благодійних організацій. Радянська влада перестала чинити перешкоди діяльності представників зарубіжних організацій, які прибували з метою з’ясування масштабів голоду українського єврейства та подальшої розробки необхідних заходів з допомоги і співробітництва [487]. “Незважаючи на американську допомогу, – зазначала “Єврейська трибуна” у 1922 році, – голод в Одеському районі

набуває дедалі більших масштабів. 160 тис. чоловік голодує і 5 000 дітей приречені на смерть” [488].

У період 1921 – 1922 років в Україні починає діяти гуманітарна місія доктора Нансена (Норвегія). Завдяки її діяльності у більшості губерній України були відкриті громадські їдальні, у яких харчувалися 75 тис. голодуючих, 60 відсотків з яких становили діти. Продукти, що використовувалися у цих їдальнях, були закуплені на кошти, надіслані благодійними організаціями Іспанії [489].

Глава місії доктора Нансена у Харкові – капітан Квієлінг, як підкреслювалось у зведенні новин від 6 липня 1922 року, докладав усіх зусиль, щоб відкриття їдалень було лише попереднім етапом у справі допомоги в Україні. Він розраховував, що Європа дасть верховному комісару засоби для допомоги 200 тис. голодуючим... Щоб виконати цю програму, капітану Квієлінгу необхідно було отримати протягом червня 1 тис. тонн зерна з доставкою до портів Миколаєва і Одеси [490].

Велику роботу проводили у напрямі боротьби з голодом на початку 20-х років зарубіжні єврейські земляцтва. У 1921 році, відразу після початку голоду, 300 єврейських організацій Сполучених Штатів Америки об’єдналися у єдиний орган – “Національну федерацію українських євреїв Америки”. Для координації зусиль земляцьких організацій у справі збору і відправки грошової та речової допомоги було створено Національний адміністративний комітет федерації, який очолили такі відомі єврейські громадські діячі, як І. Кримський, З. Берул, М. Другач, С. Кіпніс, С. Меламуд та інші. До складу комітету входили представники єврейських міських громад Детройту, Нью-Йорка, Чикаго, Бостона та інших міст США. Комітет, що був, розташований в фешенебельному районі Нью-Йорка – на Східному Бродвеї, № 200 мав управлінську структуру. Члени федерації вели активне листування зі своїми рідними, іншими близькими родичами, що проживали в Україні з метою з’ясування масштабів голоду та організації адресної допомоги [491].

В цілому ж, за даними дослідників В. Когана і Б. Фавра, восени 1922 року в Україні тільки дітей голодувало близько двох мільйонів. Допомогу ж від різних благодійних організацій отримувало, за даними єврейських організацій, лише 94 365 тисяч осіб.

Як повідомляла комісія з питань допомоги голодуючим при ВУЦВК, тільки в Миколаївській губернії за період з січня по жовтень 1922 року від голоду померло 37, 3 тисяч чоловік [492].

Беручи до уваги складне становище євреїв у 1922 році, для того, щоб поліпшити ситуацію з голодуючими, “Джойнт” запропонував Радянському урядові підписати спеціальний договір, що передбачав би зміни у сфері економіки, проведення реформ, які б дали змогу налагодити виробництво предметів першої необхідності з метою підвищення ефективності допомоги в Україні. В проекті договору зазначалося: “Американсько-єврейський комітет (“Джойнт”) передав 6 мільйонів доларів на справу допомоги голодуючим і визнає, що зараз настав момент, коли разом з наданням допомоги у вигляді продовольства, медикаментів... необхідно та можливо звернутися до реконструктивної допомоги, зокрема у сфері відбудови народного господарства у

Росії...” [493]. Слід відзначити, що це звернення “Джойнта” було сприйнято з досить великим ентузіазмом. Після декларації непу, радянський уряд запросив іноземних капіталістів створювати торгові та індустріальні концесії в СРСР. Ця пропозиція була офіційно оголошена на Генуезькій міжнародній економічній конференції у 1922 році, куди були запрошені представники Радянської держави. Як зазначав Єгуда Бауер, “...у результаті кризи 1922 – 1924 років Ради почали ще більше жадати інвестицій. Але було небагато підприємств, які прагнули вкладати капітали в економіку СРСР. Одним із винятків був Американський Єврейський Розподільчий комітет, утворений у 1914 році” [494].

Тут слід відзначити, що діяльність “Джойнта” в Україні була частково пов’язана із загальною політичною ситуацією в США. До 1924 року зростаючі антиемігрантські настрої у США закінчилися закриттям цієї країни для масової іміграції зі Східної Європи і Азії. “Керівники “Джойнта” вважали, – пояснював Єгуда Бауер, – що коли складне економічне і соціальне становище єврейського загалу у Східній Європі не буде полегшено, антисемітизм значно заважатиме зростаючій інтеграції американських євреїв у Сполучених Штатах. Після розв’язання цієї проблеми можна було завозити навіть бідних європейських євреїв і спробувати знову відкрити шлях до Америки” [495].

Євгромадком у цей час провадить велику роботу з метою розмежування основних форм допомоги, що надавалась з боку іноземних організацій. 18 грудня 1922 року він надіслав до усіх губерній циркулярний лист такого змісту: “У зв’язку з проведеними нашим Бюро в Америці новими поштовими відправленнями, та в зв’язку з тим, що нами не ліквідовані також ще операції зі “старими посилками”, встановлюємо таку номенклатуру: “1. Старими посилками будемо називати посилки продовольчі та речові іменні, які були надіслані з Америки на початку 1921 рр.; 2. Речовими посилками – надіслані у 1922 р. Епштейн” [496]. Крім того, запроваджувалися такі типи посилок: продовольчі, або “ордерні” цінністю в 10 доларів, так звані речордери – речові посилки цінністю в 35 доларів, а також земляцькі посилки, які склалися в Україні, але були оплачені земляцтвами українських міст та містечок у США. Усі типи посилок мали вагу в 3 пуди, в той час як земляцькі посилки важили 4 пуди [497].

Договір про відправку посилок до України був укладений між радянським урядом, делегацію якого очолював К. Ландер, і “Джойнтом”, який був репрезентований уповноваженим Жозефом Розеном. Передбачався термін дії цього договору – з 1 листопада 1922 року по 1 листопада 1923 року. На жаль, надходження допомоги було обмежено діями Радянської держави й ускладнено через її загальну економічну і політичну ізоляцію.

Великі труднощі виникли на початку 20-х років у справі організації допомоги голодуючим у зв’язку з тим, що більшовицькою владою було надано право безакцизного та безмитного перевезення з-за кордону вантажів з гуманітарною допомогою лише окремим організаціям, які бажали взяти участь у цій справі. Список їх було затверджено 25 липня 1922 року, і лише їм було дозволено провадити цю

благодійну акцію. Серед організацій, які діяли на території УСРР, були такі як: Центральний комітет з організації допомоги при ВУЦВК, Євгромадком, КУВУ (Комісія щодо поліпшення побуту вчених), Російський Червоний Хрест, Центральний комітет з надання допомоги хворим і пораненим воїнам при ВЦВК, Комісія ВЦВК з поліпшення життя дітей.

Серед іноземних організацій це були: АРА (Американська адміністрація допомоги), Тред-юніони, Міжробпомгол при Комінтерні, голландські та американські меніоніти, французький Червоний Хрест, Міжнародний комітет допомоги голодуючим Нансена, Товариство квакерів та Ватикан [498].

У цілому всі ці обмежувальні заходи погіршили становище голодуючих єврейських громад міст та містечок УСРР. Так, у повідомленнях з місць на початку 1923 року зазначалося, що в усій Катеринославській губернії, не рахуючи самого Катеринослава, голодують 30 тис. євреїв, а торгівля і промисловість майже припинили існування [499]; голод у Криму розростається, у розпорядженні уряду є для потреб допомоги лише чверть мільйона пуда зерна [500].

Відповідно до загальних даних, які були оприлюднені РНК УСРР на початку 1923 року, в Україні постійно потребували допомоги близько 1 мільйона голодуючих дорослих та 800 тис. дітей [501].

З регіонів, що найбільше постраждали від голоду, були південні українські губернії та Крим. Як встановив професор Таврійського університету М. Бененсон, загальна чисельність голодуючих лише у Криму із 18 тисяч у грудні 1921 року зростає до 400 тисяч у лютому 1922 року. З них євреїв було 70 тис, тобто 85 відсотків від кількості євреїв, які проживали в Криму [502].

У деяких регіонах місцеві органи Радянської влади не тільки не допомагали ліквідувати голод, але, навпаки, в ряді випадків використовували зброю для відкритого грабування. Газета “Дер Тог” повідомляла, що більшовики відбирають на свою користь одяг, що його посилають американські євреї для своїх родичів. Ми мали часті випадки, коли до представника Ідгезкому приходили “товариші”, озброєні з голови до ніг і просили одягти їх “по-американському”: “Якщо ти не погодишся, ось ті п’ять куль, що я тобі всаджу в голову” [503].

Перед єврейськими громадами західних держав постало складне завдання – не тільки надати моральну і матеріальну допомогу єврейській громаді України, яка існувала у складних умовах тоталітарного режиму, а й справедливо організувати її розподіл.

З Нью-Йорка щороку надходила така велика кількість грошових переказів і посилок, що єврейський відділ Наркомнацу видав розпорядження місцевим органам про створення комісії з їхнього розподілу серед єврейського населення [504].

В одному з документів з приводу переговорів щодо їх розподілу вказувалось: “Всеукрревком. З приводу 300 посилок, отриманих від Нью-Йоркської робітничої організації “Арбайтер Рінг”, велися переговори. АРА запропонував нам надати списки, а розподіл їх запропонував взяти на себе. Ми від цього відмовилися, наполягаючи на передачі продуктів у наше повне розпорядження, але посилок так і не отримали. Зам.

Голови АРА Розов відмовився від цього, мотивуючи це тим, що Євгромадком, буцімто, продає отримані від АРА посилки” [505].

Для контролю над процесом розподілу допомоги, яка надходила із Заходу, до деяких міст України виїхали представники добродійних західних єврейських організацій. З цього приводу кореспондент “Дер Тог” зазначав: “До Києва було послано спеціального представника для охорони речей та розподілу їх, але й він виявився безсилим у боротьбі з червоноармійцями та різного роду представниками радянських установ” [506].

У зв'язку з поширенням практики розкрадання матеріальної допомоги голодуючим ЦВК УСРР прийняв спеціальну постанову “Про відповідальність за злочини проти справи надання допомоги голодуючим”. У ній підкреслювалось: “Урядові або приватні особи, винні в грабунках або привласненні призначеного для допомоги голодуючим майна або вантажів..., підлягають найсуворішому покаранню, згідно з декретом ВУЦВКу від 15 червня 1921 року про боротьбу з пограбуваннями аж до вжиття найвищого покарання”. Крім того, передбачалися особливі заходи щодо боротьби із вимаганням державними та партійними службовцями хабарів від представників голодуючих районів за надання державної допомоги голодуючим та будь-яким використанням службового становища в особистих цілях і на шкоду голодуючим [507].

Незважаючи на ці заходи, реквізиції тривали. Так, на засіданні ВУЦВК у жовтні 1921 р. знову розглядалося питання про політику місцевих органів Радянської влади щодо діяльності благодійних єврейських організацій УСРР, зокрема Євгромадкому. Згідно з рішенням, прийнятим на цьому засіданні, усім губвиконкомам в регіони був направлений циркулярний лист. У ньому зазначалося: “Згідно з повідомленням НКВС вами часто висуваються вимоги до Євгромадкому про видачу вам речей, які знаходяться на його складі та які призначені для погромлених. Єврейський громадський комітет допомоги погромленим отримує свої ресурси головним чином від американських, канадських та інших закордонних благодійників виключно для допомоги погромленим... Президія ВУЦВК Рад робітничих, селянських депутатів пропонує в подальшому не використовувати речі, які знаходяться в Євгромадкомі, на сторонні цілі” [508]. У листопаді 1921 року до регіонів України, у яких місцеві губернські виконкоми проводили найбільш активну роботу з конфіскації єврейської допомоги, надходили спеціальні вказівки вищих республіканських органів, згідно з якими захоплені речі та навіть цілі склади повинні були повернутись у розпорядження Євгромадкому. Так, в одному з таких листів за підписом голови ВУЦВК Петровського вказувалось: “Донецькому губвиконкому. Згідно з повідомленнями НКВС вами було прийнято постанову про передачу складу Євгромадкому Губсобезу. Євгромадком – організація, затверджена Урядом УСРР і РСФРР, і втручання органів влади в її діяльність можуть мати місце лише при порушенні ними законів Робітничо-селянської Соціалістичної Республіки. Тому Президія ВУЦВК пропонує вам скасувати постанову про передачу складу...” [509].

У 1923 році, коли структура організації допомоги єврейському населенню з боку Євгромадкому та закордонних благодійних організацій більш-менш склалася, було проведено спеціальне опитування з метою відновити картину погромів в Україні у період громадянської війни та з'ясувати їхні справжні масштаби для організації надання подальшої адресної допомоги. Зокрема було розповсюджено анкету Євгромадкому. Вона містила такі запитання як: “а) Докладний опис населеного пункту, який постраждав; б) роль української інтелігенції у зміні відносин між єврейським і християнським населенням; г) ставлення християнського населення до погромів та євреїв, що постраждали від погромів; д) документи і фотографії; е) єврейська самооборона; ж) єврейські учасники банд і погромів; з) списки вбитих; и) становище погромлених дітей (кількість сиріт, шкільна допомога...)” [510]. На підставі цих даних були розроблені нові програми допомоги. Велика частина з них стосувалася організації допомоги дітям.

Крім Криму та південних регіонів України, від голоду дуже сильно постраждала Катеринославщина. Так, газета “Єврейська трибуна”, що видавалася в Парижі, 2 лютого 1923 року повідомляла, що по всій Катеринославській губернії, не рахуючи самого Катеринослава, голодують 30 тис. євреїв. Торгівля і промисловість практично завмерли. Єврейське населення знаходиться в особливо важких умовах [511].

Закордонні єврейські громади починають надавати допомогу євреям, які бажали емігрувати, особливо найбільш постраждалим від погромів та представникам різних релігійних напрямів іудаїзму. З метою припинення і нейтралізації будь-яких контактів між зарубіжними та українськими релігійними єврейськими громадами органи більшовицької влади починають проводити політику стримування процесу еміграції українських євреїв. “Останнім часом спостерігається отримання окремими громадянами листів і телеграм із-за кордону, у яких невідомі особи буцімто від імені родичів викликають адресатів за кордон, – вказувалось в одній з таємних постанов НКВС УСРР. – Вони обіцяють всілякі блага і радять вирушати до кордону. Єввідділ Комісаріату внутрішніх справ нагадує, що згідно з прийнятою урядом США постановою число емігрантів, які приїжджають до цієї країни з 1 липня 1921 р. по 1 квітня 1922 р., не повинно перевищувати трьох відсотків від загальної чисельності емігрантів” [512].

Ще в період боротьби з голодом з'являється низка праць, в яких досліджувалась ця проблема, зокрема у статті відомого економіста доктора наук А. Бруцкуса “Євреї і неп”. У ній на конкретному фактологічному матеріалі проаналізовано загальне економічне становище єврейського населення у великих містах України. За його аналізом, за період з 25 серпня 1920 року до 15 березня 1923 року у Херсоні населення зменшилося на 47,5 відсотка, у Миколаєві – на 27 відсотків, в Одесі – 26,2 відсотків, в Катеринославі – 22 відсотки тощо. Значно збільшилося населення міст: Вінниці, Полтави і Житомира, куди переїхала у пошуках роботи частина єврейського населення сіл і містечок південних губерній України [513].

Слід відзначити, що голод 1921 – 1922 років сприяв загостренню певних суперечностей в українському суспільстві, зокрема – масовій міграції сільських людей,

у тому числі євреїв, із сіл до міст, послабленню традиційного укладу життя єврейського населення. В першу чергу голод вплинув на становище єврейського населення України у сільськогосподарських поселеннях, створених у XIX столітті і новоутворених вже у радянські часи, а також позначився на соціальній структурі населення країни. Так, за підрахунками економіста д-ра Бруцкуса, який проаналізував у 1923 році матеріали перепису, що проводився в Радянській державі, виявилось: “...за два останніх роки в усій Росії чисельність мешканців у всіх містах, за винятком столиці, зменшилася на 1,8%. Але якщо ми візьмемо Україну з її переважно міським єврейським населенням, – писав автор далі, – то побачимо, що там зменшення ще більше – 7,6%, тим часом як у голодуючому Поволжжі – 4,6 %. ...У зв’язку з тим, що євреї не виїжджали з міст до села, наведені цифри означають загибель сотень тисяч людей від голоду та хвороб” [514].

У цілому, незважаючи на вплив голоду на чисельність євреїв України, її єврейська громада залишилася у 1923 році найбільшою в СРСР. “Єврейське населення України, – зазначалося в статистичному дослідженні “Еврейское население в СССР”, що побачило світ у 1927 р., – становить зараз більше половини всього єврейського населення СРСР, хоч його питома вага зменшилась з 66,8% до 57,4%” [515].

На початку жовтня 1923 року спостерігається певне гальмування темпів запровадження нової економічної політики, викликане головним чином політичною боротьбою у верхівці влади Радянської Росії у зв’язку з хворобою В. І. Леніна. За даними доктора Бруцкуса, процес хронічного вимирання населення знову загострився. У правлячих колах Радянської держави виникла певна комуністична реакція проти непу. Верхи злякалися темпів розвитку дрібної буржуазії та її зближення із селянством. Тому навесні, після XII з’їзду РКП(б), було вирішено запобігти цій небезпеці шляхом нещадного обкладання буржуазії податками. До справи взялися з більшовицькою рішучістю, і вже до кінця першого місяця кількість торговельних та промислових підприємств зменшилася вдвічі у порівнянні з січнем 1923 року [516].

Осмыслити та поєднати практику впровадження непу та теоретичні положення, висловлені К. Марксом про проміжну стадію – кооперативну, Ленін зміг тільки на початку 1923 р. вже під час своєї смертельної хвороби. Можна припустити, що твердження Маркса про те, що “при переході від капіталізму до комунізму застосовуватимуться проміжні фази розвитку суспільства, де буде використана кооперація”, не викликало у В. І. Леніна розуміння до 1923 року, тому що не вдалося розпочата спроба ефективно використати останню відразу після жовтневого перевороту у революційному будівництві економіки у 1918 р. Тоді у роботі “Чергові завдання Радянської влади” було запропоновано проект широкого використання виробничо-споживчих комун у мирний відрізок часу. Але цю пропозицію було проігноровано як старим кооперативним апаратом, так і підприємцями та іншими виробниками.

Як відомо з історії цього питання, широке створення виробничо-споживчих комун було запропоновано старому кооперативному апарату у поєднанні з вигідною можливістю займатися розподілом продовольства у країні. Однак кооператори не

хотіли втрачати свою самостійність, підпадаючи під контроль держави. У цей час проводилися досить активні консультативні зустрічі зі старим кооперативним апаратом для вироблення спільного рішення, після яких було ухвалено загальний декрет з остаточною резолюцією Леніна про контроль представниками радянської влади виробничих кооперативів.

Гальмування впровадження принципів непу в життя викликало спад активності у справі допомоги голодуючим з боку єврейських громадських та благодійних установ. Існування і діяльність останніх, в першу чергу, залежала від матеріальної і фінансової допомоги єврейських підприємців. Ще у 1922 році ця діяльність посідала важливе місце у суспільному житті Радянської держави. Газета “Эмес” в цей час повідомляла: “Нова економічна політика сприяє відродженню приватної єврейської благодійності у Радянській державі. Особливо розвинута приватна благодійність у Києві й Одесі. Київська районна комісія утримує за свій рахунок 470 установ, в яких перебуває близько 32 тисячі дітей. Одеський районний комітет має у своєму розпорядженні 11 дитячих будинків на 700 дітей” [517].

Велика робота з надання допомоги голодуючим в Україні проводилася не лише зарубіжними благодійними організаціями. Так, у столиці РСФРР, а пізніше і СРСР – Москві проходили масові заходи зі збору коштів на благодійних концертах єврейських театральних та мистецьких колективів. Також видавалася благодійна література. Так, приватне видавництво “Художній друк”, згідно з угодою з Євгромадкомом, підготувало великий за обсягом художній альбом знімків періоду погромів в Україні під час громадянської війни. Текст до цих знімків було надруковано кількома мовами. 30 відсотків з продажу надійшло на користь сиріт погромлених сімей євреїв [518].

На жаль, усі зусилля громадських організацій не внесли суттєвих змін у становище єврейського населення в УСРР. Вже після закінчення голоду, у 1923 році, незалежні єврейські зарубіжні експерти робили песимістичні прогнози щодо подальшої долі єврейської громади в Україні. У березні 1923 року у Федерації українських євреїв у Лондоні відбулася доповідь її активного діяча І. Охберга перед представниками західних єврейських громад, який заявив, що існуюче за кордоном переконання, начебто із введенням непу становище єврейських мас значно поліпшилося, не відповідає дійсності. Сам він зробив спробу вивезти на Захід небагато дітей, але зіткнувся із наполегливою протидією Радянського уряду, який хотів, щоб діти залишалися в СРСР і стали прихильниками комунізму [519].

У цілому, економічні показники більшості єврейських громад протягом усіх 20-х років залишалися низькими. У 1926 році мешканці містечка Браїлова на Вінниччині в листі до ЦВК УСРР писали: “Для нас виїзд з СРСР є відчайдушна спроба врятуватися від голодної смерті. Ми вважаємо, що Радянська влада повинна вирішити питання про організацію еміграції – цього найважливішого чинника, викликаного нестабільною соціально-економічною структурою єврейських мас” [520].

Широкомасштабна допомога єврейській громаді могла надходити тільки від єврейських організацій. Тому згуртованість і витримка були тією психологічною підтримкою, яка допомагала вистояти єврейській громаді під час панування

тоталітарного режиму в Україні.

Незважаючи на те, що допомога голодуючому населенню в різних регіонах України з боку владних органів відбувалася, звичайно не за національною ознакою, тем не менш єврейське населення, на наш погляд, найбільш її потребувало. Це пов'язано перш за все з тим, що єврейське населення не могло використовувати в повній мірі ресурси села, а також з непристосованістю єврейського населення земельних колоній Півдня України до землеробної праці, традиційно не дуже поширеної серед єврейського населення України.

3.3. Допомога єврейським дітям у 1920 році.

Після закінчення громадянської війни в Україні допомога дітям, які постраждали від голоду та погромів, стала одним із пріоритетних напрямів соціальної політики радянської влади. У цей період становище усієї єврейської громади України було нелегким. Але усі страхиття Першої світової війни, а згодом і громадянської, проведення масових погромів в період революційних змагань в Україні, епідемій, голоду та інших випробувань, найтяжче позначилися на долі єврейських дітей. Так, число дітей, безпосередньо постраждалих від погромів, оцінюється із загальної чисельності погромлених в один мільйон (300 тис. було вбито і близько 700 тисяч дітей стали сиротами). “Сироти, безумовно, повинні бути об'єктом уваги та турботи, – зазначалося в одній із доповідей Єврейського громадського комітету, – до нашого плану дитячої допомоги повинно увійти 25 000 дітей” [521]. Історія діяльності основних благодійних організацій та аналіз державної політики, спрямованої на організацію допомоги дітям, які потерпіли від погромів в Україні, розглядалися в літературі 20-х років досить широко.

У дослідженнях Д. Лермана та С. Епштейна аналізувався вплив радянської переселенської політики для міських дітей України [522]. У збірках “Про боротьбу з антисемітизмом у школі” та “Колективізація ун культурарбайт ін їдишн дорф” досліджувались проблеми єврейської освіти та протидії масовому антисемітизму в Україні [523]. Проблема антирелігійної пропаганди серед дітей та підлітків аналізувалася у дослідженнях “Дер юнгер апікойрес” та “Апікойрес. Замлунг” [524]. Але після 20-х років ця тематика практично не вивчалась у вітчизняній історіографії. Тільки про окремі аспекти соціальної політики більшовиків щодо єврейських дітей йшлося на сторінках журналу “Кіндер Джорнал”, який виходив у Нью-Йорку у 20-ті роки. В СРСР на сторінках журналів “Піонер”, “Октяберл”, “Юнгвальд” теж порушувалися окремі проблеми життя підлітків, боротьби з безпритульністю, комсомольського руху в Україні тощо [525].

Однією з головних проблем, з якою довелось зіткнутися представникам органів соціального захисту у 1921 році, була висока дитяча смертність. Так, наприклад, в Одесі вона сягала 50,7 відсотків, у Бердянську – 66,8, в інших містах – цей показник був ще вищим. Надзвичайно низьким був рівень письменності серед єврейських дітей. Наприклад, в найбільшому єврейському місті в Україні – Одесі – із загальної кількості шкіл було лише 2,12 відсотка єврейських шкіл. Значною була проблема безпритульності – кількість єврейських дітей, які не мали притулку, складала до 20 відсотків від їх загальної чисельності.

На початку 20-х років велику роль у справі допомоги єврейським дітям почали відігравати державні організації різного рівня, зокрема Євгромадком. Збереглися чисельні джерела, що свідчать про масштабний характер допомоги, яка надавалася єврейським дітям відділеннями цієї організації.

Так виглядала загальна картина становища єврейських дітей. За віковими групами вони розподілялись у тій же Одесі таким чином: Немовлят – 2 500, дітей дошкільного віку – 12 500, шкільного віку – 10 000. Для цих дітей треба було влаштувати дитячі ясла і будинки дитини, санаторії, санаторні колонії, школи-санаторії. Перші дві вікові групи повинні були перебувати протягом року під постійним і відповідальним наглядом лікарів [526].

На цей час було утворено: закладів, які обслуговували дітей-сиріт, – 20; ясел на 500 немовлят – по 25 у кожних; будинків дитини – 20 на 1 000 дітей дошкільного віку [527].

З метою отримання адресної допомоги безпритульним єврейським дітям, що мешкали у населених пунктах, їх батьки або опікуни подавали спеціальні заяви. Одна з таких заяв, наприклад, надійшла 23 грудня 1921 року від Тані Колчиної: “Виключили з дитячого садка Юділевич Цилю 11 років, визнавши її із заможної родини, а вона кругла сирота, прийшла боса, без одягу. Просимо допомогти, бо селяни не можуть її утримувати, і вона опиниться на вулиці” [528].

У заяві Ліби Магрилової вказувалось, що її чоловіка вбили денікінці в містечку Яблунівка. Сини 17 и 14 років теж убиті бандитами. На її утриманні знаходиться четверо дітей. Вона не має можливості навіть нагодувати їх хлібом [529].

Разом з великою роботою, яка по організації допомоги єврейським дітям України, була розроблена спеціальна програма з надання допомоги єврейським матерям. У відповідності з цією програмою передбачалось проведення наступних заходів: “а) створення пологових будинків з гінекологічними відділеннями у населених пунктах, де найбільше постраждали жінки (Черкаси, Сміла, Умань, Тульчин, Брацлав, Фастів, Єлисаветград, Катеринослав) – всього на 250 місць; б) створення будинків для вагітних, будинків материнства, дитини, санаторії. Усі ці установи повині були обслуговувати 5 тисяч жінок”. Крім того, було організовано 10 притулків для вагітних на 500 жінок, а також 10 будинків матері та дитини для 500 жінок, 20 санаторіїв для тих, хто постраждав від погромів, – на 1000 місць, 15 їдалень та пунктів харчування. В першу чергу для обслуговування дітей у містах і містечках Київської, Катеринославської і Подільської губерній, що найбільш постраждали від погромів [530].

Євгромадкомом було не тільки організовано декілька спеціальних лікувальних закладів, але й тимчасово створено нові, які обслуговували досить значне число єврейських дітей, що найбільше постраждали: “1) Амбулаторії і пункти допомоги вдома – головним чином у Київській, Волинській і Подільській губерніях; 2) Лікарні. Відбудові підлягають 25 лікарень на 800 місць, а за підтримки місцевих органів влади і розширенню ще на 500 місць; 3) Аптеки. Підтримці і відновленню підлягало 30 аптек при всіх відкритих лікарнях” [531].

У 1921– 1922 роках проводилась велика робота зі створення у регіонах дитячих будинків для сиріт. “Зараз у Черкасах є чотири дитбудинки, що нормально функціонують, і два осередки, у яких перебуває близько 250 дітей – виключно сиріт, – вказувалось у звіті відділу Євгромадкому. В цілому вважаємо, що пункти ці вимагають особливої уваги до себе, бо вони погромлені дуже сильно і потребують допомоги ще й тому, що там єврейських комуністичних і культпрацівників зовсім немає. 15.2.1921” [532].

З березня 1922 року було організовано допомогу голодуючим і нужденним у Катеринославській губернії. Працюючи з місцевими єврейськими громадами, “Джойнт” надавав велику допомогу релігійним, культурним і освітнім єврейським організаціям. Відкривалися їдальні для голодуючих, для цього їм видавались продуктові посилки.

Велика увага приділялася різного роду єврейським навчальним закладам. До 1923 року “Джойнт” підтримував 913 дитячих будинків, де перебувало 73 тис. дітей. Також за підтримки “Джойнт” було відкрито 40 профтехучилищ, де навчалися 6 500 учнів. Велику роботу по піклуванню про дітей “Джойнт” розгорнув на початку 1920 рр. за допомогою Євгромадкому у Київській губернії. Підрозділом організації “Джойнт”, яку очолював І. М. Ковалевський, у цій губернії було створено значну систему дитячих закладів. Загальна кількість дитячих будинків в цій губернії по повітах була такою:

Повіт	Кількість закладів	чисельність дітей	вчителів
1.Київ	23	1539	108

2.Бердичівський	21	2537	95
3.Черкаський	49	444	1
4.Білоцерківський	10	1091	46
5.Радомишльський	7	1055	44
6.Київський	1	2051	0
7.Богуславський	7	1267	50
8.Уманський	6	1080	36
Всього	79	9718	430

[533].

Паралельно з цим велику роботу проводила єврейська секція губернського відділу народної освіти. Її представники збирали інформацію щодо кількості та масштабів допомоги дітям погромлених єврейських міст і містечок України. “У дитбудинку Канева, – повідомляв представник євсекції у своєму листі до Євгромадкому, – зараз перебувають сто п'ятдесят сиріт погромлених. Необхідно вжити відповідних заходів у державних органах щодо внесення мінімум ста дітей Канева, Богуслава до кошторису постачання Наросвіти. Становище дітей жахливе. Про результати проведених заходів повідомте. Десять діб протримаємося. 25.01.1922” [534].

Ситуацію ускладнив голод 1921 року, який вразив практично усі регіони України. Впродовж усього 1921 року діти більшості єврейських міст і містечок УСРР перебували під загрозою голодної смерті. Представник західних єврейських громад І. Охберг, який перебував в цей період в Україні з метою організації допомоги голодуючим, наголошував у своєму звіті: “Тільки завдяки акуратному прибуттю посилок від добродійних організацій число вмираючих не зростає... Бездомні, напівголі, босі жебракують на вулиці” [535].

Крім допомоги дітям, “Джойнт” проводив також велику соціальну роботу, зокрема, серед вчителів і працівників єврейських дитячих будинків. Так, в одному з листів до Євгромадкому від 23 лютого 1923 року за № 208 представники “Джойнту” зазначали: “Ми також посилаємо... 50 продовольчих посилок з нашого фонду, з яких 2/3 повині бути розподілені між вчителями Євгромадкому, із розрахунку 1/2 посилки на вчителя на місяць; тільки вчителям” [536]. Надсилав “Джойнт” речі та посилки для роздачі на вулицях та в різні установи не лише для єврейського населення, а й для представників інших національностей України.

Складним залишався стан справ із організацією відповідного розподілу допомоги, яка надходила для єврейських дітей із-за кордону, насамперед зі Сполучених Штатів Америки. Наявність великої кількості посередників ускладнювала надання допомоги голодуючим, особливо у регіонах, які знаходилися далеко від столиці УСРР – Харкова. Складною для зарубіжних організацій була також проблема організації цільового характеру надання допомоги євреям, що постраждали від погромів.

У зв'язку з цим проводилися численні переговори з представниками радянських і партійних організацій та установ в УСРР. Так, у листі одного з найбільших об'єднань

Америци, яке проводило велику роботу з питань організації допомоги євреям Києва, – Чиказького товариства допомоги нужденним до Євгромадкому від 22 червня 1922 року, зазначалося: “Наше товариство намагається чим може допомогти нашим братам по той бік океану. Ми надіслали одну тисячу доларів та на тисячу доларів борошна (яке, як ми чули, було конфісковано урядом...). Зараз ми посилаємо ще...харчові продукти. Ми просимо Вас надіслати нам листа у відповідь з іменами тих, кому буде роздана ця допомога. Це покаже євреям тут, що ця допомога не зникає і не йде на утримання Червоної Армії або на комуністичну пропаганду, як стверджують у нас злі язика...А. Гутнік” [537].

Показовим є документ, який надійшов 30 грудня 1922 року до Євгромадкому з єврейського містечка Липовці: “Шановне товариство! Наші взаємовідносини із Американським земляцтвом є відображенням тієї довіри, якою ми користуємося у широких пролетарських і суспільних колах американських громадян. Вами було отримано повідомлення про видачу Липовцям Київської губернії продовольства на 500 доларів і речей на 250 доларів. Гроші були отримані нашим американським бюро від Липовецького земляцтва в Америці. Але вони до нас не дійшли” [538].

Важливим завданням у цей період було вивезення дітей з регіонів, які не тільки найбільше страждали від голоду, а й від бандитських угруповань, які діяли на їхніх територіях. Так, у доповіді одного з керівників Євгромадкому, Кулеса, підкреслювалось: “Президія Євгромадкому отримала дозвіл на евакуацію дітей до Харкова... 1) діти повинні бути віком 6 – 13 років; 2) діти повинні бути повністю здоровими, не повинні страждати жодними захворюваннями шкіри; 3) у першу чергу... направляти дітей – повних сиріт, в другу – напівсиріт, потім – дітей червоноармійців тощо” [539].

Особливо розвивається приватна благодійність у таких великих містах України, як Київ й Одеса. Київська губернська комісія утримувала на свої кошти 470 закладів, у яких перебувало понад 32 тисячі дітей. Одеський губернський комітет забезпечував утримання 11 дитячих будинків на 700 дітей [540].

Для періоду 20-х років ХХ століття була характерна ситуація, коли у містечках існували такі єврейські навчальні заклади, як хедер, ешибот і Талмуд-Тора (початкова релігійна школа, яку фінансувала громада). Деякі діти навчалися одночасно і у державних школах, що відкривалися радянськими освітніми інституціями.

Одним із головних напрямів роботи серед єврейських дітей було їх загальне оздоровлення. Це перш за все стосувалося дітей, що навчалися у єврейських школах. Так, у 1927 році у звіті завідуючого четвертою трудовою школою м. Полтави відділу нацменшин Окрвиконкому міста Полтави зазначалося: “Була проведена велика робота протягом двох навчальних років, що має ... пов’язати єврейське дитяче населення із диспансером Полтавського товариства боротьби з туберкульозом. У школі навчається 440 дітей, що становить 27 відсотків усієї чисельності дітей в Полтаві. При розподілі школярів за станом здоров’я та фізичного розвитку виявилось, що здорових і добре розвинутих є тільки двадцять осіб, із задовільним здоров’ям – 180 осіб, слабких і хворих – 240 осіб” [541].

При трудових школах діяли центри з медичного обстеження дорослих, клуби самодіяльності, різні освітні гуртки, бібліотеки тощо. Єврейські школи стають в цей час центром культурного життя євреїв [542]. Так, якщо згідно з переписом 1897 року серед євреїв було 33 відсотки письменних, то у 1928 році – 73,5 відсотка [543].

В цілому лєвова частка допомоги єврейським дітям належала “Джойнту”. Так, у звіті уповноваженого громадського комітету з подання допомоги тим, хто постраждав від погрому, у Лубенському повіті Полтавської губернії за березень 1920 року згадувалося про те, що від “Джойнту” були отримані дрова для дитячого будинку і трудової школи у кількості 2 тис. пудів [544].

Однією з найпотужніших благодійних зарубіжних організацій була норвезька місія капітана Квієлінга в Україні, що займалася організацією роботи щодо облаштування дитячих будинків, пунктів екстреної допомоги, їдалень для безпритульних тощо [545]. 6 липня 1922 року паризька газета “Єврейська трибуна” зазначала з цього приводу: “Капітан Квієлінг повідомив, що ним відкриті в різних губерніях України їдальні, в яких харчуються 75 тис. голодуючих, 60 відсотків з яких становлять діти... Ці їдальні відкриті насамперед завдяки норвезьким посилкам та продуктам, які були закуплені верховним комісаром на гроші, надіслані з Іспанії”; “У червні 1922 року європейськими країнами було виділено кошти для закупівлі 1000 тонн збіжжя з доставкою до Миколаєва й Одеси” [546].

Крім того, уряди деяких західних держав запропонували допомогу з організації переселення дітей та членів їхніх родин до своїх країн. У повідомленні газети “Єврейська трибуна” у 1922 році, наприклад, зазначалось: “Комітет допомоги українським біженцям отримав від бразильського уряду пропозицію переселити до Бразилії на державні землі 2 500 єврейських родин. Витрати на переїзд візьме на себе бразильський уряд” [547].

У цей період УСРР стає центром допомоги дітям усієї Радянської країни. Так, восени 1921 року дитячі будинки республіки були практично укомплектовані дітьми, евакуйованими з РСФРР. У 1922 році чисельність таких дітей становила 75 відсотків серед дитбудинківців [548].

Ми бачимо, що у роки нової економічної політики проводилось багато дієвих заходів, спрямованих на підтримку рівня соціальної захищеності, здоров’я, освіти єврейських дітей, боротьбу з безпритульністю тощо. Водночас ця робота досить швидко набирає певного ідеологічного забарвлення. Так поступово впроваджувалися “партійно-класові” цензи, від яких починають страждати діти служителів релігійного культу тощо.

Становлення та розвиток соціальної політики у 20-ті роки ХХ століття були тісно пов’язані із рівнем економічної ситуації у суспільстві і сприяли поліпшенню суспільно-політичної атмосфери, стану міжнаціональних відносин.

Проте, незважаючи на успіхи у політиці уряду у цьому напрямі, залишалась ціла низка проблем, вирішення яких було ускладнене внаслідок суцільного голоду 1921–1922 років в Україні, що призвело до численних жертв як серед українського, так і серед єврейського населення.

Найактуальнішою була проблема розвитку як загальної, так і специфічно єврейської освіти дітей. У 1925 році лише третина від загальної чисельності єврейських дітей відвідувала школи. Навчання здійснювалося не завжди на належному рівні. Не вистачало підручників, навчальних планів та іншого матеріального забезпечення закладів освіти. Єврейські заклади освіти не фінансувалися місцевими органами Радянської влади.

Одним із головних завдань, які ставили перед собою у 20-ті роки євсекція, державні органи освіти, єврейські громадські організації, була активізація роботи щодо створення закладів освіти на мові навчання їдиш. Відкриття шкіл та інших таких закладів освіти було унікальним явищем не лише на просторах колишньої Російської імперії, а й взагалі у світі. Це було безумовно одним зі здобутків політики більшовиків щодо єврейського питання у роки непу. Про зростання кількості шкіл і учнів, які навчалися на їдиш в УСРР у 1920-ті роки, можна судити з наступної таблиці, складеної вченим з США Цві Галеві:

Р ік	Школи	Учні
1 922	-----	-----
1 923	-----	-----
1 924	268	42 000
1 925	-----	-----
1 926	-----	58 384
1 927	-----	69 000

[549].

Радянські органи на місцях вживали енергійних заходів для широкого залучення єврейських дітей до шкіл з навчанням мовою їдиш. Так, в плані підготовки до навчального року в місті Конотопі зазначалося: “1. Поставити перед собою завдання щодо залучення до єврейської школи в 1926/1927 навчальні роки дітей, які володіють єврейською мовою. 2. Вивчити можливість і підготувати програму переведення учнів 1-х і 2-х класів російських і українських шкіл до єврейських шкіл, для чого заздалегідь поцікавитися обізнаністю цих дітей з мови їдиш. 3. Вивчити можливість введення в школах як предмет вивчення єврейської мови там, де переважає більшість єврейських дітей, для того, щоб надалі можна було їх євреїзувати” [550].

В цілому слід зазначити, що Радянська влада принесла багато позитивних змін єврейському дитинству. Якщо раніше воно було практично ніяк не захищено з боку держави, то в період 1920-х років з'явилися важливі соціальні надбання в цьому

питанні. Зокрема, була побудована система профілактики захворювань, у тому числі важких, таких як тиф та туберкульоз, створена система обов'язкової загальної освіти. Але в той же час діти, як й інші верстви населення опинилися під впливом ідеологічних настанов партії, до них застосовувалися репресії скажимо у випадках участі в антирадянських, сіоністських організаціях. Важливою частиною радянської політики була антирелігійна пропаганда серед дітей та школярів, відлучення їх від системи традиційної єврейської освіти, в тому числі хедера, єшиботу тощо. Нова система дитячої єврейської освіти, побудована під пильним наглядом радянської влади, базувалася на вивченні грамоті на мові ідиш, розвитку дитячої ідишистської літератури та ліквідуванні неписьменності серед дітей.

Безумовно, створення єдиної системи допомоги єврейським дітям з боку приватних організацій і діяльність Євгромадкому, “Джойнту” та інших організацій також сприяло поліпшенню рівня життя, загальної освіти та медичного обслуговування єврейських дітей, давало можливість для здобуття подальшої освіти і громадянських прав особистості, що було практично неможливим в умовах існування імперського режиму. Взагалі, проведення подібних соціальних реформ, котрі сприяють захисту єврейського дитинства, як однієї з найбільш незахищених верств суспільства дореволюційної Росії, вплинуло на ситуацію в місцях компактного проживання представників єврейської громади України, дало змогу подолати важку ситуацію з умовами дітонароджуваності, а також неписьменністю та біднотою.

3.4. Розвиток єврейської кооперації в Україні в 20-х роках ХХ ст.

Введення нової економічної політики для багатьох в УСРР стало несподіванкою. Процес перших перетворень був складною справою для більшовиків, їх підштовхнула до цього глибока економічна та політична кризи в країні. В цій ситуації єврейське населення з його традиційно високою економічною активністю і нереалізованим потенціалом стало однією з тих сил, на яке міг спиратися уряд Леніна в процесі впровадження непу. І справді, в майбутньому відсоток єврейських підприємств серед заново створених в УСРР становив до 50 і вище відсотків. “Для деяких євреїв, – зазначала історик Нора Левін, – короткий експеримент під назвою “неп” означав довгоочікуваний ковток свободи, для інших – швидку соціальну реабілітацію. Заможні євреї, наприклад, мали змогу тепер брати лікувальні ванни в Євпаторії і насолоджуватися перебуванням у колишньому палаці царя у Ялті, де до революції випадковий єврейський музикант боявся висилки через своє єврейське походження. Деякі непмани могли також деякий час вихвалитися своїм багатством в дорогих ресторанах і магазинах, але навіть вони відчували сумнівне існування і усім було зрозуміло, що їх строк перебування на хвилі успіху буде швидкоплинним. Деякі з них згодом були звинувачені в спекуляції і заслані до Сибіру” [551].

Одним із важливих чинників життя єврейської громади в Україні у 20-ті роки став єврейський кооперативний рух. Важливо, на нашу думку, підкреслити, що в УСРР в роки нової економічної політики єврейські кооперативні колективи брали активну участь у розвитку багатьох важливих галузей народного господарства, насамперед легкої промисловості, торгівлі, шовківництві тощо. Дослідження цієї важливої проблеми необхідне для розкриття основних закономірностей соціально-економічних перетворень цього періоду у єврейській громаді України.

Питання зародження та розвитку кооперативного руху в Україні у 20-ті роки досліджувалось в працях: В. Клейнмана “Посилити роботу серед декласованої бідноти”, Р. Маркевича “Про розвиток кустарних підприємств у єврейських національних районах України”, З. Наумова “Кооперація не повинна торгувати “кошерним” м’ясом” тощо [552].

Однією з перших опублікованих праць узагальнюючого характеру, присвячених вивченню єврейського кооперативного руху, була збірка статей під редакцією Л. Зака. На матеріалах опублікованої радянської статистики того часу проводився аналіз розвитку економіки єврейських містечок України в період непу, в яких до його введення масовим явищем було безробіття та соціально-економічні труднощі [553].

Початок розвитку кооперації в Україні датується 1869 роком, коли в місті Гадяч на Полтавщині були засновані перші кредитні спілки [554]. Після цього там же було організовано перше ощадно-боргове кооперативне товариство. На початку ХХ століття в Україні існувало і діяло понад три тисячі кредитних кооперативів, які об’єднували і обслуговували близько двох мільйонів громадян [555]. У 1921–1929 роках на території УСРР налічувалося вже близько 6 тисяч таких організацій. У 1922 році знову були відновлені такі важливі елементи кооперативного руху як кредитні спілки, до яких вступило понад 50 тисяч осіб [556].

Як відомо, економічне становище євреїв України після закінчення громадянської війни було досить тяжким. Це підтверджується в працях, опублікованих у зарубіжних виданнях в цей період. В одній з публікацій польський економіст Я. Лещинський, який досліджував рівень життя єврейської громади, підкреслював: “Нелегко писати про економічне становище євреїв... Нещодавно ми багато чули про страшний голод серед єврейського населення; до нас доходили звістки про те, що лавки закриваються, ремісники сидять без роботи і не мають шматка хліба. Й усе ж, якщо ми захочемо намалювати нарис сучасного економічного становища, виявиться, що немає жодних джерел, звідки можна було б отримати достовірні матеріали. Відомо одне, що 400 000 євреїв, які жили торгівлею хлібом, втратили засоби для існування” [557].

Програмою метою політики влади щодо єврейських кустарів на початку 20-х років було об’єднання їх у кооперативні товариства та артілі. У цьому, згідно з комуністичною доктриною, полягав перехід населення єврейських містечок до соціалістичної суспільно-економічної формації.

Протягом 20-х років процес об’єднання кустарів в кооперативні артілі проходив в Україні досить активно. Так, за 1921 – 1930 роки у Вінницькій губернії до кооперативів вступило 48,8 відсотка єврейських кустарів. Держава заохочувала цей процес пільговими цінами на сировину, низькими податками на прибуток та запровадженням на цих підприємствах фіксованої зарплати [558].

Однак вже у 30-х роках кооперація перестала розвиватися і практично зникла під тиском великих підприємств та трестів, які виникли в Україні в процесі індустріалізації

Найпоширенішими були швейні і харчові кооперативи, що діяли у кожному містечку. В багатьох із них існували також шкіряні, взуттєві та деревообробні кооперативні артілі. Цікавим явищем в єврейській кооперації також була організація багатопрофільних кооперативів. Так, наприклад, на Київщині таких було 50 відсотків. Багатопрофільність допомагала колективам кооперативів орієнтуватися на ринку та виживати в складних умовах конкуренції з великими підприємствами. Такі кооперативи артільного характеру створювалися інколи механічно з різного роду цехів. Наприклад, артіль “Прогрес” в м. Шполі (Київська губернія) включала виробництво мінеральних вод, цукерковий і ковбасний цехи та цех токарів, бондарів і шевців. В усіх цих цехах було зайнято всього 32 особи. Взагалі цей кооператив віддзеркалював масштаби розвитку кооперації в єврейському містечку [559]. Слід підкреслити, що інколи політика, спрямована на уніфікацію вимог до кооперативів, призводила до негативних наслідків. Зокрема в газеті “Емес” від 1 лютого 1923 року кореспондент С. Марголін так описував ситуацію, яка склалася у містечку Молев: “Тліючі жаринки цих кооперативів працювали понад силу, працювали по дванадцять годин і більше щоденно, тільки б працювати без допомоги найму робітників ззовні... Об’єднання кооперативів, які виконували вимоги закону щодо восьмигодинного робочого дня, вирішило, що нікому з майстрів не слід дозволяти працювати після 18:00 годин. Йшлося про те, що таким чином ремісники будуть змушені наймати робочу силу і підтримувати на високому рівні виробництво... Але ремісники краще погодились би скорочувати

виробництво і навіть ліквідувати його повністю, ніж наймати робітників... Взагалі, організація виробництва викликає багато складнощів, тому кожен для себе вважає кориснішим торгувати, ніж виробляти” [560].

Однією з найвпливовіших організацій, яка сприяла становленню кооперації в єврейському середовищі, була організація Сетмас. У лютому 1921 року відбулася Перша Всеросійська конференція Сетмасу. Вона визначила основні напрями економічного розвитку єврейської громади у роки непу, поліпшення її матеріального становища [561].

Однак пізніше ця організація з ідеологічних міркувань була проголошена поза законом. 10 листопада 1922 року відбувся судовий процес проти керівництва одного з кооперативів Сетмасу. Кооператив звинувачували у тому, що він завдав збитків державі. Судовий процес було поширено на весь Сетмас. Проте його діяльність тривала, і у Києві ще були створені і працювали в рамках Сетмасу деякі організації, зокрема, дві каси взаємодопомоги для ремісників [562].

Іншою подібною єврейською організацією, яка діяла в Україні, було Всеукраїнське товариство ремісничої, землеробської та технічної праці (ВТРЗТП). Воно підтримувало ремісників і працівників сільського господарства тощо [563].

В цілому, організація допомоги розвитку кооперації в Україні було важливим завданням “Джойнта” і розробленої товариством спеціальної програми під назвою “Неагрономічна робота”. Вона включала в себе – позики в банках, медичну допомогу, охорону дитинства і організацію торговельних шкіл. З 1924 по 1933 роки на ці цілі було витрачено 51 мільйон 760 тисяч доларів.

В УСРР було утворено велику кількість кредитних кас. Так, триста сімдесят кредитних кас працювали у 1927 році. Після 1927 року держава своїми кредитами поступово витіснила їх. Вони були дуже корисними у справі допомоги кооперативам виробників, значною мірою з числа “позбавленців”, що не мали змоги брати державних кредитів. До 1930 року “Джойнт” допомагав близько 60 тис. членам кооперативів з числа “позбавленців”. Взаємні Товариства допомоги були визнані Радянською державою і були зобов’язані допомагати “декласованим”. “Джойнт” також імпортував в СРСР сировину і машини, щоб допомогти кустарям. Цей імпорт, що почався у 1924 році, став матеріальною базою “не-агрономічної” роботи. У листопаді 1929 року, Розен пішов далі, - він запропонував Програму включення єврейських ремісників у процес індустріалізації на постійній основі. Програма мала дві головні цілі. Спочатку забезпечити декілька тисяч молодих єврейських робітників робочими місцями на державних підприємствах у співробітництві з Радянським урядом. По-друге, забезпечити ремісників сировинними базами для їх виробництва, яке повинно було стати незалежним від імпорту і державних поставок. Три фабрики для виробництва штучного шовкового волокна, пряжі із вовни і бавовни мали бути побудовані, щоб виконати другий пункт програми Розена. Це допомогло б 10 500 особам з 260 тис. єврейських ремісників у тодішньому СРСР. Фінансування відбувалося б за раніше погодженою схемою. 1,5 мільйона карбованців планувалося виділити за рахунок єврейських міжнародних інституцій. Реакція Радянського уряду, як повідомляв Розен,

була позитивною. Переговори тривали протягом 30-х років і були припинені у зв'язку з великою депресією у США” [564].

Великі сподівання єврейського населення республіки були пов'язані у цей час насамперед з ощадно-позиковими товариствами і розвитком кооперації. По-перше, цей вид підприємництва був ближчим середнім верствам населення України; по-друге, отримання кредитів від “Джойнту” та від інших світових єврейських організацій було єдиним засобом виживання багатьох євреїв у ці роки. Відновлення мережі ощадно-позикових товариств стало можливим у середині 1922 року після прийняття Декрету РНК УСРР про кредитну і промислову кооперації. Перші клопотання про надання кредитів припадають на літо й осінь 1922 року.

Перед товариствами, що знову виникли, постало питання про відсутність обігових коштів. Розраховувати у складних умовах економічної розрухи на власні сили у вигляді пайових внесків було важко. Банківські установи тільки нещодавно виникли і не могли відразу розпочати кредитування. Тому, крім кредитування “Джойнту”, яке розпочалося з січня 1923 року, основним чинником розвитку товариств в Україні була позикова діяльність Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ). Ця організація надавала досить великі кредити та позички, але вимагала виконання певних умов, а саме: “...керуючий справами товариства не обирається на колегіальних засадах; вести все поточне діловодство і звітність; надсилати місячні і річні звіти товариства; скликати збори за участю інструкторів ЄКТ для ознайомлення і ревізії діловодства та звітності тощо” [565].

Для координації зусиль з організації кооперації у єврейських містечках та розробки керівних засад проведення фінансових операцій у нових соціально-економічних умовах у Харкові в липні 1923 року було скликано під егідою Єврейського колонізаційного товариства нараду представників ощадно-позикових товариств України, на якій були присутні 37 делегатів від 28 товариств і представники Вукоради, Українбанку, Українспілки, “Сільського господаря”, Уповнаркомфіну тощо [566].

У цей період “Джойнт” проводив роботу з надання регулярної допомоги 82 касам взаємодопомоги в різних містах УСРР. Крім того, “Джойнт” підтримував позиками 20 тис. єврейських сімей. Окремі кредити, виділені з цією метою у 1922 р., сприяли розвитку багатьох кооперативів, зокрема: кооперативу шевців у Вінниці, кооперативу лісопромисловців в Одесі і кооперативу виробників молока в Катеринославі та інших. До січня 1923 року “Джойнт” надав допомогу 42 торговим і трьом сільськогосподарським школам, в яких навчалось близько 4 тис. єврейських хлопчиків і дівчаток у Києві, Харкові, Кременчуці, Катеринославі, Чернігові, Житомирі та інших містах України. Але ця допомога мало що змінила в економічному становищі цих навчальних закладів. “В 1923 році валюта була все ще нестабільною, – зазначала Нора Левін, – вона постійно і швидкими темпами знецінювалася, предмети споживання були недоступними, а ціни високі. Оскільки ситуація погіршувалася, комерційний бум був спорадичним і нетривалим. До кінця 1923 року податки, накладені на приватні підприємства і виробництва, стали згубно високими, і виготовлені державними

підприємствами товари почали конкурувати з непманівськими. В містечку Хабному, наприклад, за шкіряне виробництво із щорічним товарообігом в 6 тис. карбованців власник повинен був сплатити вісім різних податків, сума яких становила 16 тис. крб.” [567].

В цілому, тягар оподаткування сильно відчувався з самого початку введення нової економічної політики. Американський журналіст Луї Фішер, який у грудні 1922 року побував у Житомирі, Бердичеві й Вінниці, констатував: “неп тільки починав виявляти свій повний ефект. Повітря було наповнене духом діяльності і процвітання... Але я чув скрізь скарги, що “податки є непомірними” і до 1924 року магазини державної власності і схвалені урядом кооперативи програвали приватникам. Але після XIII з’їзду у квітні 1924 року пролунав сигнал великого наступу на приватну торгівлю. Непмани були змушені платити готівкою за товари, тоді як кооперативи отримували кредити і знижки. Ця ситуація призводила до банкрутства багатьох власників-євреїв” [568].

В періодичних виданнях мовою їдиш, повідомленнях Єврейської Телеграфної Агенції 22 листопада 1929 року відзначалось, що “збіднілі євреї не в змозі платити. Перенапруга податковими інспекторами у цей час була хронічною і нереальні оцінки прибутків кустарів працювали проти їхнього виживання” [569].

Важливу складову роботи органів Радянської влади в УСРР з управління процесами кооперації становило планування їхньої діяльності. Була створена спеціальна комісія, яка розробляла плани розвитку кооперації єврейського населення. Так, в одній із праць, присвячених розвитку кооперації, відзначалось: “Для зайнятих у дрібній нецензовій і кустарно-ремісничій промисловості Комісія запланувала зростання в 50 тисяч осіб. Комісія виходила з необхідності проведення суцільного кооперування кустарів. У підсумку загальна чисельність зайнятих різними видами кооперації євреїв повинна зрости за п’ятирічку на 326 тисяч осіб. Усього кооперованих кустарів буде: у 1927/1928 роках – 218,5 тис, у 1932/1933 рр. – 268,8”. З найважливіших заходів, розроблених цією Комісією, були такі: сприяння залученню до промкооперації усієї бідняцько-середняцької маси кустарів та перепідготовці десятків тисяч єврейських кустарів на спеціальних курсах кооперації [570].

У цей період центральними органами влади СРСР було прийнято кілька постанов , що мали на меті прискорення розвитку кооперації серед єврейського населення. Одним із таких важливих документів програмного характеру стала “Доповідна записка А. Брагіна про погіршення економічного становища єврейського населення СРСР”. В ній зокрема зазначалося: “Гострота становища погіршується тим, що немає жодного державного органу, який би займався питаннями єврейської економіки. Євсекція є лише однією з секцій Агітпропу ЦК. Відділ нацменшин при ЦВК СРСР має перед собою групу різнорідних завдань і не може підійти впритул до керівництва повсякденним життям цілої нації, що потребує специфічного підходу і спеціальної уваги... Попереднє десятиріччя (1914 – 1922) було для євреїв десятиріччям винищення. Наступні роки не можуть не стати для них роками економічного відродження” [571].

І це не було перебільшенням. Так, американський агроном Фручт, очевидець подій, пов'язаних з розвитком кустарної промисловості в Україні писав у 1927 році: “Міста наповнені єврейськими бідняками, які вмирають по троє в день від голоду”. Кореспондент єврейської газети “Емес” так оцінював економічне становище і життя єврейських кустарів 3 липня 1928 року: “Коли ми прибули до містечка і спостерігали економічне життя кустарів, то були вражені спустошенням і нуждою.... Коли ми дивимося на шевців, дубильників шкіри і ткачів...Що ми бачимо? Більшість з них – без роботи..., їм залишається тільки гуляти навколо” [572].

В цілому проблема безробіття була однією з основних і найскладніших соціально-економічних проблем, з якими зіткнулася єврейська громада. “Бажання Радянського уряду побудувати соціалізм – не навмисне, але тим не менш ефективно, залишили десятки тисяч євреїв і людей інших національностей без роботи”, – вказував Алан Кажедан [573].

Так, у Житомирі, місті, в якому 40 відсотків від усієї чисельності мешканців були євреями, у 1922 році 62 % єврейських шевців і 49 % єврейських кравців були безробітними. У відповідності з переписом 1926 року офіційна статистика засвідчувала, що більше ніж мільйон євреїв заробляли собі на життя, але також і те, що 96 тис. з них були без офіційної роботи. Крім того, було зареєстровано 70 тис. “декласованих євреїв” і 60 тис. збіднілих дрібних торгівців і незареєстрованих ремісників без роботи.

Один із членів євсекції КП(б)У відзначав у цей період, що приблизно 370 тис. євреїв були фактично без роботи протягом цього періоду. У багатьох містах України серед зареєстрованих безробітних було понад 56 відсотків єврейських робітників. Іцхак Сударський, один з лідерів Євсекції ЦК КП(б)У, який відвідав міста на Волині і на Поділлі, вказував, що практично 80 відсотків єврейських ремісників не мали роботи. Але донести реалії цієї ситуації до вищого керівництва Союзу СРСР було практично неможливо. “Це не було легко, – підкреслювала вже відома Нора Левін, – жоден з комсомольських лідерів або з лідерів Євсекції не мали змоги переконати партію і уряд в тому, що єврейські маси знаходяться в катастрофічній ситуації у містах України. Факти, які свідчили про складне становище ремісників, були отримані в центрі із запізненням і були викладені в ході зустрічей громадськості з Центральними комітетами Єврейських секцій у Москві, Харкові і Мінську навесні 1926 року” [574].

Слід відзначити, що це дало свої результати, і досить швидко ремісничі кооперативи і каси взаємодопомоги були організовані, значною мірою завдяки зусиллям Центрального Бюро Єврейської секції Молоді ВЛКСМ. Були прийняті також спеціальні постанови, завданням яких було залучення якомога більше єврейської молоді до навчання та перекваліфікування її на фабричних робітників, особливо в Донбасі. Вони були допущені до прийому у вищі навчальні технічні заклади і могли там здобути необхідну їм освіту. В УСРР, згідно з даними доктора Сінгаловського, голови берлінського ОРТу, у 1927 році 31,5 % усіх студентів у вищих технічних навчальних закладах України були євреями [575].

“Що відрізняло радянського безробітного від безробітного в іншому місці – це те, що Радянський уряд навмисне залишав своїх громадян без роботи, – відзначав історик

Алан Кажедан. – Більшовики реалізували на практиці фізіократичну теорію про те, хто у суспільстві економічно корисний, хто нейтральний, хто – шкідливий. Торгівців не вважали виробниками, тому Радянський режим запровадив згубні податки для них” [576]. Радянська Конституція встановила спеціальну категорію “позбавленців”, тобто людей, що не мали виборчих прав. До них належали торговці і взагалі усі підприємці, а також ті, хто використовував найману працю у своїх магазинах. “Позбавленці” не мали не тільки громадянських прав, а й соціальних. Вони не мали права на отримання харчових продуктів за карточками, доступу до медичного обслуговування і навчати своїх дітей у школах. “Більшість євреїв опинилася у позбавленій громадських прав категорії, – констатував Алан Кажедан. – У 1925 – 1926-х роках 81,5 відсотка від усієї чисельності українських євреїв були “позбавленцями”. В цілому в СРСР близько мільйона єврейських торговців були позбавлені громадських прав, що складало близько одного відсотка від усього населення країни. Це втягувало їх до чорного ринку, котрий забезпечував мешканців СРСР 80 відсотками їхніх товарних запасів” [577].

Становище єврейських кустарів принципово не змінилося і після прийняття п’ятирічного плану, який передбачав кардинальні соціальні зміни в структурі і розвитку економіки країни. У різних працях, опублікованих у 1929 – 1930 роках відомим єврейським журналістом Борисом Смоляром, тяжке становище єврейського ремісника було відображено досить об’єктивно. Б. Смоляр вважав, що діяльність Радянського уряду була катастрофічною для справи розвитку ремесел у єврейських містечках, що в результаті цієї діяльності кустар був змушений або приєднатися до кооперативу, або втратити права власності. Він особливо підкреслював, що слово “куркуль”, що вживалось по відношенню до успішних кустарів, надавало негативного відтінку усій справі індивідуального підприємництва. Наприклад, на Всеукраїнській нараді єврейських кредитних товариств у Харкові 1929 року було прийнято рішення надавати позики тільки тим кустарям, котрі є “досить бідними”. “Цим було завдано удару тисячам кустарів, – вказувала Нора Левін, – котрі отримували кредити у готівці і сировині. Позбавлені сировини, вони перетворювалися на декласованих елементів, яким вже ніхто не міг допомогти. Американські організації жертвували гроші на технічне навчання євреїв і перетворення їх на “виробничу робітничу силу”, однак число єврейських “позбавленців” помітно не зменшувалося” [578].

В цілому соціальний склад кустарів, які входили до кооперативних товариств, був досить неоднорідним. Так, за даними досить цікавого дослідження “Кооперація среди евреев (по данным на 1924 г.)”, виданого в СРСР у 1925 році, соціальний склад зайнятого в кустарно-ремісничій промисловості єврейського населення серед кустарів був таким: робітники становили – 15,4 відсотків; колишні службовці – 2,8; члени родини, які допомагали, – 10,4; працюючі самостійно – 52,0; кустарі, що працювали з членами родини, які їм допомагали – 13,2; кустарі з використанням найманої праці – 6, 2 відсотка. За обсягами кустарного виробництва УСРР посідала перше місце в СРСР. Загальне співвідношення у порівнянні з іншими республіками Радянського Союзу виглядало так: УСРР – 154496, БСРР – 43834, Москва – 8852, Ленінград – 5194 осіб [579].

Намітився процес розвитку приватної власності у 20-х роках. Згідно з даними Пола Джонсона, у 1926 році 78,5 відсотків від усіх фабрик в УСРР належало євреям, усього ж у комерційних підприємствах в цей період працювало 13 відсотків від загальної чисельності усіх євреїв, що проживали в республіці [580].

Значне місце у житті єврейських міст і містечок у 20-х роках посідала торгівля. Тому єврейська торговельна та споживча кооперації становили важливу частину кооперативного руху на селі. У монографії “Сучасний стан єврейського містечка”, виданій в Україні в 1928 року, відзначалось: “Із загальної кількості торгових закладів у Кам’янець-Подільській окрузі 93,5 відсотка належать євреям. Цей відсоток перевищує у містечках 95,5 відсотка та становить у містах до 83 – 85 відсотків... Промисловість округи в основному може бути розподілена на такі галузі: млинна, шкіряна, переробка сільськогосподарських продуктів, обробка дерева, видобуток та обробка мінералів” [581].

Однією з основних проблем для єврейської торгівлі було встановлення надзвичайно високих податків. Так, в одному з містечок поблизу Проскурова, що надзвичайно сильно постраждало від єврейських погромів періоду громадянської війни, у червні – липні 1925 року один з єврейських торгівців, який мав у магазині товарів на суму 17 карбованців, змушений був сплатити податок в 40 крб. Оскільки він не мав змоги сплатити “червону контрибуцію”, то був засуджений на шість місяців тюремного ув’язнення [582].

Одним із важливих завдань політики Радянської влади, у зв’язку зі складним матеріальним становищем єврейського населення, було переведення кустарів та кооператорів на заняття землеробством. У 20-х роках багато кооператорів почали займатися землеробством. Це знайшло своє відображення у звітах, що надходили до республіканського Наркомзему, наприклад, такого змісту: “Встановлюючи, з одного боку, незаконність переселення 11-ти сімей з м. Пирятина, але, беручи до уваги, що у цьому випадку ми маємо справу з групою ремісників, які перейшли до заняття землеробством на території колонії Зеленополь, Донецькгубземуправа вважає доцільним залишити як виняток 11 сімей з Пирятина і зарахувати їх до наряду на переселення у Донецьку губернію. Завгубземуправи Трилісський” [583].

Наприкінці 20-х років з’являються нові професії – хіміки, металісти, збирачі утилю, але їх питома вага була незначною. У цей період більш вдало розвивався кооперативний рух серед ковальських та слюсарних робітників кустарних виробництв, які отримували замовлення у майстернях МТС і колгоспів, що активно створювалися у цей час в різних регіонах України.

У період згортання нової економічної політики багато єврейських кооперативних артілей почали розпадатися, але деякі з них стабілізувалися за рахунок вступу кустарів-неєвреїв. Однак переважна частина артілей поступово перетворювалася на фіктивні кооперативні організації. Так, артілі по збору утилю не переробляли вугілля. Вони стали прикриттям старих заробітків, пов’язаних із посередницько-міновими операціями. У містечку Глузьку, наприклад, члени такої артілі їхали у село лише для проведення приватної торгівлі. Головним для них була не праця в артілі, а спекуляція,

адже заробіток збирача утилю був невеликим – не більше 50 карбованців. Те саме відбувалося й у багатьох інших містечках.

У дореволюційному містечку на кустарів тиснула жорстока конкуренція внаслідок їх скупчення у “смузі осілости”, крім того, чимало осіб були представниками однакових професій. У 20-х роках з’явилися інші причини, через які ускладнювалося життя у містечках. Це – податки, фіксовані ціни, дефіцит сировини та її планове розподілення, конкуренція з індустріальними підприємствами, відсутність реального ринку.

Значна частина населення містечок перейшла працювати до створених поблизу від них колгоспів. Водночас у 20-х роках, як відзначала О. Школьнікова, “залишився тип містечок, схожий за соціальним складом на дореволюційні. Там не було промисловості, не будувалися нові підприємства, а основною виробничою силою залишалися, як і раніше, кустарі” [584].

Втративши свою особливу роль в економіці, єврейське містечко мало вписуватися у нову галузеву структуру народного господарювання, ставши або повноцінним містом, або селом. У 20-х роках цей процес тільки розпочинався, протягом 30-х років він поглибився і остаточно завершився у наступному десятиріччі. “Дні торгівців і ремісників до кінця 20-х років були практично ліченими, – відзначала Нора Левін. – Величезний план індустріалізації, відомий як Перший П’ятирічний план (1928 – 1933 рр.), був зараз приведений у дію. Фабричний пролетаріат мав стати соціальною базою тих перетворень, які повинні були проходити по всій країні, а торгівці, ремісники і посередники мали стати індустріальними добувачами заробітної плати. Цей новий економічний переворот підштовхував до ретельних, рішучих змін в усьому СРСР і спонукав євреїв шукати нових видів робіт і відносин. Неп і непман зникли” [585].

Подібні зміни в соціальній структурі єврейського населення вплинули на тільки на становище в місцях компактного проживання євреїв в Радянській Україні, знищення класу ремісництва призвело до поповнення лав пролетаріату колишніми торгівцями, ремісниками та непманами, а також до еміграції до Палестини та інших країн світу. В цій ситуації влада мала своє бачення цієї проблеми і її представники висунули плани щодо залучення мас єврейського населення до сільськогосподарської праці. Подібне завдання повина була вирішити й програма колонізації Криму та Південної України, передана більшовицькими ідеологами. Але в цілому маючи на увазі невдалість подібних спроб, котрі робив Радянський уряд в 1920-ті та в 1930-ті роки, слід зауважити, що зберігання традиційного устрою ремісництва та кредитних товариств могло б бути позитивним для українського радянського єврейства в тій економічній ситуації.

РОЗДІЛ IV

НОВІ АКЦЕНТИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ І ЄВРЕЙСТВО УКРАЇНИ

4.1. Сіоністський рух в Україні в першій половині 1920-х років.

Формування та розвиток сіоністської ідеології у Європі, що призвів до масової еміграції євреїв з континенту до Палестини, становить важливу сторінку світової історії 20-х років. Поступово сіонізм поширився і в Україні. Перша половина 20-х років ХХ ст. стала періодом консолідації сил та боротьби за своє існування в нових суспільно-політичних умовах періоду нової економічної політики Радянської держави.

Діяльність сіоністських партій, яка широко розгорнулася у 20-тих роках, надалі різко скоротилася, оскільки стала підпільною. Протистояння сіоністської концепції розвитку єврейської нації та марксистсько-ленінської ідеології полягало насамперед у територіальному підході до вирішення цієї важливої і складної проблеми. “У радянських умовах, – відзначав вчений-державознавець І. П. Трайнін, – євреї є також нацією перехідної епохи, як і всі інші нації, консолідація яких відбулася лише після Жовтня” [586]. Історик М. В. Чекалін, підбиваючи підсумки першого етапу переселення євреїв до Палестини, підкреслював: “Єврейські трудящі лише в СРСР отримали основну, відсутню раніше ознаку єдиної нації, спільність території, своє державне утворення” [587].

Утиски сіоністів з боку більшовицької влади у першій половині 20-х років призвели до масового виїзду євреїв з СРСР, і особливо з України. Аналізуючи процес зародження і діяльності підпільних організацій та історію еміграції євреїв-сіоністів до Палестини, історик Ю. Марголін відзначав: “У перші десять років після закінчення громадянської війни... мали місце два процеси єврейського переселення. Корабель революції, врізавшись у єврейське життя, розірвав його навпіл, відкинув одну хвилю на Захід, іншу – на Схід. Люди йшли на Захід легально і нелегально. Хроніка цих років сповнена розповідей про нелегальні переходи кордонів” [588].

Згодом репресивні дії радянської влади щодо сіоністів, які залишалися і проводили свою активну пропаганду в містах, насамперед на півдні України, посилюються. Здебільшого вони спрямовувалися проти лідерів сіоністських партій з тим, аби надалі повністю ліквідувати сіоністські організації, що діяли на території УСРР. З цією метою проводилася велика пропагандистська робота серед широких верств населення, яке у своїй більшості не знало, що таке сіонізм, й не мало свого чітко означеного ставлення до цього явища. Проводились такі пропагандистські заходи, як відкриті показові процеси над євреями-сіоністами, на яких стверджувалося, що рух сіоністів має буржуазно-клерикальний характер і є шкідливим для Радянської влади. Один із таких процесів відбувся у Києві 26 серпня 1922 року. Однак, незважаючи на велику підготовчу роботу евсекції губкому КП(б)У і відповідні публікації у пресі, він повністю провалився внаслідок співчуття єврейського населення до підсудних. У справі проходили 37 учасників київського з'їзду партії “Цейре-Ціон”. У звинуваченні прокурора йшлося про зв'язок “підсудних із реакціонерами” (від батька Тютюнника до

папи Римського, від Пуанкаре до Ллойд-Джорджа). Дванадцять чоловік засудили на два роки ув'язнення, решту засудили умовно. У приміщенні суду під час процесу відбувалася багатотисячна демонстрація тих, хто співчував ідеології сіонізму.

Згодом, за рішенням ДПУ та Євсекції ЦК КП(б)У, “показові процеси” визнаються недоцільними й не проводяться. Починається період проведення ефективніших “тихих” адміністративних заходів, арештів та масових переслідувань євреїв-сіоністів. Так, 18 – 22 вересня 1922 року відбуваються так звані вересневі арешти, під які потрапляють понад одна тисяча активістів у Харкові, Полтаві, Одесі, Черкасах, Ромнах, Миргороді, Прилуках, Кременчуці, Ніжині, Катеринославі, Бердичеві, Умані, Шполі, Богуславі, Проскурові, Житомирі, Бахмуті, Керчі, Звенигородці, Борисові й інших містах УСРР [589].

Така обстановка сприяла не лише посиленню конспірації у роботі сіоністських діячів, але й збільшенню кількості емігрантів. “З України в 1920 – 1921 роках емігрувало близько 200 тисяч євреїв, – відзначає історик В. І. Гусев. – Відіграла свою роль жорстока політика обмеження категорій людей, яким дозволено виїжджати за кордон, а також розпорядження Раднаркому України про те, щоб “біженців, які не мають достатніх підстав для виїзду за кордон, повертати на старе місце проживання” [590]. Водночас треба констатувати, що в майбутньому, – приблизно до 1924 р., – еміграція з СРСР практично припинилася. На відміну від царського уряду, який практично не перешкоджав єврейській еміграції, більшовики почали застосовувати різні обмеження для виїзду з СРСР і вводити всебічний контроль та нагляд за громадянами, які її залишали або повертались до неї.

Слід відзначити, що в цей період, починаючи з 1924 року, сіоністські партії та організації стали основною формою об'єднання євреїв України. У першій половині 20-х років в Україні діяла сіоністська соціалістична федерація “Дройр” (“Свобода”). Центр її знаходився у Варшаві, а її відділення були створені і діяли в Подільській, Волинській, Одеській та Київській губерніях. Вона мала свою газету під назвою “Революційна думка”. Діяла також організація “Гашомер гацоїр”. Вона об'єднувала єврейську молодь віком від восьми до 21 року. Вона мала не тільки сіоністський, але й спортивно-скаутський характер. Усього в УСРР в цих організаціях налічувалось понад 8 тис. членів “червоного” і 2 – 3 тисячі “біло-блакитного” Гашомеру [591].

Навесні 1924 року на московському пленумі “червоного” крила цієї організації було затверджено програму майбутньої соціалістичної перебудови Палестини, проте їхнім планам не судилося здійснитися, і Гашомер припинив існування наприкінці 20-х років [592].

Значною сіоністською організацією був “Гехолуц” (об'єднання праці), під егідою якого створювалися артілі, в які кооперувалися кустарі, кількість яких збільшувалася у перший період непу: 1921 – 1925 роки. Організації Гехолуцу були наймасовішими в Одесі та Чернігові. Їхнє головне завдання полягало у підготовці молоді до еміграції в Палестину. Найбільшими сільськогосподарськими колективами були: кооператив “Червоний орач”, що діяв поблизу містечка Мени на Чернігівщині, господарство в Криму під назвою “Тель-Хай” на площі 20 гектарів, а також селище Ердарбайтер (

Землероб) у Дніпропетровській окрузі.

Були створені сільськогосподарські колективи, радгоспи-халуцім, які отримували необхідні навички для роботи в Ерец-Ізраель. Існували невеличкі господарства – “Мішмар” у Криму, “Авода” у Києві, колонія в селі Новополтавці, рибальська артіль “Хадаяг” в Очакові Херсонської губернії.

У Західній Україні сіоністи об’єднались в лавах організації “Мізрахі” (Мерказ рухамі – духовний центр). У 20-х роках партія “Мізрахі” мала свої організації у багатьох містах Галичини та на Волині. У статуті “Мізрахі” було записано, що її діяльність визначається принципом: “Земля Ізраїлю для народу Ізраїлю відповідно до Тори Ізраїлю” [593].

Під впливом сіоністських організацій перебувало багато громадських організацій, такі як Спілка єврейських купців, Єврейська кооперативна спілка, товариство ремісників “Ціонім Баалей-Міцва” та інші. Мізрахісти вважали, що розбудова національного життя у діаспорі лише відволікає євреїв від основної мети: повернення до землі, яка була обіцяна Аврааму та його нащадкам. Крім того, мізрахісти відстоювали позицію, згідно з якою після повернення євреїв до Палестини та створення там єврейської держави може розпочатись епоха приходу Машіаха (Месії). Це дещо примирювало позиції сіонізму та ортодоксального іудаїзму, хоча з його погляду повернення євреїв на Землю Обітовану має відбутися лише після приходу Машіаха. Саме ця позиція відповідала релігійній точці зору, яка була сформульована єврейськими релігійними законодавцями ще в період Вавілонського Талмуду.

У діяльності єврейських партій України, як і в усьому єврейському політичному житті, були свої особливі риси. “Існувала невелика відмінність тактичного характеру між єврейськими партіями в Україні та в інших частинах Росії, – відзначав американський історик Юрій Борис – З одного боку, вони брали участь у боротьбі за емансипацію та звільнення від національного, релігійного і соціального гніту, з іншого – виступали проти розпаду Радянської імперії та створення багатьох незалежних держав. В цьому вони, здається, суперечать своїй власній політичній меті” [594].

У березні 1924 року у звіті ДПУ констатовувалась активізація сіоністського руху у Подільській губернії. Сіоністські ідеї, міграція єврейської молоді змінили спосіб життя євреїв України. У цій ситуації Радянська влада розпочала проводити свою переселенську політику, спрямовану на вирішення основного завдання – ліквідації впливу сіоністів на членів релігійної громади шляхом створення у різних регіонах країни нових господарств, сільськогосподарських артілей, єврейських колгоспів і радгоспів, обмеживши адміністративними заходами виїзд євреїв за рубіж. За даними В. М. Кабузана і В.І.Наулко, у 20-ті роки еміграція євреїв із СРСР фактично припинилася. Виїжджали лише з території Польщі та Прибалтики, які пізніше увійшли до складу СРСР [595]. Однак лише адміністративними заходами боротьба з сіонізмом не обмежилася.

У ніч на 2 вересня 1924 року більш як у 150 містах і містечках радянської держави, і в першу чергу УСРР, було заарештовано понад 3 000 сіоністів-представників усіх партій. Від заарештованих вимагали підписку про припинення сі

оністської діяльності, а тих, хто відмовлявся, виселяли у віддалені місцевості центральної Росії, а також на Урал, у Киргизію, Сибір, у “політизолятори” терміном до п’яти років і в особливих випадках – на Соловки.

У цей час виникає категорія “відмовленців”, що змушені були під тиском ДПУ підписувати документи про відмову від теорії і політики сїонізму. Це було однією з умов амністії сїоністських (особливо молодих) активістів і призводило до численних особистих трагедій. Так, двадцятирічний З. Пінковський написав у Надзвичайну комісію лист про зречення, опублікований у періодичній пресі, а потім у Катеринославі кинувся з мосту, залишивши лист товаришам: “Від вас мене відірвали, але я до них ближче не став!”. В Одесі вісімнадцятирічна С. Драновська підписала декларацію про відмову від сїоністських поглядів за умови, що вона не буде опублікована у пресі. Але декларацію все-таки надрукували, після чого Драновська написала заяву-протест у ДПУ і покінчила життя самогубством [596].

Більшість євреїв на Заході, оцінюючи політику більшовицької партії в Україні, пов’язували репресії і переслідування сїоністів зі змінами і невдачами в розвитку економіки. В одному із повідомлень Єврейського Телеграфного Агентства зазначалося: “Вислана з Росії член Центрального Комітету “Цейре-Цїон” Залковер заявила: “Економічне становище євреїв на Україні у зв’язку з новим поворотом в економічній політиці, пов’язаним із ліквідацією вільної торгівлі, катастрофічно погіршується”. Тим часом репресії проти сїоністів тривали. Протягом вересня 1924 року було заарештовано 107 осіб в Одесі і 116 – в основному в Херсонській і Миколаївській округах. В результаті цієї операції чисельність активу одеських сїоністських організацій практично зменшилася вдвічі [597].

Гонінню також були піддані єврейські спортивні організації. Для контролю за ними було утворено спеціальну спілку єврейських дітей-шпигунів “Опес” (відділ проти національних єврейських спортивних організацій), до завдань якої входило стеження за членами “Маккабі” і “Геховера” та інших єврейських національних організацій [598].

Для ідеологічного обґрунтування масового закриття єврейських організацій зазвичай використовувалися звинувачення у співробітництві з країнами Антанти, С. Петлюрою та іншими контрреволюційними силами. Але такі жорстокі репресії не схвалювалися не лише більшістю населення країни, але й навіть офіційними особами, які обіймали досить високі посади. Так, тодішній голова ОДПУ Ф. Держинський писав про це в записці до своїх заступників В. Менжинського та Г. Ягоди: “Переглянув сїоністські матеріали. Зізнаюсь, не розумію, навіщо їх переслідувати по лінії сїоністської діяльності... Вони переслідувані в тисячу разів стають небезпечнішими, аніж непереслідувані” [599].

У цей період намагаються по-різному вирішити проблему взаємовідносин із владою релігійні єврейські громади України. У Полтаві, наприклад, правління єврейської громади виступило з акціями протесту проти закону, згідно з яким встановлювався лише один вихідний день на тиждень – неділя. У 1924 році місцеве відділення євсекції спробувало організувати нову, “живу синагогу” із “червоним” рабином на чолі, але через опір віруючих ця спроба не завершилася успіхом.

У цілому кінець 1924 – початок 1925 року характеризується лібералізацією політики Радянської держави до сіоністів. Багатьом бажаючим надається право легальної репатріації до Палестини – насамперед особам, уже засудженим за сіоністську діяльність, за винятком тих, хто пройшов політизолятор. У 1925 році таким легальним шляхом виїхала з УСРР через Одесу група діячів організації “Геховер”. В Україні почала вільно розповсюджуватися сіоністська література та періодичні видання – “Югенд”, “Унзер Руф”, “Трумпельдорець”, “Дер Юнгер Кемпфер”, “Голос труда” тощо.

Проте цей ліберальний період швидко змінився реакцією. І лише наприкінці непу Радянська держава, в пошуках іноземної валюти, знову почала видавати закордонні паспорти до Палестини за кошти, надаючи, таким чином, багатьом останню можливість емігрувати [600].

Не скористатися такою можливістю для виїзду за кордон для багатьох сіоністів означало потрапити до більшовицьких тюрем та таборів, які стали ледь не основними місцями перебування релігійних та сіоністських діячів УСРР у 30-ті роки.

Слід сказати, що, незважаючи на всі заходи, які вживала більшовицька влада для знищення сіоністських організацій, остаточно сіоністське підпілля в СРСР і УСРР так і не було ліквідовано. Насамперед це було пов’язано з тим, що лідери єврейських опозиційних організацій мали великий досвід підпільної діяльності і боротьби у період існування Російської імперії та в часи громадянської війни. Лідери ж антисіоністського руху, керівники євсекцій партійних комітетів різного рівня не мали необхідного досвіду у проведенні масових пропагандистських акцій. Крім того, у цих євсекціях працювало багато колишніх членів різних єврейських об’єднань та партій, соціалістів, які не завжди були схильні до безкомпромісної боротьби з сіоністськими організаціями

Антисіоністська пропаганда інколи приймала антисемітський характер, що тільки підсилювало еміграційні та сіоністські настрої. Та й перехід від політики воєнного комунізму до непу підірвав віру багатьох євреїв-комуністів у ідеї соціал-більшовизму і також посилював вплив сіоністів, особливо у містах.

Переслідування сіоністських партій фактично було боротьбою із політичним плюралізмом. Партійна система не могла б функціонувати без жорсткої логократичної системи впливу. Як підкреслював відомий советолог Мартін Маля, “...лінія розвитку непу ані в політиці, ані в культурі не вела до лібералізації, а до 90-х років вела саме туди, куди йшла раніше під егідою Сталіна” [601].

Навіть намагання сіоністів готувати єврейську молодь до еміграції з країни могло сприяти втраті партійної монополії на владу, іншими словами, замах на сенс існування партії, або, як пояснювала тогочасна логократична партійна ідіома, капітуляція перед “імперіалізмом” на міжнародній арені.

Сіоністський рух в Україні був частиною всесвітнього процесу переселення євреїв до Палестини у 1920-ті роки. У даний період еміграція відбувалася не тільки з держав Східної Європи, євреї котрих постраждали від погромів та економічних труднощів, але й з економічно стабільних країн Західної Європи та Америки. Розвиток

сіоністського руху, інтелектуальна дискусія в єврейській громаді, пов'язана з появою в країні великої кількості сіоністської літератури, призвело до створення серед єврейської молоді великої кількості організацій та структур відповідної спрямованості. Це викликало в партійному та державному керівництві СРСР жорстку протидію.

Доктрина зовнішньої політики країни Рад та політика "зачинених кордонів СРСР", сформована вищим керівництвом країни потребували стримання еміграційних настроїв єврейської молоді, котрі могли призвести до масштабної еміграції членів єврейської громади України - найбільшою за чисельністю у Європі та другої у світі. Це призвело до початку репресій проти сіонізму та виникненню антиєврейських постанов та заходів влади. Найбільш ефективними на той час були такі заходи, як арешти, контроль видавничої діяльності, обшуки помешкань сіоністів, валіз тих, хто навідувався за кордон, заборона на видання закордонних паспортів, обмеження на виїзд за кордон на постійне місце проживання тощо. В цілому, можливо припустити, що Радянська влада починаючи з другої половини 1920-х років проводила своєрідний експеримент на сіоністах, спрямований проти їх закордонних контактів, котрий пізніше став правилом та відпрацьованною технологією боротьби з інакомисленням, характерною для радянської епохи "залізного занавісу".

Незважаючи на це, сіоністський рух в Україні в період 1920-х років продовжував існувати, молодіжні та дитячі організації та сіоністські загони існували у підпіллі та сприяли піднесенню національного духу серед єврейського населення та еміграції певної кількості радянських євреїв до Палестини.

4.2. Розвиток руху "Маккабі" в Україні у 1920-х роках.

Дослідження історії сіоністського руху в Україні неможливе без вивчення й аналізу ролі у ньому єврейських молодіжних організацій. Вони формувалися у 20-х роках разом із сіоністськими організаціями і були орієнтовані на розвиток та пропаганду спортивного руху. Це давало їм можливість легально працювати в Україні й інших союзних республіках СРСР. Таким чином, лави сіоністських партій постійно поповнювалися єврейськими юнаками та дівчатами, які цікавились життям в Єрець-Ізраїль і сіонізмом та бажали розвивати свої фізичні здібності.

З ініціативою широкого розвитку єврейського спорту в Україні виступила сіоністська організація молоді “Маккабі”.

Історія становлення та розвитку її осередків, поки що, практично не вивчена. Перший спортивний клуб товариства “Маккабі” був утворений у квітні 1917 року в Одесі, найбільшому єврейському місті в Україні. Воно стало штаб-квартирою Центрального комітету Всеросійської спілки єврейських спортивних клубів “Маккабі”. Першим головою Комітету було обрано Я. Грановського (1894 – 1918). Він і очолив усю роботу спортивних організацій в УСРР [602].

Назва товариства – “Маккабі” пов’язана із повстанням маккавіїв, що відбулося в Ізраїлі у період правління сирійського царя Антіоха IV Епіфана. Під час сирійського панування євреям заборонялося вивчати Тору, повністю контролювалося їхнє духовне життя. Повстання проти сирійців було розпочато під гаслом “Мі ле Ха-Шем-елай” (“Хто за Бога, хай йде за мною!”) та вбивства відомого сирійського діяча Апеллеса – слуги Антіоха. Усі учасники повстання, яке очолив Іегуда Хасмонеї та його брати, дістали назву “маккавіїв”, або “молотобойців”.

Згодом усі війни, у яких брала участь єврейська династія Хасмонеїв, дістали назву “Маккавійських війн”. Поступово Маккавеї стають символом боротьби єврейського народу за визволення Землі Ізраїля від іноземного панування.

На початку 20-х років разом з “Маккабі” виник молодіжний рух скаутів (“цофім”). У 1922 році він отримав назву соціалістичний рух “Ха-Шомер-ха-Цаїр”. У цьому товаристві виховувалася молодь, яка пов’язувала свою подальшу долю з Палестиною і поширювала ці ідеї серед товаришів разом із пропагандою спорту, сили духу та здорового способу життя [603].

Організація “Ха-Шомер-ха-Цаїр” називала себе марксистською і виступала проти буржуазного сіонізму. Вона мала спортивно-скаутський характер з військовим відтінком. У цій організації об’єднувалася єврейська молодь віком від 8 до 21 року. Члени організації поділялися на “вовчат” – 9 – 10 років, “розвідників” – 11 – 15 років, кандидатів у шомери та шомери (“охоронці”) – старші 16 – 17 років. Центральний штаб організації знаходився у Москві [604].

У жовтні 1919 року на II Всеросійському з’їзді комсомолу вперше була порушена проблема ставлення комуністичних молодіжних організацій до сіоністських. У спеціальній доповіді висвітлювалися основні суперечності між радянською владою та спортивним рухом. “Вважаючи скаутську систему суто буржуазною з огляду не лише на фізичне, але й на духовне виховання молоді в імперіалістичному дусі, – зазначалося у заключному рішенні з’їзду, – вважаємо за необхідне негайне закриття усіх існуючих

у Радянській державі бойскаутських організацій” [605].

Таким чином, увесь процес формування єврейських спортивних товариств із самого початку сприймався радянською владою вороже. В подальшому комуністичні молодіжні структури керувалися постановою ЦК РКСМ № 30 під назвою “Боротьба комсомолу зі скаутами”, резолюцією II З’їзду РКСМ “Про фізичне виховання і скаутизм” тощо [606].

Згідно з рішеннями II З’їзду РКСМ потрібно було провести обстеження існуючих спортивних організацій і товариств, як загальних, так і молоді, з метою їх ліквідації у разі, якщо вони мають буржуазний та контрреволюційний характер.

Якщо ж їх склад був пролетарський, організації РКСМ мали поширити на них свій вплив. Особливу увагу передбачалося звернути на національні спортивні товариства, а саме: польський “Сокіл”, “Маккабі” тощо [607].

Згодом питання щодо існування некомуністичних організацій молоді ставилося на різних рівнях. Так, у резолюції бюро ЦК РКСМ № 31 від 4 січня 1922 року під назвою “Комсомолу потрібне третє джерело” підкреслювалось: “Вважати за необхідне створення при НК спеціального органу з представником від ЦК РКСМ для стеження за некомуністичними організаціями молоді. П. Смородін” [608].

При органах Надзвичайної Комісії були створені спеціальні відділення, які займалися боротьбою з некомуністичними організаціями молоді. До їхніх функцій входили контроль за виконанням партійних рішень щодо молодіжних організацій, а також пропагандистська робота серед єврейської молоді [609].

Голова ДПУ України В. Балицький у своєму звіті про проведену роботу за 1923–1924 роки зазначав, що стеження ведеться за такими організаціями сіоністського напрямку як сіоністська спілка молоді “Гістадрут”, Сіоністська спілка соціалістичної молоді “Югенд-Фербанд”, спортивна організація “Маккабі” та іншими.

Крім того, було розроблено спеціальну програму агітації проти єврейських спортивних організацій, яку повинні були втілювати у життя активісти радянської організації “Всеобуч”. У доповіді Київського губревкому констатувалось, що, незважаючи на всі заходи “Всеобучу”, щоб поліпшити контроль за спортивним рухом в Україні, “Маккабі” продовжує активно діяти.

“Спортивні виступи і вечори, – відзначав О. Найман, – проводилися під час єврейських свят. Маккабісти часто збиралися за містом, де слухали сіоністські доповіді і лекції... Організація “Маккабі” намагалася задовільнити фізичні та духовні потреби єврейської молоді, але це сприймалось партбюрократами як небезпека для радянської молоді” [610].

“Маккабі” була однією з найвпливовіших молодіжних організацій в УСРР. Найчисленнішими були її відділення в Одесі, Сумах, Кременчуці, Харкові, Житомирі та інших містах України [611].

Ця організація на початку 20-х років стала єдиним напівлегальним центром, навколо якого гуртувалися сіоністські активісти. Її організації налічували близько чотирьох тисяч юнаків та дівчат. Головну роль у діяльності товариств відігравали сіоністсько-трудова партія і молодіжні організації, що приєдналися до неї (“Гістадрут”,

“Геховер”).

Найбільші організації концентрувалися на території Харківської та Полтавської губерній. Найчисельніші організації знаходилися в містах: Кременчуці – близько 700 осіб і Харкові – понад 400 осіб. Статут товариства “Маккабі” у 20-х роках був доповнений. Чіткіше регламентувались основні структурні елементи організації, були створені статuti обласних осередків. У статуті однієї з обласних організацій “Маккабі” зазначалося: “а) “Маккабі” об’єднує молодь віком від 14 до 18 років... б) до лав “Маккабі” вступають в основному юнаки” [612].

Первинні ланки “Маккабі” налічували 30 – 40 членів, які мали назву “патрулі”, губернські об’єднання називалися “легіонами”. Більшість маккабістів становила учнівська молодь. Але приймали до їхніх клубів також членів єврейських кооперативів та артілей, робітників і службовців.

“За доволі короткий період організація “Маккабі” зроста і перетворилася на багаточисельну, – згадує учасник тих подій А. Зарецький. – Був побудований просторий спортивний комплекс, устаткований сучасним, як на той час, інвентарем, а на річці Прип’ять збудували водну станцію. Заняття в клубі проводилися регулярно, із взводами й ротами. Нам, хлопцям, це подобалося, ми навчалися із задоволенням” [613].

Основними предметами, які вивчали юнаки та дівчата у “Маккабі”, були історія єврейського народу, його традиції, свята, давньоєврейська мова (лошн-койдеш), історія та географія Ерец-Ізраель, її сучасне становище, можливість еміграції до неї євреїв з СРСР, біографія Теодора Герцля, історія та програма сіонізму [614]. Окремо вивчалися єврейські пісні: народні, ліричні, стройові. Особлива увага приділялася національно-патріотичному вихованню, фізичній та військовій підготовці. Маккабісти інтенсивно займалися стройовими та військовими іграми, опановували ведення переговорів за допомогою азбуки “Морзе” [615].

4 серпня 1922 року ЦК комсомолу України провів спеціальну нараду, на якій обговорювались питання діяльності підрозділів “Маккабі” у різних регіонах країни. На нараді були також проаналізовані “Зведення про діяльність “Маккабі” в Україні”, які підписав секретар головбюро євсекції ЦК КСМУ Дмитро Монін. У “Зведеннях” повідомлялося про 4 тис. маккабістів (в одному Кременчуці – від 500 до 700), які розгорнули, крім масштабної спортивної роботи, “широку культурно-просвітницьку діяльність”; при цьому “немає жодного міста, містечка, де б не було організації “Маккабі” [616].

Після цієї наради в усі губернії України був направлений Циркулярний лист ЦК КП(б)У “Про боротьбу з “Маккабі”. “Необхідно ретельно перевірити усі існуючі приватні спортклуби, – зазначалося у цьому Циркулярі, – в разі необхідності використати органи ДПУ” [617].

ЦК КП(б)У пропонував використати такі заходи з метою: а) закриття приватно-спортивних клубів “Маккабі” незалежно від їх легальної форми; б) взяття усіх колишніх маккабістів, які працювали у цих клубах, на облік ДПУ, а також ізолювати їх від керівної спортивної роботи; в) розсіяти наявні інструкторські маккабістські сили в усіх клубах [618].

Але завдання децентралізації та дезорганізації роботи “Маккабі” не було виконано. У 20-х роках організації “Маккабі” в різних країнах світу продовжують розвивати та поліпшувати координацію своїх зусиль щодо розвитку й пропаганди ідей молодіжного спортивного руху. Водночас вперше виникає ідея проведення всесвітніх ігор “Маккабі” – єврейської Олімпіади. Запропонував її у 1921 році один із засновників “Маккабі” в Ізраїлі Йосефом Ієкутіелі. Офіційно він запропонував власний план проведення Маккабіади у 1929 році на Всесвітньому конгресі товариства “Маккабі” в Оставі (Чехословаччина). Ця ідея була підтримана усіма учасниками конгресу, і 28 березня 1932 року у м. Тель-Авіві було відкрито Першу Маккабіаду. В ній брали участь близько 500 єврейських спортсменів із 21 країни світу.

Боротьба з “Маккабі” в СРСР тривала і в другій половині 20-х років. Врешті-решт, вона завершилась повною її ліквідацією, включно з її центральним керівним ядром і місцевими організаціями. Слід підкреслити, що посилення антиєврейських настроїв збіглося з активною боротьбою більшовицької влади проти сіонізму. Результатом цього стало загострення суперечностей між єврейською громадою і Радянською державою, що змусило керівництво сіоністських спортивних організацій перейти до підпільних методів роботи.

Керівництво губернських ДПУ, КП(б)У і КСМУ інформувало республіканські інстанції, що “Маккабі” та інші організації, очолювані кваліфікованими сіоністами, проводять такі заходи: “а) у Черкасах маккабісти присяглися перед біло-блакитним стягом на вірність сіонізму; б) вночі відбулася процесія “Маккабі” зі співами сіоністських пісень в Кременчуці; в) на лекції “Як живе і бореться єврейський робітник у Палестині” маккабісти захищали точку зору буржуазного сіонізму” [619].

У 1923 році в УСРР розпочався вирішальний етап боротьби з єврейським спортивним рухом. Наприклад, тільки в Кременчуцькій губернії було проведено 85 обшуків в обласній організації, заарештовано 30 осіб. Після чого постановою від 15 червня 1923 року рішенням губернського ДПУ було ліквідовано кременчуцьку та інші організації.

Репресивні заходи та антисіоністська пропаганда призвели до закриття усіх молодіжних організацій “Маккабі”. Їхні члени постійно відчували утиски з боку різних державних органів та установ. Сіоністам створили такі умови, в яких залишалося лише два шляхи: або емігрувати до Палестини, або зректися своїх поглядів. Все це призводило до багатьох особистих трагедій. Так, у квітні 1925 року в одному з листів єврейської дівчини з Полтави до Ленінграда зазначалося: “Я мріяла і мрію про медицину, але це марно. У нас приймають до вузів лише членів профспілок та комсомолу. Я – сіоністка. За що мучаться мої брати у радянських тюрмах?” [620].

Факт участі у роботі організації “Маккабі” міг стати загрозою для колишнього її члена. “У 1923 – 1924 роках організація “Маккабі” була остаточно розгромлена і заборонена. Багатьох активістів заарештували і відправили до таборів, деяким вдалося виїхати і дістатися Палестини, – вказував А. Зарецький. – І в майбутньому, у 50-х роках, не припинялися гоніння на колишніх членів “Маккабі” [621].

При інших сіоністських партіях, що діяли в УСРР, були створені також організації спортивного характеру. Це насамперед “Цейре-Ціон”, сіоністський молодіжний Гістадрут, “Югенд Поалей-Ціон” тощо.

Єврейська спілка робітничої молоді “Югенд Поалей-Ціон” була молодіжною організацією однойменної соціал-демократичної партії. Вона діяла здебільшого серед учнівської та інтелігентської молоді. Їхня програма передбачала підтримку ідеї диктатури пролетаріату та розвитку і зміцнення революційної демократії в Радянській державі.

Наприклад, в Київській губернії очолював “Югенд Поалей-Ціон” Київський районний комітет. Йому підпорядковувалися місцеві відділення, що мали назву “ваади”. Організація була нечисленною, але мала свої осередки у Житомирі, Чуднові, Новоград-Волинському, Коростені, Овручі, Лугині, Емільчині та інших єврейських містах і містечках Правобережної України.

Однією з найактивніших молодіжних організацій була Організація сіоністської молоді. Вона підтримувала партію сіоністів-трудоиків (СТП). Ця організація складалася з молоді віком від 16 до 24 років, визнавала Базельську сіоністську програму і принципи єдності та аполітичності юнацького руху. “Вона ставила своїм завданням національне виховання, – вказував О. Найман, – та професійну підготовку, вважаючи це необхідною передумовою участі у сіоністській діяльності й розбудові Палестини. Одним із основних напрямів діяльності ОСМ була культурна робота. Вона включала вивчення їдишу, єврейської літератури та національно-громадських проблем” [622].

Підсумовуючи вивчення цього аспекту нашої теми, важливо, на наш погляд, відзначити, що розвиток спортивного руху в Україні у 20-х роках пройшов великий шлях – від створення організацій сіоністської молоді у різних містах до занепаду, пов’язаного з масовими репресіями проти “буржуазного руху молоді”. Це сприяло зростанню політизованості єврейської громади, й особливо молоді, відштовхнуло широкі верстви євреїв України від ідей комуністичної ідеології. Це вплинуло й на загальне ставлення до СРСР зі сторони єврейської світової громадськості. Боротьба більшовицької влади з єврейським спортивним рухом в Україні у 20-х роках завершилася його повною ліквідацією, хоч завдяки зусиллям різних єврейських громад світу він продовжував розвиватись та в майбутньому поширився у багатьох країнах світу і продовжує існувати у ХХІ столітті.

4.3. Антисемітизм в Україні: причини та наслідки.

В умовах соціально-політичного та економічного розвитку радянського суспільства у 20-х роках ХХ ст. були ліквідовані обмеження цивільних прав та свобод єврейського населення, які існували в країні за часів російського царату. Поява нових можливостей для розвитку духовного та інтелектуального потенціалу єврейської молоді сприяла поживленню єврейського життя і появі багатьох досягнень у народногосподарському та індустріальному будівництві в період перших п'ятирічок.

Ці результати були досягнуті насамперед завдяки загальним стратегічним напрямкам радянської національної політики й ліквідації царського дореволюційного антиєврейського законодавства. Безумовно, цей крок являв собою прогресивне суспільно-політичне явище того часу, яке вже відбулося у більшості європейських країн. Проте ця подія з цілої низки причин, пов'язаних зі специфікою суспільно-політичного і соціального розвитку Радянської держави, викликала ворожнечу зі сторони деяких соціальних груп, для яких антиєврейське законодавство стало невід'ємною частиною їх життєвої позиції. Це стало одним із головних чинників боротьби у радянському суспільстві навколо єврейського питання. Особливо активною вона була у 20-х роках. Це знайшло досить широке відображення в опублікованій літературі. “У революційних подіях 1917 – 1920 років більшість євреїв залишалася аполітичною, – писав відомий історик Пол Джонсон, – проте непропорційно висока частка євреїв у складі більшовицького керівництва, серед комісарів та чекістів, яких направляв радянський уряд до України.., не могла не розпалювати антисемітських настроїв” [623].

Потрібно, на наш погляд, відзначити, що більшовицька влада боролася з пригнобленням євреїв лише у випадках побутового антисемітизму, в той час як сама проводила політику, спрямовану проти єврейської громади, бажання євреїв створити свою державу (сіонізму), єврейської освіти і єврейських традицій. Вона переслідувала прихильників вивчення мови іврит та релігійних діячів. Таку політику, безумовно, також можна охарактеризувати як антисемітську.

Водночас проблема боротьби з антисемітизмом у 20-х роках була важливою складовою радянської національної політики. У другій половині 20-х років з'являється велика кількість публікацій у періодичній пресі, науково-популярній літературі, де йдеться про боротьбу з антисемітизмом. У цій боротьбі важливе місце посідав зовнішньополітичний аспект. Необхідно було підтримати репутацію “захисника від контрреволюційних антисемітських кіл”. Крім того, треба було протистояти думці про нібито “єврейське панування у більшовицькій Росії”.

Навіть у емігрантському виданні – збірці “Росія і євреї”, – автори підкреслювали основну антитезу широких єврейських мас – не “більшовизм-монархія”, а –“більшовизм – погром” [624]. Автори цього видання справедливо підмітили основні риси розвитку єврейської громади у постмонархічній Росії. Однак в цілому їхні висновки щодо поведінки членів єврейської громади не були реалістичними. У єврейських широких мас тоді практично не було вибору, і ті соціальні сили, які,

підкріпивши традиційну для них юдофобію концепцією “іудео-більшовизму”, громили євреїв, за виразом Бікермана, “без розбору, не розрізняючи правого від винуватого” [625].

Порушене авторами названої збірки питання стало предметом широкої дискусії. Вона тривала протягом декількох років і була переведена у площину відкритої дискусії, яка відбулася у Парижі 27 травня 1928 року. Через два дні після неї в газеті “Останні новини” (Париж) з’явилася стаття С. Литовцева під назвою “Диспут про антисемітизм”. Відомий як учасник дебатів у Державній Думі публіцист запропонував публічно обговорити питання про російсько-єврейські відносини. “Ця проблема набула на початку 20-х років досить болючого характеру, – зазначав С. Литовцев, – перетворившись на свого роду “білу гарячку”. Однак її обговорення припинилось, але “мечі не перековані на орала”. І щоб ця дискусія сприяла оздоровленню, слід би було залучити до неї декількох чесних людей, здатних без лукавства сказати: “Мені не подобається в євреях ось це і це...” В свою чергу, євреї могли б сказати відверто, що їм не подобається у росіянах” [626].

Відгукнулись на збірку “Россия и еврей” багато відомих єврейських політичних і культурних діячів. Аналізуючи цю проблему, відомий літературний критик Ю. І. Айхенвальд писав на сторінках берлінської газети “Руль”: “Одне з величезних непорозумінь, що криє в собі і вже породило біди, це – впевненість багатьох, що російський більшовизм слугував на благо євреям”. Насправді ж “диктатура пролетаріату” завдала євреям величезних матеріальних і моральних збитків. Багатьох вона довела до банкрутства та загнала в злидні. Особливо в Україні, щедро політій єврейською кров’ю. Євреї-більшовики, які відмовилися від свого народу, прославились гоніннями на його віру і культуру, розоренням синагог і молитовних будинків, і кинули своїх одноплемінників у відчай, і своєю могутньою владою перепинили шлях правді. І важко у цій несправедливості що-небудь виправити” [627].

Проблеми антисемітизму як суспільного явища та його історичних коренів у другій половині 20-х років аналізувались у статті М. Рютіна “Антисемітизм і партійна робота” та збірці “Антисемітизм ун їдишер націоналізм”. У них автори на прикладі випадків щодо проявів антисемітизму проводили аналіз його негативних наслідків стосовно соціальної психології трудящих для роботи в трудових колективах тощо [628].

М. Семашко у книзі “Хто і чому переслідує євреїв”, опублікованій у 1926 році, висловив думку про необхідність проведення жорстких заходів щодо антисемітів, проаналізував законодавчу базу, яка перебувала у розпорядженні радянського уряду і давала можливість вчасно карати злочинців [629]. Проблемний характер мали роботи Г. Жигаліна “Проклята спадщина” і Л. Лядова “Про ворожнечу до євреїв”, які вийшли у 1927 році. У них з діалектико-матеріалістичних позицій аналізувалось єврейське питання, прояви антисемітизму у різні періоди історії України та можливі шляхи боротьби з ним [630].

У 1928 році з’явилися роботи А. Хвилі “Антисемітизм” та Д. Ортенберга “Як боротися з антисемітизмом”. В них причини антисемітизму розкривались як наслідки

традиційних проблем в українсько-єврейських відносинах [631].

У 30-ті роки тема антисемітизму досліджується у роботах І. Фалькевича, Я. Шабсіна, Д. Паркса [632]. Надалі вона потрапляє в СРСР до тем заборонених для дослідження, і лише у 90-ті роки вітчизняна історіографія після проголошення незалежності Україною починає ґрунтовно вивчати і досліджувати проблеми історії і практики антисемітизму [633].

Після другого відновлення Радянської влади в Україні 1 лютого 1919 року був виданий декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про покарання за агітацію, спрямовану на розпалювання національної ворожнечі”. У ньому, зокрема, підкреслювалось: “Намагаючись покласти край національному цькуванню, яке посилилось останнім часом, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постановляє: 1. Піддаються арешту та суду революційного трибуналу як контрреволюціонери усі, хто агітує за розпалювання почуттів національної ворожнечі; 2. За вказані в п. 1 злочинні діяння винні піддаються ув’язненню строком не менш як на 5 років” [634].

Антисемітизм у 20-ті роки мав різноманітні форми і торкнувся практично усіх соціальних верств. Не винятком був й апарат радянських і партійних органів, що відновив свою діяльність в Україні.

У доповідній записці, що стосувалася проблем, пов’язаних з антисемітизмом, завідувач євсекцією М. Кіпер писав: “Гірше за все справа має вигляд із проявами антисемітизму у низовому радянському апараті, тому що тут гніздиться найбільше злочинних елементів, що примазалися до партії. У своїх висловлюваннях вони виставляють усе єврейське населення як “народ спекулянтів”. У такий спосіб підводиться база під систематичні беззаконня та переслідування щодо єврейського населення” [635].

У 20-ті роки антисемітизм поширюється серед переселенців. Так, у селі Мала Кущівка на Кременчуччині група комсомольців, яка вирішила переїхати до Сибіру, вказувала у заяві, “що залишає Україну жидам”. У містечку Криве Озеро, яке було цілком знищене під час кривавих погромів періоду громадянської війни, секретар райкому називає на мітингу все єврейське населення “спекулянтським”. Інший секретар райкому (Первомайська округа) силою примушував євреїв вимовляти слово “кукурудза” перед юрбою селян на центральній площі [636]. У Сталінській окрузі комсомольці, яких не зарахували до робітфаку, говорили місцевим робітникам рудника, що їх не прийняли у зв’язку з тим, що на робітфаках існує “засилля євреїв”. У містечку Калинівці Вінницької округи голова райвиконкому здав помешкання єврейської хати-читальні під баню, а на прохання євреїв про надання помешкання для єврейської школи, запропонував навчати дітей у синагозі [637].

Ці та інші випадки часто розглядалися на засіданні комісій з розслідування фактів антисемітизму у радянських та партійних органах. В цілому подібний настрій керівної частини українського суспільства був не випадковим. В СРСР розпочиналась боротьба з троцькізмом та іншими політичними опозиційними групами і “ухилами”, зміцнювались позиції Й. Сталіна у вищому партійному керівництві країни. Для

багатьох в країні Л. Д. Троцький представляв собою образ саме єврейського і найвидатнішого більшовицького політичного діяча. “Однією із нерозкритих загадок у політичному житті Троцького була поступка влади Сталіну після смерті Леніна, – зазначає історик Іосиф Недава в своїй книзі “Троцький і євреї”, – Троцький в минулому поставав як європейський марксист, не лише за традицією, а й за мисленням. Він був громадянином усіх країн і тому не був громадянином жодної. Він символізував образ мандрівного єврея – в сучасній подобі. Спочатку кліка Сталіна свідомо не могла бути антисемітською, але незабаром антисемітські відтінки неодмінно повинні були з’явитися” [638]. Джордж Стейнер вважав, що конфлікт між Сталіним і Троцьким був зіткненням між національним технократом і єврейським марксистом, який “потрапив у пастку ідеологічної утопії” [639].

Уїнстон Черчилль, оцінюючи роль “єврейського Дантона” у внутрішньопартійній боротьбі у більшовицькій партії відзначав: “У 1922 році він користувався колосальним авторитетом серед військових, що повинні були зробити його диктатором Росії без жодних фатальних для нього перешкод. Він був євреєм. Він все ще був євреєм. Нічого не могло мати перевагу над цим” [640].

Вже у “мексиканський період”, у 1937 році, в розмові з кореспондентом однієї з єврейських газет Л. Троцький зізнався: “Делегації від усіх армійських одиниць звертались до мене відкрито і таємно; вони чекали тільки натяку. Але я не вважав, що ми повинні втягтися у криваву боротьбу за владу. І якщо це і була помилка, то історія засудить нас за неї” [641].

На противагу Л. Троцькому в очах лідерів партії Й. Сталін був не емігрантським революціонером, а своїм, російським діячем, породженням свого російського партійного середовища. Він не мав досвіду, таланту ораторського мистецтва Троцького в філософії і теорії марксизму, але приваблював до себе широкі маси більшовиків своєю “народністю”, простотою мови та лозунговими формулюваннями.

Слід відзначити, що прояви антисемітизму, що завдяки працівникам євсекцій партійних комітетів потрапляли в поле зору представників влади, майже завжди діставали гідну відсіч. У багатьох випадках на такі явища відповідно реагували й радянські правоохоронні органи. Хоч антисемітизм пустив свої корені і серед її працівників. У містечку Лугині Коростенської округи, наприклад, за даними комісії євсекції, народний суддя за ті ж самі протиправні вчинки накладала штрафи на селян по 50 копійок, а на євреїв – по 150 карбованців. У містечку Ярмолинці Проскурівської округи після того, як працівники пошти вбили єврея-партійця, призначеного туди для роботи листоношею, місцева влада і правоохоронні органи ухилялися від дій, які б сприяли виявленню вбивць [642].

Водночас з’явилася велика кількість пропагандистської літератури з цього питання. Аналіз газетних публікацій, інших видань колишнього спецховища переконливо засвідчують, що прояви антисемітизму у сільській місцевості України поширювалися дедалі більше, особливо, з середини 20-х років. У Криворізькій, Тульчинській округах мали місце масові заяви про засилля євреїв у державному і партійному апаратах, про те, що “євреї мстять християнському населенню за

допомогою радянського режиму”. Селяни Подолії на численних дискусіях, що відбувались в цей час, часто трактували політичну боротьбу на XIV з’їзді ВКП(б) як “боротьбу євреїв та росіян за владу” [643].

Важливою у даній ситуації є проблема про витоки цього явища. “Тези про традиційну ворожість українців до євреїв, – пише у своєму світовому бестселері історик Пол Джонсон, – так само, як і про суцільну більшовизацію євреїв, безумовно, не витримують критики й не прояснюють суть тогочасних подій” [644].

Підходи до проблем антисемітизму різних суспільних верств не були однаковими. Представники деяких евсекцій й парткомів, наприклад, вважали одним з проявів антисемітизму обмеження вступу до комуністичної партії за національною ознакою. На засіданні однієї з комісій евсекції було виявлено, що в Ободовському районі не приймали заяви від євреїв для вступу до КП(б)У і ЛКСМУ. Водночас до партії приймали селян, про яких усе єврейське населення знало, що вони брали активну участь у погромі містечка під час громадянської війни. У містечку Добровеличці Первомайської округи голова райвиконкому перешкоджав вступу євреїв до партії, а під час аварії з трактором, яка трапилась у селі, заявив, що “100 єврейських смертей не коштують рани однієї російської людини” [645].

Проблема причин антисемітизму обговорювалась не тільки в СРСР, але й за кордоном. Так у єврейській діаспорі у 20-ті роки широко дискутувалося питання про роль та відповідальність євреїв за той соціальний експеримент, який розпочався у 1917 році в Росії. “Так, розливається антисемітизм в Росії широким потоком, – писав з цього приводу у своєму листі емігрант Йосиф Литвинов. – Забудеться комунізм. Багато хто із запеклих комуністів стане спекулянтом. Але довго буде жити у серцях росіян ворожнеча до євреїв, котрих росіяни вважають винними в розрусі комуністичній і в спекуляції “непівській”. І нещасним євреям доведеться платити і за своїх комісарів, і за своїх спекулянтів” [646].

Двадцять років завжди пов’язувалися у громадській свідомості радянських людей із значними досягненнями. Ліквідація неписьменності серед широких верств народу, “будівництва в роки п’ятирічок”, створення більш широких можливостей для освіти та наукової діяльності молоді. Проте таке явище, як антисемітизм заважало нормальному суспільному життю як в СРСР, так і в Україні.

У квітні 1926 року в містечку Каві в “зникненні” української дівчини, що таємно від батьків зробила у лікарні аборт, звинуватили одного єврея, який немов би здійснив ритуальне вбивство. Начальник міліції відразу ж зробив у нього ретельний обшук [647].

Не реагувати на масові прояви антисемітизму партійно-радянське керівництво СРСР більше не мало змоги. Було прийнято рішення активізувати роботу у трудових колективах і за місцем проживання з метою перешкодити зростанню в СРСР антиєврейських настроїв. Так, у 1928 році були розроблені тези для доповідей на профспілкових зборах трудових колективів міста Зинов’євська (сучасний Кіровоград). У них, зокрема, говорилося: “Антисемітизм, незважаючи на свої глибокі історичні, економічні та ідеологічні причини, є однією із контрреволюційних дій.

“Хриstopродавці”, хама і просто “нахаба і боягузи” є в кожній нації, вони виділяються у середовищі кожного класу і сказати математично точно, що серед євреїв їх більше, а серед англійців менше, неможливо” [648].

Демонструючи шкідливість антисемітизму і наведячи приклади трагічних наслідків, до яких він часто призводив, керівництво окружного комітету КП(б)У та його євсекція розробляли рекомендації по його подоланню.

Перелік основних заходів щодо боротьби з цим злом включав такі пункти: “1) масове переселення євреїв на село, призов до армії, щоб інші... зжилися з євреями - рівноправними громадянами СРСР; 2) комуністам і комсомольцям ... не тільки намагатися створити товаришам-євреям атмосферу спільної праці, але і кровно, шляхом шлюбів, переплітатися; 3) видати історію єврейського народу і єврейської релігії з викриттям її антинаукової і антигромадської ідеології; 4) боротися із єврейськими анекдотами, із “заячою філософією євреїв-кустарів та пасивністю єврейських робітників. (Розроблені П. Г. Шевцовим, м. Зінов’євськ (1928 р.)” [649].

В цілому основні рекомендації ЦК ВКП(б) по боротьбі з антисемітизмом досить активно виконувалися в ході переселенської і антирелігійної політики Радянської влади. Досить ефективно проводилася боротьба у трудових колективах із побутовим антисемітизмом. Однак шляхи і методи цієї боротьби та її програма доволі часто мали самі по собі антисемітський ухил.

У середині 20-х років поширеним явищем стає антисемітизм у робітничих колективах. Так, у цей період у Житомирі робітники місцевої електростанції під час обідніх перерв вели між собою приблизно такі розмови: “Ні, так далі жити не можна, раніше, бувало, працював, коли завгодно, а тепер 2 – 3 дні попрацюєш, а місяць ходиш без роботи. От про кого думає уряд, – вказуючи в цей час на єврея, що проходив, - вони нічого не роблять, ситі і добре одягнені. От, якби війна почалася, – озброївшись лопатами і дрючками, ми б зробили чищення по-своєму”. Серед мас безробітних, які були зареєстровані на Житомирській біржі праці, спостерігалася також пряма антисемітська агітація. Один із робітників – Павло Жуків у своїх виступах говорив, що радянська влада – влада не робітників, а єврейська, агітував за необхідність організуватися і діяти відкрито, “тому що за рахунок робітників живуть комуністи і євреї” [650].

У Київській окрузі з метою проведення антисемітської кампанії серед працівників радянських бірж, 21 вересня 1926 року було проведено засідання політгуртка. На ньому відбулася дискусія, в ході якої проголошувалось: “На біржі праці немає жодного єврея, а тільки росіяни, євреї усі на роботі, а православних дурять. Чим далі, тим гірше стає”, “жиди влаштовуються по знайомству – ми тут пропадемо” [651].

Значного поширення набув антисемітизм і серед кооператорів. Так, члени Білокорівської артілі вантажників – Поливода, Пасе і Назаров 25 жовтня 1926 року в колективі говорили: “Розпочнемо війну, виріжемо усіх євреїв, а потім черга за комуністами”. Ці слова викликали ентузіазм в середовищі робітників-вантажників.

Досить поширеним у середині 20-х років був антисемітизм на селі. Так, 16 вересня 1926 року у селі Новоселиці Грищевського району Шепетівського округу священик Троцький вів серед населення агітацію проти євреїв: “Ми повинні вигнати жидів з України, тоді буде житися народу краще, тому що селянин працює, а уся влада єврейська. Ви самі бачите, що владу завоювали робітники та селяни, але керують євреї” [652].

Антисемітська пропаганда проводилася різними методами в тому числі і за допомогою листівок. В одній із листівок, виявлених у місті Ніжині в серпні 1926 року, зокрема, говорилося: “Українці, росіяни... Будьте готові та єдині до близького моменту, – моменту стати повновладними і незалежними господарями у своїй країні. Будьте готові вдарити з усією силою і ненавистю по продажних жидах і всіх жидовствующих, зіпхніть їх зі свого натрудженого, спітнілого горба і жорстоко розправтеся з ними. Тремти, іудове плем’я, тремти і знай, що година відплати близька. Вибирайте, жиди, одне: чи холодну страшну могилу у Росії, чи життя в Палестині. Селянин, готуй могутній кіл і вила. Робітник, готуй важкий молот і лом” [653].

Значного поширення у 20-ті роки набуває антисемітизм у школі і дитячих установах. Побиття і знущання над учнями були нерідкими явищами у різних навчально-освітніх закладах. З метою боротьби з цими проявами НКО УСРР розробив і направив в усі школи республіки циркулярний лист під назвою “Про боротьбу із антисемітизмом у школі”. В ньому формулювалися основні напрями діяльності вчителів у цій роботі. Серед них були, зокрема, такі: “1) руйнування настроїв, які склалися, спрямованих проти людей іншої національності взагалі, проти євреїв зокрема ; 2) розвиток почуттів та настроїв, які зможуть зробити учнів стійкими до шовіністичної пропаганди, яка йде на учнів з вулиці”. Серед основних методів, спрямованих на досягнення цих цілей, пропонувалися проведення клубних занять та читання літератури, список якої додавався. Серед книжок, які мали читати учні, були такі: “5-й рік навчання – М. Конопницька, “Мендель Гданський”, 6-й рік навчання – Шолом-Алейхем, “Хлопчик Мотл”, 7-й рік – В. Короленко, “Будинок № 13”, 8-й рік – М. Горький, “Каїн і Авель”, А. Купрін, “Гамбрінус”, 9-й рік – С. Юркевич, “Євреї” тощо” [654].

У Київській окрузі в містечку Брусиліві на будинку РВК було наклеєно прокламацію такого змісту: “Виїжджайте жиди з Росії, тому що погано вам буде, іде Польща з Францією, буде вас бити, будуть бити, та ще калічити, та на поле вивозити, стріляти будуть тоді, треба вас з Росії гнати, війна іде”. У містечку Березовському Одеської округи 13 липня 1926 року відбулася бійка між групою хуліганів і торговцями -євреями. Міліція виявила себе тільки в тому, що просила групу хуліганів не буйствувати, розійтися по своїх домівках [655].

У поштовій скриньці Нечаївської сільради Компаневського району Зинов’ївської округи у жовтні 1926 року було знайдено звернення до єврейського населення, автори якого запропонували євреям негайно залишити село, і у разі невиконання цієї пропозиції їм був обіцяний суцільний погром [656].

У містечку Миколаєві Проскурівської округи після агітації антисемітських лідерів Сосюка, М. Якубовського, Лошука і Єжеського 25 травня 1926 року у трьох синагогах були розірвані єврейські релігійні книги. А у ніч з 1 на 2 червня одна з синагог була підпалена. Досить популярними у цей період були заяви такого роду: “Тактика радянської влади була правильною лише під час життя т. Леніна, а після його смерті жиди усе прибрали до своїх рук і крутять нашим братом, як хочуть” [657].

Ставлення В. І. Леніна до цієї складної проблеми досліджувалось у низці публікацій, що вийшли в цей час. Так, в одному з квітневих номерів 1929 року газети “Наш Союз”, яка виходила у Франції, була опублікована стаття В. Бонч-Бруевича “Ставлення Володимира Ілліча Леніна до антисемітизму”. Зазначивши, що Ленін – великий ініціатор зовсім іншого підходу до національного питання, автор статті звинуватив білий рух у масовому переслідуванні євреїв і протиставив цьому ганебному явищу обнародований у липні 1918 року декрет Радянської влади про боротьбу з антисемітизмом. Текст документу наводився повністю, позиція ж Леніна розкривалася як така, що відповідала рівноправності єврея-трудівника з трудящими інших націй [658].

Антисемітизм одним з невід’ємних чинників життя єврейської громади України в період 1920-х років. Його рівень був досить високим у порівнянні із наступними періодами, зокрема, наприклад, кінцем ХІХ – початком ХХ століття. Підвищений рівень антиєврейських настроїв в українському суспільстві був викликаний емансипацією євреїв, котрі залишили “смугу осілості” і отримали право на участь у державному управлінні, політичному, культурному, науковому житті в країні Рад. Непропорційна кількість євреїв у вузівських аудиторіях, на виробництві, серед політичного та державного керівництва не могла не викликати негативного ставлення з боку представників інших національностей в УРСР.

Але політика влади у національному питанні не дозволяла антисемітським настроям широко впливати на стан суспільства, деякі їх прояви жорстоко каралися, в тому числі за законами “революційного часу”. Цілий ряд заходів, спрямований проти антисемітизму дозволив подолати частину цих настроїв, або перевести їх у побутову сферу. Разом з тим, влада протягом 1920-х років вела політику замовчування характеру та проявів антисемітизму на місцях. Крім того, не розголошувалися масштаби погромів 1918 – 1921 років в Україні, їх катастрофічні наслідки для єврейської громади країни тощо. Влада також не афішувала й свої репресії щодо представників релігійної громади, арешти, репресії щодо окремих свідомих преставників єврейства України. Це все в подальшому призвело до появи в СРСР такого поняття, котре сучасні дослідники єврейської історії та культури в Україні характеризують як “доктрина державного антисемітизму”.

Крім того, слід зауважити, що така подвійна політика влади призвела до справжнього вибуху антисемітизму в період Голокосту, що призвело до практичного винищення єврейської громади Радянської України, котра в період 1920- х років складала найбільшу по чисельності єврейську громаду у Європі.

4.4. Боротьба з іудаїзмом у Радянській Україні в роки непу: 1921– 1929 рр.

Становлення Радянської влади в Україні відбувалося в умовах боротьби з різноманітними релігійними конфесіями, які діяли на території колишньої Російської імперії. Безумовно, одне із найважливіших завдань, що мало на метівилучення релігії зі сфери ідеології, було продиктоване розвитком тоталітаризму в Радянській державі і боротьбою з іудаїзмом. Найдавніша релігія світу – вчення Авраама – мала численні інститути, велике число віруючих в єврейських містах і містечках України, що входили до колишньої смуги осілості. На відміну від більшості інших релігій, кожна з яких сповідували різні народи, іудаїзм був єдиною релігією єврейського етносу. І тому боротьба з нею була невід’ємною складовою ліквідації елементів етнічної особливості усього єврейського народу.

Одне з головних завдань, сформульованих авторами цих досліджень, полягало у протиставленні єврейської традиції новій комуністичній ідеології, гегемонія якої була на той час важливою складовою частиною реалій суспільно-політичного життя основної частини України. “Десятиріччя, які минули, бачили багато публікацій щодо радянських євреїв, – відзначав Аврахам Грінбаум, – які сконцентрувалися значною мірою на політичних, соціальних і культурних аспектах. Релігійне життя, незважаючи на це, отримало тільки опосередовану увагу. Люди, активні в релігійному лідерстві, за умов переслідування владою, в історіографії лише випадково згадувалися” [659].

На початку 20-х років в Україні, як і в цілому в СРСР, у період боротьби з наслідками голоду 1921 р. були створені при губернських виконкомах підвідділи з конфіскації майна релігійних організацій. Велику роль у проведенні такої роботи відіграв підвідділ при Київському губвиконкомі, створений одним із перших в УСРР. З його ініціативи було проведено роботу щодо збору інформації про наявність цінностей у синагогах губернії. У зв’язку з тим, що на її території у 1920 році налічувалося 72 синагоги і 483 єврейських молитовних будинки, ця робота проводилася протягом декількох років в умовах активного опору і протестів віруючих. Водночас комуністична влада на цьому етапі шукала виправдання своїм діям. У зв’язку з чим була розгорнута масова агітаційно-пропагандистська робота, що піддала нищівній критиці “застарілу релігійну свідомість”. Так, в одному зі звітів агітаційного відділу Одеського губкому КП(б)У наголошувалося: “1. Визнати діяльність єврейського робітничого клубу (Євробдім), безумовно, необхідно; 2. Про проведення найближчих заходів: прочитати на колишньому млині Вайнштейна доповідь т. Шпраха “Про клерикалізм” і подібну лекцію на колишній тютюновій фабриці Попова” [660].

Офіційно принципи стосунків Радянської держави і релігійних конфесій формулювались на прогресивній як для того часу правовій основі: “Конституція Радянської Росії визнає повну свободу віросповідання за всіма громадянами, і абсолютно неприпустимі будь-які обмеження цього права і навіть тінь насильства у питаннях релігії. На осіб, котрі посягають на свободу віри і богослужіння для громадян всіх віросповідань, потрібно накладати суворі стягнення”.

В цей період більшовицька влада починає дедалі частіше проводити такі заходи, які б допомогли їй відвернути єврейську молодь від релігії. У 1921 році з Харкова, де розміщувались усі республіканські партійні і державні установи, почали надходити вказівки стосовно організації рішучої боротьби із єврейськими релігійними школами. Їх завзято виконували на місцях. Постановою від 9 квітня 1921 року євсекції Чернігівського губвідділу Наркомосвіти УСРР передбачалося: “...ліквідувати існуючі в нашому місті ешіботи. Ні в якому разі не зберігати їх ні під яким приводом” [661]. Такі самі заходи вживались у Полтавській губернії. На Першій безпартійній конференції, яка проходила з 31 травня по 4 червня 1922 року в місті Лубни, констатувалося: “Беручи до уваги те, що хедери гальмують справу нормального виховання дітей, існування їх у майбутньому категорично забороняється” [662]. В усіх регіонах України у 1921 році в місцевих газетах починають публікуватись статті, спрямовані проти релігії. Їх назви були типовими: “Робітники проти релігії” або “Геть релігійні забобони”. В них ішлося, головним чином, про те, що релігійні діячі є зайвим елементом у житті країни і їх знищення є бажанням народу, волю якого Радянська держава і повинна виконувати. У газеті “Вісті”, що виходила у місті Бердичеві, 15 липня 1921 року зазначалося: “У наші часи кожна більш-менш свідома людина вже не може вірити ні попам, ні ксьондзам, ні рабинам, ні іншим прислужникам буржуазії... Царське буржуйське панування при злиднях трудового народу було причиною того, що трудящі вірили у забобони” [663].

На початку 1922 року почав виходити філософський та суспільно-громадський журнал “Під прапором марксизму”. Він був спеціально створений з метою пропаганди войовничого матеріалізму та атеїзму і для боротьби проти “дипломованих лакеїв попівщини”. У березні 1922 року в ньому опублікували статтю В. І. Леніна “Про значення войовничого матеріалізму”. У ній він вимагав покінчити із дилетантським підходом у роботі: “Такий журнал повинен стати... органом войовничого атеїзму. У нас є відомства чи, принаймні, державні установи, які цією роботою відають. Але проводиться ця робота надто мляво, надто незадовільно, зазнаючи, вочевидь, на собі гніту загальних умов, нашого справді російського (хоч і радянського) бюрократизму” [664].

Наскільки узгоджуються між собою декрет про відокремлення церкви від держави і проведення атеїстичної пропаганди державними органами Леніна, вочевидь, не цікавило. Цю статтю він писав 14 – 15 березня, а вже 19 березня з’явився досить жорстокий “Лист В. М. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б)”. У ньому Ленін вимагав провчити духовенство так, “щоб на кілька десятків років ні про який опір воно не сміло й думати”. Він зокрема писав: “Один розумний письменник із державних питань справедливо сказав, що коли необхідно для здійснення певної політичної мети піти на ряд жорстокостей, то слід здійснювати їх найенергійніше і в найкоротший термін, бо тривалого застосування жорстокостей народні маси не витримають. Це міркування... ще підкріплюються тим, що за міжнародним становищем Росії для нас, вірогідно, після Генуї виявиться або може виявитися, що жорстокі заходи проти реакційного духовенства будуть політично нераціональні, можливо, занадто небезпечні

. Нині перемога над реакційним духовенством забезпечена нам повністю” [665].

Не можна виправдати застосування жорстоких заходів, до яких закликав Ленін взагалі, а влада пішла ще далі і провадила боротьбу з усіма без винятку релігійними громадянами. Проблема переслідування іудаїзму в Радянській Україні була порушена громадськістю Заходу вперше на засіданні Конференції з проблем російських біженців, що проходила 22 – 24 серпня і 16 – 19 вересня 1921 року. Представникам європейських єврейських делегацій, які зібралися у Лондоні, була прочитана спеціальна доповідь Люсьєна Вольфа про становище віруючих євреїв у СРСР. Згідно з цією доповіддю був прийнятий спеціальний меморандум. В ньому зокрема підкреслювалось: “Єврейські громади Західної Європи і Америки були дуже стурбовані історіями, які стосуються страждань їхніх російських єдиновірців через антирелігійні закони, видані урядом Радянської Республіки” [666].

Незабаром стало зрозуміло, що саме існування іудаїзму в Росії було в небезпеці. В серпні союз польських рабинів і талмудистів разом з рабинами Вільно прийняв незвичне звернення до єврейських громад світу, щоб призначити день участі у голодуванні та молитві і тим самим виявити свою солідарність з євреями, що проживали в Радянській державі. Через кілька тижнів польський комітет Агудас Ізраель, основний орган Ортодоксального іудаїзму у Східній Європі, звернувся до Генуезької Конференції і Ліги Націй зі спеціальним меморандумом про утиски іудейської релігії в Радянській державі. Але жодних заяв Радянським урядом з приводу відмежування від інформації, яка містилася у цьому меморандумі, так і не було зроблено.

Одночасно з цими кроками, у вересні 1921 року Головний рабин Великобританії закликав єврейську громаду звернутися письмово до Радянського уряду через його представництво у Лондоні. Лист такий було відправлено у вересні Офіційному агенту Радянської Республіки у Лондоні з проханням про його передачу Уряду в Москві. Воно містило стурбованість британських євреїв із наступних питань: а) заборона релігійної діяльності в єврейських громадських і приватних школах й інших культурних установах; б) неухвалене виконання Декрета про відокремлення церкви від держави і незаконне вилучення предметів єврейського релігійного ритуалу; в) масове переслідування рабинів.

27 вересня 1921 року відповідь була отримана від помічника Офіційного Агента, який відмовився передати листа Комітету до Москви “внаслідок нахабного тону”, при цьому останній заявив, що пункти, які містилися у листі, є “неправильними і необґрунтованими” [667].

У 1922 році з’явилась ще одна таємна директива ЦК РКП(б) про необхідність та доцільність прямого втручання державних органів у вирішення релігійних питань. В ній усім радянським і партійним органам щодо сект і політики стосовно релігійних груп ставилось завдання "особливо вдумливо провадити всілякого роду заходи, які стосувалися б релігійних світоглядів широких селянських мас, – не послаблюючи, а, навпаки, посилюючи культурно-освітню роботу, релігійну пропаганду на основі постанови X з’їзду і узгоджуючи її з основною нашою економічною політикою цього

періоду". У 1922 році паризька газета "Єврейська трибуна", аналізуючи ситуацію, яка склалася в місті Юзівка, в цей час писала: "...перебувають під слідством вчителі хедерів, через те, що, незважаючи на неодноразові накази, хедери продовжують функціонувати". Суди різних регіонів виносили суворі вирoki вчителям хедерів. У Конотопі Полтавської губернії вчителів, яких звинуватили у викладанні в ешівах, присудили до двох років позбавлення волі [668].

Однією з найпоширеніших форм боротьби того часу проти викладання Тори в Україні була практика проведення "антирелігійних судів". Так, під час антирелігійної кампанії у місті Прилуки у січні 1922 року відбувся суд над хедером, про який розповідав один з його учасників: "Двічі – від 11-ої години ранку до 3-х г. дня, відбувався суд над хедером, який викликав великий інтерес, на кожне засідання продавалися квитки по три тис. карбованців. Спекулянтами вони перепродувалися по 150 тис. карбованців. Одноголосно була прийнята резолюція про ліквідацію хедерів, після чого усі з ентузіазмом співали "Інтернаціонал" [669]. У цей період набуває поширення практика організації "тематичних судів". Один із них проводився, наприклад, в Одесі: "У Судний день був влаштований в клубі імені Рози Люксембург "Суд над Судним днем", що мав великий успіх і який відвідало 300 робітників. У Євробудинку проведені "Суд над новою економічною політикою" і "Суд над хедером". Обидві кампанії пройшли без значного успіху у зв'язку зі складними об'єктивними умовами, з одного боку, та відсутністю будь-яких коштів, з іншого боку (грудень 1921 р.)" [670].

Реакція світового суспільства на події у Радянській Україні змусила Радянську державу провести низку заходів, щоб легітимізувати атеїстичну пропаганду. Постановою Ради Народних Комісарів РСФРР від 21 січня 1921 року влада обмежувала громадянські права єврейських релігійних діячів, забороняючи їм: "1) обіймати будь-які посади у відділах народної освіти, юстиції, землеробства, управління та продовольства; 2) обіймати будь-які посади, що оплачуються вище 16-го розряду за тарифною сіткою..." [671]. Відтак релігійні євреї були внесені до нижчого розряду "непрацюючих". Крім того, для них було скасовано всі привілеї щодо трудової повинності та служби в армії. Згідно з роз'ясненням № 264 від 8 квітня 1920 року не було "встановлено жодних винятків для духовенства щодо трудової повинності", а відповідно до постанови № 680 від 27 листопада 1922 року "воно підлягало на загальних підставах призову на військову службу" [672].

Такі заходи з боку Радянської держави до єврейського духовенства, звичайно, впливали на загальне самопочуття єврейської громади, і сприяли відчуженню єврейського населення від політики і діяльності більшовицької партії.

Етатизм Радянської держави в економіці в сфері виробництва швидко переростає в контроль над громадсько-суспільним й особистим життям людини. Дуже активно в цей час більшовицька влада втручається у сферу єврейської освіти та сімейного виховання. Агентство "Юдіше Пресцентраль Цюріх" (№ 211) 19 жовтня 1922 року повідомляло: "Один рабин, що прибув нещодавно до Палестини, підтверджує факт переслідування євреїв Радянською владою. Так, один 90-літній старець був

заарештований за те, що змусив молитися своїх онуків. На синагоги накладаються великі податки, півмільйона на кожну. Рабин є відповідальним за виконання цих розпоряджень” [673].

З метою поступового встановлення контролю над єврейським життям в Радянській Україні було вироблено спеціальну процедуру щодо усіх релігійних та сіоністських організацій, що складалася з двох основних етапів: закриття всіх організацій та їх перереєстрація. Газета “Комуніст” (Харків) 21 липня 1923 року писала: “1. Порядок закриття молитовних домів. У відповідь на скарги, що надходили до НКВС УСРР від групи віруючих про те, що в тому або іншому місці райвиконкоми, за власною ініціативою, без санкції на те виконкомів вищого рангу, закривають молитовні доми, було роз’яснено, що будь-яке закриття молитовних домів різноманітного віросповідання не може відбуватися без попередньої згоди губліквідкомів, які зобов’язані свою постанову про закриття направляти до республіканського Наркомату внутрішніх справ, і лише після постанови та отримання санкції з центру виконувати” [674].

Усі релігійні громади були змушені пройти реєстрацію в окрвиконкомах, сплативши відповідний місцевий і гербовий збір... Однією з перших міських релігійних єврейських громад України, що була зареєстрована Радянською владою у 1920 роки, була Харківська на чолі з Єлієй-Гіршем Мілейківським. У статуті, поданому на реєстрацію, декларувалися її основні завдання: “а) утримання духовного рабина і помічників для спостереження за релігійними обрядами; б) наймання різників та м’ясників для виготовлення та продажу кошерного м’яса, ковбаси тощо... ж) організація і утримання богословських курсів для дорослих від 18-ти років” [675].

Одним із завдань влади стало об’єднання існуючих релігійних організацій, що дозволило б встановити над ними повний контроль. Так, в столиці УСРР – Харкові було створено Раду релігійних громад, що складалася з уповноважених харківських єврейських молитовних будинків. Вони обиралися від кожного з них із розрахунку – два уповноважених від кожних 100 віруючих [676]. Але він мав лише міський характер. В цілому, однією з особливостей політики Радянської влади щодо іудаїзму було те, що на відміну від інших визнаних владою конфесій в Україні іудаїзм залишився без центрального і навіть регіонального органу координації або управління. “Кожна синагога залишалася “незалежною”, – відзначав Богдан Босюркив, – і цей факт зробив її залежнішою від посадових осіб у своєму регіоні, і на них більше впливали місцеві адміністративні заходи боротьби з релігією. Незважаючи на те, що для деяких церемоніальних і пропагандистських завдань влада запрошувала рабина Московської Центральної синагоги і вела з ним певні переговори як вищим “представником” іудаїзму в СРСР, адміністративне розпорошення єврейських релігійних громад значно послабило їх...” [677].

Складовою частиною політики влади Рад щодо єврейської релігії було поступове зменшення кількості вже існуючих синагог шляхом їх закриття. Початок цієї кампанії датується 1921 – 1922 роками, і вона проводилася під прикриттям відповіді на “звернення” трудящих стосовно закриття тих або інших будинків єврейського

релігійного культу. Форми звернень були досить типовими. Так, зокрема, в одному з них говорилось: “Ми, робітники міськмилини імені тов. Зинов’єва, заявляємо відділу національних меншин, що вже настав час закрити синагогу Бродського, котра стала останнім часом біржою спекуляції і контрреволюційно-агітаційним центром. Тому ми просимо закрити її і замість неї відкрити робітничий клуб, орган, де буде гартуватися червона спайка робітників і селян. Всього 57 підписів” [678].

Рішення щодо закриття синагог завжди приймалося на засіданнях Президії губвиконкому, що брав на себе відповідальність за його виконання. “Президія Одеського губвиконкому, – зазначалося у цьому конкретному випадку, – на своєму засіданні від 6-го листопада ухвалила вимогу єврейських робітників задовольнити і закрити Бродську синагогу” [679]. Сама процедура закриття синагог в окремих випадках мала форми озброєного нападу і насильницького вигнання віруючих з діючих храмів. Так, М. Минковський, директор хору синагоги Бродського, наголошував, що “влада відмовилася в ході реквізиції залишити навіть ті ритуальні предмети, які не становили цінності і були необхідні для роботи синагоги”. Відділ у справах національних меншин цього ж Одеського губвиконкому не раз заявляв, що не було жодних конфліктів у синагогах, хоча в ході однієї з таких реквізицій було вбито в Одесі рабина Фейнберга. “Те, що це відбувається з причини нерозсудливої поведінки самих євреїв малоймовірно, – підкреслював Люсьєн Вольф у своїй доповіді на конференції з проблем біженців, – тому що на початку процесу від таких провідних рабинів як рабин Айзенштадт з Петрограда, рабин Рабинович з Орла була отримана вказівка відступити перед насиллям згідно з єврейським законом – “життя людини – найбільша цінність, і будь-яка жертва може бути принесена, щоб врятувати її” [680].

Водночас в окрвиконкоми усіх міст України починали надходити численні заяви і листи, організовані місцевими комуністичними і комсомольськими осередками з проханням закрити синагоги, які відвідують тисячі віруючих. Деякі з цих заяв, хоч і досить рідко, але знаходили відгук в органах міської влади. Так, члени Другої Єврейської молитовні, що знаходилась за адресою: вул. Громадянська, № 11/13 у м. Харкові, писали: “Харківським окрвиконкомом було направлено на розгляд міськради документ про передачу нашої молитовні Укрмедторгу для використання під склад... У Харкові було раніше 18 молитовних домів і синагог..., залишилося лише три... Існуючи вже понад 100 років, наша молитовня є першою єврейською молитовнею у Харкові, заснованою ще кантоністами. Закриття її тому ... особливо боляче вдарить по почуттях віруючих” [681].

У доповідній записці, яка була надіслана Харківською міськрадою до республіканських органів, відзначався справедливий характер прохання віруючих: “Робітники-євреї, які ще не позбулися своїх релігійних забобонів, цілком справедливо нарікали на Радянську владу, що іудейська релігія як переслідувалася, так і переслідується зараз. Підставою для цих нарікань було те, що жодного парафіяльного православного храму ніде не чіпали. Радянська влада жодної релігії не пригноблює, жодній з релігій не надає ніяких переваг, пільг, привілеїв, винятків із загального правила” [682].

Інколи віруючим вдавалося відстояти синагоги. Відомо кілька випадків толерантного ставлення партійних і державних органів до синагоги. Наприклад, 4 листопада 1921 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову за фактом реквізиції молитовного приміщення у місті Золотоноші (нині Черкаської області). У ній містилася вимога повернути приміщення віруючим і негативна оцінка самого факту реквізиції, який на фоні збереження сакральних об'єктів інших релігій міг образити не тільки релігійні, а й національні почуття громадян.

Тут слід відзначити, що з точки зору правової основи діяльності партійних органів закриття молитовних домів тільки одного іудейського віросповідання було безумовним порушенням декрету про відділення церкви від держави.

Треба відзначити, що основною формою боротьби з релігійною свідомістю стає масова пропаганда. УСРР лихоманило від проведення антирелігійних семінарів, гуртків, лекторіїв. Видається велика кількість антирелігійних періодичних видань, розрахованих на різні верстви населення. У 1922 році тираж такої преси становив понад 14 тисяч примірників. У Москві починає видаватись газета “Атеїст”; газета “Безбожник” та часопис “Безбожник”. Для координації діяльності роботи на місцях 19 жовтня 1922 року разом із Шостим відділом ОДПУ розпочала свою діяльність “Комісія з питань відділення церкви від держави”, склад якої був затверджений Політбюро ЦК РКП(б). До складу комісії входили: керівник відділу культів при Наркомюсті та Голова комісії з питань культу при ЦВК РСФРР П. А. Красіков, член ЦКК П. Г. Смідович, співробітник газети “Правда” І.І. Скворцов, журналіст І. П. Флеровський, заступник Голови ОГПУ В. Р. Менжинський та інші.

У багатьох виробничих єврейських колективах різних регіонів УСРР в цей час активізується проведення дискусій щодо ролі нових органів керівництва єврейською громадою – євсекцій, що були створені при партійних, державних, профспілкових органах, та методів роботи з виключення релігійних установ та інших інститутів з громадського життя. Так, у протоколі зборів комуністів-євреїв євсекції Одеського губкому КП(б)У відзначалось: “Тов. Борисевич підкреслив, що зараз, коли євсекція починає працювати, відчувається великий інтерес... Тов. Волинський вважає, що будуть невеликі труднощі, бо про політпросвітницьку роботу серед одеських єврейських робітничих мас єврейською мовою нема чого казати у зв'язку з тим, що вони не розуміють єврейської, особливо літературної мови...Тов. Рабинович у своїй промові говорить, що попередній доповідач неправий щодо того, що одеська “Молдаванка” погано розуміє єврейську літературну мову, вони ще гірше розуміють російську літературну мову” [683]. Подібні дискусії відбувалися і в інших регіонах УСРР. “Зміст нашої роботи, – підкреслювалось у резолюції губнаради евідділів КПУ Полтавщини, – повинен бути спрямований на те, щоб вирвати трудящі єврейські маси з -під впливу буржуазно-клерикальних елементів, звільнити їх від сіоністської “толус”-ідеології” [684].

У 1922 році до євреїв, які брали активну участь в релігійному житті, застосовуються жорсткі адміністративні заходи. Так, у місті Конотопі Чернігівської губернії було видано такий наказ євсекції повітового виконкому, згідно якому

передбачалися такі заходи відповідно до постанов з приводу відокремлення релігії від держави та на вимогу єврейської секції губвідділу народної освіти від 2 серпня 1922 р.: 1. Негайно припинити викладання в усіх хедерах, навіть якщо батьки вже внесли плату наперед; 2. ДПУ повинно вдатися до таких енергійних заходів, щоб на практиці виконати цей наказ; 3. Особи, які не підкоряться цьому наказові, будуть заарештовані, а також, якщо вони подають грошову допомогу хедерам та іншим релігійним школам або надають їм приміщення, будуть негайно заарештовані і постануть перед судом. Таким чином, приватне викладання в хедерах, яке не мало до держави ані фінансового, ані будь-якого іншого відношення, ліквідувалося на підставі “відокремлення держави від релігії”.

Слід відзначити, що процес виконання цього наказу, як і інших подібних до нього, був досить жорстким. З джерел, які збереглися в архіві, ми дізнаємося, що: “Лазар Левін вимагав, щоб учень єшиви Михайло пішов з ним, але той не погодився. Тоді його по-звірячому побили та потягли до тюрми. Після того Михайло опинився в лікарні і там помер.”; “Десять учнів єшиви були затримані і доставлені міліціонерами до тюрми. Там, у камері, коли юнаки почали молитися, на них накинулися червоноармійці, почали бити. Лише втручання інших в’язнів допомогло їх врятувати...”; “Ошера Моргенштерна, 20 років, поставили до стінки. Йому погрожували розстрілом, якщо він не залишить вивчення Талмуда та релігійних наук...” тощо [685].

Крім того, в єшивах і синагогах проводилось вилучення коштовностей, відбувались реквізиції цінних книг. Зберігся акт конфіскації літератури в синагозі Бродського в Одесі, у якому зазначалося: “У першій шафі дві полиці займають книжки релігійного змісту (Талмуд), в інших – література: белетристика, щорічники та інші видання російською, єврейською та староеврейською мовами. У другій шафі – література російською мовою – твори Гейне, Брандеса, історія євреїв Греца, науково-історична література... Голова комісії Сокольський, члени – Красний, Бірман” [686]. Усю цю літературу було вилучено “на користь трудового народу”. Місцеві єврейські громади неодноразово порушували питання про повернення релігійної літератури, але так нічого і не отримали.

У 1924 році було впроваджено тотальний контроль над діячами релігійних організацій і їхніх рабинів. Збереглася пояснювальна записка рабина харківської синагоги Іллі-Гірша Ур’євича Мілейківського, у якій він виправдовував свій “несанкціонований” виїзд з міста: “У культвідділ окрвиконкому... Цим заявляю, що київськими рабинами я був запрошений приїхати до Києва для вирішення спірного питання з приводу проведення релігійного обряду “халіци”. Для цього 16 січня ц. р. я виїхав із Харкова..., а 19-го ввечері я вже повернувся у Харків. З обліку я не знявся з тієї причини, що не знав про існування такого порядку. Тепер же зобов’язуюся перед кожною поїздкою... робити необхідну про неї заяву” [687].

В іншій заяві до харківського окрвиконкому євреї просили дозволу святкувати Рош-а-Шана. “На подану мною заяву про дозвіл мені молитися протягом чотирьох днів, – писав Мордхо Давидович Баренбург до адміністративного відділу окрвиконкому, – я одержав від Вас відмову. ...Ми, 15 чоловік, усі люди літні, інваліди, далеко ходити до

синагоги через наше здоров'я не можемо, а за законами єврейської релігії у ці дні їздити заборонено” [688].

Контролю підлягали всі дії релігійних громад та окремих громадян, направлені на виконання заповідей іудаїзму. В органах влади і ОДПУ створювалися спеціальні комісії, відповідальні за контроль над певними синагогами, громадськими єврейськими організаціями. Їхня діяльність, а також антиєврейська пропаганда призводили найчастіше до вибухів антисемітизму, який набув подальшого поширення у 20-ті роки, особливо серед міського населення України. В цілому розвиток антирелігійної кампанії в УСРР серед єврейського населення у першій половині 20-х років був спрямований на досягнення трьох основних цілей: створення контролю над діяльністю релігійних громад, вилучення цінностей, а також з метою примусити емігрувати найактивніших релігійних діячів.

Водночас у першій половині 20-х років відбувався досить активний опір, який чинили віруючі під час руйнації усіх інститутів релігійної громади.

У 1924 році, за даними НКВС УСРР, було зареєстровано 1 026 іудейських громад, які об'єднували 138 583 віруючих. Звичайно, ці дані дають досить приблизне уявлення про релігійність єврейського населення. Викликає сумнів і сама можливість перелічити релігійних людей “по головах”, найімовірніше, що до офіційних паперів потрапили лише засновники релігійних товариств. Відтак дослідження, здійснені етнографами у межах колишньої смуги осілості (у 1923 р.), дали такі результати: 28,4 відсотка опитаних євреїв вважали себе релігійними, 18,6 – напіврелігійними і 52,7 відсотка – нерелігійними. Цікаво, що водночас тільки для 8,7 відсотка днем відпочинку була неділя, для решти – субота.

Слід зазначити, що протягом перших років Радянської влади, коли ще тільки складалася система пропаганди, більшовицька партія залучала до активної антирелігійної роботи в першу чергу місцеві державні органи. В УСРР вони вели широкомасштабну боротьбу не тільки з релігійними конфесіями, про що йшлося вище, а й одночасно насаджували антирелігійні ідеї. Так, голова ВУЦВК Г. І. Петровський, очолюючи агітаційний бронепоезд ім. Леніна у 1920 – 1921 рр., разом з працівниками всіх республіканських органів об'їздив майже всю республіку і провів у містах і селах 250 мітингів і 503 засідання. Матеріали місцевих радянських органів про діяльність агітпоезда ВУЦВК свідчать, що майже на кожному з 187 кіносеансів демонстрували антирелігійні фільми. їх переглянули близько 125 тисяч осіб. “Із існуванням такої форми антирелігійної пропаганди можна було б погодитися, якби її проводив ЦК партії на свої кошти, а не найвищий керівник державного органу, котрий мав би забезпечувати контроль за дотриманням декрету “Про свободу совісті”, – справедливо зауважує історик релігійного життя в Україні В. О. Пашенко [689].

Створена при ЦК РКП(б) антирелігійна комісія та відповідна комісія при ЦК КП(б)У і губернських комітетах партії, до компетенції яких належало проведення антирелігійної пропаганди, практично одразу почали давати завдання державним органам, у першу чергу правоохоронним, посилити боротьбу із молитовними будинками та синагогами. Перегини з боку місцевих партійних органів у боротьбі не

стільки з релігією, скільки з релігійними організаціями, зумовили певним чином прийняття XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 року резолюції “Про постановку антирелігійної агітації та пропаганди”. У ній зазначалося, що доки революційний процес не перебудував економіку мільйонів селянських господарств, які продовжують існувати в умовах тяжкої залежності від природи, а в містах приватнокапіталістичні виробничі відносини ще зберігаються і навіть розвиваються в умовах непу, доки школа і політико-освітня робота ще не в силах повністю обслуговувати місто і село, доти релігійні забобони матимуть підґрунтя.

У червні 1923 року пленум ЦК КП(б)У прийняв “Тези з антирелігійної пропаганди”. У них підкреслювалось, що чимало місцевих парторганізацій переоцінили свої сили, що призвело до не досить обережного і не завжди підготовленого наступу на релігію і церкву. Там же формулювалися три основні напрями антирелігійної роботи: 1) антирелігійні дії і вирішення внутрішньоконфесійних питань; 2) широка природничо-наукова освітня робота; 3) антирелігійна пропаганда, спрямована на викриття релігійних забобонів, обрядів, культу тощо.

У Циркулярному листі ЦК РКП(б) за підписом Й. Сталіна, направленому до усіх губкомів партії 16 серпня 1923 року, вказувалося на серйозні порушення, яких припустилися деякі партійні організації в антирелігійній пропаганді. Ці порушення свідчать про те, зазначалось у цьому листі, “як необережно, несерйозно, легковажно ставляться деякі місцеві організації партії та місцеві органи влади до такої важливої справи, як питання про свободу релігійних переконань. Ці організації і органи влади, вочевидь, не розуміють, що своїми грубими, нетактовними діями проти віруючих, котрі становлять величезну більшість населення, вони непоправно шкодять Радянській владі, загрожують зірвати досягнення партії у справі розпаду церкви та ризикують зіграти на руку контрреволюції”.

Одним із найважливіших завдань Радянської влади в Україні було об'єднання усіх існуючих релігійних організацій у декілька більш значних, що дало б можливість встановити повний контроль над ними відносно невеликими силами. Так, у столиці УСРР – Харкові було створено Раду релігійних єврейських громад, яка включала всіх уповноважених харківських єврейських молитовних будинків. Вони обиралися у всіх молитовних будинках з розрахунку – двоє уповноважених від кожних 100 віруючих. До основних завдань цієї організації належав нагляд за фінансовою та політичною діяльністю релігійних громад. Крім того, усі іудейські громади мали звітувати про заходи, які проходили протягом року та доповідати про зміни у своєму керівництві.

Міська Рада релігійних єврейських громад Харкова стала однією з перших громадських організацій нового типу, яка проводила політику співробітництва із Радянською владою, відносини з якою вплинули згодом на подальше формування політики щодо єврейських релігійних громад в інших регіонах України. В основу керівництва єврейським релігійним життям були закладені принципи “колективної відповідальності” всіх єврейських міських громад за діяльність кожної з них, та принцип втручання у будь-які релігійні події, що відбувалися в громаді.

Наприкінці 20-х років, як відомо, ставлення до релігії вищого партійно-державного керівництва СРСР і відповідно УСРР стає жорсткішим. Одночасно з православними церквами, католицькими костельами закриваються й синагоги. Це проводилось у відповідності з псевдотеорією “загострення класової боротьби у міру побудови соціалізму”, яку висунув у кінці 20-х років Й. Сталін. Ось лише одна оцінка із сотень їй подібних, що належать до періоду “великого перелому”: “Єврейська зарубіжна буржуазія, – писав у 1931 році журнал “Воинствующий атеист”, – намагається насадити в СРСР єшиботи, сенс організації яких для них полягає у тому, що ці рабинські училища готують фанатично відданих завданням буржуазії агентів, проповідників націоналістичних тенденцій, що розладнують всілякими засобами соціалістичне будівництво” [690].

Осередкам іудаїзму в СРСР, у тому числі в Україні, завдається нищівних ударів, а протягом другої половини 30-х років розгрому піддається й світська єврейська культура. Були ліквідовані, зокрема в УСРР, і національні єврейські райони. Про наміри знищення пам’яток матеріальної й духовної культури засвідчують численні факти, хоча, на нашу думку, достатньо було б і цього: працівники Артемівського архівного управління просили дозволу на передачу кількох сувоїв Тори, які написані на пергаменті, місцевим піонерським організаціям для виготовлення барабанів. Врешті-решт, враховуючи вияви широкого незадоволення простих віруючих, ЦК РКП(б) звернувся до місцевих партійних органів з вимогою припинити насильницьке закриття храмів, молитовних будинків. Незважаючи на ці постанови, широка агітація проти релігії не припинялася у кожному місті, містечку чи селі. “Із самого початку існування радянської політичної системи, – зазначав американський дослідник Богдан Босюрків, – її релігійна політика була сформована шляхом взаємодії ідеологічних і прагматичних чинників. Серед них були чинники внутрішньої безпеки,..зовнішньої політики і пропаганди. Ані ідеологія партії, ані радянські конституційні принципи “свободи совісти” і “відділення церкви від держави” не могли, таким чином, відповідно пояснити її ламаний напрям” [691].

Типовим свідченням цьому був план роботи агітпрому Полтавського губкому партії на липень-вересень 1924 року: “1. Скласти огляд релігійного стану губернії за матеріалами ДПУ, ліквідкому, губкому; 2. Завершити обладнання кімнати “Безбожника” у Пролетарському районі та розпочати обладнання подібних кімнат в інших музеях; 3. Організувати “куточки безбожників” в усіх клубах і сільських будинках культури; 4. У будинках відпочинку організувати екскурсії “природничо-наукового характеру...” Подібні заходи мали вплинути на світогляд трудящих “мирними” методами, хоч відділи пропаганди завжди працювали у взаємодії з “силовими органами” і часто обмінювалися інформацією і координували свої дії під керівництвом бюро партійних комітетів. Аналізуючи більшовицьку політику у цьому напрямі, Богдан Босюрків, зокрема, відзначав: “У той час як атеїзм... був постійним чинником мотивації, який лежав в основі більшовицького впливу на релігійне життя, фактичне створення політики у цьому питанні мало б спрямовуватися на компроміс між бажаним і можливим. Переплетення релігії з національністю і культурою, а також

комплекс таких факторів, як міжнародні відносини та суспільна думка за кордоном, мали тенденцію обмежувати вплив ідеології на політику Кремля. Протягом ери Сталіна, поступовий сплав елементів ленінізму, марксизму і російського націоналізму, відомий як “радянський патріотизм”, посилив прагматичну тенденцію в офіційній релігійній політиці” [692].

Друга половина 20-х років починається для єврейської релігії ще активнішим закриттям синагог та молитовних будинків. У 1926 році в Києві була закрита та передана клубу єврейських робітників хоральна синагога. Наступного року закривають синагогу “Бойкер” на Васильківській вулиці, № 22, інші молитовні будинки, починається боротьба за заборону збирання “міньянів” [693]. Паралельно починаються гоніння на провідних релігійних діячів іудаїзму в Україні. Так, у 1927 році був заарештований Любавицький ребе Йосиф-Іцхак Шнеерсон, який запропонував досить цікаву програму розвитку кустарного виробництва в Україні, що дозволило б віруючим працювати вдома і виконувати усі заповіді Тори. Любавицький ребе закликав “Джойнт” та інші зарубіжні єврейські організації активніше виділяти кошти на підтримку справи навчання євреїв ремеслу і закупівлі необхідного обладнання. Така програма, якби вона була втілена, дала б змогу пригальмувати процес руйнації єврейських общинних структур, який інтенсивно ширився наприкінці 20-х років. “Там, де більшість євреїв була організована в артіль, – наголошував Рональд Рубін, – вони стали крихітною одиницею єврейської громади. Вони продовжували використовувати свою мову. Якби було декілька артілей в одному районі, вони могли організувати свій власний культурний центр зі своєю школою. Євреї, таким чином, стали б єврейською пролетарською общиною, яка могла б мати свою автономію” [694].

Руйнація інститутів релігійної громади викликала зміни у житті всього єврейського населення України. Ці зміни торкнулися перш за все міграційних процесів, які позначилися на подальшому позиціонуванні євреїв у соціумі республіки, загальному стані міжнаціональних відносин. Аналізуючи антисемітські настрої в Україні, Ю. Ларін писав, що “найбільшого поширення у цей період вони набули серед службовців, інтелігенції і залишків буржуазії. Неврожай 1926 року викликав появу нових антисемітських виступів на півдні та в інших регіонах України” [695].

Таким чином, єврейська громада в Україні руйнувалася як державною політикою більшовиків, так і побутовими антисемітами, дії яких підтримувалися листівками, публікаціями білогвардійської еміграції. Слід відзначити, що найскладнішим у цій непростій суспільно-політичній ситуації було становище представників іудейської релігії. Російський філософ Л. Карсавін писав тоді: “Ми говоримо про єдність, цілісність, органічність та своєрідність єврейської культури, саме вона є визначальною для єврейського народу. Але, власне, єврейська культура – і в цьому найбільша її гідність і значення – наскрізь релігійна і від релігії невіддільна” [696].

Тиск влади на релігійні установи примушував віруючих євреїв по-різному “підлаштовуватися” до ситуації. Так, у деяких містечках колишньої “смуги осідлості” релігійним школам-хедерам було присвоєно ім’я В. І. Леніна і Я. М. Свердлова. В інших – “на демонстрацію на честь Червоної Армії виходили також бородаті єврейські

кустарі. Тобто їх приваблювала нова політична культура, але вони дотримувалися традиції не брити борід” [697]. В. Тан-Богораз у своїй праці “Єврейське містечко в революції” писав: “Є міста, де ...1 Травня святкують з мацою і зі всією традиційною пасхальною солодкістю. Релігія тут збереглася у своїй їстинній формі” [698]. Розвиток міського будівництва і неможливість вести повноцінне єврейське життя у містечку, поруйнованому політикою більшовицької партії, призвело до того, що протягом 20-х років відбувалося відчутне зниження питомої ваги молоді в них.

Свою частку у дискредитацію іудаїзму в єврейських містечках вносила радянська література на їдиш. Релігійна віра у деяких літературних творах уявлялася явищем, яке протистоїть здоровому глузду, медицині і гігієні. Так, в одній з “агро-п’єс” – зарисовок з життя єврейського колгоспу І. Добрушін згадує діалог між колишнім меламедом Авромом-Йосі, релігійним вчителем маленьких дітей, і Нафталі, – колишнім швейцаром, котрий виступає тут представником прогресу і нової ери. Маючи на увазі комунальну лазню, яка повина була замінити мікву, Нафталі говорить: “Тепер ми зможемо позбутися вошей і релігії!” [699].

Соціалістичний реалізм поета Ізі Харіка також був пов’язаний з антирелігійними мотивами. В своїх поетичних творах він так чи інакше пов’язує віру і будинки багатих євреїв з ... борделями, і звинувачує релігію в тому, що вона служить “ключем, щоб стати власником магазинів”.

Деякі їдишистські поети вимагали знищити усі гебраїзми і провести чистку їдиша і єврейської культури від усіх релігійних впливів. Автори літературних творів школи “хаскали” (єврейського просвітницького руху) були підняті до висот класиків літератури [700].

Водночас населення швидко залишало містечко, яке було середовищем для розвитку традиційної єврейської культури. Населення єврейських містечок швидко зменшувалося. З другої половини 20-х років і до середини 30-х років (з 1926 по 1935 рр .) воно складало понад 20 – 50 % порівняно з дореволюційним. Євреї складали у середньому 40 – 49 % всього населення містечок, хоча зустрічалися і такі, де євреї продовжували бути більшістю [701].

Багато євреїв з України виїжджали до Москви, Ленінграда та інших великих міст Радянської Росії, своєю працею сприяючи розвитку їхньої економіки. Безумовно, переїзд до великого міста давав багато нових можливостей єврейській молоді, зокрема, отримати освіту, стабільну роботу тощо. “У 20-х роках життя у Москві було більш-менш стабільним, – стверджує історик М. М. Горінов, – успішно розвивалася економіка, вирішувалися соціальні проблеми, нормалізувалося політичне становище” [702]. Населення Москви, яке нараховувало 1 млн. 700 тис. осіб у 1917 році, значно зменшилося протягом громадянської війни, а з відновленням миру знову зросло. До 1923 року в Москві вже проживало понад 1,5 млн. осіб і певною мірою зростання їх чисельності відбулося й за рахунок євреїв. У 1923 році у Москві мешкало 86 171 євреїв , або 5,7 відсотків усього населення міста; у 1926 році їх уже проживало в ній близько 131 200 осіб, або 6,5 відсотка. Через три роки чисельність мешканців Москви зростає на 500 тис. осіб, в тому числі єврейське населення збільшилося більш ніж на 45 тис. В

цілому, “20-ті роки були роками масової втечі з маленьких міст і местечок, – зазначав Соломон Шварц, – що завершилась у другій половині 20-х років. У період з 1926 по 1939 роки частка євреїв в усьому населенні Радянського Союзу складала за різними даними від 1,82 до 1,78 відсотка. В міському населенні частка євреїв відповідно складала у 1926 р. – 8,2 %, у 1939 р. – 4,7 %” [703].

Важливе значення має дослідження опору єврейського населення акціям більшовицької влади проти закриття релігійних установ, який в різних проявах мав місце в Україні. Так, віруючі євреї Кременчука у 1927 р. вирішили заявити про своє право мати синагоги і мікви. Під заявою з протестом проти закриття мікви поставили підписи 984 особи [704]. У ній, зокрема, зазначалося: “Ми вважаємо своїм обов’язком протестувати проти такої постановки питання, щоб відібрати “мікву”. “Міква” є душею і серцем усього єврейського народу, у ній закладено головний фундамент, генеральна база й основа всієї єврейської нації, тим більше, що вона єдина на весь Кременчук” [705].

Проте євсекція Кременчуцького окружкому КП(б)У не підтримала їх і вже наступного дня у місцевій газеті з’явилось таке повідомлення: “У Кременчуці розгорнулася боротьба з “міквами”. Традиційна “міква” стала розсадником зарази і релігійних забобонів” [706]. Далі наводився акт огляду мікви спеціальною санітарною комісією, що підтвердила це [707]. Газета “Червона Лубенщина” 4 лютого 1927 року повідомила своїм читачам, що 300 релігійних громад округу різних конфесій на утримання культових споруд та 510 священнослужителів щорічно витрачають 423 тисячі карбованців [708]. І тут же вказувалось, що на 457 шкіл округи з бюджету у 1926/1927 господарському році виділяється 783 тисячі карбованців. Якби кошти, витрачені селянами на релігійні потреби, підкреслювалось у публікації, використати для будівництва шкіл та утримання учнів, то на селі можна відкрити ще близько 300 навчальних шкільних закладів.

Закриття синагог, як і храмів представників інших релігій, часто ініціювали працівники міліції, місцевих партійних і державних органів. Щоб підтвердити, що цього вимагає народ, вони часто шукали ініціаторів серед молодих робітників, будівельників, колгоспників, військових та інших. У Вінниці при закритті Замостянської синагоги до справи було додано заяву зборів виборців-військовослужбовців, які запропонували відібрати єврейську синагогу у громади і передати її під культурно-освітній заклад [709].

Кількість тих, хто підписував такі заяви, у деяких випадках була досить значною. У тому ж Кременчуці перед тим, як закрити центральну Хоральну синагогу, представники ДПУ зібрали декілька тисяч підписів. Місцева газета писала з цього приводу: “За її закриття ... висловилися 10 тисяч трудящих євреїв. ЦВК УСРР дав згоду на її закриття з метою створення в її приміщенні Будинку Червоної Армії” [710]. Загалом кампанія, спрямована на поширення атеїзму, набула в другій половині 20-х років досить значних масштабів. Однак її темпи не влаштовували сталінське вище партійне керівництво СРСР.

У доповіді на XV з'їзді ВКП(б) 3 грудня 1927 року Сталін вказав на недоліки у діяльності партії, які призвели до послаблення антирелігійної боротьби. Ця заява дала можливість лівацьким елементам перейти до завершального наступу на релігію, щоб “відправити її на смітник історії”.

Основним провідником антирелігійної та антицерковної політики партії та держави стала створена у 1925 році спілка безбожників на чолі з Омеляном Ярославським. З цинічною відвертістю він писав: “Боротьба з релігійними організаціями є класова боротьба. Затушовувати цю класову боротьбу шкідливо. Потрібно у ній бачити всі спритні ходи нашого класового ворога, нашого супротивника . Необхідно розкрити перед робітничим класом справжнє обличчя тих, хто відстоює церковне будівництво” [711].

Активізувалась антирелігійна боротьба і в Україні. У резолюції ЦК КП(б)У від 30 червня 1928 року “Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду” підкреслювалось: “Релігійні організації, які на перших порах революції протистояли нам як давня монархічна антирадянська сила, останнім часом, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи, намагаються вести свою релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до Радянської влади” [712]. Як бачимо, цей партійний документ свідчить про повну зневагу до прав вільного віросповідання.

На початку 1929 року у партійно-державній верхівці сформувалася думка про необхідність вироблення спеціальної партійної постанови з релігійного питання, яка б відображала питання моменту і одночасно була б “керівним документом” для державних органів. Такий документ фактично робив зайвим прийняття загальносоюзного законодавства про релігійні культу, хоча і зберігав за республіками право на проголошення республіканських законів.

24 січня 1929 року ЦК ВКП(б) затвердив текст листа партійним комітетам усіх рівнів “Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи”. У ньому було зроблено спробу проаналізувати релігійну ситуацію у країні, накреслити завдання з боротьби проти церкви для партійних, державних, господарських та громадських організацій.

У цей час в Україні починають створюватися “осередки безбожників”, проводяться антирелігійні збори та конференції. Незважаючи на великі кошти, що виділяла держава на цю справу, число учасників осередків безбожників, які практично не мали підтримки основної маси населення України, було незначним. У Чернігівській окрузі, наприклад, на початок 1928 року налічувалось 11 осередків (336 членів) у самому Чернігові та 13 (400 членів) у населених пунктах округи. На окружній конференції наголошувалося, що атеїстичної літератури в “бібліотеках мало, вона недоцільно використовується” [713].

Подібне становище було й в інших округах. На Проскурівщині налічувалось 70 осередків безбожників (1,5 тис. членів). З них 70 відсотків становили позапартійні робітники та селяни, як правило люди політично і культурно малоосвічені. Незрозуміло, яку антирелігійну пропаганду вони могли проводити. У Харківській – столичній окрузі діяло всього 20 таких осередків [714].

Незважаючи на це, основні релігійні інститути єврейських громад у 20-ті роки були збережені, насамперед, у побуті, сімейному житті. У кожному містечку збереглася невеличка кількість людей в артілях, які не відступали від вчення Авраама і дотримувалися традицій. Вони не працювали в суботу і у єврейські свята, влаштовували нелегальні міньяни, робили обрізання своїм синам [715].

Проте антирелігійна пропаганда була надто сильною – у кожне єврейське свято державні органи влади та євсекції партійних комітетів влаштовували антирелігійні виступи. У них брали участь як євреї, так і неєвреї. Наприклад, в місцевих газетах Олександрійської округи (1929 рік) повідомлялося, що “трудящі провели напередодні єврейської Пасхи антирелігійний карнавал. На площі відбувся урочистий мітинг, на якому виступаючі запропонували відібрати дві синагоги й одну церкву під культурні установи. Під кінець карнавалу були спалені Тора і Біблія” [716].

Слід відзначити, що жорстка політика комуністичної влади щодо єврейських релігійних громад, що супроводжувалася репресивними заходами, майже не зустрічала їх опору і особливо серед єврейського населення Лівобережної України, яке дуже постраждало від червоного терору. Все це спонукало єврейських релігійних діячів до активнішої еміграції з країни, що для багатьох у 20-ті роки виявилось досить складною проблемою [717].

Збереглася скарга на одного такого діяча у ЦВК УСРР на дії Харківського столичного окрвиконкому: “Іноземний відділ харківського окрвиконкому, – писав автор, – зобов’язує мене сплатити 330 карбованців за посвідчення особи, що для мене є неможливим. До мого арешту я займався вивченням Талмуду і на життя собі заробляв або від уроків, або від навчання у синагозі. Дістати 330 карбованців я не в змозі, і мені доведеться піти на заслання і пропадати там при моїх здібностях. Дев’ять місяців мучили мене, дайте мені можливість виїхати за кордон. Прошу знизити мені оплату до 50 карбованців. 23 грудня 1927 р.” [718].

В іншому зверненні до Голови ВУЦВК Г. І. Петровського від гр. Б. К. Шеметова, якого звинуватили за статтями 111 і 113 Кримінального кодексу, зазначалося: “21 березня 1927 року я був заарештований Коростенським ДПУ за організацію хедерів і ешиботів. 2 листопада моя справа була розглянута і мене засудили до заслання. Але прокурор тов. Крайній мені сказав, що я можу замінити заслання виїздом за кордон, про що я вас і прошу” [719].

Та попри всі труднощі суспільно-політичного становища в країні, релігійне життя багатьох єврейських громад у другій половині 20-х років тривало. Діяли єврейські релігійні освітні заклади, вирішувалися інші численні релігійні питання, зокрема працювали кошерні кухні, мікви, заводи для випікання маці. Так, у Харкові перед Пасхою 1928 року практично всі місцеві євреї отримали кошерну мацу частково завдяки діяльності благодійного товариства “Моес Хітім”. Для вирішення цієї важливої проблеми були проведені збори представників усіх діючих синагог міста.

У протоколі цих зборів, що відбулися 4 лютого 1928 року в приміщенні Мордвинівської синагоги, вказувалось: “На зборах були присутніми представники таких синагог: Чеботарської, Соляниківської, 1-ї Міщанської, 2-ї Міщанської,

Кацарської, 1-ї Мордвинівської, 2-ї Мордвинівської (Японської), Цигаревської, 1-ї Москалевської, 64-ї Москалевської, Михайлівської, Мало-М'ясницької, Чернишевської та Іванівської – всього 14 синагог. Їх представляли 45 осіб. Були обрані члени Тимчасового комітету по “Моєс Хітім” з метою організації допомоги членам громади у закупівлі маці на Пасху. Далі констатувалось, що: “становище багатьох єврейських сімей Харкова останнім часом значно погіршилося, так що треба очікувати, що до “Моєс-Хітім” звернеться багато сімей, які в минулому році придбали мацу за власні кошти” [720].

Одним із заходів антирелігійної роботи була кампанія за безперервний робочий тиждень, за проведенням якої спостерігав особисто Омелян Ярославський. У 1929 році він, з одного боку, з гордістю говорив про перемогу демократії та свободи, а з іншого, – повідомляв читачам журналу “Антирелігійник”, що найважливішим досягненням року, яке завдасть нищівного удару по релігії та релігійних організаціях, стане перехід на безперервний робочий тиждень, оскільки це створює передумови для витіснення релігійної ідеології, яка живиться релігійними святами.

Українські безбожники не відставали від свого всесоюзного “батька” безвірників, пропагуючи серед українського населення переваги безперервного робочого тижня. Наголошували на тому, що він встиг завоювати підтримку широких мас на підприємствах й установах і завдяки цьому ламаються старі традиції, пов’язані з семиденним біблійним тижнем. Виконавче бюро Центральної ради Співки безбожників постійно направляло директиви про те, що окружні організації безбожників продовжували проводити відповідну роботу навколо переходу на безперервний робочий тиждень [721].

Слід сказати, що представники влади намагались реально впливати не тільки на діяльність релігійних громад, а й давали свої роз’яснення населенню з проблем єврейського життя в Радянській державі. Так, наприклад, до наркома охорони здоров’я СРСР М. Семашка звернулися євреї із проханням роз’яснити таке питання: “Чи повинен лікар-партієць займатися обрізанням?” “Серед лікарів виникла дискусія..., – відповів М. Семашко. – Одні стверджували, що лікар-партієць не повинен робити цієї операції, а інші говорили, що повинен, бо тоді пацієнт може піти до знахаря і той завдасть шкоди здоров’ю. На це треба сказати: безумовно, лікар-партієць не повинен робити цієї операції. Товариші забувають, що це не проста, а релігійна операція. А у зв’язку з тим, що не тільки партієць, але й будь-який радянський громадянин повинен протидіяти релігійним забобонам, то лікарі зобов’язані всіляко агітувати проти звичаю обрізання” [722].

У цілому антирелігійна діяльність влади багато в чому досягла своєї мети. Так почастишали змішані шлюби – явище, що раніше серед євреїв в Україні майже не мало місця. Адже згідно з релігійними настановами жінку, яка виходила заміж не за єврея, вважали померлою і з цього приводу по ній відправлявся поминальний обряд.

У 1925 році вже змішані шлюби становили 4,2 відсотка усіх шлюбних союзів, які укладали в УСРР євреї-чоловіки, і 4,7 відсотка – єврейки-жінки, а вже у 1927 році відповідно 5 і 5,5 відсотка [723].

Слід відзначити, що антирелігійна політика і діяльність більшовицької влади щодо єврейської релігії у 20-ті роки мала декілька основних завдань. По-перше, це спрямованість на повне знищення основних інститутів іудаїзму. Саме рішучість дій влади щодо релігійних діячів та релігійних установ призвели до досить швидкого припинення діяльності численних синагог, що функціонували в Україні протягом століть. По-друге, – безумовна орієнтація політики з єврейського питання на виключення єврейської молоді з процесу традиційної єврейської освіти, який сформувався тут здавна і дав цілу плеяду відомих вчених, мудреців Тори. І, по-третє, – це залежність антирелігійних дій політики від позиції найвищого партійно-державного керівництва СРСР, що сприяло зміцненню ідеологічного монополізму ВКП(б).

Важливо відзначити, що всі заходи радянської влади в боротьбі проти єврейської релігії базувалися головним чином на правовій основі, яка самоутворилася в ході радянського будівництва у 20-х роках. Стаття 23 у третьому розділі “Декларації прав і обов’язків трудящого й експлуатованого народу”, що увійшла до першої радянської Конституції УСРР, проголошувала: “...Для забезпечення за трудящими справжньої свободи совісті, а також, щоб не дати можливості використати релігію і церкву в інтересах збереження колишнього класового ладу, церква відокремлюється від держави, і за всіма громадянами визнається право пропаганди різних релігійних вчень, що не ставлять перед собою ніяких соціальних і політичних цілей, а також антирелігійних вчень, що за духом своїм не суперечать комуністичному світогляду”. Стаття 8 Конституції УСРР, прийнятої у 1929 році, стверджувала: “В Українській Соціалістичній Радянській Республіці церкву відокремлено від держави і школу від церкви, і свобода релігійних відправлень і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами” [724].

Як бачимо, якщо у першій Конституції існувало, хоча й обмежене, право віруючих на пропаганду віровчення, то у 1929 році ця норма була вилучена з неї. Життя релігійних конфесій, громад підпало під жорстку регламентацію державних органів. Прийнята у 1929 році постанова ЦВК УСРР “Про релігійні об’єднання” фактично забороняла релігійним громадам створювати фонди взаємодопомоги, надавати матеріальну допомогу своїм членам, організувати проведення заходів для дітей, молоді, жінок, збиратись для вивчення Біблії, іншої релігійної літератури, опанування ремесел тощо. Релігійним громадам заборонялося організувати екскурсії, облаштовувати дитячі майданчики, відкривати бібліотеки, читальні зали, санаторії, надавати медичну допомогу. Діяльність церкви фактично зводилася тільки до організації богослужіння. Зазнавало дискримінації духовенство, яке втратило виборчі права. Омелян Ярославський, відповідаючи на запитання американського кореспондента Лайонса, так прокоментував цю антиправову акцію Радянської держави: “Що ж до позбавлення виборчих прав служителів усіх релігійних культів, то згідно з Радянською Конституцією позбавляються виборчих прав особи, які живуть не на трудові доходи. Робітничий клас не може визнати корисною працею читання та співи молитов, розмахування кадилом тощо. Проте всім відомо, що матеріальне становище служителів культу ні в якому разі не є поганим, більшість служителів

культів забезпечені надміру усім необхідним для життя” [725].

В цілому боротьба з релігією, і особливо з релігійними уявленнями євреїв, суттєво вплинула на увесь стан міжнаціональних відносин в СРСР як у період 20-х років, так і в наступні роки. Тому вивчення цього історичного періоду становить важливу частину не тільки вітчизняної іудаїки, а й усієї вітчизняної історіософії [726]. Політика, спрямована на насадження атеїстичної свідомості в країні, стає однією з найважливіших причин виникнення сіоністського руху, антиурядових виступів, масової еміграції євреїв з радянської України у досліджуваний період. Все це призвело до втрати значного пласту єврейської традиційної культури, що існувала в центральній і східній частині європейського континенту.

Однією з найвпливовіших течій в іудаїзмі у 20-ті роки став єврейський релігійний рух “Хабад”. Назва цього руху, який мав деякі відмінності від ортодоксального напрямку іудаїзму, походить від слів: “Хохма” – “мудрість”, “Біна” – розуміння, та “Даат” – знання. “Хабад” сформувався на підставі релігійних праць та діяльності “цадиків” – релігійних діячів, які проповідували ідеї іудаїзму в народі та закликали до іраціонального сприйняття світу.

Важливим етапом у розвитку іудаїзму стає призначення після смерті 21 березня 1920 року ребе Шолом Дов-Бера новим лідером руху “Хабад” його сина Йосефа-Іцхака Шнеєрсона [727].

У 20-ті роки, про що ми вже писали, посилюється тиск з боку влади на основні традиційні інститути іудаїзму. На початку 20-х років минулого століття в основному сформувалася політика Радянської влади щодо єврейського питання в Україні та руху “Хабад”, незважаючи на те, що сама влада цього не визнавала. “Більшовицька партія, – стверджував визначний більшовик С. Діманштейн у 1920 році у відповідь на звинувачення у переслідуванні євреїв, – ніколи не проводила особливої роботи серед євреїв... І я сам ніколи не займався громадською роботою серед євреїв” [728].

Таким чином, з однієї сторони, більшовики демонстрували байдужість до єврейських питань, з іншої, – проводили жорстоку політику, спрямовану на придушення єврейської релігійної думки в країні.

На початку 20-х років у відповідь на антирелігійну політику влади керівництво “Хабад” на чолі з Йосефом-Іцхаком Шнеєрсоном починає організовувати по всій Україні мережу таємних хедерів (початкові навчальні заклади) і єшив (вищі навчальні заклади). Активізується діяльність з підготовки кадрів рабинів і моєлів, – спеціалістів з обрізання. У деяких містах України активно будуються нові синагоги і мікви.

У відповідь на це Радянська влада проводить масові арешти активістів руху “Хабад” разом з його лідером. “У зв’язку з приїздом до Москви ребе Шнеєрсона, – згадував А. Л. Фукс, голова єврейської громади Москви, – мене викликали до ДПУ. Чекістів цікавило: 1) чи дійсно ребе Шнеєрсон, перебуваючи у Москві, зібрав велику суму грошей для підтримки релігійних єврейських установ? 2) чи правда, що довкола нього згуртувалися сотні молодих людей, що присвятили себе зміцненню єврейської релігії по всій країні? 3) чи справді ребе Шнеєрсон є незаперечним авторитетом для сотень тисяч віруючих?” [729].

Політичні переслідування тривали. Арешти релігійних діячів “Хабладу” призводили лише до того, що його організації вимушені були перейти на нелегальне становище.

У зв’язку з тим, що контролювати діяльність усіх релігійних громад було досить складно, влада за допомогою євсекцій партійних комітетів робить спробу встановити контроль над єврейським релігійним рухом “Хаблад”. Для цього було розроблено спеціальну програму, частиною якої було скликання на початку 20-х років у Ленінграді конференцію “толерантних рабинів та діячів релігійного руху СРСР”. Ця ідея зустріла опір з боку Йосефа-Іцхака Шнеєрсона, – Любавицького ребе, – який намагався проводити опозиційну політику щодо більшовицьких євсекцій [730].

Значення цієї конференції складно оцінити. На ній передбачалося затвердити багаторічну програму єврейського релігійного життя у радянській державі, а також визначити, які єврейські організації, відповідно до радянських законів, дозволено створювати у єврейських громадах, а які – ні [731].

Деякі рабини і громадські діячі підтримували ідею скликання конференції. Однак рух “Хаблад” рішуче виступив проти і розгорнув активну роз’яснювальну роботу серед єврейських громад в цьому напрямку. В результаті вся організаційна діяльність тих рабинів, які виступали за її скликання, була зведена нанівець.

У цей період ребе Йосеф-Іцхак стає основним організатором релігійного життя в СРСР і зокрема в Україні, Росії та Білорусії. Він координував діяльність багатьох єврейських організацій хасидського руху та займався не тільки великими проектами, але й конкретними справами допомоги віруючим. Так, у його особистому листуванні міститься прохання виділити грошову допомогу п’яти рабинським бідним донькам для їхніх весіль, на ремонт мікви та відкриття невеличкого хедеру тощо. За ініціативою ребе Йосефа-Іцхака було влаштовано зустріч кращих випускників духовної академії – ешіві “Томхей тмімім”. На зустріч прибуло 70 осіб. З їх числа погодилися поїхати в ті міста та містечка СРСР, в яких рабини або інші релігійні служителі відмовлялися від своєї діяльності під тиском влади, та замінити цих людей. Ребе писав потім про них: “Готовність руських євреїв пожертвувати собою в ті роки викликає подив... Вони зовсім не думали про себе, вони були готові до всього. Не так вони боялися арешту, як того, що заняття можуть припинитися” [732].

Ребе Йосеф-Іцхак створив систему єдиної координації та виділення коштів на діяльність релігійних організацій, яка допомогла виживати в умовах економічної скрути в країні. У одному з листів він писав: “З матеріалів, які накопичилися в мене, слід відзначити кому буде виділена грошова допомога: 25 рабинів отримають по 10 доларів (раз на три місяці); 50 рабинів отримають 8 доларів (раз на три місяці); 50 рабинів отримають по 5 доларів (раз на три місяця); 200 меламедів отримають по 10 доларів на місяць; 100 меламедів отримають по 20 доларів на місяць; 15 меламедів отримають 40 доларів на місяць”. Таким чином, ми бачимо, що було створено розгалужену мережу, якою керував лідер релігійного руху “Хаблад” і яка слугувала для підтримки дитячої та підліткової освіти в умовах потужної атеїстичної пропаганди [733].

На початку 20-х років єврейські релігійні громади СРСР отримують активну підтримку від католицької світової громадськості. Однією з найголовніших міжнародно-політичних подій стає заява папи католицької церкви про необхідність створення умов для вільного віросповідання в СРСР. У цьому документі керівництво католицької церкви зверталось до всієї світової громадськості із закликом зосередити увагу на становищі єврейських релігійних громад у Радянському Союзі.

Засуджуючи антирелігійні дії Радянської влади, Ватикан закликав активізувати організацію допомоги єврейським релігійним громадам в СРСР і бойкотувати радянські товари. Таким чином, був оголошений “хрестовий похід” проти войовничого радянського атеїзму.

У відповідь на це євсекції партійних комітетів вживають негайних контрзаходів. Крім офіційних спростувань, було оприлюднено заяву 32-х білоруських рабинів. У ній йшлося про те, що відозва папи не відповідає дійсності: у СРСР, нібито, немає ніякої дискримінації віруючих і служителів культу єврейських релігійних громад.

Аналогічної заяви зажадали і від українських рабинів. З цією метою в Харкові був скликаний з'їзд рабинів. Знаючи, яким впливом користується лідер руху “Хабад” ребе Йосеф-Іцхак Шнеєрсон, Голова НКВС Дніпропетровська запросив його до себе для бесіди і пояснив, яку користь принесе Радянській владі підписана заява. При цьому він простягнув ребе безплатний квиток до Харкова у першому класі швидкого потягу. Однак Йосеф-Іцхак не прийняв його. Він подякував і сказав, що поки що може поїхати до Харкова за власний рахунок [734].

На з'їзді були присутні агенти НКВС, але це не засмутило ребе Йосефа-Іцхака. У своєму виступі він сказав, що не вважає за можливе підписання заяви, яка не відповідає дійсності і може ввести в оману світову громадськість. Сміливий і відкритий виступ підбадьорив усіх, з'їзд затягнувся на кілька днів, і прийняття заяви відклали.

Нарком освіти УСРР М. О. Скрипник викликав ребе й звинуватив його у “ворожих діях” проти Радянської влади. Однак ребе не дав себе залякати, не змінив своєї позиції, і його непохитність вплинула на інших делегатів. Зрештою, з'їзд закrywся взагалі без прийняття документів і рішень.

Пізніше, у 1927 році, Любавицький ребе Йосеф-Іцхак Шнеєрсон виступив за подальший розвиток кустарного виробництва в УСРР, що давав би можливість віруючим, які працювали вдома, виконувати всі заповіді Тори. Він закликав “Джойнт” та інші зарубіжні єврейські організації профінансувати навчання євреїв ремеслу, на закупівлю необхідного устаткування тощо.

У тому ж 1927 році Йосефа-Іцхака Шнеєрсона заарештували і засудили до вищої міри покарання, яку потім замінили на заслання. Пізніше ребе був помилуваний і дістав за клопотанням Катерини Павлівни Пешкової дозвіл емігрувати за кордон [735].

Незважаючи на арешт ребе, численні діячі релігійного руху “Хабад” продовжували працювати у різних єврейських релігійних установах в Україні. Це сприяло не тільки збереженню єврейської релігії, але й пожвавленню усього єврейського життя в республіці. І наша думка про вплив релігії на культуру і життя євреїв переконливо підтверджується всім світовим досвідом цього періоду.

Однією з основних ознак дискримінації іудаїзму у 1920 роках в УСРР була заборона створення нових релігійних об'єднань, синагог, релігійних асоціацій тощо. Єдиним зібранням релігійних служителів (рабинів), на якому велись розмови про створення необхідних передумов для подальшої координації дій та розвитку релігійного життя в республіці, була конференція, скликана у Коростені у 1922 р. Офіційно в ній мали брати участь рабини лише Волинської губернії. Але у зв'язку з тим, що до її роботи було залучено представників усіх губерній УСРР, БССР і РСФРР її можна вважати всеукраїнською і навіть всесоюзною. На конференції були присутні також світські діячі, наприклад, видавець журналу “Ха-Меліц” Леон Рабінович, який репрезентував єврейську громаду Ленінграда [736].

Відкрилася конференція 26 жовтня 1926 року і мала тривати три дні. Місцева синагога, де проходила конференція, була переповнена. Усі релігійні євреї окружного центру цікавились розвитком дискусій та перебігом подій.

За повідомленням одного з учасників конференції, до її оргкомітету разом з місцевими євреями увійшли ребе Шмарьяху Шіндерман, ребе Шмуель Кіпніс і ребе Яків Левицький. Йосефа-Іцхака Шнеерсона, який не брав участі у конференції, обрали почесним головою. А секретарем конференції – рабина з Новозибкова Шломо-Йосефа Зевіна (1890 – 1928), (одна з найвагоміших постатей серед єврейських діячів). У 1928 році він став видавцем єдиного в СРСР єврейського релігійного журналу.

Любавицький ребе Йосеф-Іцхак Шнеерсон, обраний почесним головою, відгукнувся телеграмою. Конференцію відкрив р. Левицький, який, між іншим, подякував республіканській і місцевій владі за дозвіл провести конференцію.

Основним доповідачем був рабин Зевін. У своїй доповіді він відкрито закликав радянське єврейство до збереження іудейських традицій і активної протидії зростаючому атеїзму в СРСР і УСРР. Інший доповідач рабин Леві Гросман наголосив на тому, що в країні існує недостатня кількість мікв й висловив надію на позитивне ставлення держави до прагнення громад відродити діяльність тих, що були закриті, або створити нові. На останньому засіданні конференції обрали виконавчий орган з дев'яти рабинів. Завершилася конференція традиційним виконанням хасидських пісень.

Усе начебто було гаразд, та партійні органи і ДПУ не могли вибачити рабинам їхньої сміливості. За свідченням ребе Шіндермана, деякі учасники конференції роз'їжджались поспіхом і з тривогою на душі, бо передбачали, що можуть бути заарештовані. І справді, деяких рабинів місцева міліція викликала на допити, а ребе Кіпніса на декілька тижнів ув'язнили [737].

Незважаючи на боротьбу з іудаїзмом, що з кожним роком дедалі посилювалась, релігійний рух “Хабад” продовжував діяти в Україні, особливо у таких округах як Вінницька, Коростенська, Одеська та інших.

Діяльність “Хабада” в Україні мала значення для усієї світової єврейської спільноти. У 20-ті роки єврейські релігійні лідери “Хабаду” проводили роботу з розвитку єврейської самосвідомості, відновленню в багатьох громадах традицій ірраціонального пізнання світогляду з позицій іудаїзму та розвитку інститутів єврейської освіти.

В цілому, боротьба з іудаїзмом, розгорнута владою в період 1920-х років в Україні складає одну із найбільш трагічних сторінок єврейської історії останніх віків. Заборони на вживання єврейської мови – іврити, боротьба із релігійними освітніми установами, заборона на виконання таких релігійних обрядів як обрізання, бар-міцва, хупа тощо, заборона на виготовлення та продаж кошерних продуктів, ставлять радянську владу до низки найбільш жорстоких по відношенню до єврейської спільноти режимів у світової історії. Ретельно розроблена програма боротьби з релігійним світоглядом, пропагандистські заходи та позбавлення громадських прав представників єврейського духовництва призвели до корінних змін у структурі єврейської громади України, еміграції багатьох релігійних лідерів та членів релігійних громад, асиміляції українського єврейства.

Слід зазначити, що разом з тим в означений період існував досить стійкий спротив єврейського населення против дій влади. Виконання релігійних обрядів проводилося нелегально, таким же чином в умовах закриття синагог та молитовних будинків, громадяни збирались на “мін’яни” – зібрання по 10 чоловік для проведення щоденних молитв. Особливо важко владі було боротися із виконанням релігійних заповідей єврейськими жінками – в побутовому житті вони продовжували виконувати релігійні постанови щодо кошерної їжі, відділення хали, запалення свічок на Шабат тощо.

Велику роль у боротьбі із іудаїзмом в період 1920-х років відігравали єврейські секції КП (б)У, котрі ретельно слідкували за виконанням постанов влади щодо антирелігійної боротьби на “єврейські вулиці”. Активисти єврейської секції були виховані у єврейському дусі, добре розумілися на єврейських релігійних обрядах та звичаях, добре розбиралися, яка література на єврейській мові є релігійною та “клерикальною”, а яка є дозволеною та “корисною для справи побудови комунізму”.

В цілому, практично усі плани влади щодо боротьби з іудаїзмом були втілені у життя, іудейські громади були позбавлені можливості вести фінансову діяльність, в них були вилучені синагоги, релігійні цінності. Влада діяла жорстко та не зважала на реакцію світової спільноти, та, зокрема урядів Британії, США, Ватикану, котрі робили спеціальні заяви щодо порушень прав на свободу совісті на переслідування у СРСР релігійних діячів.

Але все-ж таки лідери іудейської громади й зокрема руху “Хабад-Любавич” зуміли консолідувати частину громади для проведення релігійної діяльності в Радянській Україні, та сприяли еміграції членів громади до Палестини, що зіграло в цілому позитивну роль для формування там єврейського “ішуву” – передвісника майбутньої самостійної єврейської держави.

4.5. Єврейські жінки в Україні у 1920-х роках.

Внесок єврейської жінки в громадське життя України становить окрему актуальну наукову проблему. Тендерна історія є важливою складовою соціальної історії періоду нової економічної політики. На жаль, радянська історіографія, практично не досліджувала цю наукову галузь. Деякі проблеми історії життя та діяльності представниць єврейського народу в Україні у 20-ті роки розглядалися в статтях М. Фрумкіної “Серед єврейських жінок” і “Про роботу серед єврейських робітниць”, що вийшли в журналі “Комуністка” – органі відділу ЦК РКП по роботі серед жінок у 1921 році. В них пропагувались актуальні ідеї атеїзму серед єврейських жінок, а також соціалістичні ідеї [738].

Починаючи з 30-х років минулого століття, не лише тема єврейського жіноцтва була закрита. Будь-яке згадування про жіночі відділи і жіночі делегатські збори та їхню діяльність були вилучені з енциклопедій і підручників історії. Після 30-х років радянська історіографія не розглядає діяльність жіночих організацій і обмежується виданням робіт, у яких констатується повне урівняння в правах чоловіків і жінок у період, коли повністю перемаже соціалізм.

Роль жінок в історії СРСР стає об’єктом наукового дослідження лише в 70-ті роки, у тому числі в Європі, коли з’явився збірник “Придбання видимості. Жінки в європейській історії” за редакцією Ренати Брайденталь і Клаудії Кунз. В одній зі статей “Любов на тракторі. Жінки в російській революції і після” була дана періодизація радянської жіночої історії, проаналізований внесок жінок в економіку, науку, підвищення їхнього освітнього рівня у країні Рад [739].

Зарубіжні дослідники Стайтс і Г. Лапідус присвятили чимало творів діяльності жінвідділів та впливові, який вони здійснювали на самосвідомість російської жінки [740].

Слід зазначити, що в цілому становлення гендерних досліджень у світовій історичній науці відбувалося у 70-х роках. Спочатку світове наукове співтовариство поставилося до виникнення “жіночої історії” (чи “історичної фемінології”) з великою часткою скепсису. Спроби посилити феміністську свідомість історичною ретроспективою, викликали критику зі сторони вчених-традиціоналістів. До кінця 70-х років гендерні дослідження поширились лише в США і лише у визначених академічних колах. Однак незабаром автори робіт з гендерної історії досить переконливо довели, що завдання “зробити видимими” усіх невідомих статисток світової історії необхідне і вкрай актуальне для науки.

До деякої міри можна вважати, що історична фемінологія “повернула” жінок історії. На Заході згадуване “повернення” позначилося появою спеціальних розділів у підручниках, а також в офіційному визнанні особливої історичної спеціалізації на факультетах.

До другої половини 80-х років дослідження жіночого фактору в історії СРСР здобувають на Заході велику популярність. Так, виходять два збірники: “Жінки в революційній Росії” за редакцією Каті Портер, “Російські жіночі дослідження” за

редакцією Тетяни Мамонової. У них розглядалися питання участі єврейок у революції та створенні жіночих організацій у 20-ті роки, особливості єврейських жіночих образів у творі О. Купріна “Пісня пісень” тощо [741]. Важливе місце в англомовній історіографії посідають також фундаментальні дослідження Венді Гольдман “Жінки, держава і революція. Радянська сімейна політика і соціальне життя, 1917 – 1936”, і Лінн Атвуд “Червоні жінки на срібному екрані. Радянські жінки і кінематограф від початку і до кінця ери комунізму”, що вийшли в 1993 році в Лондоні і Кембриджі. Перша книга присвячувалась аналізу проблеми безпритульності і дитинства, участі жінок у соціальних перетвореннях періоду непу [742]. Друга – культурній політиці Радянської влади щодо жінок і образу жінки в роботах Ейзенштейна та інших майстрів кінематографії [743]. Джерелозначний характер мала відома на Заході монографія Лінн Атвуд “Створення нової радянської жінки. Жіночі журнали як творці жіночої ідентифікації, 1922 – 1953”, що вийшла в 1999 році. У ній автор зосередила увагу на радянських журнальних виданнях, що несуть у 20-ті роки не лише інформативне, а й пропагандистське спрямування [744].

Серед сучасних робіт, присвячених історії жіночого питання в СРСР, слід назвати монографії Катарини Кац “Гендер, праця і заробітна плата в Радянському Союзі”, що вийшла у 2001 р. і Венді Гольдман “Жінки біля воріт. Гендер та індустрія в сталінській Росії”, що вийшла в 2002 р. [745].

Безумовно, становлення і розвиток жіночої історії як частини сучасної іудаїки є актуальною проблемою. Подальше наукове дослідження цих питань дасть змогу заповнити прогалину, що існує в сучасній вітчизняній історичній науці.

В ситуації, що склалася після завершення громадянської і Першої світової війни, єврейські жінки були однією з постраждалих частин суспільства. Розгул антисемітизму і масові убивства єврейського населення, яких ще не бачила світова історія, призвели на початку 20-х років єврейське населення містечок і міст до становища, яке в цілому можна охарактеризувати, як катастрофічне.

“Сотні і тисячі жінок з єврейської бідноти згвалтовані і замучені, – відзначала одна з активісток жіночого руху М. Фрумкіна в 1921 році. – Єврейський робітник озброюється. В усіх містах і містечках “смуги осілости” символізували бойові загони для самооборони. І в цих загонах чимало було робітниць, і не одна з них загинула в самообороні, чимало було поранилих і покалічених у сутичках з погромниками і городовими, у перестрілках із солдатами. Ще і тепер живі і знаходяться у лавах пролетаріату єврейські робітниці” [746]. Показовою рисою погромів періоду громадянської війни були масові згвалтування єврейських дівчат і жінок. Особливо цим відрізнялася Добровольча армія генерала А. Денікіна. Так, якщо в Житомирі й Єлисаветграді в ході погромів Григор’єва випадки згвалтування зустрічаються дуже рідко, то в містечках, погромлених добровольцями, нараховується від 50 до 100% згвалтованих від загального числа жіночого населення містечок.

Масове згвалтування мало місце скрізь, навіть у ході так званих “тихих погромів” у липні – серпні 1919 року, коли лише в одному Єкатеринославі було згвалтовано до тисячі єврейських жінок. Більше половини згвалтованих від загальної

кількості жіночого населення нараховували після погромів у містах Сміла, Гостомель (Київська губернія), Яблукове (Полтавської губернії). “У Борзні під час погрому в ніч на 10 вересня вбито 22 єврея, – відзначала київська газета “Зоря”, –...жінки згвалтовані від малих до найстарших. Євреї, що врятувались, ховаються в лісах і болотах” [747].

На міжнародній Генуезькій конференції в 1922 році дипломатичними представниками Радянського Союзу були оголошені результати діяльності загонів погромників різних політичних напрямів у Київській, Подільській, Волинській і Чернігівській губерніях. За даними уряду СРСР, усього серед населення цих губерній постраждало від погромів 500 тисяч осіб. З них 200 тисяч осіб були поховані заживо і спалені, близько 30 тисяч жінок було згвалтовано [748].

Після закінчення громадянської війни перед Радянською владою постало завдання реабілітації погромлених і потерпілих від репресій жінок. “Десятки років тому єврейська робітниця зі зняттям в руках захищала свою честь, – відзначалося в одній зі статей у часописі “Комуністка”, – ...від замахів п’яних громил, зі зброєю в руках боролася за справу пролетаріату. Цей похмурий час пройшов без повернення. Сонце Жовтня засяяло над світом, несучи радісну звістку звільнення всім пригнобленим, усім замученим, усім уярмленим, хто задихається від капіталу – і безправному єврею і безправній з найбезправніших єврейській жінці” [749].

Після завершення громадянської війни перед Радянською владою в Україні постало два важливі соціальні завдання – допомога жіночому населенню, що постраждало від єврейських погромів, налагодження державної системи, що дала б змогу врятувати єврейські родини від голоду і бідності. “Безпритульні, безпомічні жінки, з малятами на руках, позбавлені можливості потрапити на роботу, – відзначала робітниця Вортман у своїй статті в журналі “Комунарка України”, – разом із дітьми йдуть на вулицю. Безпритульних матерів багато, а справу допомоги їм зовсім не організовано. Держава не може їм допомогти” [750].

З метою допомоги жінкам без визначеного місця проживання були створені спеціальні соціальні програми. Так, наприклад, з 1921 року працює організація “Друзі дітей”, що допомагала матерям з дітьми, позбавлених державної підтримки.

Великою проблемою, що ускладнила допомогу погромленим єврейським жінкам і дітям у цей період, став голод, що почався в Україні в 1921 році. Масштабну роботу з організації допомоги євреям продуктами проводила гуманітарна місія доктора Нансена (Норвегія). Завдяки діяльності цієї організації в більшості губерній України були відкриті суспільні їдальні, у яких харчувалися понад 40 тисяч безпритульних дітей. Продукти, що використовувалися в цих їдальнях, надсилалися благодійними організаціями Іспанії [751].

Справді, смертність серед дітей у містах, де проживало багато євреїв, була дуже високою. Наприклад, в Одесі вона сягала 50,7 відсотків, у Бердянську – 66,8 відсотків від загальної кількості дітей, в інших містах відсоток був ще вищий. “Безпритульні діти блукали вулицями російських міст ще задовго до 1917, – відзначалося в збірнику “Жінки, держава і революція”, – але людські втрати і соціальні руйнування Першої світової війни, громадянська війна, і голод 1921-го збільшили їхню кількість у

геометричній прогресії. Один історик охарактеризував період з 1914-го по 1921-й як “демографічний землетрус” [752]. Шістнадцять мільйонів загинуло у світовій та громадянській війнах, голоді й епідеміях. З них два з половиною мільйона людей не повернулися з бойовищ Першої світової війни, ще мільйон загинув у громадянській війні. Чоловіки і жінки, які ніколи не бачили боїв, загинули від голоду, холоду, і хвороби. Епідемії сипного тифу, холери і скарлатини убили мільйони. Тільки сипний тиф знищив у 1918 – 1919 р. півтора мільйона осіб. Показник смертності в містах потроївся” [753].

Відзначаючи характерні риси змін в структурі єврейського населення в 20-ті роки, відомий учений І. Вейцблит, зокрема, писав: “Навряд чи можна відзначити в історії євреїв України такий бурхливий період, як останнє тридцятиліття. Саме через це змінився соціальний склад єврейської спільноти в Україні, серед тих, хто залишився, зростала питома вага жінок, дітей і непрацездатних в цілому” [754].

Справді, співвідношення кількості чоловіків і жінок серед єврейського населення значно змінилося, порівнюючи з переписом 1897 року. У 1920 роки на кожні 100 чоловік припадала така кількість жінок:

Роки перепису	Кількість жінок серед українського населення	Кількість жінок серед євреїв
1897	99	104
1920	112	21
1926	106	114

[755]

Варто навести дані розподілу кількості єврейських жінок на 100 чоловіків за віком. Так, якщо розглядати дані перепису 1920 і 1926 років, то маємо такі результати:

Вікова група	На 100 чоловіків	Приходиться жінок
10- 14 років	105	105
15-19	136	120
20-24	230	135
25-29	135	147

У такий спосіб основний “провал” припадає на вікову групу 20 – 24 роки, що пов’язано з еміграцією євреїв і з наслідками громадянської війни та голоду 1921 – 1922 років [756].

Важливим демографічним фактором була також еміграція. “Відсоток жінок та осіб непрацездатного віку серед єврейських емігрантів найбільший. Це засвідчує, що єврей-емігрант рішуче пориває з місцем народження... З цього приводу Осинський писав: “Євреї були найбільш дійсними емігрантами, що переселялися за океан на постійне місце проживання”. Так, емігранти, які вирушили до Сполучених Штатів Америки у першій третині ХХ століття, розподілилися за статевим складом таким чином:

Національність	Відсоток жінок
Євреї	43,4
Поляки	30,5
Росіяни	15,0
Литовці	29,4
Фіни	33,9

[757].

В цілому події громадянської війни, голоду і соціальних потрясінь суттєво вплинули на демографічну ситуацію в країні. Перепис 1926 року підбив підсумки руйнівної дії соціальних змін на єврейську спільноту України.

Число жінок на 1000 осіб у єврейському населенні у різних регіонах України розподілялося, відповідно до перепису 1926 року, таким чином:

Райони України	Кількість жінок на 1000 осіб
Степовий	1.158
Правобережний	1.153
Поліський	1.143
Лівобережний	1.132
Дніпропетровський	1.113
Гірничопромисловий	1.069

[758].

Після закінчення громадянської війни перед більшовицькою владою постали дві важливі соціальні проблеми – організація допомоги єврейському жіноцтву, яке постраждало від погромів, та налагодження державної системи, що дало змогу запобігти голоду і бідності серед сімей євреїв. Багато з них залишилось без своїх годувальників. “Безпритульні, безпорадні жінки, із дітьми на руках, позбавлені можливості отримати роботу, – відзначала робітниця Вортман у власній статті в часописі “Коммунарка України”, – разом з дітьми йдуть на вулицю. Безпритульних матерів багато, а справа стосовно допомоги їм зовсім не організована. Держава не в змозі їм допомогти. Вони потребують підтримки і від держави, і від суспільства. За справу мають взятися “Друзі дітей” і громадські організації. Слід поширювати і зміцнювати роботу існуючих організацій соціальної допомоги... Закликами, благодійністю, виставами потрібно поставити цю допомогу на міцну матеріальну основу. На зібрані кошти можна буде організувати трудові колективи для безпритульних матерів і дитсадки для їхніх дітей” [759].

Вже у 1921-му році було розроблено спеціальну інструкцію під назвою “Про роботу серед єврейських трудящих жінок”. В ній, зокрема, зазначалося: “Наявність в Україні великих єврейських верств ставить перед жінвідділами комуністичної партії питання про організацію і виховання в комуністичному дусі єврейських жінок і залучення їх до політичного життя та справи радянського будівництва в Україні. До цього часу над єврейською трудящою жінкою висів тягар особливих, властивих їй забобонів... Розчавити ці забобони, зацікавити її суспільними проблемами, залучити її до будівництва нового життя можливо лише вмілим підходом до неї на рідній для неї мові”. На чолі агітаційної роботи з жіноцтвом мають стати працівники партії. “Партійний працівник повинен розуміти, що партія має новий економічний курс, спрямований на підйом виробничих сил міста і села, на поліпшення життя і побуту робітників і селян, – підкреслювала завідувача жіночого віділу ЦК КП(б)У Мойрова, – і це можливо за умов миру на фронті військових подій. З метою поліпшення становища робітників необхідно збільшити виробництво і збирання хліба, заготівлю і постачання палива. Цього зробити не можна у інший спосіб, ніж стабілізувати становище селян, нарощуючи їхні виробничі сили” [760].

Перед євсекціями партійних комітетів усіх рівнів ставилось завдання щодо підготовки необхідних кадрів для проведення роз’яснювальної і пропагандистської роботи серед жінок єврейської національності. Для цього було передбачено введення у структуру губернських і повітових парткомів спеціальної посади жіночого інструктора-організатора, “який добре володіє єврейською мовою і знайомий з умовами єврейського життя, котрий працює згідно із загальною інструкцією стосовно роботи серед жінок національних меншин і перебуває у штаті жінвідділу” [761].

Підкреслюючи важливість підготовки необхідних працівників для роботи серед єврейських жінок, одна з керівників жінвідділу ЦК КП(б)У М. Фрумкіна наголошувала: “Потрібно довести до кінця велику боротьбу. Потрібно радісно й бадьоро розпочинати боротьбу за творчість, за будівництво нового життя, і

комуністична партія має залучити до цієї боротьби, до цієї творчості і єврейську робітницю, і жінку єврейського робітника. Для цього потрібно лише заговорити з нею рідною мовою, для цього потрібно наблизитись до неї, дізнатися про особливості її життя. Треба зрозуміти, що ті лічені робітниці-єврейки, які говорять російською мовою, не завжди є найбільш передовими, найбільш здібними і умілими організаторами та агітаторами серед широких верств єврейських робіниць. Потрібно зуміти вихопити з цих верств звичайних, не відірваних від них, життєво пов'язаних із ними жінок-робіниць, матерів, домогосподарок, котрі дійсно зуміли б знайти підхід до найтемнішої, найвідсталішої, найнеписьменнішої та зараженої релігійними і міщанськими забобонами єврейської робітниці. Треба влаштовувати збори єврейською мовою...Єврейська робітниця давно довела свою здатність до революційної боротьби. Необхідно зібрати всіх єврейських робіниць під прапор комуністичної партії” [762].

Серед основних функцій інструктора-організатора по роботі серед єврейських жінок були: постановка на загальних делегатських зборах питань, пов'язаних з життям єврейських жінок, керівництво виборами єврейських делегаток для роботи у державних і партійних органах, залученні єврейських делегаток до організації та роботи в таких дитячих установах, як: притулки, ясла, дитсадки тощо.

Крім того, спеціально було передбачено створення посади організатора комосередку по співпраці з єврейськими робітницями. Такі посади створювалися на виробничих підприємствах, де діяли партійні осередки КП(б)У.

Організатор комосередку повинен був надавати допомогу інструкторам-організаторам, працівникам евсекцій, інших відділів губернських та партійних комітетів по проведенню пропагандистської та культурно-просвітницької діяльності рідною мовою серед єврейських жінок, які працювали на підприємствах.

У цей період було прийнято низку постанов жінвідділа ЦК КПУ і єввідділа ЦК КПУ, розроблених Мойровою і Альтшуллером. Вони передусім стосувалися проведення спільних акцій, спрямованих на залучення єврейських жінок до пропаганди ідей більшовизму.

Активісти єврейського жіночого руху регулярно проводили наради з організаторами комосередків по роботі серед єврейських робіниць, приблизно один раз на два тижні, а також планували проведення різноманітних акцій, затверджених на колегії жінвідділів парткомів.

На жінвідділ покладалася відповідальність не лише за роботу серед жінок, які працювали на підприємствах, але й за “справу пропаганди” серед жінок робітників, червоноармійців, службовців та домогосподарок. Крім того, представники від жінок національних меншин запрошувались на збори за місцем їх проживання. На цих зборах, крім загальних проблем, які стосувалися виховання дітей, соціального забезпечення, гігієни, боротьби з проституцією, ставилися питання й культурної роботи серед жінок, в тому числі єврейських.

Одним із важливих напрямів діяльності більшовицької партії було проведення пропагандистської роботи за допомогою періодичної преси. “Питання про роботу серед єврейських жінок, як і проблеми, що виникали у процесі цієї діяльності, мають

знайти відображення у періодичних виданнях жінвідділів, – зазначалося в інструкції “Про роботу серед єврейських трудящих жінок”, – і водночас, в усіх друкованих органах, які виходять єврейською мовою. Окреме місце має бути надано “Сторінці робітниці”, в деяких випадках видаватимуться листівки, брошури тощо. Агітаційна література має виходити на мовах різних меншин, в тому числі й єврейською мовою. Секретар ЦК КПУ Лебедь. Завжінвідділом ЦК КПУ Мойрова. Завеввідділом ЦК КПУ Альтшуллер” [763]. Важливою складовою роботи жіночих організацій була допомога матерям та дітям, які залишилися без батьків після громадянської війни. Так, в одному з циркулярних листів до губернських жінвідділів зазначалося: “Усім губжінвідділам. На підставі нашого циркулярного листа від 22 грудня 1920 р. наш представник входить до Радзадіт на правах заступника голови. Цей захід Ц.О. застосував з метою ближчого ознайомлення жінвідділу зі становищем дітей в Україні. Дані, які надходили з місць, свідчили про жахливі умови перебування дітей в установах народної освіти. Цим доводимо до Вашого відома, що у харківському масштабі Губжінвідділ, за участю Наркома освіти УСРР, прийняв таку постанову:

1. Призначити завідуючим секцією дитячих будинків при Наросвіті представника Жінвідділу.

2. Призначити завідуючими тих самих секцій при всіх Райнаросвітах енергійних видатних робітниць.

3. Поставити керівниками дитячих будинків знову ж таки робітниць, надаючи їм можливість пройти місячні курси для елементарної підготовки.

4. Увійти у згоду з Комгоспом на предмет надання спеціальних пралень для прання білизни виключно для дітей. Використати спочатку для швидкого прання білизни усі “недільники” [764].

У січні 1923 року в СРСР почав виходити спеціальний жіночий часопис “Работница”. В ньому активніше ставилися проблеми становища жінок національних меншин, в тому числі єврейських жінок. Редколегію часопису постійно опікала Н.К. Крупська. На сторінках часопису часто з’являються її статті і стенограми виступів з найважливіших політичних питань, що стосувались ролі жінок, необхідності роботи з ними тощо.

Так, у серпні 1923 року в журналі “Работница” було надруковано статтю Н.К. Крупської “Юні піонери”. Розповідаючи робітницям про розвиток в нашій країні дитячого руху, який підтримувався комуністичною партією і Радянською державою, Надія Костянтинівна говорила про те, що цей рух має бути якомога тісніше пов’язаний із робітничими організаціями й особливо жіночими. “Що можуть зробити робітниці для підростаючого покоління?”, – ставила питання Н.К.Крупська, і формулювала наступну програму дій жіночого активу:

“1. Провести широку агітацію серед робітниць, роз’яснюючи, хто такі “юні піонери”, що дасть змогу їхнім дітям взяти участь в організації: спілкуванні з товаришами, отриманні загальних радісних емоцій та знання боротьби робітничого класу. Дівчатка повинні разом із юнаками, хлопчиками брати участь у піонерській організації, і це дуже важливо для їх подальшого розвитку й виховання.

2. Робітниці багато пережили, вони повинні розповідати піонерам, як раніше, за царя, тяжко жилося робітникам та їхнім родинам, як тяжко було робітнику пробитися до знань; треба розповідати про війну, свою участь у революції, про боротьбу із білими тощо.

3. Робітниці можуть допомогти дітям, навчити їх працювати, щоб в них були умілі руки” [765].

Одне з пропагандистських завдань, які повинна була вирішити партія більшовиків – було доведення того, що політика Рад є єдиною правильною у тій суспільній ситуації, яка склалася. “Тяжким був гніт царського поміщицько-капіталістичного уряду для трудящих, – зазначалося в одній із публікацій часопису “Комунарка України”, – різноманітними були його форми і не для всіх він був однаковим. Ще гіршою була доля жінок національних меншин, котрі, крім всього іншого, відчували ще й національне пригнічення. Потрійні ланцюги тримали цю жінку, не давали можливості їй розвиватися, перетворюючи її на мовчазну покірну рабиню” [766]. Підкреслюючи значення досягнень Жовтневої революції у жіночому питанні в Україні, голова ЦВК УСРР Г. Петровський акцентував увагу на тому, що: “З жінки рабині і самиці нова жінка має вирости в особистість вільну, яка буде творити революційний комунізм... Світ здригається у конвульсіях тяжких пологів нового строю – Комунізму” [767].

В інших публікаціях на тему жіночого питання також використовувалась методологія, в основу якої покладено класову теорію. “Якщо порівняно легко було пробудити класову свідомість робітника-чоловіка, підняти його проти класового ворога-капіталіста і поміщика, то набагато складніше це по відношенню до жінки-робітниці, жінки-селянки, – підкреслював в одній зі своїх статей той же Г.Петровський, – ...правда, не серед усіх національностей робота однаково складна. Є ціла низка національностей, жінки-робітниці яких за своїм розвитком вищі, розвинутіші, ніж жінки переважаючої національності. Це – польки, латишки, литовки – тобто жінки західних територій колишньої Російської імперії, переважна частина яких освіченіші й розвинутіші...Набагато тяжче і складніше працювати серед жінок іншої країни колишньої Російської імперії. Серед жінок зі східним укладом життя – татарок, туркменок, киргизок, башкирок, гірських жінок тощо, сюди ж, до деякої міри, можна зарахувати й єврейок... Тут необмежено царює найгрубіший релігійний фетишизм, найбезпросвітніші забобони...Е. С.” [768].

Особливе місце в пропагандистській роботі владні органи України мали приділяти роботі серед жінок єврейських містечок й інших поселень. Так, М.Фрумкіна, одна з активних діячок жінвідділу ЦК КП(б)У, у своїй статті “Серед єврейських жінок” підкреслювала: “Неможливо переоблаштувати по-новому життя тих міст і містечок, де живе єврейський пролетаріат, не залучивши до цієї роботи трудящу жінку-єврейку, не висмикнувши її з-під дрібнобуржуазних впливів взагалі і клерикальних зокрема, не проводячи систематичної роботи по втіленню в її душу нових понять про батьківщину, шлюб, виховання, домашнє господарство. Зараз вже не лише про авангард іде мова, а про будь-яку працюючу жінку. Попри все, її необхідно залучити

до радянського будівництва, її треба зробити свідомою учасницею комуністичної революції” [769].

Однією з важливих соціальних проблем в УСРР у 20-ті роки була проблема проституції. Знавець історії проституції професор А Єлістратов зазначав: “Відсутність прав, – чи стосується це національності або статі, – щоразу мало враховуватися в комплексі умов, які спонукають жінку до проституції”. У багатьох публікаціях жіночої періодичної преси в Україні 20-тих років аналізувалися соціальні та інші причини цього явища. “Капіталістичний устрій залишив нам жахливу спадщину, – зазначалося в одній з редакційних статей часопису “Комунарка України”, – для боротьби з яким ми повинні докласти чимало сил та енергії, це – проституція, тобто продаж людського тіла” [770].

Нова економічна політика викликала нове зростання масштабів проституції. З різних місць республіки надходять відомості про відродження професійної проституції, таємних притонів звідництва. Нарком охорони здоров’я РСФРР М. Семашко в циркулярному листі до всіх губвиконкомів і губпрофрад, у тому числі і УСРР, визначив такі заходи щодо боротьби з проституцією: 1) виконання опублікованих Наркоматом праці вказівок – особливу обережність виявляти при звільненні жінок, спричиненому скороченням штатів, а надто, що стосується найнезабезпеченіших та економічно нестабільних груп жінок (самотні жінки, безпритульні дівчата, вагітні жінки з малолітніми дітьми); 2) розпочати організацію виробничих артілей виробничого та землеробського типу, що дасть змогу забезпечити робочими місцями певне число безробітних жінок низької професійної кваліфікації. Ці артілі повинні організовуватися за участі місцевих державних і партійних органів, мають діяти в прийнятних умовах; 3) проводити заходи щодо підвищення професійної кваліфікації жінок шляхом бронювання за ними достатньої кількості вакансій у різних навчальних закладах професійно-технічної освіти; 4) вести боротьбу з жіночою безпритульністю шляхом створення гуртожитків для безробітних жінок, будинків тимчасового перебування для приїжджаючих до чужих міст жінок і дівчат; 5) посилити заходи щодо запобігання безпритульності серед дітей; 6) поширити агітаційно-просвітницьку роботу серед дорослого і юнацького трудового населення як у профспілкових організаціях, спілках молоді, клубах, червоноармійських частинах, так і в школах.

Проведення згадуваних заходів мало б, на думку працівників наркомату охорони здоров’я, зменшити масштаби проституції. Покласти відповідальність за їхнє успішне проведення вирішили на профспілки, радянські і партійні органи, червоноармійські частини тощо [771].

Однак незабаром стало зрозуміло, що запропонованих заходів виявилось недостатньо і, згідно з циркуляром ЦВК РСФРР, що з’явився в “Известиях” 16 грудня 1922 року, було наказано створити у кожній губернії спеціальний бюрократичний орган – губернську раду з боротьби з проституцією. Передбачалося їх створення при губздороввідділах. До їхнього складу мали увійти завідуючий губздороввідділом, який відповідав за діяльність відділу з боротьби із соціальними хворобами, а також представники від губжінвідділу, відділу управління губздороввідділу і губпрофради.

Особливу увагу було приділено проституції як соціальному явищу на IV Всеросійському з'їзді губернських відділів охорони здоров'я, де було прийнято резолюцію по доповіді М. Семашка "Боротьба з соціальними хворобами в нових економічних умовах". В ній, зокрема, вказувалося на "необхідність тіснішої та безпосередньої участі широких верств трудящих щодо питань профілактики та лікування соціальних хвороб, а також про можливість проведення інтенсивнішої агітації у цьому напрямі для запровадження практичних заходів" [772].

Резолюція не лише вказувала на необхідність зі сторони органів охорони здоров'я звернути увагу на розвиток та впровадження соціально-профілактичних методів боротьби із названими хворобами, поліпшити стан справ з охороною праці, житлом, боротьбою з проституцією, виявляючи якомога більше ініціативи щодо розв'язання порушених питань у радянських, партійних, господарських органах, профспілках, агітуючи за їх нагальне вирішення, а також вживаючи відповідних санітарно-гігієнічних та лікувальних заходів [773].

Важливою формою організації єврейських жінок у 20-х роках стало проведення делегатських зборів. На них обиралися як представниці від виробничих підприємств, так і за територіальним принципом.

На відкритті I Міжнародної конференції комуністок у 1920-му році Блоніна (Іннеса Арманд) говорила: "Не викликає сумнівів те, що позапартійні делегатські збори робітниць були б і в інших країнах надзвичайно бажаним знаряддям зв'язку комуністичних партій із жіночими робітничими масами. Через делегатські збори можна було б залучати робітниць до всіляких виступів як на фабриках і заводах, так і в ширшому масштабі. Делегатські збори сприяли б залученню робітниць до активнішої участі в профспілках; делегатські збори, як і у нас, могли б слугувати суттєвим гарантом впливу комуністів на маси робітниць" [774].

Основними органами, які координували проведення політики щодо жінок Радянською владою, були жінвідділи, які діяли у 20-ті роки при всіх партійних комітетах – від ЦК РКП(б) до повітових і районних у містах. Керівник головного органу проведення даної політики в Україні – жінвідділу ЦК КП(б)У – Мойрова зазначала: "Завдання жінвідділів не самостійні, вони – діють за завданням партії, завданням робітничої держави, які втілюються у жіночому робітничому середовищі досить своєрідними методами і прийомами. Для цього, щоб ясно розуміти завдання Жінвідділів на поточний період, необхідно чітко уявляти і розуміти зміст теперішнього історичного моменту і завдання партії, яка взяла на себе сміливість керувати плином історії. Жінвідділи, пропагуючи серед жіночого селянства ті досягнення, які отримало від Радянської влади селянство, одночасно повинні привернути увагу до підтримки усіх заходів цієї влади і, зокрема, до виконання податкових обов'язків... Селянство потребує продукції кустарного виробництва, і в цій галузі жінвідділи можуть відіграти свою позитивну роль. Перетворення жінок робітників, господарок, на виробників повинно стати головним моментом роботи серед них. Отже, за нову, велику, цікаву і відповідальну працю. Мойрова" [775].

Відома активістка жіночого єврейського руху М. Фрумкіна писала в цей період: “Ця широка масова робота, пристосована до особливих побутових умов єврейської жінки, лише починається, але вже відчувається, що вона піде успішно. Єврейськими секціями при парткомах висувуються товариші для єврейської роботи у жінвідділах; до жіночого дня 8 березня видана у Москві спеціальна газета. У єврейських партійних газетах починають час від часу з’являтися замітки, повідомлення про життя робітниць, звернення до жінок, жіноча сторінка... Але найбільш втішним явищем, про яке ми можемо розповісти, – це єврейські безпартійні конференції жінок-робітниць” [776].

Участь єврейської жінки в кустарній промисловості могла стати важливим фактором у розвитку економіки нашої республіки. На жаль, вона не набула значних масштабів. “Відсоток жінок, зайнятих у кустарній промисловості, відносно невеликий ..., – підкреслював знавець розвитку економіки СРСР Л. Зінгер. – В Україні і Білорусі кількість жінок не досягає і 20% загальної кількості у цій галузі діяльності. Необхідно відзначити, що відсоток жінок серед кустарів значно варіюється за окремими професіями. Найзначніша участь жінок серед швейників, трикотажників і текстильників. Навпаки, серед металістів, шкірообробників і деревообробників участь жінок не перевищувала 2 %” [777].

Розподіл серед євреїв, зайнятих в кустарно-ремісничій промисловості УСРР, БСРР і столиці СРСР – Москві, за статевим складом був таким:

Республіка/місто	Жінок	Чоловіків
УСРР	19,6 %	80,4 %
БСРР	18,2%	81,8 %
Москва	22,6%	77,4%

Загальна чисельність єврейок у цій промисловості була такою: – в УСРР – 30 373 осіб, в БСРР – 8 012, м. Москва – 2 007 [778].

“Нова економічна політика не лише стимулювала відродження кустарної промисловості, але й створила усі необхідні передумови для її подальшого розвитку, – підкреслював публіцист Іван Канішевський. – Щоб домогтись цього жінвідділам в першу чергу потрібно налагодити тісний зв’язок з органами Радянської влади, які мають надати допомогу в організації і розвитку кустарної промисловості. Направляючи своїх представниць до кустпромів, жінвідділи зможуть увійти в курс справи, зможуть впливати на напрями їх діяльності, домогтись необхідної уваги до організації жіночого кустарництва. Водночас організаційний апарат жінвідділів і кустпромів має бути використаний з метою всілякого сприяння жінці у її перших кроках до кустарного виробництва” [779].

Основними галузями, де жінки були найбільше репрезентовані, стали перш за все ті, де їхня праця виявилася найефективнішою. Це стосувалося передусім тих видів виробництв, що виникли на основі домашньої жіночої ручної роботи. Плетіння мережива та вишивка, обробка їх і прядильно-ткацька справа мали першорядне значення. Далі, у певній послідовності, перелік продовжували виробництво килимів,

плетіння риболовних сіток, мотузок, різьблення по дереву, плетіння виробів з лози і соломи, гончарний промисел, нарешті, шовківництво, меблево-столярні роботи тощо. “Зароджуючись і розвиваючись в селянській або міській ремісничій родині, – зазначав Іван Канішевський, – кустарна промисловість залучала жінку-матір, а згодом і доньку, до процесу виробництва. При цьому форми такого залучення були досить строкаті й різноманітні. Якщо у більшості виробництв жінка не досягала рівня вище ніж підмайстер, а можливо – простого чорноробочого, то в низці галузей кустарної промисловості жінка стає гегемоном, досягаючи високого ступеня кваліфікації” [780].

“Товариш Ленін вказував, що “за умов повного кооперування ми б уже стояли обома ногами на соціалістичному ґрунті”, – підкреслювала одна з відомих активісток жіночого руху в Україні М. Карагодська в статті, опублікованій в часописі “Комунарка України”. – Проте у нас, враховуючи багатьох неохоплених робітників і робітниць, ще спостерігаються такі випадки, коли жінка не вважає за необхідне бути пайщиком кооперації, бо пайщиком є її чоловік. Це – неприпустима помилка для свідомої пролетарки, яка повинна й сама активно брати участь у роботі кооперації, і тягнути за собою інших. Цілу низку найважливіших своїх завдань кооперація не в змозі виконати без активної участі жінок” [781].

В іншій статті на цю тему підкреслювалось: “Безперечно, що в наших кооперативах не все гаразд. Багато чого в них бракує. Але робітниця має цікавитися тим, що відбувається в кооперативі. Відвідуючи лавку свого кооперативу, загальні збори, робітниця з легкістю посприяє тому, щоб кооператив торгував товарами, необхідними родині робітника, щоб кооперативні ціни були доступнішими й вигіднішими за ринкові. Ще більше зробить робітниця в кооперативі, якщо вона стане членом правління або ревізійної комісії кооперативу. Її практичні господарські ... навички, знання потреб робітниць, сім’ї в змозі підняти кооперативну роботу на вищий щабель. Водночас робітниця саме тут отримує для себе хорошу школу, де вона навчатиметься важливій суспільній і господарській справі” [782].

“Робітниця все ще страждає від того, що господарство у родині робітника ведеться відсталим способом, – роз’яснювалось в одній із статей, опублікованих в часописі “Работница” у 1923 році. – Час звільнити жінку від цієї кабали. Робітниці зараз, крім своєї обов’язкової і тяжкої праці на фабриці, доводиться возитися з горщиками, пекти хліб, прати білизну, пелюшки тощо. Але ж є спосіб звільнити від всього цього робітницю. Варто лише краще подумати. Засіб цей – кооперація. Для чого робітниці випікати хліб вдома, коли це може зробити кооперація. Те саме стосується і приготування обідів. Обід в кооперативній їдальні можна зробити і смачніше, і дешевше, ніж удома. Кооперативні пральні можуть зняти з плечей робітниці тяжке домашнє прання” [783].

Важливим фактором у житті жінок була “сексуальна революція”. “Стосунки між чоловіками і жінками зазнали суттєвих змін, – зазначала Берніс Розенталь у своїй статті “Кохання на тракторі”, – висока смертність серед чоловіків протягом війни, а відтак і їхня нечисленність, призвела до нової етики вільної любові. Спрощені закони розлучення дали змогу чоловікові залишати сім’ю: жінку і дітей, весело й зі свистом.

Чоловіки не мали жодних фінансових зобов'язань при розлученні, в результаті чого жінки серйозно відставали в економічному, соціальному і психологічному відношеннях” [784].

У цей період широкого поширення набуває теорія “випитої склянки води”. Її прибічниками були молоді комуністи. В суспільстві утверджувались нові моральні звичаї: дівчина, яка відмовляла в залицянні чоловікам, могла бути звинувачена в “притворній буржуазній сором'язливості”.

Народжуваність дітей в результаті позашлюбних зв'язків і кількість абортів помітно зросли. Сам Ленін засудив теорію “склянки води” перед своєю смертю. “Жодна нормальна людина, – вказував він, – не забажає пити з брудної калюжі або навіть з брудної склянки”. “Вільну любов” Ленін трактував як одну з форм “буржуазного гедонізму”, не потрібну пролетаріату, – відзначав Берніс Розенталь. – Але протягом двадцятих років Коллонтай, активна прибічниця цієї теорії, мала значний вплив на молодь. Через ці погляди вона була оголошена Леніним персоною нон-грата в Радянській державі, а її призначення послом до Норвегії справді було до деякої міри її вигнанням з СРСР. Софія Смідович, яка очолювала жінвідділ ЦК РКП (б) з 1922 по 1924 роки, запропонувала проведення цілої низки заходів, що мали на меті відновити інститут родини” [785].

Важливою складовою агітаційно-пропагандистської роботи більшовицької партії з жінками-єврейками стала боротьба з проблемою релігійності у єврейському житті. “Тисячолітнє рабство викувало саме з жінки охоронця своїх ланцюгів, – зазначалося в одній зі статей, опублікованій в часописі “Коммунистка” у 1921 році. – Саме жінки є найбільш впертими і наполегливими захисницями старих форм життя, саме серед них особливо складною є боротьба із міщанськими забобонами, з клерикалізмом. А в єврейському середовищі дрібнобуржуазна стихія в усіх її проявах сильніша, ніж будь-де. Єврейська трудяща жінка у цілому ще дуже далека від нового революційного світосприйняття. Вона вважає розбещеністю шлюб, укладений без “хупи” (весільного балдахіна). Вона зневажає дівчину-матір. Вона не вважає розлученням розлучення, яке не було проведене в рабина. Вона робить своїм дітям-хлопчикам обрізання. Вона намагається хоча б на пару років влаштувати свого 4 – 5-річного сина до релігійної школи. Вона прибиває до одвірка своєї квартири “мезузи”, шматочки пергаменту з молитвою, щоб зберегти дім від злих духів. Незважаючи на дорожнечу, голод, скруту..., дотримується ритуальних вимог щодо молочного, м'ясного, “хомецового” і пасхального посуду. В “Судний день” вона постує і проводить його у синагозі. Всього не перерахувати, – це лише приклади... Це часто робить єврейську жіночу громаду зняряддям у руках класових ворогів пролетаріату, яку вони використовують для захисту синагоги, хедера, будь-якого клерикалізму та будь-якої темряви в цілому” [786].

На спеціальних конференціях безпартійних жінок-єврейок слухали й обговорювали спеціальні доповіді, приймали резолюції з приводу необхідності боротьби з релігією. В одній із них, зокрема, зазначалося: “Будь-яке духівництво, священики, ксьондзи, рабини й мулли, – усі, незважаючи на релігію та національність,

– завжди були найкращими помічниками експлуататорів... Жінка може зараз звільнитися від релігійних забобонів і віддати усі сили перебудові життя. У єврейської робітниці є ще одне завдання – звільнити своїх дітей від хедера і ешиви, звільнити своїх дітей від ганебного впливу клерикалізму. Хай живе духовне розкріпачення жінки-робітниці” [787].

В жіночій пресі проводилася активна кампанія щодо запровадження нових, уже радянських традицій, зокрема проведення “червоних іменин”. В процесі заміни релігійних обрядів, пов’язаних із народженням дітей, пропонувалися давати нові імена дітям, “народженим за нового ладу”. “Старе в нашому побуті руйнується, на зміну йде нове, – зазначалося в одній зі статей часопису “Делегатка” за 1923 рік. – Робітниці і селянки, йдіть за новим і влаштовуйте життя по-новому... Беріть приклад і давайте такі нові імена дівчатам: Октябрина, Майя, Марта, Февраліна, Роза, Леніна, Інесса, Конкордія (вшановуючи пам’ять активних робітниць), Перемога, Слава тощо” [788].

Єврейській темі присвячувалось декілька публікацій у часописі “Безвірник”, який виходив в УСРР у 20-ті роки. Демонструючи класовий підхід до питань іудаїзму, автор такої статті З. Хейфець зазначав: “Коли ми говоримо про безправ’я жінок, про те, що релігія поклала на них тяжке ярмо, то слід відзначити, що єврейська жінка-робітниця несла на собі тягар у сто разів тяжчий. Я кажу “єврейська жінка-робітниця”, бо жінка буржуазна дуже далека від того, щоб виконувати усі релігійні обов’язки” [789].

Політика щодо жінок на початку 20-х років постійно перебувала під контролем усіх партійних органів КП(б)У. Так, VI конференція КП (б)У, яка працювала в Харкові 9 – 13 грудня 1921 року, прийняла спеціальну резолюцію “Робота серед жінок”. В ній зокрема підкреслювалось: “Останнім часом з’явилися тенденції на місцях щодо ліквідації жінвідділів. Конференція підтверджує необхідність залишити спеціальні апарати, які б здійснювали роботу серед жінок. Водночас конференція пропонує роботу жінвідділів погоджувати і поєднувати із загальнопартійною роботою, практично обравши шлях упровадження методів роботи серед жінок в партійних, професійних та радянських органах” [790].

Підсумовуючи, слід зазначити, що єврейський жіночий рух періоду 20-х років безумовно був важливим соціальним явищем. Він відіграв позитивну роль у розвитку суспільної та політичної свідомості, становленні нової економіки, розвитку сільського господарства, переселенського руху у 20-ті роки. Більш ретельне вивчення питань історії єврейського жіноцтва цього періоду потребує спеціальної і ґрунтовнішої наукової роботи.

4.6. Земельна політика Радянської влади щодо єврейського населення України та колонізація Криму у 20-ті роки ХХ ст.

У другій половині 20-х років, як уже згадувалося, більшовицька партія поставила завдання перед єврейськими організаціями всебічно реформувати структуру єврейського містечка й поступово перебудувати його на сільське колективне господарство. Ці перетворення були спрямовані на загальне підвищення якості землеробства, ефективності сільськогосподарського виробництва. Низка заходів стосувалася насамперед євреїв, які займалися ремісництвом й мали намір перейти до господарювання на землі. Проведення цієї політики призвело практично до суцільного знищення структури єврейських поселень і сприяло появі соціальних процесів, подальшій пролетаризації єврейського населення містечок.

В межах проекту створення в СРСР автономного єврейського територіального утворення велася серйозна робота з переселення єврейського населення на землі Далекого Сходу. Справою організації єврейської національної автономії займався спеціальний комітет з питань земельного устрою працюючих євреїв (ОЗЕТ) на чолі з Ю. Ларіним (М. А. Лур'є). Одним із головних нормативних актів, що регламентував цей процес в УСРР, була Постанова ВУЦВК від 19 травня 1926 року “Про заходи щодо поліпшення становища єврейських працюючих мас”. В ній йшлося про необхідність докорінних економічних перетворень у єврейському містечку. Передбачалися зміни у структурі дрібнобуржуазного прошарку, який складав більшість серед працюючого єврейського населення як у цих містечках, так і в усьому єврейському житті в Україні [791].

Крім нормативних документів, яких пізніше з'явилося досить багато, існували масштабні та термінові плани ЦК КПУ і РНК УСРР щодо масштабної модернізації життя єврейської громади України. Значну питому вагу цих планів складали переселенські проекти, які мали на меті вивезти з містечок усе працююче населення, зруйнувати усталену структуру взаємин у громадах та пристосувати їх до потреб нового радянського “індустріального” суспільства.

Ці питання досить жваво дискутувались у радянській пресі даного періоду. Так, С. Діманштейн у своїй статті “Єврейська нацменшина СРСР на новому етапі”, аналізуючи результати цих перетворень, писав, що “таких постанов є досить багато..., а на нинішньому етапі ми досягли такого докорінно нового становища, коли, завдяки цілій низці обставин, ми від вирішення економічних питань перейшли до організації обласної автономії для євреїв” [792].

Консолідуваючою у цей період стає ідея організації єврейської республіки в Криму і поселення на цю територію 280 тисяч євреїв. Керівник євсекції ЦК РКП(б) А. Брагін розробив свій проект утворення єврейської автономії. Він запропонував утворити автономну область євреїв на території Північного Криму, степової південної частини України і Чорноморського узбережжя аж до Абхазії із загальною площею 10 мільйонів десятин. Сюди потрібно було переселити до 500 тисяч євреїв. Цей проект був у цілому підтриманий Л. Каменєвим, Л. Троцьким, М. Бухаріним, О. Цюрупюю. Однак він не

був втілений у життя через протидію окремих партійних і державних діячів, передусім наркома землеробства – А. Смирнова. Ця частина вищого партійно-державного керівництва СРСР вважала, що переселення євреїв ускладнить міжнаціональні відносини в Криму.

Однак процес переселення розпочався, і багато хто вбачав в цьому перехід через створення єврейської обласної автономії до “остаточного вирішення національного питання” щодо єврейської національної меншини в СРСР [793].

Переселення відбувалося завдяки всебічній допомозі різних єврейських фондів Сполучених Штатів Америки. Вони виділили на вирішення цієї проблеми близько мільйона доларів “для кредитування переходу євреїв на землеробство в СРСР і проведення урядових заходів”. В свою чергу РНК СРСР і Комзет разом асигнували на ці потреби близько 400 тисяч карбованців.

Згодом РНК СРСР, незадоволений ходом заселення Криму, висуває нову ідею – закріплення за Комзетом Біробіджана і прикордонних з ним земель. Ця ідея знайшла своє втілення у березні 1928 року у постанові Секретаріату ЦК ВК(б). Одночасно у вересні 1928 р. РНК СРСР було прийнято постанову “Про господарський устрій єврейських містечок”, а Президією Ради Національностей – “Про господарський устрій працюючого єврейського населення”. У цих постановах йшлося головним чином про необхідність ліквідації єврейського безробіття, перекваліфікацію мешканців містечок, проведення з цією метою суцільної реєстрації євреїв в органах Наркомату праці СРСР [794].

Завдяки зусиллям Раднаркому УСРР в 1922 – 1936 роках з єврейських містечок України до Криму переїхала значна кількість євреїв. Вони створили 213 єврейських колгоспів, куди увійшло 11 035 господарств. У зв’язку з цим голова Комзету С. Чуцькаєв писав Й. Сталіну: “Тепер, ...немає вже в Союзі РСР... того “єврейського питання”, що вимагало б до себе особливого підходу, немає і єврейського безробіття, що змушувало створювати організацію по влаштуванню працюючих євреїв. Єврейське населення смуги осілости... практично все влаштоване у нових колективних господарствах” [795].

Слід відзначити, що політичні реалії, у яких жило єврейське населення України, не залишали місця для будь-якої альтернативи: еміграцію євреїв з СРСР силовими методами було призупинено. Як зазначають В. Кабузан та В. Наулко, із СРСР єврейська еміграція у 1920 – 1940 роках була незначною, що “пояснювалось політикою обмеження виїзду за кордон, яка проводилася донедавна в колишньому СРСР. Хоч повністю цей процес не був зупинений. Так, мало місце переселення євреїв з СРСР до Аргентини (у 1910 році їх там проживало 90 тисяч, у 1937 – вже 275 тисяч) та до Палестини. Якщо у 1922 році там налічувалося 83,9 тисяч євреїв, то у 1937 році – вже 404 тисяч” [796].

У зв’язку зі скрутним становищем в єврейських містечках України у 20-ті роки багато хто сподівався на поліпшення добробуту своїх сімей завдяки переселенню до Автономної Кримської республіки [797]. За соціальним складом більше половини євреїв, які стали хліборобами, були в минулому кустарями та крамарями. Для них

передбачалися спеціальні пільги: якщо переселенці-неєвреї вносили пай розміром у 500 карбованців, то для євреїв сума була зменшена до 300 крб. Незважаючи на це, євреям було досить важко вживатись у сільськогосподарську працю, бо вони не мали жодних навичок роботи на землі. “Боротьба з труднощами, – зазначав з цього приводу М. І. Калінін, – міцно згуртує колектив, і це буде найкраща виробнича одиниця. Я оптиміст і вважаю, що згодом буде створено по-справжньому гарну, могутню єврейську область” [798].

Наприкінці 20-х років загальне число євреїв-хліборобів сягнуло 100 тисяч осіб, але продуктивність праці лишалася дуже низькою через недосконалість сільськогосподарського реманенту та неродючість земельних наділів. “У цій ситуації, – підкреслює О. Я. Найман, – Радянська влада могла запропонувати євреям-хліборобам те саме, що й іншим... – колективізацію... Тих, хто чинив опір цьому процесу, звинувачували у куркульстві і націоналізмі. За свідченням О. І. Солженіцина, багато членів єврейських комун пройшли через ГУЛАГ” [799]. Загалом колективізація відбувалася високими темпами – до 1931 року 95 відсотків єврейських господарств увійшли до колгоспів.

В цілому прискорена колективізація призвела до масового зубожіння і навіть голоду у деяких господарствах. Так, Наркомат землеробства УСРР повідомляв в Наркомат торгівлі СРСР: “Створилося дуже складне становище у господарствах, особливо з харчуванням, оскільки переселенець-єврей... у своїй більшості не має жодних запасів” [800].

У Комзет надходили повідомлення від агрономів, які розповідали про роботу, що мала на меті наділити євреїв землею в Криму: “Тепер ми вибираємо місця під селища. Доводиться вибирати з усіх бід найменшу. У жодному місці не можна з упевненістю очікувати достатньої кількості і хорошої якості води,...я повинен перед вами знову поставити питання про можливість заселення Євпаторійського району” [801]. В цілому завдяки зусиллям місцевої влади було створено 36 поселень із 1 739 сімейними ділянками загальною площею 53 174 гектари [802].

31 січня 1927 року був підписаний новий довгостроковий договір між РНК СРСР та “Агро-Джойнтом” (США). Від імені Радянського уряду його підписав Петро Смідович, від “Агро-Джойнту” – Жозеф Розен. Радянська держава надала можливість “Агро-Джойнту” брати участь у діяльності, спрямованій на організацію єврейського сільського господарства. Американський уряд виділив на це 20 мільйонів доларів [803].

Перші досягнення у справі колонізації Півдня України сприяли механізації колгоспів і радгоспів. У 1927 році в єврейських поселеннях працювало 64 трактори, 20 парових молотарок, 36 сортувалок і віялок та інша сільськогосподарська техніка, п’ять заводів із переробки молочних продуктів, маслоробні, черепичні, шкіряні заводи; у Симферопольському і Джанкойському районах були збудовані інкубатори та птахоферми.

Певну роботу провів і Комзет. Кожній сім’ї було виділено 0,5 гектара виноградників, організована громадська обробка поля широкими смугами, проведені

посіви технічних культур. Завдяки привезеній із США техніці було пробурено 43 артезіанських джерела і 51 шахтний колодязь глибиною від 80 до 120 метрів [804].

Тільки за 1927 рік “Агро-Джойнт” побудував для єврейських переселенців 441 будинок, Озет – 120. Велику допомогу “Агро-Джойнт” надавав євреям-кримчакам. Він виділив для їхніх потреб 970 тисяч карбованців. ОЗЕТ надавав допомогу поселенцям Євпаторійського району, Агро-Джойнт – Джанкойського, Сейтлерського, Биюк-Онларського, Карасубазарського [805].

Відповідно до особливого декрету ВУЦКа землі, узяті в оренду єврейськими комунами, були передані їм у колективну власність.

Усі ці успіхи сприяли тому, що в Крим почали приїжджати нові переселенці вже з інших регіонів СРСР.

Якщо у 1925 році, на початку переселення, до Криму переїжджали з Гомельської, Вологодської, Смоленської губерній, то у 1927 – 1928 роках починають переселятись з Білорусії, України, Азербайджану та інших союзних республік [806].

Але оскільки Крим так і не перетворився на автономну єврейську республіку, ідея “збирання” євреїв СРСР на одній території продовжувала дискутуватися. Розробляються нові проекти вирішення цієї проблеми. Для компактного розселення євреїв з України представники Євсекції ЦК ВКП(б), ОЗЕТу та інших організацій пропонували використати територію Брянської, Псковської, Гомельської, Смоленської губерній; Сальський округ у Північнокавказькому краї і, нарешті, райони Далекого Сходу.

За узгодженням із товариствами із переселення, спонсорами, зокрема з американським бізнесменом Вільямсом, у другій половині 1927 року було визначено територію для утворення єврейської автономії в районі станції Тихонька (Біробіджан), хоча до 1928 року тут не проживало жодного єврея. Президія ЦВК СРСР у своєму рішенні про утворення Єврейської автономної області вказувала, що “головним завданням переселенських заходів має бути заселення Далекого Сходу, Сахаліну та Карело-Мурманського краю одночасно з широким розгортанням у цих регіонах залізничного і промислового будівництва” [807].

В УСРР почалася активна робота з організації масового переселення євреїв на територію “власної автономії”. Так, у звітній доповіді Харківського окружного відділення ОЗЕТ за період із 1 травня 1927 року по 1 жовтня 1928 року відзначалось: “У травні 1928 року почалося відправлення першої групи переселенців до Біробіджана ... Для організації відправлення першої групи переселенців до Біробіджана була створена спеціальна комісія. Через деякий час у Харків прибуло 162 переселенця із 13 різних населених пунктів” [808].

Організацією переселення і пропагандою важливості проведення цього заходу займалися не лише місцеві органи, але й найвище партійно-державне керівництво СРСР. Так, виступаючи на Другому з’їзді ОЗЕТ, Голова ЦВК СРСР М. І. Калінін говорив: “Візьміть, наприклад, бердичівців. У Бердичеві є шкіряні заводи. Середній заробіток робітників там 100 – 120 карбованців. Зрозуміло, що до Біробіджана вони поїдуть тільки в тому разі, якщо там буде значна матеріальна перевага...” [809].

За кордоном політика Радянської держави щодо єврейського населення оцінювалися неоднозначно. Так, відомий західний економіст А.Чемеринський писав у цей період: “Загальні умови господарського життя країни впливали на економічне життя єврейських мас таким чином: 1. Єврейські робітники переходили на більші підприємства, що виникали з об’єднань або на руїнах дрібних майстерень; 2. Вони починають працювати у таких галузях промисловості, як вугільна, і на таких підприємствах, на яких їх раніше не було; 3. Зубожіла і розорена дрібна буржуазія і міщанство виділяли маси рекрутів найманої праці, що або цілком жили найманою працею, чи вбачали у ній звичайне заняття...” [810].

Значну роль у справі залучення єврейського населення України відіграла сіоністська організація “Гехалуц”. В процесі розвитку цієї організації створювалися навчальні групи майбутніх “халуцім”, – єврейських поселенців, котрі готувалися до важливої мети – розбудови сільського господарства в Ерец Ісроель. Такі групи діяли, зокрема у радгоспі під Миколаєвом, у єврейській сільськогосподарській колонії Новополтавка на Херсонщині (1921 р.), в районі Юзівки (1923 р.). Невеликі господарства “Гехалуца” працювали у 20-ті роки у Білій Церкві, м. Таращі в Київській губернії, Мурафі, Томашполі (Подільська губернія), більші – в Криму (територія колонії “Тель-Хай” займала 2 тисячі гектарів землі). Центрами руху “халуцім” в Україні стали перш за все Харків і Одеса, але після того, як у 1922 році органи державної безпеки заарештували у Харкові усіх делегатів III Конференції “Гехалуца”, значна частина цієї організації працювала у підпіллі. З вересня 1923 року “Гехалуц” був розділений на дві частини: нелегальна “Трудова організація Гехалуц” і легальний “Гехалуц СРСР”. Обидві організації створювали свої філії, губернські й окружні комітети в регіонах з найбільшою концентрацією єврейського населення. Так, в Одесі у цей період, наприклад, існувало близько 17 первинних організацій (350 – 400 членів) як легального, так і нелегального “Гехалуців”. На Поділлі їхня кількість складала 18 організацій (200 осіб), на Київщині – 30 (500 осіб), на Харківщині – 9, в Криму – 3 (100 осіб). При цих організаціях діяв також молодіжний рух “халуцім”, створювалися сільськогосподарські підприємства, майстерні, наприклад, тютюнові виробництва в Проскурові, Держані, Ярмолинцях, Могилів-Подільському (Подільська губернія), рибпромислова артіль в Очакові на Херсонщині тощо. В 1926 – 1927 роках, коли Радянська влада посилила боротьбу із сіоністськими організаціями, а виїхати із СРСР стало вкрай складно, усі організації в УСРР поступово припинили своє існування [811]. Це відбувалося під тиском партійних та державних органів. Єврейську молодь примушували писати спеціальні заяви щодо виходу з сіоністських організацій під загрозою арешту.

Так, у своїй заяві в ДПУ Н. Єлькін писав: “З 1923 року аж до сьогоднішнього дня я брав активну участь у роботі нелегальної сіоністської організації “Гашомер Гацоїр” (лівий) у місті Кременчуці. До 1927 року я вважав, що сіонізм є єдино правильний шлях вирішення єврейського питання. Але я переконався, що всі сіоністські організації, незалежно від ухилу, ...допомагають буржуазії і жодним чином не можуть поліпшити життя єврейської бідноти. Я бачу, що Радянська влада правильно

вирішує національне питання... Виходячи з цього, я вважаю за потрібне порвати з “Г. Гацоїр” [812].

Активістка сіоністської організації Л. Грінман зокрема у своїй заяві зазначала: “З 1926 року я була членом нелегальної сіоністської організації ЄвОСДП у Полтаві. Потім, переконавшись, що ця організація шкідлива для життя національностей у СРСР, що вона руйнує лави єврейської молоді, я вийшла з цієї організації і розірвала всі ідеологічні і організаційні зв’язки із сіонізмом. Закликаю інших наслідувати цей приклад” [813].

На західно-українських землях, що не входили до складу УСРР у 20-х роках ХХ століття, в житті єврейського населення відбувалися інші як соціальні, так і політичні процеси. Євреї мали можливість певний час дотримуватися традиційного способу життя у містечках, а також вільно емігрувати до Палестини і США чи до інших країн. Значним впливом у західно-українському регіоні, як і в інших місцях, користувалася партія сіоністів-ревізіоністів, основним завданням якої була організація масового виїзду до Палестини [814]. Починаючи з другої половини 20-х років, у цьому напрямі плідно працювали такі політичні партії як “Ха-Поель-Хацаїр”, “Хітахдут”, “Ель лівнот”, “Аль-Хамішмар” та інші [815].

В цілому слід відзначити, що антирелігійна політика Радянської влади щодо єврейського населення України призвела до соціальних змін в його структурі, освітній орієнтації. Багато в чому головної мети політики влади стосовно релігії було досягнуто. Соціалістичні перетворення та формування нового, атеїстичного способу життя поступово охопили прагнення та помисли євреїв, навіть тих, хто виховувався в традиційних єврейських родинях.

Становлення і розвиток процесу колонізації Криму у 20-х роках поєднували усі протиріччя політики Радянської держави щодо єврейської меншини. Проблемам вивчення і аналізу труднощів та зміцнення антисемітизму в УСРР, викликаного процесом переселення євреїв до Криму, були присвячені праці І. Бобришева, А. Мачанова, В. Тана і Л. Штернберга та інших [816].

У 90-х роках – за сучасних умов – ця проблема досліджувалася в працях Б. Бережанської “Євреї Криму” та професора Я. Хонігсмана “Єврейське землеробство (за матеріалами ЦДІА України)” [817].

У 20-ті роки, після звільнення Криму від Врангеля і встановлення Радянської влади, всі національні меншини, які проживали на його території, були позбавлені будь-яких пільг. З метою посилення впливу більшовицької партії використовувалися енергійні методи шляхом створення різних громад і спілок. Так, у 1921 році виникла спілка під назвою “Бундесбуд”; в 1922 році розпочав активну діяльність єврейський споживчий кооператив “Самодіяльність”. З 1922 року у Симферополі розпочала діяльність філія банку “Агро-Джойнт”, що являла собою відділення “Джойнту”, організована для допомоги переселенцям-євреям. Очолив “Агро-Джойнт” доктор Джозеф Розен. Найбільша філія “Агро-Джойнта” була у м. Джанкої. “Агро-Джойнт” компенсував витрати, пов’язані з переселенням, а також із здобуттям євреями освіти у навчальних закладах Криму [818].

Саме в цей час більш як 150 селищ, що були заселені представниками єврейських громад України, з'явилося у степовому Криму. Площа відведеної їм землі становила у 1930 році 344,8 тисяч гектарів [819].

На початку 20-х років поряд з “Джойнтом” ще кілька зарубіжних єврейських фондів розпочали переговори з радянським урядом про надання економічної допомоги єврейському населенню Криму. При цьому висувались певні умови: здача в концесію деяких підприємств на території Криму і створення на його території єврейської автономії.

Однією з найперспективніших форм поселень, виходячи з політичних планів більшовицького уряду початку 20-х років, вважалися комуни. У жовтні 1923 року поблизу залізничної станції Колай (сучасне Азовське) було створено першу землеробську комуни “Тель-Хай”. Пізніше були утворені колективні господарства “Ма’аян”, “Мішмар”, “Хаклай”. В останньому було утворене відділення “Гехалуца”. Одночасно з організацією комун розпочалось спонтанне переселення євреїв до Криму. “Серед єврейських поселенців в Криму, безумовно, було багато сіоністів, – зазначав Єгуда Бауер, – у будь-якому разі 13 з 217 колоній взяли такі єврейські назви як “Мішмар”, “Хаклай”, “Авода”, “Херут”, “Кадіма”, що свідчило про їхній палестинський відтінок”. Важливою подією для розвитку колонізації стало відкриття центрального офісу “Агро-Джойнту” у Москві [820].

До 1928 року на землі Криму було переселено 1 769 сімей, на що було витрачено 4 мільйони доларів. Загальна кількість єврейського населення колоній складала близько 20 000 сімей [821].

В цілому, це був сприятливий період для розширення переселенської кампанії. У Сполучених Штатах Америки на той час відбувався розквіт економіки. Заможні члени єврейських громад, які об'єднував “Джойнт”, мали змогу збирати великі суми коштів на допомогу українським євреям, сподіваючись на позитивні зрушення у житті єврейських громад в Україні. В американському єврействі продовжувала жити ідея необхідності досягнення “емансипації” євреїв Східної Європи. “Євреї повинні були сказати, – зазначав Єгуда Бауер, – що вони є такими ж хорошими громадянами, як і громадяни інших національностей, і це могло бути найбільш ефективно доведено завдяки створенню сільськогосподарських поселень. Усталена традиція філантропії та бажання допомагати євреям також зіграли свою роль” [822].

Архітектор Джуліус Росенвальд, власник “Серас Роебук” – відомої у 20-ті роки комерційної імперії, погодився внести п'ять восьмих частини від суми, яку повинен був встановити “Джойнт”. Після того, як останній визначив необхідну суму у 8 мільйонів доларів, Д. Росенвальд погодився внести 5 мільйонів за умови, що інші меценати сплатять решту. Щоб запобігти прямому зіткненню із жорстокою опозицією сіоністів створенню колоній у Криму, “Джойнт” не влаштовував публічних зборів грошей, а співпрацював з індивідуальними благодійниками [823].

З 1924 року розгорнув активну діяльність “Агро-Джойнт”. З 1925 по 1929 рік він у співдружності з іншими організаціями забезпечив 86 відсотків усіх витрат щодо переселення єврейського населення до Криму.

“Восени 1925 року ми вирішили всією сім’єю їхати на південь, – згадує свідок тих подій Есфір Дашковська, – тато з’їздив до Криму і влаштувався на роботу в “Агро-Джойнт”. “Озет і Комзет не могли нічого зробити, крім агітації і пропаганди,... але коли розгорнув свою діяльність “Агро-Джойнт”, справа пішла. З’явилася техніка, з’явилися трактори – “фордзони”, комбайни, легковий транспорт (машини “Б’юік”, “Шевроле”)” [824].

Роз’яснюючи важливість і необхідність допомоги з-за кордону, всесоюзний староста – М. Калінін і голова Московської Ради П. Смідович зазначали: “Проблема зрошування...ділянок настільки складна,... що на цю землю простих поселенців посадити не можна; щоб їх посадити, на кожен десятина землі потрібно вкласти мінімум пару сотень карбованців; ні у Радянського уряду, ні в населення... цієї суми немає. Ця сума може бути зібрана тільки за кордоном, що євреї і роблять” [825].

Незважаючи на всі зусилля, до січня 1925 року становище євреїв-переселенців і кооперативних товариств погіршилося. “Вжиті восени 1924 року заходи щодо поліпшення становища переселенців взимку, як, наприклад, забезпечення коровами, конями, возами, не змогли достатньою мірою влаштувати їх у продовольчому відношенні”, – відзначалось у доповіді Комітету ОРТу про переселенців Одеського округу. Більшість дослідників пов’язують ці труднощі з відсутністю комплексного плану роботи щодо створення землеробських колоній.

“Переселення євреїв...у ті роки мало стихійний характер, – зазначає Б. Бережанська. – Перші 34 колонії, що були створені у 1923 – 1924 роках, зайняли декілька тисяч десятин вільної держфондівської землі у степовій частині Криму”. За даними ОРТу кількість єврейського населення сягнула у березні 1923 року 76 тисяч осіб (проти 50 тисяч у 1913 році). Площа, яка оброблялася єврейськими хліборобами, сягала 140 тисяч десятин [826].

У 1925 році Радянський уряд продовжував планомірно заселяти території Криму. Відповідно до постанови ВЦВКу СРСР у другій половині 20-х років було виділено додатково тисячу десятин землі, на яких організовано перші 11 колоній з 305 сім’ями. Компактність поселень дала можливість організувати тут Ротендорфську єврейську національну сільраду [827].

З початком польових робіт у 1925 році переселенці, що поїхали на зиму на колишні місця проживання, почали повертатися до Криму. “До червня 1925 року на місця переселення повернулось 564 сімей, тобто близько 80 відсотків з тих, хто записався спочатку”, – зазначалося у доповіді Комітету ОРТу [828].

Усього в Криму на той період було 25 поселень, більша частина яких була розташована у Джанкойському районі. Більшість поселень за організаційним принципом являли собою сільські господарства і артілі, але були товариства зі спільної обробки землі, а також комуни. Якщо сім’я переїжджала до Криму самостійно, то при вступі до сільськогосподарської артілі повинна була внести 400 карбованців. Комзетом були встановлені три категорії пайовиків: першу категорію (незаможні) вносили по 10 карбованців на сім’ю, друга категорія – по 150 карбованців, трет’я категорія – по 500 карбованців. Не менше 30 відсотків з тих, хто переселявся у плановому порядку,

становила перша категорія. Поступово переселенський рух набував дедалі ширшого масштабу [829].

Усі ці успіхи сприяли початку дискусій щодо політичних змін на Кримському півострові. В них брали участь і зарубіжні діячі. Ще у 1923 році в СРСР і США майже одночасно почали обговорювати ідею створення національної автономії і переселення євреїв з Білорусії, України і РСФРР на землі поблизу Чорного моря [830]. Одним із головних ідеологів реалізації цієї ідеї став відомий партійний діяч більшовицької партії Юрій Ларін, уродженець Симферополя. Він розробив план утворення єврейської республіки в Криму і поселення на його території 280 тисяч євреїв. Свій проект запропонував А. Брагін – керівник євсекції ЦК ВКП(б) [831]. У січні 1924 року йшлося про “автономний єврейський уряд”. Був підготовлений проект декрету про створення у північній частині Криму Єврейської автономної РСР. Єврейська телеграфна агенція (ЄТА) 20 лютого 1924 року поширила за кордоном відповідне повідомлення [832].

Для вирішення питань, що порушувалися у зверненнях Ю. Ларіна та А. Брагіна з приводу переселення євреїв з містечок України і Білорусії, Президія ЦВК СРСР на засіданні 29 серпня 1924 року ухвалила утворити Комітет із земельного устрою євреїв і Громадський комітет із земельного устрою єврейських трудящих. Комзет очолив П. Смідович, Тзет – Ю. Ларін [833].

Комзет ставив перед собою завдання переселити 500 – 600 тисяч осіб. Необхідність цього пояснювалася тим, що “економічне життя єврейського населення зовсім не пристосоване до радянського ладу з його курсом на держторгівлю, кооперацію і концентрацію промисловості, і якщо не буде прийнято екстрених заходів щодо переходу єврейського населення до виробничої праці, то значна його частина буде поставлена перед перспективою вимирання” [834].

У травні 1926 року було затверджено перспективний план переселення євреїв до Бірбіджану і Криму на 10 років – 100 тисяч родин. У червні того ж року затверджено план на найближчі три роки. Він становив 18 тисяч родин. Відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 26 липня 1928 року Крим разом з Бірбіджаном стає основною базою єврейського переселення. До жовтня – листопада 1928 року для потреб єврейського переселення у Криму було виділено 131 901, 24 гектара земель [835].

Паралельно йшов процес повернення до Криму представників інших національностей. Поступово почалася “ліквідація безземелля” серед кримських татар шляхом їхнього переселення з гірського Криму у степові райони. Також понад 200 тисяч емігрантів з Болгарії і Румунії дістали офіційний дозвіл повернутися до Криму з наданням їм пільг [836].

21 квітня 1926 року виїзне засідання Кримського окружного комітету ВКП(б) у Бахчисараї схвалило перспективний переселенський план. Однак виявилось, що переселення євреїв до Криму суперечило курсу і діяльності місцевої влади щодо земельного устрою татарського селянства. Це призвело до конфлікту між керівництвом місцевих кримських державних, партійних органів і союзних. На підтримку “кримського проекту” із закликом до Заходу про збір коштів звернулось 49 відомих письменників і поетів. До США і країн Західної Європи виїхало декілька делегацій з

агітацією щодо створення єврейської республіки в Криму. У Берліні на зустрічі з представниками фінансово-політичних кіл Європи народний комісар закордонних справ Чичерін у своєму виступі наголосив на тому, що уряд СРСР дуже серйозно ставиться до “кримського проекту” і в його втіленні не передбачається жодних труднощів.

7 квітня 1926 року у Симферополі почалася Всекримська єврейська конференція, з якою був пов’язаний неприємний для Комзету інцидент. У газеті “Червоний Крим” від 11 квітня були опубліковані основні положення виступу представника Відділу національностей ВЦВК І. М. Рашкеса: “Ми прагнемо, – говорив він, – створити суцільну земельну площу з автономією в перспективі не для концентрації всесвітнього єврейства, а з метою влаштування на землі трьох мільйонів євреїв СРСР” [837].

Становище у Криму відразу загострилося: захвилювалися кримські татари і німці. Однак через три дні редакція опублікувала лист І. М. Рашкеса, у якому він відмовлявся від своїх слів, називаючи надруковане “явно безглуздою думкою”. Пославшись на недостатнє знання своїми співробітниками єврейської мови, редакція вибачилася перед Рашкесом.

На противагу проекту переселення євреїв, у кримськотатарських комуністів виникла ідея створити на півночі Криму німецьку автономну республіку. Одним із головних противників масового переселення євреїв до Криму став Голова Кримського ЦВК В. Ібраїмов. Коли ситуація на півострові вийшла з-під контролю, він виступив зі статтею у кримськотатарській газеті “Сні-Дунья”: “Від нас вимагають землі на переселення до Криму восьми тисяч єврейських господарств, однак... наші земельні можливості не задовольняють навіть своїх внутрішніх потреб, й тому кримський уряд визнав за неможливе виконання цієї вимоги. Нещодавно це питання ми поставили у Москві і сподіваємося, що воно буде вирішене на нашу користь. Ібраїмова підтримала національна інтелігенція, що входила раніше до партії “Мілі-Фірка” [838].

26 вересня 1927 року Ю. Ларін запропонував нові заходи щодо облаштування єврейських переселенців у Криму. У цих заходах передбачалося, що основною спеціалізацією єврейських господарств має бути виробництво виноградного спирту для потреб кримських винзаводів.

В той же час між “Джойнтом” і урядом СРСР почались переговори про підписання договору про позику. Він і був підписаний 19 лютого 1929 року. За цим договором “Джойнт” виділяв по 900 тисяч доларів на рік протягом десятиріччя під 5 відсотків річних. У випадку успішної реалізації проекту передбачалась виплата так званих додаткових сум у розмірі до 500 тисяч доларів на рік. У випадку ж порушення радянською стороною своїх зобов’язань фінансування припинялося. “Джойнт” залишав за собою право без пояснень зменшити суму позики з 9 до 7 мільйонів доларів.

Особливість проекту полягала в тому, що уряд СРСР випускав на всю суму позики облігації і передавав їх “Джойнту”, які розповсюджувалися за підпискою.

Переселення євреїв збіглося з “розкуркуленням” і насильницьким виселенням із Криму селян. ОДПУ створило мережу таборів на всьому півострові (лише у

Симферопольському районі їх було чотири). Згідно з повідомленням співробітника Кримського ОДПУ Салиня на 26 березня 1930 року було “розкуркулено” і виселено 16 тисяч осіб, а загальне число виселених становило 25 –30 тисяч осіб [839].

Владні органи регіону по-різному реагували на ці події. Так, у лютому 1931 року голова ЦВК Кримської АСРР Мемет Ісмаїл Кубаєв на партконференції Джанкойського району заявив, що Москва проводить політику великодержавного шовінізму, сприяє розоренню трудових мас Криму, насамперед татар. На бюро Окружного комітету ВКП(б) цей виступ був розцінений як “контрреволюційний”, і Кубаєва негайно було знято з посади [840].

Переселення євреїв часом зустрічало опір і з боку татарського населення. Земельні й економічні конфлікти часто переростали у національні. У зв’язку з чим з липня 1928 року уже спостерігався відтік єврейських переселенців (в деяких колгоспах він становив 60–70 відсотків). За переписом 1926 року з 39 921 осіб єврейського населення у сільській місцевості Криму проживало 4 083 осіб [841]. На 1 січня 1930 року з 49 100 євреїв лише 10 140 проживали у селах. До 1941 року чисельність євреїв зростає, за деякими даними, до 70 тисяч. При цьому у 86 єврейських колгоспах проживало тільки 17 тисяч осіб [842].

Створення єврейської автономії в Україні дало б можливість, виходячи з радянської національної політики, вирішити проблему державно-правового становища єврейського народу і подальшого розвитку його культури, яку ніхто не міг вирішити протягом багатьох століть.

У цілому залучення євреїв до сільськогосподарської праці шляхом їх переселення до Криму є однією з найважливіших проблем, яку досліджує сучасна іудаїка в Україні. З досліджень, присвячених цій проблемі, випливає: політика переселення євреїв до Криму була найреальнішою можливістю змінити становище в єврейських містечках колишньої “смуги осілості” на краще; вжиття заходів щодо переселення в умовах відсутності земельних реформ та суцільної націоналізації у сільському господарстві давало дуже мало шансів на успіх; переселенські заходи провадилися у несприятливих умовах становлення тоталітаризму в СРСР, який спричинив згортання співробітництва із такими закордонними організаціями як “Джойнт” та “Агро-Джойнт”. Отже, фінансування переселення було зведено нанівець.

РОЗДІЛ V

ЄВРЕЙСЬКА ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО В 20-Х РОКАХ ХХ СТ

5.1. Розвиток єврейської науки і освіти в Україні в 1920-х роках.

Історію українського єврейства досліджувала Гебраїстична Комісія, заснована за підтримки академіка Д. Багалія. А згодом, у 1926 році, у структурі ВУАН було утворено науково-дослідну кафедру єврейської культури на чолі з професором Й. Лібербергом. При цій кафедрі працювали: науково-дослідна бібліотека, архів, центральний архів єврейської преси, бібліографічний кабінет. З 1927 року кафедра видавала науковий часопис “Ді їдише шпрах”, у 1928 році відкрилося її відділення в Одесі. У 1929 році кафедру було перетворено на Науково-дослідний Інститут єврейської пролетарської культури, який вже на початку 30-х років мав 6 відділів: історичний, філологічний, літературний, соціально-економічний, педагогічний та етнографічний. Під керівництвом академіка А. Лободи розгорнула діяльність Етнографічна комісія, досліджуючи побут населення УСРР, у тому числі німецького, білоруського, болгарського та молдавського. У 1930 році при цій комісії утворено Кабінет з вивчення національних меншин, включаючи і єврейську. Наукову роботу в галузі єврейської історії і культури у 20-ті роки проводили Центральна єврейська бібліотека ім. Вінчевського в Києві, музей єврейської культури ім. Менделя Мойхер Сфорима в Одесі, єврейський відділ Київського обласного історичного архіву [843].

Українські євреї зробили значний внесок у розвиток різних галузей науки: дійсними членами і членами-кореспондентами Академії Наук УСРР стали археолог Лазар Славін (1906 – 1971), філолог Елі Співак (1890 – 1950), юрист Володимир Корецький (1890 – 1984), економіст Яків Фейгін (1903 – 1973), математики Марк Крейн (1907 – 1989), С. Бернштейн (1880 – 1968) та Ілля Штаерман (1891 – 1962), фізики А. Лейпунський (1903 – 1972), Н. Моргуліс (1904 – 1976), А. Слуцький (1891 – 1950) та Володимир Фінкельштейн (1896 – 1937), хімік Я. Фіалков (1895 – 1958), мікробіолог Лев Рубенчик (1896 – 1988), географ Василь Данилевський (1852 – 1939), ботанік Я. Мозолевський і генетик І. Агол (1891 – 1937), біохімік Д. Фердман (1903 – 1970), медики В. Альперн (1894 – 1958), Е. Бабський (1902 – 1973), М. Губергриц (1886 – 1951) та А. Лур’є (1897 – 1958).

Відомий археолог Лазарь Моїсеєвич Славін був директором Інституту археології АН України та засновником кафедри археології Київського Національного університету. Він народився у 1906 році у Витебську, навчався в Ленінградському університеті, після чого працював в державній Академії історії матеріальної культури (1928–1938) та директором Інституту археології Академії Наук УРСР (1938 – 1941). У 1939 році Славін був обраний членом-кореспондентом АН УРСР. Відомий вчений викладав студентам Київського університету такі предмети як “Основи археології”, “Методика польових археологічних досліджень”, “Антична археологія” тощо. Професор Славін керував Ольвійською археологічною експедицією та був засновником Ольвійського історико-археологічного заповідника [844].

Одним из видатних радянських юристів, засновником школи міжнародного права в Україні став академик АН УРСР Володимир Михайлович Корецький (1890 – 1984), ім'я якого зараз носить Інститут держави та права НАН України. Володимир Корецький народився у 1890 році у Катеринославі. У 1916 році він закінчив юридичний факультет Харківського університету та залишився на ньому для підготовки до професорського звання, яке він отримав у 1920 році. З цього моменту він почав працювати у Харківському інституті народного господарства, котрий був згодом перетворений у Юридичний Інститут, в якому він завідував кафедрою історії держави та права. В період 1920-х років Володимир Корецький займається дослідженням проблем міжнародного приватного права, в зв'язку з необхідністю захищати інтереси СРСР в умовах проведення націоналізації та встановлення монополії зовнішньої торгівлі. Багато уваги вчений приділяє в цей період також проблемам міжнародного господарського права та сучасної теорії права. Він вивчає досвід зарубіжної історіографії щодо приватного права та видає монографію “Нариси англо-американської дострини міжнародного приватного права”. В 1930 роки дослідник розглядає також таку проблему як співвідношення міжнародного та внутрішнього права країни Рад. У 1939 році він стає доктором юридичних наук та пізніше – професором. Діяльність вченого мал великий практичний характер. Вона сприяла встановленню та налагодженню міжнародних та правових відносин СРСР з багатьма країнами світу, зміцненню міжнародних торгових та консульських відносин, виходу СРСР з міжнародної ізоляції у період 1920-тих років. В цілому Володимир Корецький залишив після себе більш ніж 100 наукових праць, він був дійсним академіком АН УРСР (1948), заслуженим діячем науки УРСР, приймав активну участь у Парижській мирній конференції і трьох сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Корецький очолював делегації УРСР на міжнародних конференціях, в тому числі з морського права. В незалежній Україні ім'я Корецького носить Інститут держави і права Національної Академії наук України [845].

Значний внесок у розвиток історичної науки вніс український історик єврейського походження був Йосип Гермайзе (1892 – 1958). Він народився у Киві в міщанській родині, освіту здобував у 3-й київській гімназії та Київському університеті. Під час навчання брав участь у роботі соціал-демократичних організацій, в тому числі Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1920 році Гермайзе став професором Київського інституту народної освіти, а з 1927 року він очолює Археографічну комісію ВУАН. За роки своєї роботи як науковець Гермайзе створив декілька монографій з історії України в тому числі – “Нариси з історії революційного руху в Україні”, “Рух декабристів і українство”, “З історії господарства в Лівобережній Україні XVIII ст.”, “М. П. Драгоманов в українській історіографії”. Але наукова кар'єра Гермайзе була перервана в період розквіту. У 1929 році він був заарештований як “український націоналіст” за сфабрикованою органами Державного політичного управління УРСР справою Спілки визволення України (СВУ). Після закінчення судового процесу Гермайзе у 1930 році був засуджений разом з іншими представниками української інтелігенції (С. Єфремов, М. Слабченко та ін.) до 5 років

ув'язнення. Після виходу з місць ув'язнення у 1934 році він перебував на засланні. У 1937 році він отримав новий строк ув'язнення, який у 1944 був продовжений. Гермайзе так і не вийшов з місць заслання та помер у таборі десь наприкінці 1950-х років. Лише 11 серпня 1989 року Пленум Верховного суду України скасував судові рішення у справі та реабілітував українського історика [846].

Де-які науковці, котрі працювали як науковці в Україні в майбутньому досягли великих успіхів в своїй науковій кар'єрі ве перебуваючі за кордоном. Серед таких науковців – лауреат Нобелівської премії Семен (Саймон) Кузнець, котрий народився у Харкові у 1901 році. Свою науково-дослідницьку діяльність він розпочав ще в період навчання на юридичному факультеті Харківського університету, котрий він закінчує на початку 1920 років. Після здобуття освіти він працює в профспілках Харківщини. У 1922 році він емігрує до Сполучених Штатів, де навчається у Колумбійському університеті й отримує у 1926 році ступень доктора економіки. Кузнець відомий у світі перш за все працями в сфері розрахунків національного доходу та валового продукту, статистичними дослідженнями економічного розвитку та його циклів, його зв'язку з розподіленням. Наукові статті та монографії Кузнеця відзначалися залученням великої кількості емпіричного матеріалу та охоплювали широкі історичні періоди. Вчений також зробив важливі порівняльно-історичні дослідження економічного розвитку низки країн, та винайшов так званий “цикл Кузнеця” – двадцятирічний період циклів швидкого та помірною економічного зростання. Серед найбільш відомих книг вченого – “Національний дохід та його структура в 1919 – 1938” (1941), “Зміни в економіці” (1953), “Капітал в американській економіці: його формування та фінансування” (1961), “Сучасне економічне зростання” (1966) тощо [847].

Роки нової економічної політики були для культури “роками плюралізму, авангардного мистецтва і захоплюючих спекуляцій на тему очікуваного соціалістичного майбутнього”, – зазначав советолог Мартин Маля в своїй роботі “Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917 – 1991” [848]. Безумовно, період 20-х років як в Україні, так і в більшості інших союзних республік СРСР можна охарактеризувати як період новацій та революційності в усіх галузях культури. Однак, як точно підкреслює М. Маля, “усе десятиліття неухильно поверталось у зворотному напрямі, дедалі більшого ідеологічного конформізму і державного контролю над освітою, культурою та мистецтвом” [849].

У 20-ті роки розвиток єврейської освіти зазнав значних змін. Традиційна освіта переслідувалася, водночас з'явився новий тип освіти з єврейським ухилом. Дослідницька проблема у цьому напрямі являє собою насамперед унікальний соціально-культурний феномен, аналогів якому не існувало на території Європи протягом усього ХХ століття. З одного боку, євреї, які населяли територію України, у цей період вперше у своїй історії дістали можливість безперешкодно здобувати освіту за власним вибором, з іншого, – уся сфера освіти перебувала під пресом тоталітарної машини, керованої комуністичною ідеологією. Все це наклало свій відбиток на характер і основні особливості розвитку освіти [850].

Між двома системами освіти – традиційною та радянською – виник, таким чином, неминучий конфлікт, який до кінця 20-х років був вирішений за допомогою жорстоких репресій і переслідувань на користь радянської освітньої системи. Єшиботи, хедери та інші заклади традиційної освіти єврейського народу були позбавлені можливості працювати легально і перейшли на нелегальне існування, яке, однак, не припинялося аж до самого розпаду радянської тоталітарної системи.

Різні аспекти історії єврейської освіти, яка почала розвиватися шляхом розвитку і поглиблення культури на їдиш, розглядалися у 20-ті роки у працях Д. Маца, А. Переля, Я. Юрмаса [851]. Процес організації навчальних закладів та підготовки педагогічних кадрів висвітлювався у 30-ті роки у працях С. Гулька, Б. Лобовського [852].

Після того, як процес розвитку іудаїки у 90-ті роки відновився, з'явилися нові дослідження з проблем єврейської освіти. Ця проблема вивчалась у працях Є. Школьникової “Трансформація єврейського містечка в СРСР у 1930 роки”, С. Єлисаветського “Історія єврейського народу” [853]. У роки Радянської влади, крім різних інших єврейських навчальних закладів, було ліквідовано Київський єврейський народний університет (точна дата його ліквідації невідома, востаннє про його роботу згадувалося в січні 1920 року) [854]. Усі єврейські школи та гімназії, якими відала “Культур-Ліга”, у 20-ті роки підпорядковувались губернським відділам народної освіти та Наркомату освіти УСРР, а потім були перетворені на Єдині трудові школи [855]. Наприкінці 40-х років усі єврейські навчальні заклади в СРСР були закриті [856].

У 1921-му році в Києві відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд працівників єврейської освіти, на якому були обговорені основні завдання євсекцій діяльності освітніх закладів для єврейської молоді в УСРР [857]. З перших найважливіших заходів, які провела більшовицька влада щодо єврейських освітніх організацій та навчальних закладів, було встановлення контролю над їх діяльністю шляхом перереєстрації [858].

Усім єврейським навчальним закладам, а саме: ремісничим класам, професійним школам для хлопчиків та дівчаток, особливим вечірнім курсам для робітників і підмайстрів, навчальним майстерням тощо, був надісланий наказ, у якому, зокрема, вказувалось: “Пропонується зареєструватися у відділі освіти при губпарткомі та подати точні відомості щодо стану викладання у закладі, а також про його матеріальне становище” [859].

Однією з головних і найскладніших проблем того часу стало відновлення фінансування єврейських освітніх закладів. До єврейського комісаріату надходили чисельні звернення від директорів цих навчальних закладів з проханням про фінансування закладів освіти, які до революції утримувалися за приватний рахунок. Так, директор Ніжинської гімназії у своєму листі вказував: “Гімназія утримувалася на кошти, які надходили за рахунок сплати за навчання. Останнім часом надходження коштів зовсім припинились і плата за навчання не вноситься... Тому гімназія опинилася у вкрай складному матеріальному становищі. Педагоги вже три місяці не отримують зарплати” [860].

Не менш гостро перед єврейською системою освіти постала проблема викладання основних навчальних курсів та видання підручників. В одному із звітів

комісії щодо перевірки видавничої діяльності видавництва Євсекції ЦК КП(б)У зазначалося: “Відчувається повна відсутність технічного апарату, необхідного для розвитку широкої діяльності в галузі видавництва. Поодинокі друкарні у Києві та інших містах України не мають жодної можливості виконати навіть найменшу частину передбаченого плану видання підручників та народних книг” [861].

Під керівництвом євсекції на початку 20-х років був затверджений спеціальний видавничий план єврейської літератури. Він передбачав видання: “а) книг для початкової та середньої школи – 14 позицій – 504 тисяч примірників; б) книг для вищої школи – 29 позицій – 1 111 800 примірників; в) класичної оригінальної літератури – 20 позицій – 840 тисяч; г) перекладної літератури – 20 позицій – один мільйон; д) науково-популярної літератури – 26 позицій – 750 тисяч; є) педагогічної література – 20 позицій – 500 тисяч” [862].

Важливою частиною культурної політики комуністичної влади стала робота з бібліотеками. Основними книгосховищами в цей період були єврейська бібліотека у Києві та єврейська академічна бібліотека ім. Менделе Мойхер-Сфорима в Одесі. Київська бібліотека налічувала у своїх фондах академічної літератури загальною кількістю 30 тисяч томів, а також мала мистецький відділ, який включав 10 тисяч томів, дитячий – 4,5 тисячі та педагогічний – 5 тисяч томів. При бібліотеці існував також архів документів з іудаїки. Він нараховував близько 10 тисяч одиниць зберігання. У середині 20-х років бібліотекою були влаштовані пересувні виставки не лише в усіх єврейських навчальних закладах м. Києва, а й у робітничих єврейських клубах, майстернях тощо. При бібліотеці працював лекторій, у якому брали участь не лише працівники єврейських книгозбірень міста, а й власники приватних колекцій, працівники інших міських бібліотек. Зберігся лист завідуючого ЦК євосвіти до голови Головополітпросвіти НКО УСРР з проханням відкрити додаткове фінансування для єврейської бібліотеки. У ньому, зокрема, зазначалося: “Особливу цінність для роботи Євсекції становить академічний відділ, у якому є досить цінні видання з іудаїки багатьма мовами... Якщо бібліотеку не буде взято на центральне фінансування, вона закрийється. Із закриттям бібліотеки освітні заклади втратять величезну можливість доступу до першоджерел для їх роботи” [863].

За допомогою активістів єврейської організації у першій половині 20-х років на місцях були створені елементи альтернативної системи освіти у єврейських містечках, відбувалася заміна релігійних інститутів на систему клубів, світських шкіл, піонерських таборів тощо. Так, у 1925 році в Україні вже працювало 342 єврейські школи, в яких навчались 56,3 тисяч учнів, 59 єврейських робітничих клубів, 57 хат-читалень, 47 бібліотек, 39 єврейських піонерських загонів [864].

Робота ця була масштабною, у зв'язку з тим, що чисельність євреїв у УСРР була досить високою. У квітні 1924 року при ВУЦВК було створено спеціальну Центральну Комісію у справах національностей. За підрахунками цієї комісії в Україні у 20-ті роки проживало 40 національностей, а за даними перепису 1926 року, чисельність “не-українців” становила понад 6 мільйонів осіб, тобто 1/5 усього населення. 1,6 млн. осіб були євреї, що становило 52 відсотки єврейського населення Союзу РСР [865].

Навчальні єврейські заклади різних типів мали виконувати функцію пропаганди соціалістичного будівництва. У зв'язку з тим, що на першому етапі їх фінансували зарубіжні організації, то інколи виникали суперечності між ними й радянськими єврейськими організаціями. В одному з циркулярних листів Єврейського громадського комітету з допомоги погромленим (Євгромадком), наприклад, зазначалося: “У зв'язку з тим, що останнім часом у провінції мають місце вивішування плакатів на дитячих закладах про утримання останніх “Джойнтом”, а також проведенням у дитбудинках фотографічних зйомок, просимо вас... ніяких самочинних дій “Джойнту” у цьому напрямі не допускати без дозволу Наркомату освіти... Епштейн” [866]. Таким чином, єврейські радянські структури поступово почали дистанціюватися від зарубіжних організацій, які надавали масштабну допомогу навчальним закладам. Останні починають пропагувати дії лише Радянської влади. Подібна тенденція зберігалася й поширювалася у майбутньому й на історіографію цього питання.

Крім того, розпочалась активна пропаганда цінностей інтернаціоналізму, який мав поглинути усе національне, в тому числі й єврейське. “Тепер спільно всі трудящі, як росіяни, так і євреї, будують соціалізм, – підкреслював відомий радянський діяч М. Семашко, – росіяни і євреї повинні витравити зі своєї свідомості залишки тих розбіжностей і непорозумінь, що сіяли між ними їхні експлуататори... Усякий, хто шипить у кутку проти євреїв і нацьковує на них, вносить розкол і розбрат у наші ряди борців та будівельників нового життя” [867].

В цілому загальна кількість культурно-освітніх закладів в Україні, за даними на 1 березня 1925 року, при загальній кількості єврейського населення понад 1 мільйон 750 тисяч осіб, була такою:

Навчальних закладів	Чисельність учнів	Число педагогічних працівників
Соціального виховання – 494	66 058	2311
Професійної освіти – 31	2 943	254
Політичної освіти – 707	42 105	562

[868].

Одночасно проводилася велика репресивна робота з ліквідації традиційної освіти євреїв серед єврейського населення в Україні. Прикладом цьому може слугувати лист до Президії Харківського окрвиконкому від громадянина Бенціона Шеметова: “Я звинувачуюся Особливою Народою ДПУ УСРР за статтями 111 і 113 Кримінального кодексу, – писав він. – Був заарештований Коростенським ОДПУ... за організацію хедерів і єшіботів. Мою справу розглянуто Особливою нарадою при ДПУ УСРР і мене засудили до заслання, а справу було направлено до Москви в ОДПУ. Прокурор т. Крайній мені сказав, що мені можуть замінити вирок виїздом за кордон. Тому прошу Вас дозволити мені виїзд з країни” [869].

У 20-ті роки в УСРР загальним навчанням у єврейських школах було охоплено 81,6 відсотків єврейських дітей віком від 8 до 14 років. Однак лише 36,3 відсотка з них

здобувало освіту рідною мовою [870]. Школи підтримувалися багатьма єврейськими і, в першу чергу, сіоністськими організаціями, що у цей час проводили широку культурну політику, спрямовану на подальший розвиток в Україні єврейської культури. Крім того, була створена досить розвинута мережа освітніх закладів національних меншин України, в тому числі і єврейської. Вони повинні були займатися соціалістичним вихованням. Таких закладів станом на 1 травня 1924 року в УСРР діяло 509 із загальною чисельністю в них 53 965 учнів та педперсоналу 2 627 осіб; профосвітніх закладів налічувалося 46 із загальною чисельністю учнів 3 446 і педперсоналу 355 осіб [871].

Деякі навчальні заклади, в першу чергу школи, створювалися та фінансово утримувалися Євгромадками. Наприклад, Київський Євгромадком, який отримував кошти як від Радянської держави, так і від зарубіжних єврейських організацій, утримував єврейську професійну школу на вулиці Круглоуніверситетській, 6, поліграфічну на Хрещатику, 18, столярну на Сінній площі, 2, швейну, шкіряну та інші. Навчальні заклади єврейської професійної освіти Євгромадкому діяли також в Умані, Гайвороні, Бердичеві, Радомислі та інших містах і містечках Київської губернії [872].

Цей період був досить важливим для усього процесу розвитку радянської ідеології єврейського напрямку. Як відзначав відомий історик І. Мигович, у 1920 – 1930 рр. в УСРР розпочалося формування єврейської національної інтелігенції, чимало представників якої згодом працювали на благо України, хоч дехто з них виїхав до Палестини [873].

Одним із досягнень Радянської держави в сфері освітньої політики була боротьба з неписьменністю. У цій масовій кампанії брали участь вчителі, радянські активісти та працівники радянської системи освіти різних громад України, для яких дуже важливим було навчити дорослих, в тому числі євреїв, грамоті. Майже у кожному місті були відкриті лікнепи. З місць в республіканські органи надсилалися звіти про досягнення, труднощі та успіхи у цій справі. В одному з них, надісланому відділу національних меншин, зазначалося: “Нацмену Окрвиконкому. Райвиконком інформує, що у місті Зінькові відкрито єврейський лікнеп для дорослих, який розпочав свою роботу з 7 січня 1927 року. Перешкодою у роботі є відсутність єврейських абеток і відповідних підручників. Голова РВК Губрич” [874].

У цілому це дало позитивні результати. Так, якщо, відповідно до перепису 1897 року серед євреїв нараховувалося 33 відсотки письменних, то у 1928 році – 73,5 відсотка [875]. У 1921 – 1929 роках часто у єврейських містечках поряд з радянськими школами паралельно діяли хедер, єшибот і Талмуд-Тора. Деякі учні традиційних закладів навчалися одночасно і в радянських школах.

З метою розвитку письменності та підвищення радянської свідомості провадилася велика робота щодо створення і розповсюдження нових єврейських видань серед мешканців єврейських міст та містечок УСРР. У Київській губернії у 1923 році Євгромадком часто звертався у владні органи і навчальні єврейські заклади з листами такого змісту: “У зв’язку з великим культурно-освітнім інтересом, необхідністю у піднятті культурного рівня вчительства та духовного розвитку дітей

закладів, які ми утримуємо, просимо Вас вжити усіх заходів щодо підтримки та розповсюдження часописів “Педагогічний бюлетень” та “Фрейд” у Вашому районі” [876]. Після вжитих заходів кількість примірників зросла, і редакції, які були розташовані у будинку складу “Культур-Ліги” на вул. Васильківській, 43, вирішили усі питання із попитом і передплатою [877].

Одним із головних напрямів роботи відділів нацменшин було проведення разом із навчанням фізичного оздоровлення дітей, які навчались в єврейських школах. У звіті керівництва четвертої трудової школи міста Полтави відділу нацменшин Окрвиконкому, наприклад, зазначалося: “Було проведено велику роботу протягом двох навчальних років, що має на меті зв’язати єврейське дитяче населення з диспансером Полтавського товариства боротьби з туберкульозом. З 440 дітей виявилось здорових і добре розвинутих тільки двадцять, із задовільним здоров’ям – 180, слабких і хворих – 240” [878].

Практично при всіх трудових єврейських школах діяли центри з медичного обстеження не тільки дітей, а й дорослих євреїв, клуби самодіяльності, гуртки, хатичитальні тощо. Водночас Радянська держава вела роботу щодо створення нових організацій та інститутів громадського життя, що можна без перебільшення назвати грандіозною. У 1927 році в Україні діяло 77 сільських єврейських рад, 30 єврейських фахових шкіл, 393 єврейських шкіл із 61 352 учнями [879].

У багатьох регіонах УСРР ця робота проводилась ще активніше. Так, на Поділлі у місцевій системі освіти єврейська трудова школа посідала провідне місце. У 1924 році тут функціонувало 88 єврейських трудових шкіл. У освітніх закладах навчалось понад 50 відсотків єврейських дітей шкільного віку. У містах і більш значних містечках губернії працювали семирічні єврейські трудові школи, в невеличких містечках – чотирирічні. У середньому на одну єврейську школу припадало 128 учнів, на кожного викладача – 27 учнів. У 1924 – 1927 роках в цій же губернії функціонувало також 29 єврейських дитячих будинків закритого типу, відкритого – 5, єврейських будинків юнацтва – 6, єврейська колонія у Немирові була з агрономічним ухилом [880].

В західних регіонах України, що не входили до складу УСРР, популярністю серед населення користувалися школи системи “Тарбут” (“Культура”), засновані на початку 20-х років сіоністськими організаціями. У цих школах викладання велося на івриті, у дітей виховувалося почуття національної гідності, прихильності до єврейських традицій та культури. До основних предметів належали історія єврейського народу та єврейська література. Всього на Західній Україні працювало у 1928/29 навчальному році 52 неповносередніх і середніх навчальних заклади типу “Тарбут” [881].

У 20-ті роки у Львові, Бродях, Тернополі та Станіславі (нині Івано-Франківськ) місцеві релігійні громади починають відкривати школи з викладанням польською мовою. Одночасно відкривались і школи релігійних ортодоксів. У Львові дуже популярною була школа “Матат”. Львівська єврейська громада фінансувала три середні школи та інститут, який очолював рабин й історик професор Мойсей Шорр [882].

Ефективно працювала в цьому регіоні України також “Центральна Єврейська шкільна організація” (ЦЕШО), створена у 1921 році партією Бунд та деякими сіоністськими організаціями. У всій Східній Галичині та на Волині у системі ЦЕШО було створено і діяло 36 неповносередніх, одна середня і 18 вечірніх шкіл [883].

Та, незважаючи на всі успіхи у сфері освіти УСРР, загальна ситуація у ній в єврейських містечках залишалася складною. Так, 40 відсотків євреїв шкільного віку в УСРР і 25 – 30 відсотків в БСРР навчалися не у загальних школах, а відвідували лише підпільні єврейські навчальні заклади [884].

Єврейська радянська школа, як і вся нова єврейська культура в УСРР, була національною лише за мовою. Єврейську історію виключили з програми. Лише у загальному курсі історії йшлося про революційну класову боротьбу єврейських ремісників і робітників на початку ХХ століття. Крім єврейської, у цих школах вивчалися також російська і українська мови. В процесі вивчення єврейської літератури дітей знайомили з творами таких авторів, як Шолом-Алейхем, Менделе Мохер-Сфорим та радянських єврейських письменників. До початку 30-х років поступово з підручників і літературних творів класиків зникли релігійні терміни і слова з івриту. Не подавалися вони у текстах і на їдиш, а просто перекладалися російською мовою.

Єврейська середня школа практично не розвивалася. Діяло кілька єврейських сільськогосподарських шкіл і тракторних курсів, партійних шкіл, три театральні школи, педтехнікуми в Одесі, Вінниці та деяких інших містах. Було також відкрито єврейське відділення у Комуністичному університеті нацменшин Заходу (КУНМЗ) у Москві. У Києві працював Єврейський науковий інститут. Однак цього було недостатньо щодо кількості. До того ж ці заклади діяли як спеціалізовані – тут готувалися вчителі та працівники для “єврейської вулиці” [885].

Водночас у 1926 році серед тих, хто здобував вищу освіту, євреї становили 16 відсотків, в основному у таких галузях як медицина, економіка, індустрія і технологія, педагогіка та мистецтво, що перевищувало питому вагу євреїв в УСРР. А до 1938 року вони становили меншу частку – 13 відсотків, оскільки збільшився загальний приплив у вищі навчальні заклади [886]. Отримання освіти у вищому навчальному закладі давало більше можливостей для майбутнього працевлаштування. Але випускники єврейських шкіл зазнавали труднощів, бо недосконало володіли українською і російською мовами. Тому багато батьків відразу віддавали своїх дітей у загальні школи. Крім того, Радянська єврейська школа часто була більшим провідником комуністичної ідеології та сталінських догм у порівнянні з іншими типами радянських шкіл і провадила жорстку боротьбу з єврейськими релігійними традиціями, викликала ворожість в окремих прошарках єврейського населення.

Так, єврейська радянська школа вела активну пропаганду проти іудаїзму, прагнула витравити єврейську національну самосвідомість. Якщо у загальній школі відсутність єврейської дитини у суботу чи свято могло бути не поміченим, то в єврейській школі це спеціально переслідувалося. До того ж російська мова навчання, як більш перспективна для майбутнього навчання дитини, викликала більший інтерес

багатьох євреїв.

Євсекції парткомів усіх рівнів вимагали, щоб діти навчалися мовою, якою вони говорять вдома, і нерідко примушувала батьків відправляти своїх дітей у єврейські школи, проводили широкі кампанії щодо їх популяризації. У маленьких містах, колоніях та містечках УСРР єврейська школа нерідко була єдиною, і значна кількість дітей навчалася саме у ній.

Слід відзначити, що в результаті розвитку національної єврейської системи освіти та використання при цьому примусових заходів в СРСР у 1927 – 1928 навчальні роки число єврейських дітей, що відвідували єврейську школу, становило 49,6 відсотків в УСРР і 55,5 відсотків в БСРР. Цікаво, що це було більше, ніж у США, Англії і Польщі. У РСФРР, було більше можливостей для навчання єврейських дітей, у єврейських школах їх навчалася лише 8 відсотків [887].

Та на початку 30-х років ситуація різко змінилася. З ліквідацією у 1930 році Євсекції ЦК ВКП(б), національних секцій та відділів, у тому числі і єврейських комітетів, зникли умови для централізації проведення заходів щодо розвитку єврейської освіти. До того ж з розвитком індустрії, переселенням великих мас євреїв у великі міста знання російської мови стало ще актуальнішим. Єврейська школа не приваблювала ні рівнем освіти, ні перспективами. Бралось до уваги й те, що вона не виховувала національних почуттів, не пропагувала єврейських традицій. З 1930 по 1935 рік число учнів у єврейських школах зменшилося в УСРР, наприклад, з 83 414 до 73 412 [888]. Дедалі частіше єврейські школи не могли набрати учнів до першого класу. Їх починають переводити до українських шкіл з викладанням там мови їдиш, але сама по собі самостійна єврейська школа поступово зникає. До 1940 року всього 85 – 90 тисяч дітей відвідували єврейські школи, включаючи 3 тисячі в Єврейській автономній області [889].

Загалом розвиток єврейської освіти послідовно пройшов три періоди своєї історії. Перший – ліквідація наслідків громадянської війни та створення освітніх закладів й інших установ (1921 – 1922 роки), другий – їдишізація та розгортання системи трудової, професійної єврейської освіти (1923 – 1927 роки) і третій – згортання програми розвитку єврейської освіти та ліквідація основних освітніх інститутів (1928 – 1929 роки).

З точки зору радянської історіографії 20-ті роки стали періодом розквіту єврейської культури, але в подальшому партія більшовиків в УСРР почала проводити політику, спрямовану на асиміляцію єврейського населення, відмови від староеврейської мови, іудейської релігії і самотності єврейського народу.

5.2. Боротьба Радянської влади з мовою іврит в Україні у 1921 – 1929 рр.

Боротьба з мовою іврит була одним із важливих напрямів антирелігійної політики Радянської влади в Україні у 20-ті роки. Вивчення івриту, або “лашон а-кодеш” (“священної мови”), було важливим чинником існування багатьох єврейських релігійних культурно-освітніх закладів, складовою частиною їх навчального процесу, необхідною для викладання таких предметів як Тора і Талмуд.

У другій половині 20-х років ставлення до івриту набуває принципового характеру. Це пов'язано із завершенням процесу антирелігійних перетворень у суспільстві та оголошенням єдиною єврейською мовою їдиш. Серед причин боротьби з вивченням та поширенням івриту була і та, що цією мовою користувалися переслідувані радянською владою сіоністи [890].

Література на івриті вилучалася під час обшуків та ліквідацій осередків релігійного та сіоністського життя. Так, на одному зі складів, які належали Сіоністській соціалістичній спілці молоді, було виявлено велику кількість книг на івриті, на іншому – вагон таких книг, кліше і матриці єврейської дитячої літератури, підручники [891].

У спеціальній постанові, виданій Наркоматом освіти УСРР, підкреслювалось: “Материнською мовою єврейської маси є мова їдиш, а не іврит (давньоєврейська мова). Їдиш є мовою викладання у школах усіх типів на всій території УСРР. Іврит із загальноосвітніх програм семирічної трудової школи має бути виключеним” [892]. Ця постанова ретельно виконувалася місцевими партійними і державними органами.

Заборона івриту викликала багато нарікань. До радянських органів почали надходити заяви здебільшого від учнів різних єврейських шкіл з проханням відновити викладання на мові іврит. У одній з таких заяв йшлося: “Ми, єврейські діти міста Жмеринки, виходимо з того, що мова є одним із чинників кожної нації. Вважаємо, що культурну відсталість єврейства можна ліквідувати лише тоді, коли нам дозволять навчатися рідною мовою івриту. Вона – єдина, яка може задовольнити духовні потреби єврейського дитинства, бо вся література, усі кращі твори написані цією мовою” [893].

Учні єврейських шкіл містечка Городок Подільської губернії звернулися до ЦВК УСРР з таким клопотанням: “Ми, єврейські діти... просимо про видання декрету, що визнає би свободу навчання та викладання єврейської мови (івриту), єврейської літератури (на івриті) і єврейської культури. Ми вважаємо своєю рідною мовою іврит, національною культурою – єврейську культуру, а тому усі переслідування євсекції івриту, єврейської літератури сприймаємо як пряме порушення політики радянської влади у сфері національного питання” [894].

У 1926 році з УСРР до Президії Ради національностей ЦВК СРСР були направлені зібрані в навчальних закладах підписні листи на підтримку івриту – 4 380 підписів [895].

Починаючи з 1921 року, рукописи та видання на івриті, згідно із спеціальними постановами та розпорядженнями радянських органів, конфісковувались і передавались до бібліотек радянських та партійних органів різного рівня на зберігання.

У цей час бібліотеки УСРР різного рівня отримали велику кількість творів “буржуазної літератури” на івриті.

Збір єврейської літератури відбувався також цілеспрямовано. В ЦДАВО України зберігається, наприклад, таке офіційне звернення, датоване 25 червня 1921 р. “...Вища партійна школа розпочала організацію своєї фундаментальної бібліотеки, яка має обслуговувати курсантів, лекторів, Центральний Комітет та інші центральні органи... Вже зібрано понад дві тисячі цінних видань з єврейської тематики. Прохання до усіх організацій влаштувати збір книжок, наукових, літературних, головним чином єврейською мовою, старих журналів... Завпартшколою тов. Лівшиц” [896].

Одночасно партійні органи жорстко контролювали ввезення до радянської країни літератури на івриті приватним шляхом. Органи партійної цензури “дбали” про те, щоб не перевірені цензурою видання на івриті не читалися радянськими громадянами. Так, у “Таємних бюлетенях Головліту” СРСР за березень – квітень 1923 року у розділі “Відгуки про зарубіжні книги” зазначалося: “Заборонити ввезення до СРСР книги Рабиновича “Толдойс хахудим беєрец Ізраель” (“Літопис життя євреїв у Палестині”). Яффа, 1921”. Обґрунтування заборони було таким: “Цей короткий нарис з історії євреїв Палестини, починаючи з найдавніших часів, закінчується висновком про те, що двадцятистолітнє прагнення євреїв відновити іудейське царство відбулося за допомогою Великобританії” [897].

Разом з іншими заходами, спрямованими на вилучення мови івриту, в УСРР був впроваджений жорсткий контроль за творчістю івритомовних письменників. Цікавим у цьому відношенні є висновок київських цензорів, які у 20-ті роки називалися “політичними редакторами”, щодо київської збірки на івриті “Гааш”. Один із них, аналізуючи поему збірки Мілі (Шмуеля) Новака під назвою “Розповідь про Жовтень”, писав: “На кого розраховані ці вірші? Зрозуміло, що в іншій ситуації в Палестині ця збірка була б одним із матеріалів агітації КПП (Комуністичної партії Палестини), бо там значна частина робітників говорить давньоєврейською мовою. Але в умовах нашої дійсності ця збірка буде предметом філологічно-літературних спекуляцій клерикально-буржуазної частини єврейського суспільства. Зрозуміло, що це видання небажане”. Незважаючи на це, збірка “Гааш” все ж вийшла друком і з’явилася в СРСР у 1923 році [898].

Слід зазначити, що заборона мови іврит і літератури на івриті у ці роки мала, в основному, неофіційний характер. Так, відомий ізраїльський історик Еґошуа Гільбоа, оцінюючи політику Радянської влади щодо мови іврит, відзначав: “Формально у Радянському Союзі не було жодної постанови, яка оголосила б цю мову поза законом. Насправді ж вона знаходилася на нелегальному становищі” [899].

У результаті введення централізованої системи літературних цензорів в країні, івритомовним письменникам у 20-ті роки вдалося, крім збірки “Гааш”, видати лише ці дві. Перша з них – “Цільцелей шома” була видана у Харкові у 1923 році харківськими єврейськими письменниками. Друга – “Берейшит” формально видана із позначкою “Москва – Ленінград”, а насправді побачила світ в одній із друкарень Берліна у 1926 році.

Надалі видання книг на івриті стало повністю неможливим, а вивчення мови прирівнювалося до політичного злочину. Література на івриті, таким чином, була приречена на вимирання. Останню у Радянській Україні книжку мовою іврит було видано у Харкові у 1927 році. Це була збірка Б. Цифріна (Фрадкіна) “Алей асор” (“Аркуші десятиріччя”), яка присвячувалась 10-річчю Жовтневої революції. Бенціон Фрадкін (1870, містечко Вороніж, Сумської області – 1938, Харків) був поетом, драматургом та перекладачем, створював твори як на івриті, так і на їдиш. Він починає створювати перші твори на івриті в Україні ще до революції, він викладав у Талмуд-Торі в Конотопі та давав приватні уроки. У 1908 році він прийняв участь у нелегальному всеросійському зїзді вчителів івриту. В цей період у єврейському театрі Конотопу починають виходити перші пєси Фрадкіна на їдиш. У 1913 році Фрадкін видає разом із Ш.Айзіковим у Вільні “Російсько-єврейський кішеньковий словник” на 25 тисяч слів. В період 1920-х років, котрі стали періодом розквіту таланту письменника, Бенціон Фрадкін створює переклад на іврит книги радянського письменника Ф.Гладкова “Цемент”, котра виходить до друку в Тель-Авиві у 1929 році. Фрадкін повідомляє в листах до своїх друзів в цей період, що він переклав на іврит оповідання К.Федіна, В.Лидіна (1894 – 1979), І.Еренбурга, І.Бабеля, А.Купріна, А. Чехова тощо, а також що завершив роботу над першим томом історико-філософського дослідження “Іудаїзм” та склав оригінальний підручник граматики івриту, але ці праці Фрадкіна були знищені в період репресій 1930-х років. В Радянському Союзі івритські книжки не друкувалися, і праці Фрадкіна виходили за кордоном і були досить відомими серед єврейських громад різних країн світу. Взимку 1938 року поет був заарештований за звинуваченням в участі у сїоністському терористичному угрупованні, шпигунстві та після жорстоких катувань був розстріляний.

З точки зору лїдерів євсекцій, відділів національних меншин, партійних комітетів єврейська мова, культура і релїгія мали зникнути в “умовах об’єднання усіх націй”. Один із провідних ідеологів радянської політики з єврейського національного питання С. Дїманштейн зауважував з цього приводу: “Ми не фанатики єврейської мови. Можливо, у найближчому майбутньому багатші мови витіснять єврейську взагалі. Ми, комуністи, не проллємо з цього приводу ні сльозинки” [900].

Становище письменників, які писали на івриті, було вже нестерпним у Росії в період революцій 1905 й 1917 років та Першої світової війни. Це призвело до виїзду більшості з них до Палестини. Ставлення радянської влади до івриту прискорило цей процес, і таким чином, у 20-ті роки до Палестини поступово перемістився центр світової літератури на мові іврит. Серед найвідоміших письменників Палестини, які починали писати в країнах Європи, у 1920 році були Бреннер, Шмуель Йосеф Агнон і Аарон Реувені. У Палестині, де проживало тоді відносно небагато євреїв, на івриті виходила значна кількість літератури. Понад п’ятдесят літературних часописів, які друкувалися на її території, були засновані здебільшого у міжвоєнний період. Серед них – відомий часопис Союзу івритських письменників “Мознаїм” (“Терези”), який почав виходити у 1929 році. На той час в Радянській Україні проводилась кампанія контролю над усіма виданнями мовою різних національностей. Так, на одній із нарад

ЦК КП(б)У 10 жовтня 1924 року, де обговорювалось питання про “неперіодичні видання”, було ухвалено: “Встановити більш жорстке стеження за приватними та кооперативними видавництвами. З’ясувати, які суспільні елементи гуртуються навколо них” [901].

У рішенні уповноваженого у справах видавництва ЦК КП(б)У, прийнятому після цієї наради, був затверджений список видань, які видавництва мали друкувати найближчим часом єврейською мовою. Серед них – книги Розенфельда, Кіпніса, Маркіша, Шолом-Алейхема, а також хрестоматії та граматики єврейської мови. Таким чином, нівелювалося саме поняття “єврейська мова”, і з цього часу видати книжку на івриті було практично неможливо [902].

У 1921 році з України емігрували відомі єврейські поети Хаїм Б’ялик, Саул Черніховський, Моше Клейнман, Б. Дінабург. Деякі письменники залишилися в Радянській державі, але свої твори видавали за кордоном, в основному в Палестині. До них належали: Х. Ленський, Е. Родін, А. Фріман, Ц. Прейгерзон та інші. Хаїм Ленський (1905 – 1943) надсилав свої вірші до відомих в Єрец-Ізраель альманахів “Ктувім” (1928 – 1930) та “Галлім” (1929 – 1930). Він також постійно листувався з Хаїмом Б’яликом, який цінував його творчість та намагався організувати його виїзд з СРСР. Під впливом Х. Б’ялика перебував також Е. Родін, який друкувався у 20-х роках у збірках “Ктувім” і “Галлім”, а в 1938 році опублікував відому в Ізраїлі збірку віршів “Бі-фат нехар” (“На окраїні чужої країни”) [903].

Одним із найвідоміших івритомовних прозаїків був А. Фріман, який наприкінці 20-х років створив першу книгу з трилогії під назвою “1919”, присвячену подіям громадянської війни в Україні. Інший івритомовний прозаїк – Цві Прейгерзон написав низку талановитих прозаїчних творів, таких, як “Іврит”, “Вічний вогонь” та інші, що друкувалися у часописах підмандатної Палестини і здобували славу своєму авторові. В оповіданні “Іврит” Цві Прейгерзон, який був репресований за свою творчість, відображено картину репресій носіїв мови іврит у Радянському Союзі. Автор цього біографічного твору розмовляє з представником ДПУ на івриті, але співробітник запрошує перекладача – молоду людину, яка навчалася у героя, та зрадила його. Цві Прейгерзон був засуджений до 10 років ув’язнення, а коли вийшов на свободу, написав і опублікував ще низку відомих в Ізраїлі прозаїчних творів [904].

Незважаючи на утиски влади, у Києві протягом 20-х років діяв клуб при синагозі “Ойгель-Йосеф” з бібліотекою книг на мові іврит. Цю бібліотеку підтримувала та фінансувала західноукраїнська єврейська організація “Тарбут” (“Культура”). За мету вона ставила поширення давньоєврейської мови та залучення євреїв до найкращих надбань національної культури. За допомогою “Тарбуту” у Києві були відкриті школи на Подолі, Євбазі і у центрі міста, де викладався іврит. Були також створені вечірні курси з вивчення цієї мови. У планах “Тарбуту” було навіть заснування єврейського педагогічного навчального закладу, який готував би вчителів івриту для Києва [905].

Політика більшовицької влади в УСРР, спрямована на переслідування письменників та вилучення літератури на івриті з радянських бібліотек, і яка підтримувалася керівниками евсекцій в Україні, викликала у 20-ті роки здивування

навіть у вищих державних колах СРСР. Так, перший радянський нарком освіти А.В. Луначарський заявив, що проголошення будь-якої мови “контрреволюційною” є справжнім актом вандалізму. Однак підтримка наркома, який трохи знав іврит і читав Біблію в оригіналі, не допомогла: заборона на “контрреволюційну” мову в УСРР так і залишилася в силі [906].

Слід зазначити, що подекуди іврит вивчався у сіоністських організаціях, які також існували в цей період здебільшого напівлегально. Його вивчення було програмною метою таких відомих єврейських організацій та партій як: Сіоністська трудова партія (СТП), “Гашомер-Гацоїр”, студентські організації “Дройр” та “Гехолуц”, спортивне товариство “Маккабі” тощо.

Протягом першої половини 20-х років Єврейським відділом Наркомнацу проводилася політика утиску театру “Габіма”, у виставах якого розмовляли на івриті і який мав досить значний вплив на розвиток єврейської культури в СРСР. Його керівник Євген Вахтангов вважав, що після того як театр переїде до Єрусалиму, в СРСР будуть діяти його філії. В одній з резолюцій колегії Єввідділу зазначалося, що “Габіма” є провідним органом буржуазно-націоналістичної культури та ідеології. Через переслідування група “Габіми”, виїхавши у 1926 році за кордон, назад вже не повернулася [907].

Заходи більшовицької влади в УСРР, спрямовані на ліквідацію мови іврит, на викреслення з нової радянської культури спадщини Тори, посилюються боротьбою з національною єврейською культурою. Переслідування знавців Тори, вчителів та учнів хедерів, яке проводилося за допомогою усієї сили карального апарату Радянської держави та ВКП(б), призвело до знищення духовної та релігійно-освітньої основи життя єврейської громади УСРР. Виїзд за кордон всевітньо відомих ешив-центрів єврейської релігійної освіти, яке відбувалося протягом усіх 20-х років, практично зупинило тисячолітній процес вивчення біблейських творів на території України. Це, безумовно, стало одним із чинників, що призвів до змін у житті в єврейських містечках та містах республіки і негативно позначився на подальшій долі єврейської громади.

5.3. Єврейське мистецтво в 20-х роках ХХ ст.

Однією з найважливіших сфер життя завжди було мистецтво. Не винятком є і єврейське мистецтво, яке отримало досить значний розвиток протягом 20-х років.

Одним із основних напрямів розвитку і змісту єврейського мистецтва був живопис. Радянська держава з самого початку її існування створила спеціальний орган для управління цим видом мистецтва. 22 травня 1918 року була створена спеціальна установа під назвою “ОМ” (образотворче мистецтво) на правах відділу Наркомату освіти РСФРР. Його керівником став художник Д. П. Штеренберг (1881 – 1948), близький за поглядами до футуристів, якого А. В. Луначарський так охарактеризував: “Мій старий друг, лівий бундист, видатний митець і чесна людина” [908].

За сприяння Д. Штеренберга у 1920 роках до “ОМ” увійшли митці, які симпатизували Бунду та були противниками багатьох, насамперед, сіоністськи налаштованих художників. Іншим художником, який став у 1921 році заступником Д. Штеренберга і мав певний вплив на розвиток єврейського образотворчого мистецтва, був Н. Альтман. “Вони обидва приєдналися до справи революції, оскільки дотримувались лівих поглядів як митці, – відзначав мистецтвознавець І. Голомшток. – А Штеренберг ще й через власну бундівську діяльність. Ці два великих майстра, люди широкої перспективи і культури, щиро переконані у правильності їх артистичних і політичних позицій, повинні були відігравати рішучу роль на першій стадії розвитку радянського мистецтва” [909].

Одним із найзначніших досягнень радянського мистецтва на початку 20-х років була відносна свобода творчості. Вона сприяла появі таких двох протилежних течій у мистецтві, як революційний авангардизм та соціалістичний реалізм.

Це пояснюється тим, що у перші п’ять років (1917 – 1922) після Жовтневої революції та в роки громадянської війни, голоду і загального спустошення, нова влада не мала можливості і часу займатися справами мистецтва. Крім того, і це зрозуміло, що революція відкривала людям обширні перспективи для розкриття свого творчого потенціалу, що усі артистичні і соціальні групи, які до цього часу несли ярмо царської цензури, знайшли у новій владі свого захисника. Тому у перші її роки існувала відносна свобода творчості у мистецтві – крім тих випадків, коли це йшло у розріз з пролетарською ідеологією.

Практично все це сприяло розмаїттю мистецьких течій. Їх походження диктувалося не стільки творчою потребою індивідуумів, скільки економічними чинниками: з “ОМ” Наркомосвіти, як їх єдиним клієнтом і замовником, митці мали змогу працювати і продавати свою продукцію, тільки пропонуючи її у необхідній ідеологічній упаковці.

Одне з найвпливовіших місць у світовому мистецтві 20-х років посідав футуризм. У радянському футуризмі 20-х років однією з головних складових був культурний нігілізм. Радянський футуризм за своїм характером не нагадував ні французький, ні німецький, його послідовники в СРСР були близькими до італійських засновників ідеології футуризму, але виявляли більшу категоричність у справі “зруйнування будь-

якого виду культурної традиції”.

Однак до середини 20-х років футуризм зазнав змін. Він набув класового характеру і перетворився з опозиційної ідеології на ідеологію правлячу. До цієї течії були близькі такі єврейські діячі мистецтва як В. Арбатов, Борис Кушнер, Микола Чужак і Давид Аркін [910].

У перші повоєнні роки вони зайняли ключові позиції в системі державних установ, які контролювали й охоплювали широкий діапазон ідеології, освіти радянського мистецтва, а також його теорії і практики. Статті та книги Мойсея Яковича Гінзбурга та монографія Йоффе “Синтетична історія мистецтва” (1929) до цього часу залишаються класичними працями з теорії соціологічного методу, що на той час вважався головним у вивченні мистецтва. Вони були близькі до футуризму, зробили значний внесок до його ідеології і практики, а згодом розвивали його ідеї у нових напрямках.

Іншою течією мистецтва 20-х років став конструктивізм. Цей напрям сформувався в глибинах кубо-футуризму. Основною ідеєю виявилась концепція “нефігуративного мистецтва”, найхарактернішим проявом якої став супрематизм К. Малевича і його “Білий квадрат на білому фоні” (1919 р.), що було насправді спростуванням самої природи живопису [911].

Ідея щодо кінця живопису мольберта в епоху диктатури пролетаріату стала центральною для конструктивізму. “Живопис на мольберті не потрібний сучасній культурі, він – одна з найбільших перепон на шляху до її розвитку”, – зазначав О. Брик, відстоюючи правильність цього методу в мистецтві [912]. Характеристику соціологічних і естетичних засад конструктивізму було викладено також у праці “І все йде по колу” Іллі Еренбурга. Вона була опублікована в часописі “Вещь”, де постійно друкувалися праці І. Еренбурга, М. Гінзбурга, Лисицького та інших теоретиків цього напрямку у Берліні. У 1919 році прибічники конструктивізму об’єдналися в “Товариство молодих митців” (“ТОММ”), в якому найбільший вплив мали брати В. А. і Г. А. Штеренберги, а також їх товариші А. Родченко і Г. Якулов. Найбільша архітектурна група того часу – Асоціація Нових Архітекторів (“АСНОВА”) – виникла у 1923 році на аналогічних ідеях. Її першим головою став інженер А. П. Лоліет [913].

Одним з найвидатніших архітекторів в Україні був також Мойсей Якович Гінзбург. Він здобував освіту в Паризькій академії ізячних мистецтв, Архітектурній школі Тулузи та Міланській академії мистецтв. Першим проектом архітектора стає будівництво приватного санаторію в Євпаторії, в цьому проекті вже був помітний інтерес талановитого майстра до модерну. У 1917 – 1921 роках Гінзбург знаходиться у Криму, де вивчає архітектуру кримських татар. Наукові результати його досліджень стають темою перших публікацій з історії та теорії архітектури. З 1921 року Гінзбург викладає у ВХУТЕМАСі, де врозробляє питання архітектурної композиції. У 1923 році архітектор друкує першу наукову роботу – “Ритм в архітектурі”, а у 1924 – авторську книгу “Стиль та епоха”. В цій праці Гінзбург прогнозує шляхи розвитку української архітектури першої половини ХХ століття, її зв’язку з технічним прогресом та соціальним розвитком суспільства. Ці роботи сприяли створенню теоретичної бази

конструктивізму, котрий незабаром оформлюється як самостійний архітектурний напрямок [914]. У 1925 році Гінзбург і відомі харківські архітектори брати Весніни створюють Об'єднання сучасних архітекторів (ОСА), в котре увійшли найбільш відомі конструктивісти України. Найбільш значним досягненням Гінзбурга як архітектора було створення “будинку нового типу” в Москві, в котрому були втілені найбільш концептуальні елементи того періоду розвитку радянської архітектури. Будинок на Новинському бульварі, відомий як Будинок Наркомфіну (1928 – 1929, разом з І. Мілінісом) є втіленням ідей комуністичного підходу до архітектури. Усі квартири будинку були характерні відсутністю кухонь як символу буржуазності, двома рівними кімнат, великими вітальнями. Цей будинок отримав назву “будинок-комуна” та став класичним проявом конструктивізму в московській архітектурі [915]. Взагалі метод конструктивізму, котрий розвивався лише у 1920 – 1930 роках характеризує лаконічністю, геометризмом та монолітністю зовнішнього вигляду. Харківські архітектори – члени ОСА у 1924 році розробляють так званий функціональний метод проектування, котрий був оснований на науковому аналізі особливостей функціонування будинків, споруд, градобудівних комплексів. Характерними будинками цього стилю в Україні були фабрики-кухні, Палаці праці, робітничі клуби, дома-комуни тощо. Ім'я Гінзбурга стає відомим у багатьох республіках СРСР. Він будує зокрема відомий Будинок уряду у Алма-Аті, багато інших урядових об'єктів. Він постійно експериментує, так у будинку на Малій Бронній з'являються двох-чотирьохповерхові квартири тощо. Наприкінці 1920 років Гінзбург розробляє концепцію дезурбанізації та приймає участь у проектуванні “Зеленого міста” – великого житлового району у пригороді Москви. На початку 1930-х рр. він очолює групу проектувальників, котрі розробили проект районного планування Південного узбережжя Криму. Потім вже у 1930 роки архітектор створює один з найбільш значних об'єктів в своєму житті – санаторій у Кисловодську. Одним з останніх проектів майстра став проект відновлення зруйнованого фашистами Севастополю (1943 – 1944).

Гінзбург залишив велику кількість наукових праць з теорії конструктивізму. З 1926 року він з групою колег випускає свій часопис – “Современная архітектура”, котрий виходив протягом 5 років та став основним органом конструктивістів у Радянському Союзі. “Архітектор повинен бути не декоратором життя, а її організатором, – зазначав Моїсей Гінзбург. – Ціллю конструктивізму є створення “соціальних конденсаторів епохи”, тобто нових типів помешкань і громадських будинків, принципів планування міста”[916]. На жаль, більшість талановитих проектів конструктивізму не було втілено у життя. Одним з небагатьох таких будинків-гігантів конструктивізму став харківський Дом Державної промисловості (Держпром). Він є також “новим типом будинку”, котрий обєднав в собі усі республіканські трести і управління отраслями промисловості. У Всесвітній архітектурній енциклопедії саме будинок Держпрому ілюструє статтю “Конструктивізм”. Період життя цього стилю був досить коротким, з 1922 по 1936 роки, але ці роки увійшли в історію як епоха активного “життя-будівництва”, спробу створити форми нового життя. Звичайно цей

стиль був лише частиною світового руху функціоналізму, котрий народився у Західній Європі на межі XIX та XX століть, але радянський конструктивізм ніс особливу соціальну та ідеологічну функцію: зміну суспільної свідомості громадян країни Рад [917].

Іншим відомим радянським архітектором був Віктор Абрамович Естрович (1881 – 1941), котрий працював у Харкові. Він народився у м. Росієне Ковельської губернії, закінчив Петербурзький інститут громадянських інженерів та працював у Харкові з 1912 року. На період 1920 років прийшовся період розквіту творчості архітектора. А рхітектор починає працювати в стилі неоренесансу, а потім – в стилі конструктивного ар-деко. Він створює відомі архітектурні споруди у столиці України – будинок “Банківець” по вулиці Артьома (1928), будинок “Зразкової робітничої поліклініки” на Московському проспекті (1927), будинок “Рентген-академії” по вулиці Пушкінській (1930), а також Медичний інститут Харкова на проспекті Леніна, котрий був закінчений вже після смерті архітектора. Віктор Естрович був вбитий в період масових розстрілів євреїв у 1941 році у окупованому фашистами Харкові [918].

У зв’язку з пануванням у суспільстві 20-х років радянських ідей про важливість перетворень в економіці, поширення набуває такий напрям у мистецтві, як продуктивізм. У його основі містилася ідея “Мистецтва виробництва” і він став другим після конструктивізму напрямом в авангардизмі 20-х років. Об’єктом уваги митців стала трудяща людина і естетика її діяльності. Маніфестом цього напрямку можна назвати збірку статей, що вийшла у 1921 році під назвою “Мистецтво і виробництво”. У своїй вступній статті ідеолог радянського живопису Д. Штеренберг підкреслював: “Щоб переконатися у тому, що стілець або стіл можуть бути об’єктом мистецтва, рівним за цінністю Мадонні й іншим фетишам живопису і скульптури..., не потрібно гори доказів. Завдання збірки полягає в тому, щоб обґрунтувати очевидність цієї ідеї. 17 тез було зібрано за умови, що мистецтво розділено на “високе” і “низьке”, “чисте” і “прикладне” тощо. Буржуазія розділила людей на творців і предмети. Ми не діємо за цим принципом” [919].

Злиття справи творчості зі справою виробничої праці, безумовно, було однією з тих вульгарних ідей, які базувалися на тлумаченні деяких положень теорії Маркса-Енгельса. Тим не менше, вона наближала пролетаріат до мистецтва і давала змогу встановити диктатуру пролетаріата у мистецтві на тій підставі, що пролетарій є його основним суб’єктом.

“Архітектори, скульптори, живописці є переважно такі самі робітники, як інженери, текстильники, металурги, лісоруби тощо, – зазначав Осип Брік, –... для нас фабрика – це засіб колективної творчості. Ми повинні показати митцю, що виробництво є невичерпне джерело процесу творчості та переконати його і спрямовувати туди усі його творчі сили” [920].

У 1918 році, згідно з ленінським декретом, було утворено “Державну вільну художню майстерню” (ДВХМ), в якій велика кількість митців нових напрямів отримали посади професорів. Серед них були Є. Я. Штальберг, Я. М. Гумінер, Н. Альтман, Йоффе. У травні 1920 року було відкрито таку теоретичну та освітню

установу, як “Інститут художньої культури”. Першим директором його став Василь Кандинський [921].

Пізніше ДВГМ об’єднали з “Державними Вищими художньо-технічними майстернями”, заснованими у 1920 році. Вони стали найбільшим центром не тільки у сфері освіти, але й в артистичному житті Радянської країни, генератором найпередовіших ідей в мистецтві радянського авангардистського напрямку 20-х років.

“Управління, ідеологія, освіта, артистична практика і теорія, – підкреслював дослідник І. Голомшток, – були на той час у руках, справді, однієї групи людей, серед яких пропорція євреїв і реальна роль, яку вони відігравали, виявилися вагомими. Цю ситуацію можна пояснити не лише талантом і прагненням до перетворень. Викорінити стару “буржуазну” культуру було легше за сприяння незнайомих, що долучились до молодій владі пролетаріату аби знищити, за словами Наркома освіти А.В. Луначарського, “ті установи, які були царськими за своєю природою, наприклад, Академію Мистецтва, ...щоб звільнити школу мистецтва від його старої “репутації” [922].

Однією з головних організацій, яка координувала зусилля діячів єврейської культури, було товариство “Культур-Ліга”. Першим його головою стала І.Г. Веріте. “Культур-Ліга” організувала і проводила музичні концерти, літературні вечори і диспути, художні та книжкові виставки. Тільки у місті Києві у 1920 році у “Лігу” входило до 20-ти культосвітніх об’єднань [923].

Серед педагогічного персоналу “Культур-Ліги” були високопрофесійні фахівці – випускники Сорбонни, Київського комерційного і Фребелівського інститутів. Там, у школах “Ліги”, працювали професор Я. Б. Резник, письменник Д. Гофштейн, художньою студією “Ліги” керував відомий скульптор Н. Аронсон, театральною – Д. Бергельсон, професор І. Кунін, режисер Е. Лойтер, актор С. Гольштейн [924].

Уже сама поява і діяльність єврейських культурних закладів засвідчила про новий підхід влади більшовиків до єврейської культури, хоча її діяльність вони розглядали з власної точки зору. “Революція 1917 року викликала до життя художній процес, – зазначала Тамара Айзикович, – у якому єврейські творчі сили брали участь особливо широко... Марк Шагал, Осип Мандельштам, Борис Пастернак,... Давид Ойстрах, Григорій Козинцев, Михайло Ромм та інші діячі мистецтва є гордістю не лише російської, але й світової культури” [925].

У рамках “Культур-Ліги” у 1920 році в Києві був відкритий і діяв Єврейський народний університет на Хрещатику, 34, ректором якого став М. І. Зільберфарб, єврейська гімназія під керівництвом Х. Кушніра, Педагогічний музей по вул. Мало-Житомирській, художня студія з станковим та скульптурним відділеннями по вул. В. Володимирській під керівництвом І. Аронсона. У 1920 – 1922 роках діяла єврейська бібліотека на Подолі по вулиці Костянтинівській, 31 під керівництвом Розенталя. “Культур-Ліга” у 1924 – 1930 роках створила книжковий склад єврейської літератури та відкрила книжковий магазин на Великій Васильківській, завідувачими яких були М. І. Лехт та Б. І. Маршак. Філії “Культур-Ліги” та агентства її видавництва в 1927 – 1928 роках діяли у Бердичеві, Білій Церкві, Кам’янці-Подільському, Могилеві-Подільському

та інших містах України [926].

У 1920 році працівники єврейських навчальних закладів зібралися на Перший Всеросійський з'їзд. У Києві того ж року вийшов збірник статей, присвячених творчості Т. Шевченка (на їдиш). Через два роки відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд працівників єврейської культури.

Відділення “Культур-Ліги” були створені у 20-ті роки у багатьох містах України. Крім того, майже у кожному місті діяли свої театральні, художні колективи. Місцеві газети регулярно друкували повідомлення такого характеру: “Діє на Полтавщині свій колектив євдрами. Це мистецьке об'єднання працює періодично, склад акторів непостійний. Проте ці обставини не заважають плідній роботі. Тільки протягом 1921 року євдрама запропонувала глядачам 19 постановок” [927].

Слід зазначити, що не лише єврейська драматургія і література висвітлювали єврейські теми. Вони хвилювали і викликали зацікавленість всієї радянської літератури, яка стала у нових умовах життя одним з важливих ідеологічних чинників впливу на єврейську громаду. “У багатьох творах радянських авторів євреї описувалися як доведені до зубожіння верстви міських мешканців, – зазначав історик Вільям Корей, – і антисемітизм, який, дійсно, найчастіше надихався і підбурювався владою. Цькування євреїв у дореволюційних школах було розкрито Львом Кассилем в його “Швамбрандії” та в “Історії мого життя” Олексія Свирського, яка вийшла друком у 1936 році, а також у такій класичній праці соціалістичного реалізму М. Островського “Як гартувалась сталь” [928].

Найповнішим відображенням єврейських страждань протягом громадянської війни у російськомовній літературі безумовно є “Червона кіннота” і “Одеські оповідання” Ісаака Бабеля (1894 – 1941), які вийшли відповідно у 1926 і 1927 роках. В цих творах євреї наділені рисами, які були характерними для тієї історичної епохи, серед них – персонажі, сентиментальні і водночас цинічні, які нещодавно відійшли від заповідей ортодоксального іудаїзму і вже дотримуються ідей ортодоксального комунізму.

Комуністичні активісти, за походженням євреї, які не відчували спорідненості з іншими євреями або з єврейською культурою і традиціями, зображені в образі комісара з роману “Комісари” Юрія Лебединського (1898 – 1959), що був опублікований у 1926 році, і героїчного комісара Когана у “Брехні Опанаса” (1926) Едуарда Багрицького (1895 – 1934). Образ єврея – лідера партизанського підрозділу на Далекому Сході був розкритий у романі Левінсона “Втеча” (1927), а також у новелах Олександра Фадєєва (1901 – 1956) [929].

Слід відзначити “юдофільську традицію”, яка була народжена в радянській літературі. Існувала тенденція зображувати євреїв як працьовитих та висококваліфікованих спеціалістів, надійних ділових партнерів, або просто як добрих і культурних людей. Ця тенденція відкрито протистояла відкритому антисемітизмові, який панував в деяких громадських колах країни. Прикладом може слугувати образ Соломона Шапіро в романі Ю. Олеші “Зависть” (1927), образ польського єврея Мойсея Абрамовича в повісті В.Іванова “Чудесные происхождения портного Фокина” (1924). В

романі К. Федіна “Братья” (1927 – 1928) зображується музикант Яків Гольдман, “віртуоз, захоплений музикою, як талмудист – вивченням закону”, котрий навчає музиці головного героя Нікиту Зарева [930].

Неоднозначним було ставлення до євреїв у Михайла Булгакова. Так, різко негативно він зображує “літературну братію” в “Мастере и Маргарите”, в романі “Белая гвардия” (1925) він створює образ Михайла Семеновича Полянського, прототипом котрого був відомий літературознавець В. Шкловський [931].

Слід підкреслити, що у російськомовних творах радянської літератури 20-х років єврейські образи мали досить деталізовану характеристику. “Крім їхніх єврейських імен і побіжного нагадування про їхніх єврейських батьків, – зазначав Вільям Корей, – немає нічого саме єврейського в цих позитивних героях радянської літератури. Інколи більшовицькі герої замовчують свою національність і їхні неєврейські товариші запевняють їх, що єврейське походження не буде їм заважати. Наприклад, у “Тихому Доні” (1928 – 1940 рр.) М. Шолохова єврейську дівчину, яка приєдналась до загону кулеметників, командир активно розпитував, чи не є вона єврейкою за національністю” [932].

Вагоме місце у радянській літературі посідав негативний образ єврея – представника ворожого пролетаріатові класу. Один з таких героїв – єврейський буржуа у повісті Ю. Лебединського “Тиждень” (1922). Єврейський багатій, аптека якого була реквізована більшовиками, сумує за “добрими старими часами”. Він розуміє, що вони були пов’язані із пригніченням євреїв, але його “буржуазність”, тобто солідарність цього класу, бере гору над його етнічною солідарністю. Серед найвідоміших літературних героїв такого типу були – злочинний підприємець в “Оповіданні про карлика Макса” (1926) письменника М. Казакова (1897 – 1954), єврейські спекулянти у повісті “Мінус шість” (1930) М. Ройзмана та інші [933]. З’явилися також образи “євреїв-космополітів” типу розбещеного молодого комуніста, єврея Ісайки Чужачека, який приховує своє походження, проповідує вільне кохання і називає себе “трошки Троцьким” у повісті “Луна знаходиться на правому боці” (1926) С. Малашкіна [909]. У “Записках Ананія Жмуркина” (1927) С. Малашкін створює також позитивну картину дружби трьох солдат, двох росіян і одного єврея, Соломона Соловейчика, розповідає про їхнє життя та пригоди в дореволюційній Одесі [934].

Боротьба з сіонізмом у 20-ті роки знайшла своє втілення у створенні негативних образів його діячів. Серед таких творів – новела М. Казакова “Людина, яка переломила себе” (1929). Перед читачем постає картина посадки на корабель сіоністів, які збираються виїхати з Радянського Союзу до Палестини. Сіоністи зображені як донкіхотські мрійники, їм протиставлені реалістично мислячі єврейські комуністи, які передрікають щасливе майбутнє в СРСР. Сам автор новели був заарештований і наприкінці 30-х років безвісти пропав у трудовому таборі [935].

Чимало творів для дітей було створено у 20-ті роки письменниками-євреями. Найвідомішими серед них були Євгенія Жуковська (Лейбович) та Б. Івантер (1904 – 1942). Останній навчався на театральних режисерських курсах В. Меєрхольда, співпрацював у “Вікнах РОСТА”, але найбільшу популярність здобув після того, як

почав працювати в часописі “Піонер”, в якому з 1925 року вийшло багато його поетичних та прозових творів [936].

В Києві після революції концентрувалися великі театральні сили, що дозволило майбутній столиці Радянської України стати центром розвитку єврейської театральної культури. Зокрема в Києві працювали такі відомі в світі театральні колективи, як трупі Каминьських та І. Файля. У складі останньої працювали актори з великим досвідом – Роза Брін (Шклярж), Б. Крastoшевський, М. Вайсман тощо [937].

В інших містах України також виникали нові єврейські театри, серед яких найвідомішим стає харківський “Унзер вінкл”, створений молодими режисерами М. Тархановим і М. Рафальським. В репертуарі театру були як сучасні п’єси – “Дер ейбігер вандерер” (“Вічний мандрівник”) О. Димова, – так і класичні твори європейської драматургії на кшталт “Витівки Скалена” Мольєра. В сценічній манері театру “Унзер вінкл” поєдналися традиційні для єврейського театру побутовий натуралізм і елементи авангардистської виразності. В 1919 році за підтримки видатного режисера Т. К. Марджанова (Марджанишвілі) і Леся Курбаса був створений “Перший державний єврейський театр “Унзер-вінкл”, до трупи якого увійшли Е. Р. Каменська, її донька І. Каменська разом із чоловіком З. Турковим. Театр очолили два найбільш яскраві режисери початку 20-х років Ш. Семдор і Н. Лойтер. Репертуар театру складала п’єси І. Л. Переца, П. Гіршбейна, Я. Гордіна і Г. Зудермана [938].

На початку 1920-х років “Унзер Вінкл” зробив спробу переїхати до Києва, але події громадянської війни завадили у цьому. Навесні 1920 року відбувається трагічний випадок в історії театру. Під час гастрольної подорожі з Києва до Одеси на трупу “Унзер Вінкла” нападають поляки, бандою в потязі був учинений справжній погром. І. Баумваль та інші діячі театру загинули. Після цього театр був змушений повернутися до Харкова. Очолює цей колектив М. Рафальський, котрий у 1920 році отримує пропозицію стати уповноваженим по єврейському театру. Харківський театральний комітет пропонує йому також будинок Малого театру для проведення театральних постанов. “Унзер Вінкл” починає свою роботу в цьому будинку з літа 1920 року. В цей період театральний критик Веріч зазначав, що “театр “Унзер Вінкл” має свою публіку та свій репертуар і керується девізом “Нічого окрім чистого мистецтва” [939].

Й насправді постанови “Унзер Вінкла” характеризували аполітичність та зосередження на сімейних та побутових проблемах життя євреїв України. У цей період “Унзер Вінкл” у місті мав назву Малий єврейський театр, бо він займав приміщення Малого театру в Харкові. У 1922 – 1924 році театр досить успішно працює, його основною темою стає роздвоєність душі єврейського інтелігента. На початку Харківський театральний комітет, до якого входив зокрема відомий критик та літератор Туркельтауб, схільно відносились до єврейського театру. Але поступово цензурні обмеження театру були все тісніші для трупи єврейського театру. “Унзер Вінкл” не був державним театром і не обслуговував ідеологічні інтереси держави. Він був занадто традиційним і не мав революційних або авангардних постанов, тому поступово театр стає зайвим для Радянської влади. Після 1924 року театр “Унзер Вінкл” перестав існувати. Формальною причиною для цього був конфлікт в самому

театрі та між ним та Художнім театральним об'єднанням “Всерабіс”, причиною конфлікту було кадрове питання. Після 1924 року “Унзер Вінкл” переїхав з Харкова до Вітебська, а звідти до Мінська, де на його базі був створений Білоруський єврейський театр [940]. У 1920 роки Білоруський ДержССТ досить часто приїзжав до Харкова на гастролі, і харків'яни – прихильники творчості трупи театру – могли знову насолоджуватися її творчістю. Подальша доля керівника цього театрального колективу – М.Рафальського була трагічна, він був репресований у 1930-ті роки [941].

Наприкінці 1919 року Ш. Семдор також створив театральну студію “Онхейб” (“Початок”), яка об'єднала талановиту єврейську київську молодь. На базі театральної студії “Онхейб” у 1921 році була створена Театральна студія при Київській “Культур-Лізі”. Ш. Семдор втілював у життя естетику символічного еспресионізму, що було проявом справжнього оновлення художнього мистецтва. Виступаючи засновником “єврейського містичного театру”, Ш. Семдор вважав експресионізм виявом справжнього єврейського національного духу. В оформленні вистави брали участь митці – члени найрадикальнішої групи авангардизму – А. Тишлер, Н. Шіфрін і С. Шор [942].

На базі студії “Онхейб” у 1921 році була створена Театральна студія “Культур-Ліги” під керівництвом Е. Лойтера. У 1922 році за рішенням Наркомпросу УСРР найталановитіших студійців направили до Москви, де в той час створювався Державний інститут театрального мистецтва, в якому мали діяти спеціальні “національні факультети”. В ході навчального процесу актори мали змогу спілкуватися з такими відомими майстрами як Є. Вахтангов, В.Меєрхольд та О. Грановський. Після двох років навчання в Москві актори єврейського факультету створили Український ГОСЕТ (1924), котрий базувався у Харкові [919]. Єврейські театральні діячі нової генерації в цей період стверджували, що до Жовтневої революції взагалі не існувало єврейського театру і що лише після 1917 року театральний авангард створив нову школу єврейського мистецтва. Основною рисою театральних постанов цього періоду було поверхнєве розуміння єврейського життя, виділення лише його побутових елементів. Такий підхід був започаткований самим Є.Вахтанговим, котрий організував учбову виставу за одноактними п'єсами І.Л.Переця і Шалом-Алейхема в студії “Культур-Ліги”. Ідея створення таких театральних колективів здавалася Є. Вахтангову та К.Станіславському дуже вдалою і вони створили активну участь у створенні івритомовного театру “Хабіма”, котрий нажаль не виправдав надій своїх засновників та трупа котрого залишився на Заході в ході чергових гастролів [943].

У 1925 році у Харкові почав працювати перший державний єврейський театр (“Держет”). У ньому ставилися п'єси за творами А Глебова, Шолом-Алейхема, Я. Вассермана. Частина театрального сезону складалась з постановок, з якими театр гастролював в Одесі. Трупу очолював Е. Д Лойтер. До неї входили члени московської художньої студії “Культур-Ліга”. Творчою базою театру стали 18 випускників театральної студії “Культур-Ліги”, які повернулися в Україну після чотирирічного навчання у кращих майстрів сцени Москви. Крім студійців, у трупу на конкурсній основі були набрані єврейські актори з інших театрів. Серед них – Лія Бугова, Петро

Міндлін, Абрам Нугер та інші. Театр відкрився виставою “Пурім-Шпіль” Е. Лойтера. На думку критики, у цій постановці було відображено потребу у народному видовищі, а у святковості театральної гри відчувався вплив “Принцеси Турандот” вахтангівців. Іншим жанром, до якого тяжів Всеукраїнський “Держет”, була трагедія. Єврейська історія давала багатий матеріал для цього жанру, тому значна частина постановок мала історичний характер. Ю. Жуковським та Ш. Ашемом було поставлено виставу “Шабсе Цві”, яка, незважаючи на те, що вона, на думку критики, була “ідеологічно далека”, користувалася у публіки заслуженим успіхом [944].

Серед вистав, що завоювали прихильність у дорослих і дітей, можна назвати “Цвей-Кунімелех” (“Два недотепи”) за А. Гольдфаденом. Особливо яскраво грав у цій виставі виконавець головної ролі А. Нугер.

Серед основних проблем, що постали перед “Держет” у 1927 – 1928 роках, можна назвати відсутність у репертуарі сучасних п’єс, а також погане відвідування театру.

У 1927 році “Гезкульт” оголосив конкурс серед літераторів на кращу п’єсу про Жовтневу революцію. У 1928 році Е. Лойтер після різкої критики своїх останніх постановок змушений був піти з театру. Режисера звинувачували у невмінні організувати відвідування театру масовим глядачем. Новим художнім керівником цього театру став у 1928 році М. Норвід – у минулому актор Московського “Держету”, відомий з постановок “Рістократен” (Шолом-Алейхем) і “Американер Гетер” (Е. Сінклер). На ряд постановок запрошувався С. Маргелін – вихованець студії Євгена Вахтангова. Однією з кращих на цей час була вистава “Гірш Леккерт” А. Кушнірова (режисер М. Норвід, художник Кріль, композитор М. Мільнер). У п’єсі відображені реальні події, пов’язані з революційними виступами 1902 року, засуджувався “Бунд” як дрібнобуржуазна й опортуністична організація. У світлі процесів, де йшлося про зрадництво на виробництві наприкінці 20-х років, злободенною у театрі стала тема боротьби зі шпигунством. У період першої п’ятирічки актуальною була також тема колективізації [945].

З найвідоміших постановок кінця 20-х років варто назвати “Барг Аруф” (“Угору”) Л. Чалої, “Ді Лецте” (“Останні”) Л. Резник, “Ніт гедайгет” (“Не сумувати”) П. Маркіша та інші. Сміливі та оригінальні оформлення вистав у цей час створювали С. Євенбах (1870 – 1937), Н. Шифрин (1892 – 1961), Є. Кордиш (1905 – 1975) [946].

Масовим явищем стала постановка класики єврейської літератури самодіяльними колективами. Для газет тих років характерними були повідомлення такого характеру: “...Нещодавно у літньому театрі харчовиків і деревообробників єврейський драмгурток ставив п’єсу “Рістократен”, де зображена експлуатація багачами слуг. Маса захоплено привітала свій драмгурток і його гру” [947].

З 1922 року в Києві працював також стаціонарний єврейський театр “Кунст-вінкл”, який гастролював з виставами по всій країні. В роботі театру приймали активну участь актори, котрі вже були відомими у театральному світі – Л. Мейєрсон, П. Міндлін, С. Ейдельман, на його сцені починала одна з найбільш талановитих актрис єврейського театру в Радянському Союзі – Лея Бугова (1900–?). Художнім та

фінансовим керівником театру був А. Люксембург, він запрошував для організації вистав таких режисерів як Ш. Семдор, О. Лундін та Г. Воловік. Позвавлений державний субсидій театр повністю залежав від касових зборів, а тому більшість вистав театру “Кунст-вінкл” були такими ж видовищними та класичними як й старий єврейський театр та мали популярність у глядачів. У 1928 році “Кунст-вінкл” був перетворений у Перший пересувний єврейський театр, котрий, проіснував вього лише декілька місяців. У 1930 році в Кривому Розі був створений Другий пересувний театр Держсет “Ройтер хамер” (“Червоний молот”), його керівником був М. Спекторов [948]. Такі колективи створювалися в цілях мобільного “культурного обслуговування” населення української провінції, вони виступали на підприємствах, в колгоспах, тому репертуар таких театрів складався з творів агітаційного характеру, а його виступи проходили в ході різних суспільних та політичних кампаній. Такі ж самі завдання виконував Всеукраїнський єврейський художній театр малих форм “Гезкульт”, котрий був організований при одноіменному товаристві – Товаристві сприяння розвитку єврейської пролетарської культури – у Харкові у 1929 році. Цей театр від початку свого створення заявив про себе як театр агітаційний та повністю скопіював досвід роботи московської “Синьої блузи”. Художнє керівництво колективом театру взяв на себе відомий режисер та ідеолог руху “сінеблузників” Н.Фогерер (1902 – 1974), а оформлення постанов виконувалося за ескізами Ніни Айзенберг, однієї з авторів своєрідного стилю сценографії “Синьої блузи”. Керівником “Гезкулта” був А. Люксембург, в трупі грали молоді актори Ревека Руфіна, Є. Шаравнер, А. Шейнфельд, Н. Рашкова, І. Халіф а інші. Ці актори продовжували працювати в інших єврейських театрах України і після ліквідації “Гезкульту” у 1934 році. Репертуар театру складався з різного роду сценок сатиричного та пропагандистського характеру, коротких одноактних пєс, авторами котрих були І. Фефер, Л. Квітко, П. Маркіш та інші радянські єврейські письменники та драматурги. Характерні назви програм, підготованих театром на початку 1930-х років: “Дер дурхрайс” (“Прорив”) і “Дер айзенер шлях” (“Сталевий шлях”) [949].

В 1925 – 1926 роках у відбудованій Радянській Україні працювало всього 9 єврейських театрів – в Харкові, Одесі, Києві, Дніпропетровську, Кременчуці, Мелітополі, Бердичеві, Конотопі, Ніжині. Лише два з них – Харківський і Одеський утримувались державою. У 1927 році в Київському театральному технікумі було створено єврейське відділення, випускники якого стали членами театральних колективів по всій Україні [950].

В роки непу розвивалася також й інша форма театру “малих форм” – вар’єте і естрада на їдиш. Найдільш відомими виконавцями в цих жанрах були Сара Фібіх і М. Епельбаум. Зберіглася в 1920 роки і єврейська оперета Клари Юнг, котра у 1934 році прийняла радянське громадянство і залишилася у Радянському Союзі, і Лелі Гузик. На базі труп цих виконавиць у 1924 – 1926 роках були створені Єврейський театр оперети і Єврейський театр сатири, котрі існували, щоправда, недовго. В середині 1920 -х років навіть була дискусія щодо створення єврейського оперного театру у Ленінграді з участю акторів з України. В цілому становище єврейських театральних

колективів було досить стабільним. Існувало державне фінансування колективів, з ними співпрацювали відомі режисери та драматурги [951].

У 20-ті роки значного розвитку досягла єврейська література. Серед поетів і прозаїків того часу, які писали на їдиш, найвідомішими були Іцик Фефер, Ноях Лур'є, Іцик Кіпніс, Давид Гофштейн, Перець Маркіш, Лев Квітко, І. Добрушин, Н. Ойслендер, А. Гурштейн (1895 – 1941), С. Галкін, Дер Ністер, А. Кушніров, Д. Бергельсон та інші. Російською мовою створювали свої твори І. Бабель, Е. Багрицький, С. Гехт, М. Голодний (Єпштейн, 1903 – 1949), В. Горбатов, В. Гроссман, І. Ільф, М. Светлов, І. Сельвинський, І. Уткін, Б. Ямпольський та інші. Українською мовою писали С. Голованівський, А. Ісаченко (Кацнельсон), Е. Мартич (Фінкельштейн), Л. Первомайський та інші. Більшість із них стали членами Спілки письменників СРСР і увійшли до складу майстрів радянської літератури [952]. “Видатний радянський поет Лев Квітко, – відзначав у 1960 році С. Михалков, – писав книги своєю рідною мовою... Сирота, син бідняка палітурника з подільського села Голоскова, він самотужки навчився грамоті... Він тягнувся до джерела поезії, як до світла, немов відчуваючи, що література стане справою всього його життя” [953]. 20-ті роки стають важливим періодом розвитку радянської літератури на їдиш. Основні нововведення поезії на їдиш у збірках “Ейгнс” були репрезентовані у творах Переца Маркіша, Лейби Квітко і до деякої міри у нових поемах Давида Гофштейна. “Кожен з молодих поетів, – зазначав М. Фрідберг, – власним способом виробив свою експресионістську поезію, паралельно з досягненнями в інших центрах розвитку літератури на їдиш – у Варшаві, Нью-Йорку, і Лодзі” [954].

В цілому, в літературі на їдиш панували постсимволічні настрої, котрі були спільними для усієї європейської поезії 20-х років. Для молодих єврейських поетів, що писали на їдиш, важливими темами були жах і страждання жертв погромів, а також переслідування, яких зазнали їхні сучасники через належність до євреїв. “Пошук рішень національних і соціальних проблем зробило деяких поетів, які жили як поза, так і в самій Радянській державі, прибічниками революції, – зазначав літературознавець М. Фрідберг. – Серед них були Маркіш, Квітко і Гофштейн. Але це сприйняття було в основному неоднозначним” [955].

Частково через свій світогляд Маркіш, Квітко і Гофштейн, які стали пізніше видатними поетами їдишистської літератури в Радянському Союзі, залишили країну на початку 20-х років та повернулись тільки у другій половині десятиріччя. Після їх повернення вони поступово стали відмовлятися від своїх ранніх поглядів, що були репрезентовані в “Ейгнс” і в їхній поезії, виданій за кордоном, що так і не були ніколи повністю видані у СРСР [956].

Ця фундаментальна суперечність між поетичними досягненнями їдишу, і його ідеологічною спрямованістю, була підкреслена у критичній статті Моше Літвакова з приводу віршів першої збірки “Ейгнс”. Після нищівної і аргументованої відповіді Д. Бергельсона дискусія перейшла з царини теоретичних міркувань у площину життя. Вже у 1922 році це протистояння досягло стадії відкритих загроз з боку Літвакова. Останній, використовуючи своє високе становище у Центральному бюро Єврейських

секцій Комуністичної партії, став одним із гонителів поезії і його дії на багато років ускладнили життя і діяльність їдишистських літераторів у 20-ті роки [957].

У 1921 році група єврейських літераторів прибула до Москви, де почали проводити спільні літературні вечори. В той час видавалися брошури молодих поетів, і планувалося випускати літературний щомісячний часопис “Штром” (пять випусків з’явилися між 1922 і 1924 роками). Серед активних членів групи були київські автори Д. Гофштейн і І. Добрушін. Об’єднавшись з київськими молодими поетами Ароном Кушніровим і Езрой Фінінбергом та іншими, вони вели лінію на послаблення впливу експресионізму. Слід зазначити, що “київська група” літераторів у період 20-х років не виявляла себе у якості політичних і культурних дисидентів. В цілому, усі члени цієї групи позитивно ставилися до культурної політики більшовицької партії. Більшість літературознавців погоджувались, що у творчості усіх цих авторів важко знайти опозиційні думки щодо Радянської влади або більшовизму. Єдиним противником їдишистських поетів залишався М. Літваков, який став головним редактором щоденної газети на їдиш “Дер Емес” – центрального органу Євсекції при Відділі пропаганди ЦК Компартії [958].

М. Літваков, вимагаючи від єврейських митців реальної допомоги у побудові сильної пропагандистської машини, роль якої відводилася щоденній “Дер Емес”, зіткнувся з індиферентним ставленням з боку поетів. Тоді з’явилася його заява у “Дер Емес” під назвою “Дер Емес” і літератори”, яку він закінчив однозначною погрозою: “...Коли “Дер Емес” стане сильнішим і матиме більше часу і сил, він згадає “старі” рахунки і буде платити по них з таким полум’яним духом, який тільки зможе в собі зібрати” [959].

Але митці відхилили вимоги Літвакова у відкритому листі і наполягали на різниці між художньою літературою і публіцистикою, тобто у стилі “Дер Емесу”. Згодом вони знову підтвердили свою точку зору у літературній декларації, яка була незабаром видана у другому випуску щомісячного “Штрома” [960].

Беручи до уваги, що “Ойгнс” і автори “Штрома” надали незаперечну підтримку поняттю літературної автономії, у 20-ті роки з’явилися ті, хто повністю ідентифікував себе з ідеологією нового режиму. Це скоро призвело до відкритих зіткнень між “київською групою” і групою “ідеологів” – молодих авторів, найвідомішими з яких були Іцик в Україні і Ізя Харік у Білорусії [961].

У 1925 році Євсекція організувала в Москві відділення їдиша при Асоціації Пролетарських письменників. Ця організація видавала, починаючи з 1924 року, часопис “Жовтень”. Євсекція заснувала в 1925 році літературну збірку на їдиш під такою ж назвою. За взірцем щомісячника часопису “Красная новь” у 1925 році розпочалось видання літературного альманаху з подібною назвою “Найерд” на їдиш. У цих виданнях досить чітко виявлялася “пролетарська” лінія розвитку поезії на їдиш, достатньо лояльна щодо політики більшовицької партії і партійної цензури [962].

Протистояння між двома антагоністичними групами – “пролетарських письменників” та “вільних митців” в їдишистській літературі набуло досить чіткого забарвлення у другій половині 20-х років на сторінках нового літературного видання

“Ді Ройте Вельт”, який виходив у Харкові з 1924 по 1933 рік. Він слугував притулком “вільним митцям” у другій половині 20-х років [963].

В Радянській Україні існувала ще одна відома школа поезії – російськомовна поетична школа в м. Одесі. Вона також мала велику популярність. Набагато пізніше, звертаючись до учасників науково-практичної конференції “Літературна Одеса 20-х років”, К. Паустовський відзначав: “Я не раз намагався висловити у своїх книгах те, що дуже багато важливого мені дала дружба зі славнозвісними одеситами, серед яких були такі письменники і поети як Ісаак Бабель, Едуард Багрицький, Ілля Ільф, Євген Петров ...” [964].

В УСРР у майстернях сатиричних плакатів “Роста” працювали Б. Єфімов (Фрідлянд, нар. у 1900) і Г. Альтерман (1888 – 1958). Внесок у розвиток єврейського монументального живопису зробили З. Толкачов та І. Шехтман – автор циклу картин “Погромлені”. Широку популярність мали агітаційні плакати євреїв А. Страхова (Браславський) і Б. Шаповала (Бе-Ша). Своїми сатиричними малюнками прославився Самум (С. Усманський). Співпрацював із київським відділенням “Культур-Ліги” (1918 – 1921) такий видатний мастер, як Лазар Маркевич Лисицький (Ель-Лисицький) (1890 – 1941). Він зробив чимало для реалізації головного завдання у діяльності Київської “Культур-Ліги”, – залучення інтелектуальної єврейської еліти України до культури на їдиш. Під впливом своїх колег А. Екстера та А. Богомазова Ель-Лисицький стає одним з найпопулярніших митців напряму народного лубка, засновує школу кубофутуризму. Великих творчих успіхів досягла київська школа абстракціоністів, серед представників якої було багато євреїв. У спеціальній статті Аронсона і Рибак “Шляхи єврейського живопису” в єврейському часописі “Ойфганг” у 1919 р. стверджувалось, що єврейський елемент у мистецтві розкривається через живописне абстрактне світосприйняття. Але велика кількість новаторів серед митців-євреїв пояснювалася, скоріше за все, відсутністю свободи творчості, яка була притаманна талановитим єврейським митцям в дореволюційний період [965].

Серед найбільш відомих авангардистських митців періоду 1920 років слід відзначити Олександра Тишлера. Закінчивши у 1917 році Київське художнє училище, він стає одним із справжніх лідерів в образотворчому процесі періоду соціалістичних перетворень в УСРР. Будучи прибічником школи кубізму, він організував першу художню студію “Окна РОСТА” у Мелітополі. Він розмальовував потяги, малював портрети і карикатури. Ставши членом ВХУТМАСу, О. Тишлер на початку 20-х років створює серію картин на єврейську тему “Вуличні торгівці”, в якій він розвиває свої спостереження побуту південного містечка України. Виразні композиції образів єврейських торгівців створювали особливу картину життя містечка, що живе за рахунок дарів моря. В серіях “Махновщина”, “Громадянська війна”, “Демонстрація інвалідів”, які були створені О. Тишлером у 1920 – 1930 рр. перед глядачем постають експресивні композиції, різкі діагоналі кольорів, що дають уявлення про страждання людей в період розгулу безвладдя та вседозволеності. О. Тишлер також залишився в історії образотворчого мистецтва України як автор серії портретів “Родинні портрети” (1920 – 1950 рр.), в яких він висловив своє бачення національного єврейського

характеру. Також прибічником кубізму був інший видатний єврейський митець Марко Ісаєвич Епштейн (1899 – 1949). У 1918 році за підтримки єврейських меценатів Грінберга та барона Гінзбурга М. Епштейн створює в стилі постмодернізму декілька відомих скульптур, таких як “Робітник” (1920), “Відпочинок” (1921), “Робітниця” (1922) та інші [966].

Характерними рисами цих творів мистецтва були конструктивістські форми, модульні деформації та спіралевидні складові композицій. “Ця дивна суміш, – відзначав мистецтвознавець С. Папета, – була формацією сутності та формацією духу національного стилю, що зароджувався у творах єврейських митців” [967]. Період 1923 – 1930 рр. – найбільш плідний у творчості Епштейна. Він стає відомим в Україні і як ілюстратор книжок, проектувальник театральних костюмів та декорацій, автор циклів малюнків про єврейських колоністів. Узагальненість і умовність були основними рисами, характерними для стилю цього митця. Прибічниками взаємодії єврейської та української народних образотворчих традицій були такі відомі митці, як Н. Шифрін, Е. Шехтман, митці школи М. Бойчук, котрі у 20-ті роки використовували метод синтезу етнографічних елементів українського та єврейського мистецтва [968].

Розвивалася єврейська режисура, акторська справа, музика. Осип Мандельштам, аналізуючи культурний процес 20-х років, підкреслював закономірність розвитку єврейської й української культури, їхнє взаємозбагачення і взаємопроникнення. Він, зокрема, писав: “Днями у Києві зустрілися два чудових театри: український “Березіль” і єврейський камерний із Москви. Великий єврейський актор Міхоелс на проводах “Березіля”, що їде до Харкова, звернувся до українського режисера Леся Курбаса: “Ми брати по крові”... Таємниче слово, яким сказано щось більше, ніж про мирне співробітництво і співжиття народів” [969]. Співробітництво і взаємовплив різних культур були характерним для того періоду, незважаючи на атеїстичну і просоціалістичну орієнтацію культурної політики Рад. Це відзначають більшість дослідників, які вивчають ці проблеми. “Двадцять років – період плюралізму і естетичної поліфонії – стали багатим ґрунтом для пошуків і експериментів, – відзначала Т. Айзикович. Радикально настроєні прошарки творчої інтелігенції відкрили для себе світ джазу і мюзик-холу... У цей час зароджуються три основні напрямки єврейської естрадно-інструментальної музики, поданої з ексцентричними шумовими ефектами, “театралізованими джазами” і оркестрами “концертного джазу” [970]. Музика як найбільш неполітизована галузь культури, дістала вагомий розвиток. Майже у кожному місті України існували свої єврейські музичні колективи. Так, у Полтаві, в помешканні Держтеатру, працював фаховий колектив у складі Омеляновича, Албацької, Колтуна. Про один із його концертів у 1923 році преса писала: “Концерт за участю оперних артистів Омеляновича, Албацької і юного скрипаля Колтуна складався з ліричних зразків єврейської народної музики” [971]. Великою популярністю користувалися музичні колективи, що виступали під керівництвом відомого диригента, народного артиста СРСР Л. П. Штейнберга [972].

Засновником нового напрямку у музиці, який дістав у 20-ті роки назву “джаз”, став єврейський поет-декадент Валентин Парнах. Під враженням концерту у Парижі

негритянського джаз-бенда Луїса Мітчелла він створив перший у СРСР ексцентричний шумовий оркестр. Парнах був також автором перших мистецтвознавчих творів і віршів про джаз російською мовою, опублікованих у часописах “Річ” та “Видовище” [973].

Засновником напряму під назвою “театралізований джаз” став видатний естрадний актор та музикант Леонід Утьосов (Вайнсбейн). Єврейська тема стає присутньою в творчості Утьосова ще на початку своєї творчої діяльності, коли актор-початківець жив та працював у Кременчузі. У 1924 році у “Вільному театрі” у Петрограді також він зіграв роль Сонькіна у п’єсі Юшкевича “Повість про пана Сонькіна”. Крім того однією з найбільш видатних його ролей, котру він зіграв у “Вільному театрі” в Петрограді стала роль Менделя Маранца у виставі за п’єсою Давіда Фішмана. Ця вистава йшла у багатьох театрах Радянської Росії та США, головний персонаж Мендель Маранц – добра людина, романтик викликав таке співчуття глядачів, що уся вистава сприймалася не як комедія, а як трагедія [974]. Как підкреслював театрознавець Симон Дрейден, котрий спостерігав “Повість про пана Сонькіна”, “Якби ви чули, як виголошував Утьосов слова з вистави: “Що таке гроші? Гроші – це хвороба, котру кожен хоче мати, але ніхто не хоче заразити їй інших”. Я впевнений, що цей текст – “переклад” самого Утьосова. Безумовно – близький до Фрідмана, але – Утьосова” [975]. Слід зазначити, що великий актор грав Менделя Маранца в період непу, і, безумовно, він мав своє, різко протестне бачення змін у радянському суспільстві тих часів. Після цього, працюючи вже у “Вільному театрі” Утьосов хотів створити виставу за оповіданнями Шолом-Алейхема, але це йому не вдалося з низки обставин. У 1929 році після поїздки до Берліна і Парижа він створив “Теа-джаз”. У ньому поєдналися елементи мюзик-холу і популярної музики. У “Теа-джаз” входили Я. Скоморовський та Я. Ханін (труба), І. Гершкович (тромбон), Г. Ратнер, І. Зелігман і М. Батхен (саксофон), Д. Скоморовський (фортепіано), З. Фрадкін (ударні інструменти) [976].

Вже на початку 1930-х років у програмі “Теа-джазу”, котрий приніс йому велику акторську славу, та в інших концертних програмах, було чимало єврейських пісень. Деякі, зокрема, “Єврейська расподія” видатного композитора Ісаака Дунаєвського, він виконав спочатку на їдиш, а вже значно пізніше – на російській мові. Він також мав у своєму репертуарі декілька пісень на слова Л. Квітко (музика Є. Жарковського), в тому числі “Десять донечек” і “Бубенці дзеленчать та грають”, котрі він виконував на своїх концертах на обох мовах – російській і їдиш. Це все не залишилось непомітним, зокрема на Лубянці. Так, у березні 1952 року, коли влада вже репресувала Єврейський антифашистський комітет, а справа лікарів вже згорталася, була таємна постанова розпочати слідство по справам осіб, імена котрих були присутні в процесі слідства по “справі лікарів”. Й серед інших там було призвище Утьосова [977].

Іншим видатним дічем музикального мистецтва був Еміль Гілельс. Він народився 19 жовтня 1916 року в Одесі та ще з дитинства виявив свій інтерес до роялю. Першим вчителем Гілельса був Яків Ткач, котрий навчався у Рауля Пюньо. У 1929 році Гілельс вже дає власний концерт, у наступному році він вступає до Одеської консерваторії до класу Берти Гейнґбальд. Після цього він приймає участь у Всеукраїнському конкурсі музикантів у Харкові, де отримує персональну стипендію уряду Радянської України.

Відомі майстри, Артур Рубінштейн і Олександр Боровський, котрі мали змогу почути виконання молодого музиканта, були дуже вражені. Наприкінці 1920-х років Гілельс стає відомим мастром в Україні, але вже у 1938 році він виграє конкурс у Брюсселі і після цього отримує всесвітню славу. Пізніше Гілельс стає народним артистом СРСР і багато гастролює по Сполученим Штатам, Європі та всьому світу [978].

Іншим відомим майстром був Петро (Пейсах) Соломонович Столярський, котрий народився у містечку Липовець у Київській губернії у 1871 році. Він був сином клезмера й отримав перші уроки музики у батька. Освіту Столярський отримав у Варшаві у С. Барцевича, а потім в Одесі у Є.Млинарського, закінчив Одеське училище Російського музикального товариства по класу І.І. Карбулько. З 1920 року Столярський стає відомим музикальним педагогом, викладачем, а з 1923 року – професором Одеської консерваторії. Столярський створив також своє дитячу музикальну школу та розробив власну систему навчання музиці дітей. В педагогічній системі Столярського на першому місці стоїть професійне навчання обдарованих дітей з раннього віку. Система міститься на урахуванні психологічних особливостей дитячого віку, широко застосовується метод ігор та занять.

Столярський надавав виключно важливе значення розвитку музикальної фантазії в учнів, емоційній стороні виконавчого майстерства, велику увагу він приділяв гри в унісон. Столярський створив першій у світі шкільний симфонічний оркестр та керував їм [979]. Він був також засновником радянської скрипальської школи та виховав плеяду першокласних виконавців, серед котрих Д.Ойстрах, Н.Мільштейн, С. Фурер (1909 – 1979), Б.Гольдштейн (1925 – 1987), Е.Гілельс, М.Фихтенгольц (1920 – 1985) та інші. Педагогічна система Столярського отримала широкого визнання в Радянському Союзі у 1920 – 1930-ті роки. За прикладом його системи музикальної освіти у Одесі, групи а потім школи для обдарованих дітей були створені при Московській, Ленінградській, Київській та інших консерваторіях країни Рад. У 1939 році Столярський отримав звання народного артиста Української РСР. Яскрава особистість Столярського знайшла відображення у оповіданні І. Бабеля, котрий сам навчався в дитинстві музиці у великого маестро, “Пробуждение” (1931), а також в романі І. Друкера “Клезмер” (котрий вийшов на їдиш у 1940 році, а в перекладі на російську під назвою “Музикант” у 1964 році) [980].

Одночасно з новими напрямками у музиці розвивалася класика. У 1929 році в Україні відбувалися гастролі Давида Ойстраха. Він виступав разом з українською співачкою Тетяною Чубук-Олексієнковою. Газети писали про один із їхніх концертів: “Відомий дуєт: єврейська скрипка й українське сопрано. Тут воєдино злилися кращі артистичні можливості двох націй... Молодий вихованець одеської школи гри виконував твори ... Джузеппе Тартіні, другий концерт Едварда Лало, етюд № 24 Паганіні” [981]. У двадцяті роки активізувалася творча діяльність єврейських композиторів – з’явилося багато творів на єврейську тематику, в тому числі таких відомих як симфонічна поема “Пісня про старовинну вітчизну” (1920), сюїта “Хора-танці галилейських робітників” (1923), опера “Юність Авраама” (1923), сюїта “Єврейський оркестр на балу у городнічого” (з музики до п’єси М. Гоголя “Ревизор”, (1926) А.Крейна; “Єврейська

рапсодія” (1926), симфонічна поема “Юдифь” М. Мильнера, а також “Кадиш” (1926), “Пісні та танці гетто” (1927) Олександра Веприка.

Останній був одним из найяскравіших представників єврейської культури України періоду 1920 років. Олександр Веприк народився у 1899 році у м. Балті Одеської області, отримав освіту у Петроградській та Московській консерваторіях, стажувався у Австрії, Німеччині і Франції. У 1926 році Веприк разом з А. Крейном, М. Гнесиним та М. Мильнером створює найбільш відомий твір єврейської музики цього періоду – вокаліз для голосу і фортепіано “Кадиш”. У тому ж році з’являється інший твір єврейського композитора під назвою “Єврейські пісні” із використанням народних єврейських текстів та слів І. Фефера і І. Харика. Пізніше композитор створює “Танці і пісні гетто” (1927) для симфонічного оркестру та “П’ять маленьких п’єс для симфонічного оркестру” (1930), для котрих були характерні не тільки єврейська тематика та залучення єврейських персонажів, але й єврейські музикально-виразливі інтонації (ярко орнаментований тематизм тощо). Єврейська тематика натомість була не єдиною в творчості композитора. В наступні роки він звертається до українського та киргизького мелосів, створюючи у 1930 – 1940-х роках декілька відомих симфоній та оркестрово-хорових творів [982].

Іншим видатним композитором цього періоду був Лейб Пульвер, котрий народився у Верхне-Дніпровську в Україні у 1883 році. Він був сином клезмера та з 10 років вже виступав у складі клезмерського колективу з концертами. Пульвер закінчує у 1908 році Київську консерваторію відразу по класам скрипки та композиції. Пульвер працював в якості диригента симфонічних оркестрів у Харкові, Києві та Мінську. У 1922 – 1949 роках він завідував музикальною частиною та був диригентом оркестру ДержСЕТу. Перебуваючи на цій посаді він створив музику до 42 вистав єврейського театру, в тому числі до таких відомих як “200 000” (1923), “Мандри Веніаміна Третього” (1927), “Глухий” (1930), “Король Лір” (1935) тощо. Музика Пульвера базувалася головним чином на інтонаціях єврейського фольклору та створювалася у тісному зв’язку зі сценічними діями, доповнюючі та збагачуючі його. За свою діяльність Пульвер отримав звання заслуженого діяча мистецтв (1934) та народного артиста Російської Федерації (1938). На жаль, більшість творів Пульвера не було видано друком, а місцезнаходження рукописів його творів не встановлено [983].

Музику до вистав єврейських театрів створювали також такі єврейські композитори як І. Єнгель, А. Крейн, С. Штейнберг (1887 – 1955) тощо. Над обробками єврейських народних пісень працювали М. Крошнер (1900 – 1942) та Д. Пріцкер (1900 – 1978) [984].

Виконавче мистецтво в ці роки було представлено діяльністю колективів хорового співу, один з котрих працював в 1929 – 1939 роки в Харкові під назвою “Євоканс”. Його керівником був Йегошуа Шейнін (1890 – 1948) [985].

Крім того розвиток у 1920 роки отримали дослідження в сфері історії та теорії єврейської музики, зокрема, з’явилися роботи Давида Магида (1862 – 1927) під

назвами “300-річчя духовних композицій Соломона де Россі” (1925), “Про древнеєврейську музику та псалмодії євреїв” (1927) тощо. Видатний музикальний критик періоду 1920 років Л.Сабанєєв створив книгу “Єврейська національна школа у музиці” (М., 1924), котра була перевидана навіть у одному з видавництв Лейпцига у 1927 році, і в котрій уперше в російській історіографії проаналізував внесок єврей-композиторів в розвиток історії музики. Родоначальником радянського музикознавства стала Валентина Конен – доктор мистецтвознавства, професор, автор фундаментальних праць з історії світової музики [986].

На початку 1930-х рр. політика Радянської влади по відношенню до єврейської музикальної культури почала поступово змінюватися. Розвиток культури на їдиш продовжувався у все більше тісних ідеологічних рамках, і вона почала піддаватися різним обмеженням. До 1938 року влада закрила більшість єврейських шкіл, вчителі єврейської музики та співів були репресовані, був заборонений друк досліджень з єврейської музики.

Відомим спеціалістом з фольклору єврейської України був Моїсей Якович Береговський (1892 – 1961), котрий у 1927 році розпочав справу збирання та вивчення єврейського музичного фольклору. У 1927 році він організував комісію для вивчення єврейської народної музики на кафедрі єврейської культури при ВУАН. Під керівництвом М. Береговського проведено велику кількість експедицій з метою збору унікального музичного матеріалу. У 30-ті роки колекція зібраних ним матеріалів нараховувала 1200 фоноваликів, в яких містилося близько 3000 записів, а також 4000 нотних записів, зроблених у ході експедицій по містечках України [987].

Свій внесок у розвиток образотворчого мистецтва зробили митець скла Адель Якобсон та І. Фріх-Хар, який працював з порцеляною і майолікою, майстри фарфорової скульптури Б.Воробйов, Аста Бржезицька, М. Габе, автор малюнків для текстильних виробів Суламіф Заславська [988].

Прийоми художнього оформлення книг та акцидентні шрифти для їх палітурок розроблялися С.Телінгером, зразки набірних шрифтів – Г. Бершадським. Видатними скульпторами 20-х років стали М. Манізер, З. Азгур, П. Сабсай, Л. Дубинський, Б. Пінчук та З. Віленський. Європейської слави досяг відомий український скульптор Іосіф Чайков. Він народився у 1888 році в Києві, своє дитинство провів у Пінську, в родині діда – професійного сойфера. Майбутній скульптор, графік, театральний митець, педагог і теоретик отримав систематичну освіту в паризькій Школі декоративних мистецтв та в студії Н.Аронсона.

З 1910-х років Чайков завдяки своїм працям стає відомим ілюстратором в Києві. Він приймає активну участь в роботі київської Культур-Ліги – ілюструє книжки на їдиш, веде клас скульптури. У 1920 році Чайков був ініціатором Першої єврейської художньої виставки, котра з великим успіхом пройшла в столиці України. У 1923 – 1932 роках Чайков працює як керівник відділень скульптури у ВХУТЕМАСі та інших творчих об’єднань у Москві, у 1924 році йому присуджується звання професора. Іосіф Чайков залишив слід в усій історії європейського мистецтва, в тому числі як автор ілюстрацій до єврейського мистецького часопису “Махмадім”, котрий був першим

подібним виданням у Європі [989]. Як, зокрема, зазначав відомий митець Лео Кеніг: “Махмадім” – за моєю думкою, не тільки перший спеціалізований єврейський мистецький часопис, котрий з’явився раніше за “Ренесанс” у Лондоні, раніше за “Юнг Ідиш” у Польщі і “Мілгроїм” у Берліні, але також єдиний єврейський мистецький часопис...котрий був виданий абсолютно без тексту та підписів, не рахуючі його красивого титулу, створеного Іосифом Чайковим, котрий пізніше став професором мистецтв у Москві...Виконані Чайковим орнаменти і декоративні єврейські літери справляли чудове враження на глядача, і це радовало нас та наповнювало гордістю” [990].

У цей період починає розвиватись єврейське кіно. У 1919 році на екранах з’явився перший фільм, що називався “Товариш Абрам”. Відомий мистецтвознавець Рашіт Янгіров писав про цю подію: “Це була достатньо банальна розповідь про хлопця з містечка, що випадково потрапив у революційне оточення, але усвідомив велич майбутніх змін, і став більшовиком”. Свій подальший розвиток єврейське кіно отримує у фільмах середини 20-х років, таких, як відома екранізація твору Шолом-Алейхема “Менахем Мендл” за назвою “Єврейське щастя”. “У роботі над картиною, – зазначав мистецтвознавець В. Шилівський, – були об’єднані кращі сили національного мистецтва того часу. Автором сценарію був Г. Грічер-Черіковер, режисер-постановник – А. Грановський, автор підписів у кадрах – І. Бабель, а головну роль зіграв Соломон Міхоелс” [991]. Великий внесок у розвиток кіно зробили І. Шпинель, І. Махліс та М. Уманський. У 20-ті роки вони стали провідними спеціалістами у цій гільці мистецтва. Після такого успішного початку Г. Грічер-Черіковер взявся за екранізацію наступного твору Шолом-Алейхема. Цим твором стала повість “Блукаючі зірки”, яку він екранізував на Одеській кіностудії у 1926 році. Сценарій був написаний Ісааком Бабелем. Але кінострічка “Блукаючі зірки” не стала чимось більшим, ніж звичайна мелодрама з елементами комуністичної пропаганди, якою були насичені численні стрічки 1920 рр. [992].

На Одеській кіностудії були зняті ще дві стрічки, в яких відображено життя євреїв – В. Вільнера “Беня Крик”, на основі “Одеських оповідань” І. Бабеля (1926) і “Очі, які не бачили” (1928) [993].

В основу кінострічки “Очі, які не бачили”, були покладені три історії з життя єврейських героїв – Мотеле Шпіндлере на прізвисько “Мотеле-ідеаліст” і “Наївного кравця”, єврея, що зазнає лихоліть під час Першої світової війни. У той час як його сім’я голодує в штетлі, євреї-багатії наживаються на війні; його мати і дружина вбиті погромниками, котрі не зачіпають сім’ю фабриканта. Ще два фільми на єврейську тему були зняті Г. Грічер-Черіковером в Одесі у 20-ті роки: “Крізь сльози (сторінки минулого)” у 1928 році на основі історій Шолом-Алейхема “Мотеле – син кантора Пейси”, “Ножик”, і “Напередодні” (1929) та за мотивами повісті А. Купріна “Гамбрінус”, яка розповідала про життя єврейського музиканта в таверні. Роль музиканта була зіграна видатним українським актором Амвросієм Бучмою [994]. “Багато хороших фільмів на єврейські теми з’явилося у 20-ті роки, – зазначав історик Шимон Черток. – Усі з них, чи то екранізація класиків, чи то сучасні фільми, несли

відбиток ідеології: вони засуджували пригноблення євреїв при царизмі, описували їх звільнення Революцією Жовтня і розділяли дореволюційних євреїв на “гнобителів” і “пригноблених”, “експлуаторів” і “експлуатованих”. Незважаючи на цю структуру, деякі з цих фільмів були успішні як в зображенні картин єврейського буття, так і у створенні справжніх єврейських характерів” [995].

Найбільш відомою стрічкою з них була “Борці за світле царство III Інтернаціоналу” (сценарист З. Грінберг, режисер Б. Светлов, у ролях – з тих, хто залишився в історії кіно, актор і режисер Олександр Разумний). Оскільки з цілком повнометражного на ті часи сюжети – шість частин – не збереглося жодного метра плівки, то судити про зміст фільму досить важко, тим більше, що єдине джерело інформації – каталог Держфільмофонду СРСР “Радянські фільми”, Т.1 дає лише ідеологічний опис фільму, а про те, що відбувається на екрані не сказано. Ця стрічка була відверто і плакатно пропагандистською, зверненою до найширшого і найчастіше малописьменного глядача з відкритим закликком, який можна було б перекласти на сучасну мову не інакше, як: “Земляки, полюбіть ближнього свого єврея, він теж людина, і не вірте нікому, хто захоче переконати вас у протилежному” [996].

Надалі пробудженню нацменів, як тоді їх називали, було присвячено багато фільмів, але яскравіше й виразніше єврея цю роль на політичному екрані перших післяреволюційних років зіграти не міг би ніхто, оскільки єврейство в Росії було меншиною одночасно і національною і соціальною і в ідеологічному сценарії більшовизму виконувало відразу дві функції. В цілому не випадково, що “Товариш Абрам” визначив таку просту й ефективну модель сюжету, що підіймав дух принаймні на два наступних десятиріччя – класове пробудження єврейської бідноти та її палку участь у негайному будівництві спільного світлого майбутнього.

При цьому цивілізація “штетл” розглядалася лише як факт соціальної дискримінації, а руйнування межі осілості виглядало як революційний акт звільнення єврейства від пут соціальної та національної експлуатації, в тому числі і немалою мірою як руйнування середньовічного гетто, охоронця і консерванта найреакційніших рис національного, релігійного та економічного буття.

Цю модель для зручності можна назвати активною, поряд з якою у “єврейському кіно” СРСР (ми усвідомлюємо абсолютну умовність цього терміна і вживаємо його у найширшому розумінні як деякий знак, який дає можливість накреслити коло проблем, що нас цікавлять) функціонувала і продовжує в певному розумінні функціонувати до цього часу інша модель, яка доповнює і коментує першу.

У кінематографі СРСР вона з’явилася практично одночасно з першою, хоча точніше буде сказати, що вона просто після невеликої перерви повернулася на своє законне місце, яке займала на російському екрані протягом передреволюційного десятиріччя. Модель відверто і недвозначно патерналістська, сентиментально-протекціоністська, що зображала російське єврейство як принижено, налякану спільність, здатну лише на рабську покірність долі. Судячи з усього, типовим зразком передреволюційного кінематографа була картина Михайла Нарокова “Чаша спокутування”, за романом Шолом-Алейхема “Кривавий жарт”. Вона не вийшла на

екрани кінотеатрів через відсутність плівки і залишилася лише на папері [997].

В цілому, що єврейська тема на радянському екрані, котра була присутня у півсотні картин на першому етапі розвитку кінематографу була вичерпана. Судячи з фільмографічних джерел, що відзначили роль єврейки у фільмі “У дні боротьби” (1920, режисер Іван Перестійні), який розповів про боротьбу українських селян з “білополяками”, щось у сюжеті, напевне, могло б зацікавити дослідника, так само, як і у стрічці “Пани-грабіжники” (1920, сценарій І.Жилкіна, режисер Ю.Желябужський), де єврейських персонажів усього двоє – старий швець та його дочка Сара. Специфічний етнічний елемент мав місце також у деяких інших стрічках тих років. Це відноситься також до такої картини, як “Два світи”, імена авторів якої майже прямо вказують на те, що тут йдеться про іудейську проблематику (сценарій Копилієвича, режисери А. Арканов, В.Чернблер, оператор А. Грінберг, а серед виконавців ролей–Д.Гольдфаден, С. Ценін, Я. Морін) [998].

На початку 20-х років ХХ століття єврейська тематика, що так бурхливо почала розвиватися у кінематографі, поступово завмирає, а згодом зовсім зникає з екрана. Конкретних причин цієї несподіваної втрати до неї інтересу начебто не існує, проте можна припустити, що вони пов’язані з політичними та ідеологічними змінами, які відбувалися тоді у суспільному і державному житті, що на перший погляд прямого відношення до кінематографа не мали, але негайно були відображені у дзеркалі екрана. І в першу чергу – з тим, що змінювалася генеральна концепція партійної політики в галузі політики національної.

У результаті в 1925 році з’являються такі шедеври світового кіно, як “Броненосець Потьомкін”, а також відомі тоді комерційні фільми: “Закрійник з Торжка”, “Шахова гарячка”, “Промінь смерті”, “Хрест і маузер”, екранізації класики: “Колезький реєстратор”, “Ведмеже весілля” тощо. Що ж до юдаїки, то цій темі до кінця німого кінематографа було присвячено не менше чотирьох десятків фільмів.

Насамперед слід відзначити один з найвизначніших “єврейських” фільмів німого часу радянського кіно відомого театрального режисера Олександра Грановського “Єврейське щастя” за мотивами оповідань Шолом-Алейхема з циклу, присвяченого “людині повітря” Менахему-Мендлу, де режисеру вдалося зібрати практично увесь цвіт майбутнього єврейського кіно у Радянському Союзі. Одним з авторів сценарію був провідний згодом майстер юдаїки на екрані Григорій Грічер-Чериковер, автором титрів – Ісаак Бабель, художником – Натан Альтман, а в головній ролі дебютував на екрані Соломон Міхоелс [999].

Одне це свідчило про місце фільму в історії єврейського кінематографа і не лише у Радянському Союзі. Навіть у Америці і Польщі, тобто тих місцях, де перебувало численне єврейство, де практично була відсутня будь-яка політична цензура і кінематограф, як і все інше, розвивався за своїми внутрішніми законами, не було фільму, який можна поставити поруч з “Єврейським Щастям”.

Фільм зберігся, і сьогодні навіть уявити собі важко, як вдалося Грановському обійти усі ті ідеологічні канони і перешкоди, які неминуче чатували на фільм на шляху до екрана. При тому, що це мав бути черговий пропагандистський твір, який

“описував становище єврейської бідноти, загнаної царським режимом за “межу осідлості” [1000]. Фільм “Єврейське щастя” відкрив для майбутніх кінематографістів неусвідомлену до того часу особливість шолом-алейхемовської прози, її незвичайну пластичність, що давала можливість виліплювати з простодушних сюжетів різноманітні фігури. Фільм Грановського пройшов на радянських, а потім і на зарубіжних екранах з великим успіхом і зробив режисеру, до того часу відомому лише в театральних колах, кінематографічне ім’я, що, на жаль, не допомогло йому продовжити свою кар’єру на Заході, куди він перебрався. Але його діяльність по створенню “Єврейського Щастя” відкрило справжній “золотий вік” єврейського кіно на радянському екрані. І це не перебільшення – до кінця двадцятих років, точніше сказати, до появи звукового кіно, на екрани країни вийшло більш як два десятки фільмів, у яких – так чи інакше – звучали єврейські мотиви, розгортались єврейські долі.

Однак йшлося не лише про фільми, у яких єврейські персонажі визначали розвиток сюжету, а й про масовку, з якої час від часу виходили на перший план окремі персонажі. При цьому фільми могли бути навіть зовсім про інше. Так, єврейський погром і чутки про ритуальне вбивство у фільмі “Хрест і маузер” (1925 рік, автор сценарію Лев Нікулін, режисер Володимир Гардін) насправді служили лише сюжетним вступом до головного – до викриття реакційної ролі католицького духовництва десь на заході Росії, найімовірніше у Білорусії, до сугубо і відверто пригодницької стрічки про підступи агентів Ватикану та панської Польщі, які вдаються до провокацій, вбивств за рогу, розпалювання національної ворожнечі та інших глибоко аморальних методів боротьби з радянською владою [1001].

Слід зазначити, що вихід на екрани екранізації Шолом-Алейхема та інших єврейських авторів вже було значним досягненням у процесі розвитку єврейського кіно у період 1920-х років та знаменував собою початок реалізації права митців на підняття “єврейської теми” на загальному рівні.

Наступною екранізацією Шолом-Алейхема в цей період, яка також на жаль не дійшла до наших часів, стала стрічка “Мабул”, він же “Кривавий потік”, бо саме так називалося літературне першоджерело-твір, явно і незвозначно історико-революційний, який оповідає “про участь єврейської молоді, дітей робітників та бідняків у революційній боротьбі 1905 року, про класову солідарність російських та єврейських трудящих” [1002].

Треба зазначити, що відомості про фільм досить суперечливі. З безлічі причин, у тому числі, як стверджують фахівці з історії кіно, і через процесійну недосвідченість постановника, знятий матеріал не було до кінця змонтовано. А наприкінці 1926 року режисер цього фільму Євген Іванов-Барков пише сценарій фільму “Проти волі батьків”, де головними героями були двоє містечкових багатіїв. Давид Мендель, хрещений єврей Розенфельд та їхні діти-есерка Есфір і сіоніст Борис Розенфельд. Основні елементи фільму ідентичні сюжету фільму “Мабул” (замах на губернатора, страта революціонера, єврейський погром). У фільмі Борис переходить на революційні, інтернаціоналістичні позиції. Тут є також велика сцена святкування пасхальної суботи,

що була вилучена з фільму “Мабул” за вимогою Головреперткому. Здавалося б, після усіх перероблень, а змінені були навіть імена та прізвища основних героїв, на фільм “Проти волі батьків”, мала чекати цілком щаслива доля, оскільки нічим, на перший погляд, він не відрізнявся від аналогічних творів, що стали на той час характерними для радянського екрану.

Але у рішенні Головреперткому Радянської Росії, куди фільм було представлено 11 червня 1927 року (протокол № 1972), читаємо: “Враховуючи, що фільм є другою невдалою редакцією дозволеного фільму “Мабул”, що він зображую єврейство, його роботу, підпілля, одягнене в ореол мучеництва (страта, в’язниця), що революціонери лише з середовища буржуазії, і немає робітників-євреїв-революціонерів, що сіонізм викривається непереконливо, а єврейство виглядає таким, що не може справляти здорового враження на глядача...і що у фільмі мармеладний кінець, демонстрування фільму заборонити” [1003].

Треба зазначити, що у данному висновку чимало дивного, що його варто проаналізувати, не лише зараді розуміння долі цього фільму, але набагато ширше – заради усвідомлення одного з багатьох і, як здавалося у той час, не дуже повязаних один з одним симптомів радикальної зміни радянської політичної парадигми щодо єврейської культури, що тоді відбувалася. Таку політику можна б було охарактеризувати як вкрай протирічну. З одного боку “Мабул” не екрани не вийшо, з другого – був дозволений, а якщо додати до цього і третій бік – високу оцінку фільму тодішнім наркомом освіти Луначарським, який у своєму листі до того ж Головреперткому від 3 вересня 1927 року зазначив “історичні та побутові позитивні якості цієї повчальної картини” [1004], то вже зовсім незрозуміло логіку дій тодішньої кінематографічної цензури.

Однако на присутності єврейських персонажів та єврейських мотивів на екрані це не відбивається. Більше того, потік фільмів з єврейськими мотивами перетворився наприкінці двадцятих років мало не в особливу єврейську кінематографію. У більш ніж сорока фільмах ця тема очевидна, про що свідчить або сюжет, або тип окремих героїв. Слід відзначити основні з них, в яких “єврейська тематика” становила основу сюжету фільмів. Так режисер О.Анощенко у 1926 році створює на Ялтинській кіностудії фільм “Тіні Бельведера”, в котрому викривалася “негативна природа руху білополяків, з їхнім антисемітизмом та великопольським шовінізмом”. Головний герой фільму – польський аристократ, а його кохана – єврейська дівчина Лія. Лицемірне польське суспільство повстає проти почуття закоханих. У результаті світських інтриг на найвищому рівні та поліцейської провокації закоханих обвинувачують у державній зраді, присуджують до розстрілу, а потім, про людське око, замінюють страту висилкою до Радянського Союзу і підло вбивають на кордоні.

Єврейська тематика присутня у черговому фільмі, який також не зберігся до наших часів, Гричера-Чериковера “Підозрілий багаж” (1927). В ньому ми бачимо у головних ролях відразу двох виразних персонажів – радянського інженера Цукора (артист Т. Брайнін), якого було відряджено до Америки у якихось виробничих справах і який там захворів через зловживання буржуазними стравами, у наслідок чого виникла

ціла низка проблем. І американську кінозірку на ім'я Фаня Ідельсон, у яку вищезгаданий Цукор негайно закохується. Але слід зазначити, що єврейські імена інколи стають єдиним, що нагадує про національну приналежність цих персонажів. Так було у цьому фільмі і в багатьох інших. Наприклад крім імені “Йоселе-музикант”, нічого іншого не можна побачити у фільмі “Ех, яблучки” режисерів Леоніда Оболенського та Михайла Доллера, котра вийшла у 1926 році. Незважаючи на те, що ці стрічки особливими художніми якостями не відрізнялися, вони стали тим самим кінематографічним ґрунтом, на якому час від часу зростали твори, що були дійсно значними і залишили слід на сторінках історії не тільки вітчизняного кіно, але й світового. До таких фільмів належить “Його величність” Григорія Рошалья (1927 рік, інші назви “Губернатор і швець”, “Гірш Леккерт”. Німецькі кінематографічні джерела наводять ще одну назву, більш красномовну – “Єврей”.

Основу цього фільму становила реальна подія: 5 травня 1902 року двадцятирічний швець Гірш Леккерт під час циркової вистави вчинив замах на віленського губернатора Віктора фон Валя. Фільм зберігся, хоча і не повністю, і став прикладом висвітлення “єврейської тематики” одним з майбутніх класиків радянського кіно другої генерації. Мова у фільмі йде про людину цілком конкретну, яка позбавлена будь-якої харизми, реальної чи вигаданої, про простого швеця з міста Вільно, що не дотримується ніякої партійної дисципліни, про людину, якій властиві почуття соціальної та національної справедливості.

Доля самої фігури та подвигу Леккерта була досить важкою, він випав з радянського пантеону ще на початку двадцятих років, спочатку йому створювалися пам'ятники, але згодом вони були зняті. Леккерт був бундівцем, брав участь у єврейському робітничому русі, у 1900 році він очолив напад півтисячі єврейських робітників на поліцейський відділок у Вільно і визволив заарештованих товаришів. Замах на губернатора, за наказом якого були висічені 28 заарештованих, у тому числі 22 єврея, розцінили як акт захисту честі та гідності єврейства. За вироком військового трибуналу Леккерта 10 червня 1902 року повісили. Про його подвиг були складені пісні, написані драматичні твори: “Оповідання про царські різки” Ш.Рафеса та “Гірш Леккерт” Х.Лейвика і А.Кушнірова (за деякими даними, сценарій фільму Рошалья був написаний саме за цією драмою).

Автори фільму талановито розкрили характер Леккерта та по суті створили пам'ятник єврейському героїзму і саможертвуванню в найяскравішому їх прояві. Він, як підкреслюють спеціалісти з історії кіно, залишився єдиним на довгі роки в кінематографі ХХ століття. У цьому можна переконатися, якщо порівняти фільм Рошалья з наступним фільмом на “єврейську ематику” – стрічкою Володимира Вільнера “Очі, які бачили” (інші назви – “Мотеле Шпіндлер”, “Мотеле-ідеаліст”, “Наївний кравець”), що вийшла на екрані невдовзі після фільму Рошалья – у 1928 році і являла собою, на відміну від нього, ідеологічні здогади, які у “Гірші Леккерті” були лише захисним забарвленням сюжету. Інакше кажучи, класичний зразок вже призабутого у своєму жанрі соціально орієнтованої мелодрами про ідне єврейство під ярмом російського царського уряду, про класове розшарування єврейства та покірність долі,

яка призводить до трагедій і лиха. Цей фільм не зберігся і інформацію про нього можна отримати лише в анотаціях. У ньому відображується історія бідняка-кравця Мотеле. В період Першої світової війни, у невдачах на фронті офіційна пропаганда обвинувачувала представників єврейського населення. Виникає погром, в якому загинули мати і дружина Мотеле, в той же час родина іншого мешканця містечка, заможного єврея фабриканта Шклянського не постраждала – її охороняли.

Взагалі єврейські образи виникали в майбутньому в наслідок ідеологічного замовлення влади. Так, режисери створювали стрічки про організацію сільськогосподарських артільей, в яких на потребу дня висвітлювали ті або інші аспекти їх існування. До таких стрічок можна віднести “Земля кличе”, або “Дочка рабина” режисера В.Баллюзек, 1928 рік. Іншою темою була участь євреїв в каторжанському політичному русі. Про це була створена стрічка класика радянського кіно Юлія Райзмана “Каторга” (1928), основана на реальній історії, що сталася перед лютневою революцією в одному з каторжних централів Акатуя. Староста камери політкаторжан Илля Берц мав прийняти отруту на знак протесту проти знущань тюремників. Але його етнічна належність у фіютмі не фіксується, бо за законами епохи мається на увазі, що всі, хто схожи на нього, незалежно від походження, належать до одного товариства борців за справедливу справу.

Важливою подією в історії єврейського кінематографу став вихід на екрани у 1928 році фільму “Напередодні” режисера Гричера-Чериковера по “Гамбрінусу” за Купріним. Дії фільму відбувається у період революції 1905 року, у ролі єврейського скрипаля знявся великий український актор Амвросій Бучма, який пізніше також виконував ролі євреїв на екрані. На жаль і цей фільм не зберігся. Залишилися лише деякі фотографії, а тому про цей фільм можна судити за преси та єдиного історичного джерела радянських років – каталога “Советские художественные фильмы” [1005].

У “Напередодні” була відтворена атмосфера старої єврейської Одеси, її звичаїв, менталітету мешканців. У наступному фільмі Гричера-Чериковера “Крізь сльози”, або “Сторінки минулого” – ще одній екранізації творів Шолом-Алейхема – трьох його новел: “Зачарований кравець”, “Мотеле-син кантора Пейса” та “Ножик” – дія також відбувається у єврейських містечках смуги осілості. Варіюються лише імена, рід занять, перипетії в одному й тому самому, по суті, сюжеті. Однак, схожість сюжетів і персонажів мали також позитивний аспект. Вона створювала деякий щільний кінематографічний простір, у якому окремі задуми начебто взаємодіяли один з одним, коментували, а іноді і спростовували. Крім того, що власне єврейські фільми доповнювались фільмами, у яких неважко було побачити одноплемінників. Так, у екранізації відомої повісті Всеволода Іванова “Хабу” (режисер В.Високовський, 1928 рік) головний персонаж-інструктор виконкому, який будує дорогу у непрохідній тайзі, що коштувало йому життя, має прізвище Лейзеров.

А у першому фільмі Юлія Райзмана “Спрагла земля” (1930) – одному з численних кінематографічних панегіриків першим п'ятиріччям-виступає юний ентузіаст-комсомолец Льова Коган, який разом зі своїми братами осушує гарячі піски пустелі. Майже в аналогічній ситуації можна побачити красуню-інженера на прізвище

Левіна у виконанні Софії Магарил (“Секрет фірми”, режисер В.Шмідтгоф, 1934 рік) та багатьох інших.

Слід сказати, що ця репрезентативна роль найчастіше випадала на долю дуже юних персонажів-комсомольців і піонерів-носіїв майбутнього суспільства будівників комунізму, не роз’єднаних будь-якими етнічними перегородками. Прикладом може бути така піонерська стрічка, як “Справжні мисливці” (режисер Н.Лебедев та Н. Угрюмов, 1930 рік), у титрах якої миготять юні Коля Гольдберг, Феня Лівшиць, Льова Самсонович. Можна згадати також одного з головних персонажів стрічки “Контакт” режисера Є.Косухіна, 1930 рік, комсомольця Мишку Брікмана. В ній розповідається про боротьбу комсомольців з відсталими уявленнями літніх робітників про виробництво.

Документальне кіно на єврейську тематику цього періоду репрезентовано стрічкою “Євреї на землі”. Її автор – Абрам Роом (1894 – 1978) – відомий кінорежисер, народний артист СРСР, лауреат державних премій СРСР (1946, 1949). Навчався у Петроградському психоневрологічному інституті, працював у театрах Москви і Саратова. В кіно з 1924 року. У 1923 – 1924 рр. Він – режисер Московського театра Революції. З 1924 року – режисер студії Дежркіно. Кінофільми А. Роома “Третья Міщанська” (1927) і “Призрак, котрий не повертається” (1930) були помітним явищем у радянському кіно та були визнані за кордоном.

Документальну стрічку “Євреї на землі” у 1927 році А.Роом створює на замовлення української кіноорганізації ВУФКУ. Основною темою фільму був розвиток землеробства у Криму. Сценарий був створений В.Шкловським, автором підписов був поет Володимир Маяковський. Цей фільм розповідає про спробу створити у Криму у 1920 роках колонію євреїв-землеробців. Фільм став єдиним свідченням існування єврейських поселень у Криму в радянському кінематографі. Співробітництво з українськими кіноорганізаціями Роом продовжує й в 1930-ті роки. Він створює на Київській кіностудії картину “Суворий юноша” (1935) та “Ескадрилья” (1939) та “Вітер зі сходу” (1941).

В цілому характерною особливістю стрічок, в яких були присутні євреї, був пролетарський інтернаціоналізм і відсутність антисемітизму, котрий мав місце в радянському суспільстві в період 1920-х років. Наприкінці “інтернаціоналістичної епохи” в кіно, у 1929 році, коли почала формуватися нова концепція соціалізму – з імперським виглядом, коли до цих змін психологічно були готові і прихильники і противники нових віянь, на екрани виходить фільм “Бунт бабусь”, режисер О.Галлай. У фільмі йдеться про боротьбу з антисемітизмом на побутовому, сімейному рівні. Головний герой фільму росіянин Микола одружується з єврейською дівчиною Сонею. Обидва вони з пролетарських сімей, тому конфлікт между їхніми батьками, які не хочуть бачити молодят разом, немає класового характеру.

Режисер розкриває сутність антисемітизму в середовищі робітників, основні його характерні особливості, спрямованість. В підсумку фільму, завдяки втручання комсомольського осередку стає символів єдності у робітничому середовищі. Ця тема знаходить відгук у глядача. Тому в Києві у 1930-му році Гричером-Чериковером

знімається інший фільм під назвою “Квартали передмістя”, котрий практично повторює сюжет фільму “Бунт бабусь”. Головна героїня цього фільму єврейська дівчина Дора, в ролі якої знялася одна з найяскравіших зірок німого кіно – грузинська актриса Нато Вагнадзе – закохалася у російського юнака. Це викликало незадоволення її батьків, а також батьків його чоловіка, у будинку якого вона оселилася. У підсумку молоді розлучаються, але поведінку чоловіка розглядають на засіданні громадського суду, на якому він вибачається перед дружиною і просить забути про все, що сталося.

Треба зазначити, що єврейська тематика на екрані наприкінці двадцятих років була різноманітною і жанрово, і ідейно-політично. Так, в ньому біли представлені не тільки позитивні події з життя радянського єврейства, але й піднімалися такі складні теми, як скажимо, історія погромного руху. Так у 1929 році на екрани виходить фільм О.Соловйова “П’ять наречених”. Події у цьому фільмі розгортаються в Україні під час громадянської війни. Йдеться про бесчинства, скоєні петлюрівськими загонами в одному з єврейських містечок. І тут, як завжди, єврейська буржуазія знаходиться по один бік класової барикади, а бідняки – по другій.

Однією з останніх фільмів на єврейську видатного радянського режисера Григорія Рошала (1899 – 1982) стала стрічка “Людина з містечка”, знята в Одесі у 30-ті роки. Вона уявляла собою революційно-сентиментальну розповідь про неписьменного учня, який стає директором фабрики після революції. Великим успіхом на екранах кінотеатрів цей фільм зобов’язаний його сценаристу Йосифу Шпінелю та великому єврейському актору Беніаміну Зускину (1899 – 1952), незважаючи на досить примітивний сюжет і необхідність “класового підходу”.

Одним з останніх фільмів на єврейську тему в СРСР став фільм “Повернення Натана Беккера”, знятий Б. Шпісом і Р. Мільман на студії “Білдержкіно” у 1932 році. Головний герой – Цале Беккер, якого зіграв Соломон Міхоелс, емігрує до Америки на рубежі століть, але повертається до СРСР, щоб працювати на будівництві будинку, який зводиться у ході виконання першої радянської п’ятирічки. Крім того, був ще один фільм, в якому єврейська тема була присутньою, але мала лише другорядний характер. Це – екранізація одного з ранніх оповідань М. Горького “Каїн і Артем” здійснена російським кінематографістом П. Петровим-Бутовим у 1929 році. Згідно з сюжетом, Артем є докером, який перебуває у постійному конфлікті зі своїм сусідом шевцем Хаїмом на прізвище “Каїн”, мириться з ним і вони стають кращими друзями.

Єврейська тема у радянському кіно, яке тільки-но народилося на початку 1920-х років, була заявлена відразу і на високій творчій ноті: так, з п’ятдесяти семи короткометражних фільмів, що вийшли на екрани в перший рік після націоналізації, єврейській проблематиці повністю було присвячено три агітаційні стрічки, у яких були вичерпно сформульовані три основні сюжетні схеми щодо “єврейського питання”, які мали розвиватися згідно з радянською ідеологією у тогочасній Україні.

У Радянській Україні в середині 20-х років великого поширення набула так звана “одеська субкультура”, яка, з одного боку, подарувала мистецтву блискучу плеяду єврейської творчої інтелігенції, до якої належали: І. Бабель, І. Ільф, Є. Петров, Е. Багрицький, П. Столярський, Е. Гілельс, Д. Ойстрах, Л. Утьосов, а з іншого –

“шедеври” блатної музики типу “Гоп зі смиком”, “Мурка”, “Лимончики”, “З одеського мічмана”, що після революції були дуже популярними. “Зовнішньо подібні, – відзначала Т. Айзикович, – за інтонаційним ладом, ритмікою з єврейською піснею, блатні пісні, зрозуміло, були дуже далекі від неї за змістом” [1006].

Підсумовуючи розвиток єврейської культури і мистецтва у 20-ті роки, слід підкреслити специфіку розуміння поняття “єврейське мистецтво”. Закордонні історики і соціологи неодноразово підкреслювали умовний характер і неоднозначність у його трактуванні. “Воно не може бути просто визначене в етнічних і національних термінах, а тим більше розглядатися окремо від широкого контексту, складовою частиною якого воно є, – відзначає Дж. Гутман у своїй статті “Єврейське мистецтво і єврейські дослідження”. – Єврейське мистецтво, як і єврейська історія, за винятком біблейського періода, не може бути розглянуте в одному географічному ареалі” [1007]. Але наявність характерних етнографічних відмінностей, які властиві єврейським традиціям у мистецтві України, дають можливість констатувати об’єктивність такого підходу.

В цілому період 20-х років відзначився інтенсивним розвитком єврейської культури, що стала частиною багатонаціональної культури радянської імперії. Політика влади, спрямована на руйнацію інститутів традиційної єврейської громади, призвела до її поступового занепаду, а у деяких регіонах майже до повного розпаду. Це сильно вплинуло на політичні та культурні процеси, що відбувалися в суспільстві того часу, і збагатило культуру народів України і СРСР. Багато євреїв, які щиро сприймали і підтримували комуністичні ідеї, брали активну участь у будівництві радянської держави, були згодом жорстоко покарані, потрапивши під жорна сталінського терору, стали жертвами німецько-фашистських загарбників.

ВИСНОВКИ

Проблема становлення і розвитку єврейських общинних структур в СРСР протягом довгих десятиліть залишалася поза увагою істориків. Тому вивчення історії євреїв є актуальним та важливим для вирішення багатьох дослідницьких та науково-практичних завдань. Історія українського єврейства в період 1920-х років неподільно пов'язана з історією єврейської громади Східної Європи та є складовою частиною загальної історії єврейського народу.

Важливість дослідження історії єврейської громади України полягає також в тому, що Україна в ХХ столітті була місцем проживання великої єврейської громади. Єврейська громада України була найбільш чисельною в Російській імперії до 1917 року та найбільшою в СРСР. Крім того, в період 1920-х років єврейська громада Радянської України була найбільша за численністю в усій Європі. Розроблення тем, пов'язаних з історією 20-х років ХХ століття і єврейським питанням, яке почалося в постперебудовний період, має свої характерні риси, несе на собі відбиток історичної епохи. Воно відбувалося в умовах необхідності формування нових підходів до цієї проблематики та розвитку нових шкіл сучасної української історичної науки.

. Свій вплив на історіографію справляє також зовнішній фактор – становище справ у Палестині, основні напрями розвитку світової історіографії та джерелознавства єврейського питання у ХХ столітті тощо. У цілому, оцінюючи результати розвитку основних інститутів єврейської громади, слід зазначити таке:

- Історія євреїв України періоду непу становить важливу науково-дослідну проблему в світовій науці. В період 1920-х років євреї радянської України були найбільш чисельною за кількістю єврейською громадою в Європі, яка відігравала важливу роль у розвитку світової єврейської культури. Важливість вивчення цієї теми зумовлена тим, що більшість євреїв, котрі склали єврейську громаду України у 1920-ті рр., пізніше загинули в період Голокосту.
- Історіографії історії євреїв України періоду 1920-х років радянського періоду були властиві, передусім, обмежена джерельна база, схематизм, тенденційність у висвітленні політичних аспектів. Починаючи з другої половини 1930-х років, у країні Рад виникла суцільна заборона на вивчення історії євреїв України. В той же час питання єврейської історії стали об'єктом уваги українських емігрантських дослідників. Починаючи з 1990-х років, історія євреїв в Україні періоду 1920-х років професійно вивчається багатьма українськими дослідниками.
- Проблема історії євреїв України періоду 1920-х років протягом ХХ століття безперешкодно та активно розроблялась дослідниками Ізраїлю, країн Європи та Америки. В західній науці склалися наукові школи з вивчення східноєвропейського єврейства, до яких залучаються молоді вчені.

- Революційні події в Україні та реалії громадянської війни призвели до катастрофічних наслідків щодо єврейського населення України. В період громадянської війни в Україні різними військово-політичними силами було знищено понад 80 тисяч євреїв. Це було на той час одним з найбільших випробувань, котре випало на долю єврейського народу у світовій історії.
- Діяльність радянського уряду та керівництва більшовицької партії з метою подолання наслідків погромного руху та зубожіння мас єврейського населення, котре залишило місця проживання та фактично перетворилося у масу біженців, не завжди була ефективною та дієвою. Це особливо стосувалося організації соціальної та медичної допомоги, забезпечення населення товарами першої необхідності та раціонального використання робітничих ресурсів.
- Важливу роль у наданні допомоги та корінній зміні соціального становища українського єврейства у 1920-ті роки відіграли закордонні організації, зокрема “Джойнт”, “Агро-Джойнт”, “Національна федерація українських євреїв Америки”. Вони не тільки надавали допомогу євреям, але й підтримували євреїв України політично через переговори з владою.
- Розвиток нових радянських єврейських інституційних формувань проходив достатньо інтенсивно в 1920-і роки і був завершений до початку масових репресій 1930-х років. Невдала політика більшовиків, спрямована на підміну традиційних єврейських інституцій політичними структурами, такими як євсекції КП(б)У, завершилися фізичними репресіями проти незгодних з її політикою громадян.
- 1920-ті роки були періодом активної участі єврейської спільноти у соціально-економічних перетвореннях в Україні, в тому числі у розвитку кооперації, приватного підприємництва, створенні сільськогосподарських господарств. Нова економічна політика дала великий поштовх реалізації підприємницьких здібностей представників єврейської спільноти, привела до значних успіхів у розвитку приватних господарств та торгівлі.
- Масовим явищем у 1920-ті роки в Україні стає порушення права людини на свободу віросповідання. Із застосуванням заходів репресивного характеру було завдано суттєвого удару єврейській релігії та традиційній культурі, проведено масові акції щодо закриття молитовних домів, синагог, масові арешти рабинів та лідерів релігійних громад. Як наслідок, були, по суті, знищені усі права громадян іудейського віросповідання на свободу совісті.
- Політичне становище національних меншин у радянській Україні відповідало загальноєвропейській тенденції забезпечення прав національних меншин лише декларативно, оскільки у європейських країнах національні меншини мали свої партії та громадські організації, що легально діяли. Це стосується перш за все сіоністських структур. Влада не тільки знищувала ці молодіжні організації, але й забороняла еміграцію до Палестини.

- Євреї в Україні, на відміну від інших національностей, на початку 1920-х років опинилися в ситуації революційних змін створеної в період царату системи заселення України, відомої як “смуга осілості”, та структурних змін у соціальній сфері. Завдяки реформам радянської влади єврейське населення отримало значно кращі, порівняно із попереднім часом, умови для свого соціально-політичного та культурно-освітнього розвитку. Але традиційна культура містечка була знищена. У 1920-ті роки відбулися кардинальні зміни основних інститутів єврейської релігійної громади, пов’язані з впливом “хаскалі” – єврейського просвітництва та прагненням радянського уряду і євсекцій вирішити єврейське питання в країні, реалізуючи свою тоталітарну доктрину “відсутності проблем у єврейській сфері”.
- Період 1920-х років став періодом розквіту єврейської культури на їдиш, що стала частиною багатонаціональної культури радянської імперії. Це позитивно вплинуло на культурні процеси, що відбувалися в суспільстві того часу, і збагатило культуру народів України і СРСР.

Отже, подальше вивчення історії єврейського населення в роки нової економічної політики (1921 – 1929) має бути неподільно пов’язане із розширенням кола джерел, дослідженням зарубіжної літератури, проходити в умовах відкритого суспільства і прогресуючого розвитку вітчизняної іудаїки. В цілому порівняльний аналіз праць, опублікованих у добу тоталітаризму і в 1990 роках, дав змогу дійти висновку, що радянська історико-етнологічна наука зазнала глибоких деформацій, втратила свої пізнавальні функції і була перетворена на ідеологічну служницю репресивного режиму.

З 1930-х до кінця 1980-х років дослідження проблем національних меншин в Україні були заборонені, а на відповідні публікації 20-х років, було накладено табу. Репресій зазнали як прибічники національно-культурного відродження, так і дослідники цієї проблематики. Усі дослідження науковці підпорядковували “правильності національної політики більшовиків”, так званому інтернаціональному вихованню.

Матеріали даного дисертаційного дослідження можуть бути використані:

- при створенні наукових видань з історії України та історії національних меншин;
- викладачами вузів при підготові лекцій та семінарів з проблем історії України періоду 1920 років;
- при розробці концепцій сучасної державної етнополітики, ефективно проведення якої є неможливим без урахування історичного досвіду з цього питання;
- при створенні нових, узагальнюючих і ґрунтовних досліджень з історії євреїв України з найдавніших часів до сьогодення.

До перспективних завдань науково-дослідної роботи в сфері етнонаціонального розвитку України, життєдіяльності національних меншин можна віднести подальшу підготовку кадрів і зміцнення науково-дослідних інституцій, що комплексно вивчають

проблеми євреїв України, їх історію, культуру, релігію, традиції, звичаї. Це допоможе формуванню нових форм розвитку єврейської культури, освіти та мистецтва. Крім того це зможе забезпечити перегляд змісту підручників історії, літератури, змісту навчальних програм з метою об'єктивного висвітлення історії розвитку єврейської етнічної спільноти, котра зараз є частиною українського суспільства.

Для сучасної єврейської етнічної спільноти, яка є об'єктом державної етнонаціональної політики України також важливо формування нової концепції свого розвитку. З іншого боку удосконалення етнонаціональної політики української держави є досить важливою і ваговою умовою формування і функціонування соціальної правової держави відповідно до сучасних європейських стандартів в галузі прав людини, консолідації української політичної нації. Вирішення цієї проблеми буде потребувати поєднання заходів із правового, організаційного, фінансово-економічного та іншого забезпечення реалізації державної етнонаціональної політики.

Йдеться також про розвиток існуючих і створення нових спеціалізованих періодичних видань, часописів, проведення наукових конференцій, збагачення джерельної бази досліджень, про поліпшення координації наукових досліджень з етнонаціонального розвитку України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Див.: Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори/ В.Б. Антонович. – Київ, 1995. – 814 с; Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т./ НАН України. Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (Харк.філ.)/ Дмитро Іванович Багалій. – Х., 1999; Грушевський М. С. На порозі нової України: Статті та джерельні матеріали/ Михайло Сергійович Грушевський. – Нью-Йорк, 1992. – 278 с.; Погляд М.П. Драгоманова на українську історію. – Народ. – 1895.–№ 17; Лисенко О. Я. Соціологічні погляди Івана Франка/ О.Лисенко. – К., 1958; Сьюзен Х. Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату/ Хьюмен Сьюзен . – К. : “Основні цінності”, 2000. – 302 с.
2. Бейдерман А. Место еврейского народа в историческом процессе /А. Бейдерман// Материалы Седьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Ч. 2. М., 2000. – С. 190.
3. Там же. – С. 192.
4. Еврейский вопрос как русский. – В зб. : Тайна Израиля, СПб: “София”, 1993. – С. 302.
5. Пащенко В. О. Влада і церква в Україні/ В.О. Пащенко. – Полтава, 2000. – С. 25.
6. Бейдерман А. Указ. соч./ А.Бейдерман. – С. 191.
7. Див.: Прицак О. О происхождении Руси/ О.О. Прицак // Хроника 2000. Наш край. – 1992. – Вып.2. – С.3.
8. Еврейский вопрос как русский. – В зб.: Тайна Израиля, СПб: “София”, 1993. – С. 302.
9. Див.: Von Ranke L., Humboldt W. The Theory and Practice of History/Leopold von Ranke, Wilhelm Humboldt. – New-York: Bobbs-Merrill, 1973. – 514 pp.; Collingwood R., Dray W., Van der Dussen W. The Principles of History: And Other Writings in Philosophy of History/ Robin Collingwood, William Dray, W. Van der Dussen. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 384 pp.; Spengler O., Atkinson Ch. Decline of the West: Perspectives of World History/ Oswald Spengler, Charles Atkinson. – New-York: Kessinger Publishing Co, 2003. – 507 pp.; Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Второе издание/

Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – М.: Издательство политической литературы, 1955 – 1973; Toynbee A., Somervell D. A Study of History / Arnold Toynbee, David Somervell. – Oxford: Oxford University Press, 1987. – 144 pp.

10. Gottschalk L. Understanding History: A Primer of Historical Method/L.Gottschalk. – NY: Alfred A. Knopf, 1950. – P.19.

11. Behan McCullagh C., Justifying Historical Descriptions/ C. Behan McCullagh. – Cambridge: Cambridge University Press: New York, 1984. – P.26.

12. Статистика погромленных (м. Богуслав). – К., 1921.

13. Мозин М. Из истории добровольческой погромщины/ М.Мозин. – К.: “Печатный труд”, 1921. – 15 с.; Малеев А. Ф. Тридцать дней еврейского погрома в м. Кривое Озеро/ А.Ф.Малеев. – М.: Госиздат, 1921. – 29 с.

14. Брик О. Україно - єврейські взаємовідносини/ О.Брик. – Б. м.: “Госиздат”, 1921. – 31 с.

15. Дю-Шайл А. Идеология и практика антисемитизма в Крыму/ А.Дю-Шайл // Еврейская трибуна.– 1921. – 12 августа. – С. 1– 2.

16. Там же. – С. 2.

17. Штиф Н. И. Погромы на Украине/ Н.И.Штиф. – Берлин, 1922.

18. Гусев - Оренбургский С. И. Багровая книга/ С.И.Гусев-Оренбургский. – Харбин, 1922.

19. Колпенский В. Независимая Еврейская рабочая партия / В.Колпенский // Красная летопись. – 1922. – № 2. – 3.

20. Пионтковский С. Воспоминания о “Еврейской Независимой рабочей партии”/ С.Пионтковский // Красный архив. – 1922. – Т. I.

21. Освобождение трудового еврейства (к истории Сетмасса). – К.: “Трест-печать”, 1922. – 10 с.

22. Плетнёв Б. Д. Национальная проблема в России и методы её разрешения/ Б.Д. Плетнев. – Ярославль, 1922.

23. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20 , спр. 1531, арк. 44.

24. Руда Н. Возрождение еврейского государства/ Н.Руда. – Берлин, 1922. – 81 с.

25. Гершензон М. О. Ключ веры/ М.О.Гершензон. – Петербург: “Эпоха”, 1922. – 126 с.
26. Неизданное письмо Е. Кусковой// Еврейская трибуна.–1922.–12 октября.– С. 4
27. Блонина Е. Почему я стала защитницей Советской власти/ Е.Блонина. – Екатеринбург : ВГИЗД, 1922. – 11 с.
28. Фрумкина М. Я. Долой раввинов!/ М.Я.Фрумкина. – М. : Красная Новь, 1923. – 56 с.
29. Лафарг П. Обрезание, его социальное и религиозное значение/ П.Лафарг. – Курск: Губком РКП(б), 1923. – 16 с.
30. Тимофіїв М. Жиди і народне господарство України/ М.Тимофіїв. – Відень, 1923.
31. Родичев Ф. Большевики и евреи/ Ф.Родичев. – Берлин, 1923.
32. История погромного движения на Украине: 1917 – 1921. – Берлин, 1923.
33. Пасманник Д. Дневник контрреволюционера/Д.Пасманник.– Берлин,1923.
34. Кантор Е.Д. Белые. Рассказ о страшных деяниях с рисунками/ Е.Д. Кантор. – Берлин, 1924.
35. Равич-Черкаський М. Єврейське питання на Україні /М.Равич-Черкаський // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 90 – 96.
36. Левин И. О. Евреи в революции/ И.О.Левин // Россия и евреи. – Берлин, 1924.
37. Мандель В. С. Консервативные и разрушительные элементы в еврействе / В.С . Мандель // Россия и евреи. – Берлин, 1924.
38. Лебедь Д. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет/ Д.Лебедь. – М., 1924.
39. Литваков М. 5 лет ГОСЕКТа (Московского Государственного еврейского театра, 1919 – 1924)/ М.Литваков. – М., 1924.
40. Щекин М. В. Антирелигиозный настояльник/ М.В.Щекин. – Ярославль, 1924.
41. Гольде Ю. Земельное устройство трудящихся евреев/ Ю.Гольде. – М., 1925.
42. Там же. – С. 34.
43. Там же. – С. 38

44. Там же. – С. 49.

45. Zhitnik, HaRav A. J. Di Yidn in Soviet Rusland. Erster Buch. Haim BelEglah Vert a Farmer. Sovet Nemst zu Batei Midrashim a Rav a Kodesh. Opgelotz dem Shidoch/ HaRav A.J. Zhitnik. – Cleveland: The Independent Press, 1925.

46. Черлюнчакевич Н. А. Национальный состав Советской Украины/ Н.А. Черлюнчакевич. – Харьков, 1925; Миндлин З. Еврейское население СССР/ З.Миндлин . – М., 1925.

47. Сыркин А. Евреи в белой эмиграции/ А.Сыркин. – Берлин: “Книга”, 1926. – 79 с.

48. Рютин М. Антисемитизм и партийная работа/ М.Рютин // Правда. – 1926. – 13 августа. – С. 4.

49. Семашко Н. Кто и почему травит евреев/ Н.Семашко. – М. : ГИЗ, 1926.

50. Науменко Г. Еврейская Мекка и Медина/ Г.Науменко // Глобус. – 1926. – № 22.

51. Островский З. Еврейские погромы 1918–1921 гг./ З.Островский – М., 1926; Идише коммунистише арбайтер - партай (Поалей-Цион): 1906 – 1926. – Х., 1926.

52. Жигалин Г. Л. Проклятое наследие. Об антисемитизме/ Г.Л.Жигалин. – М., 1927; Лядов Л. О вражде к евреям/ Л. Лядов. – М., 1927; Кочетков Е. Враги ли нам евреи/ Е.Кочетков. – М. -Л., 1927; Преображенский Е. Об антисемитизме/ Е. Преображенский // Правда. – 1927. – 17 марта. – С. 3; 1927. Об антисемитизме. – М.: Агитпром МК ВКП(б), 1927.

53. Зингер Л. Г. Еврейское население СССР/ Л.Г.Зингер. – Л., 1927; Еврейское население в СССР. Под редакцией З. Л. Миндлина – М.: ЦК ОРТ, 1927. – 43 с.

54. Вендров З. По еврейским колониям: Очерк/ З.Вендров. – Харьков, 1927.

1927; Финкель Х. Еврейское землеустройство в Советском Союзе/ Х.Финкель. – Х.: ОЗЕТ, 1927.

55. Фридланд Л. С. Десять месяцев/ Л.С.Фридланд. – Л. : Изд-во “Красная газета”, 1927. – 230 с.

56. Завадовский Б. М. Моисей или Дарвин/ Б.М.Завадовский. – М., 1927. – 29 с.

57. Хандбух фор антирелигиозер пропаганда. – К.: “Культур-Ліга”, 1927.

58. Брук Б. Биробиджан/ Б.Брук. – М., 1928. – 47 с.
59. Каменштейн М. Советская власть, еврейское землеустройство и ОЗЕТ/ М. Каменштейн. – М., 1928.
60. Минц Л. И. Безработица среди евреев/ Л.И.Минц. – М., 1928. – 56 с.
61. Мардерштейн И., Соловьев П. Пасха (христианская и еврейская)/ И. Мардерштейн, П.Соловьев. – Сталино, 1928. – 26 с.; Шейнман М. М. О раввинах и синагогах/ М.М.Шейнман. – М.: Безбожник, 1928.
62. Сандомирский Ю. Пути антисемитизма в России/ Ю.Сандомирский. – М., 1928.
63. Мальцев М. Ю. Суд над антисемитизмом/ М.Ю.Мальцев. – Л, 1928.
64. Фейхенберг Р. Летопись мёртвого города/ Р.Фейхенберг. – Л, 1928.
65. Процесс Шварцбарда в Парижском суде: Сост. И. Будовиц. – Л.: Красная газета, 1928. – 77 с.
66. Промыслово - кредитная кооперация среди евреев за 1923 – 1925 гг. – М., 1928.
67. Радищев Л. Ступени. Против антисемитизма/ Л.Радищев. – М., 1929.
68. Миляннич Ю. Жиди, сіонізм і Україна/ Ю.Миляннич// Розбудова нації. – 1929. – Кн. 8/9. – С. 270 – 275.
69. Батурицкий Д. А. Земельное устройство еврейской бедноты/ Д.А. Батурицкий. – М., 1929. – 32 с.; Эпштейн С. По єврейських колоніях/ С.Эпштейн. – Полтава: Полтавська райспілка, 1929. – 56 с.; Финк В. На пути из Египта/ В.Финк. – М. : “Огонёк”, 1929. – 40 с.
70. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні/Я.Кантор.–Х.,1929;Мережин А. Что такое Биробиджан?/ А.Мережин. – Москва, 1929.
71. Лерман Д. Молодёжь и ОЗЕТ/ Д.Лерман. – М., 1929. – 205 с.
72. Вейцблит І. І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 рр./ І.І. Вейцблит. – К., 1930; Сударский А. Экономическое положение еврейского местечка/ А. Сударский. – М., 1929.
73. Кугн пейсах. Материалн фор пропагандистн. – М.: Апикойрес замлунг, 1930.
74. Miller J. The Russian History/ J.Miller. – N-Y, 1966. – P. 198.

75. Седер Агада шель Песах. – Житомир, 1926; Сидур коль Егуда хашалом. – Бобруйск, 1926. – 64 с.; Тфилат Яаков хашалом. – Бердичев, 1927. – 50 с.; Махзор. – Бердичев, 1926. – 17 с.
76. Див.: Greenbaum A.A. Jewish Scholarship in Soviet Russia /A. A Greenbaum. – Boston, 1959. – P. 62.
77. Циркуляр Центрального архивного управления о выявлении, собирании и концентрации еврейских архивных материалов// Бюллетень ЦАУ. – 1930. – № 4.
78. Miller J. The Russian History/ J.Miller. – N-Y, 1966. – P. 198.
79. Ди проблеми фун националер культур. – М.: “Центральферлаг”, 1930.
80. Гирчак Е. Ф. На фронте в борьбе с национализмом/ Е.Ф.Гирчак. – М., 1930; Диманштейн С. Товарищ Сталин и национальная политика партии/ С.Диманштейн // Новый Восток. – 1930. – № 28. – С. 7 – 25; Намитоков А. Национальная политика и задачи Советов/ А.Намитоков. – М., 1930. – 48 с.
81. Надель Х., Элиович И. Литература о национальном вопросе, борьбе с антисемитизмом и земельное устройство еврейской бедноты: Библиографический указатель/ Х. Надель, И.Элиович. – Х. : ОЗЕТ, 1930. – 56 с.
82. Айзман Г. Е., Левин Н. Я. Интернациональное воспитание и ОЗЕТ/ Г.Е. Айзман, Н.Я.Левин. – М., 1930. – 30 с; Гордон И. 3. Так возрождается степь/ И.3. Гордон. – М.: ОЗЕТ, 1930. – 31 с.
83. Геллер И. Евреи на земле/ И.Геллер. – Смоленск: Госиздат, 1930. – 96 с.; Финк В. Г. Евреи за плугом/ В.Г.Финк. – М., 1930. – 23 с; Аи клерикален кугн дер агроминимум. – Х.: Центральферлаг, 1930.
84. Алексеев Г. Против антисемитизма/ Г.Алексеев. – М.: Жизнь и знание, 1930. – 247 с.; Лаговиер Н. О. Антисемитизм и борьба с ним/ Н.О.Лаговиер. – М.: Госюриздат РСФСР, 1930. – 60 с.; Радищев Л. Яд. Об антисемитизме наших дней/ Л. Радищев. – Л. : Прибой, 1930. – 127 с.; Фалькевич И. Про великодержавницький та український шовінізм/ І.Фалькевич. – Х., 1930. – 97 с.
85. Гусев - Оренбургский С. И. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. / С.И.Гусев-Оренбургский.– Л., 1930. – 169 с.; Яковлев А. Паризька трагедія 25 травня 1926 р./ А.Яковлев.– Прага, 1930.

86. Безносик К., Рубіна І. Антирелигиозер литературише динбух/ К.Безносик, І. Рубіна. – Х., 1930.

87. Меламуд Х. Антирелигиозер арбайт ин шул/ Х.Меламуд.–Х., 1930; Наумов З. Єврейські релігійні свята/ З.Наумов. – Х., 1930; Комсомолише Агада: Сборник статей. – Х., 1930.

88. Вейцблит І. Динамик фун дер идишер бэфолкерунг ин Укране фор ди 1897–1929/ І.Вейцблит. – Х., 1930.

89. Блюмберг С. Работницы и колхозницы – в ряды ОЗЕТА/ С.Блюмберг. – М., 1931. – 8 с.; Бытовой С. М. Дороги (по еврейским колониям Крыма)/ С.М.Бытовой. – М. -Л.: ГИХЛ, 1931. – 103 с.; Гиневский Я. Расшифрованные буквы: ОЗЕТ/ Я.Гиневский. – М.: “Дер Эмес”, 1931. – 30 с; Гольде Ю. Еврей-земледельцы в Крыму/ Ю.Гольде. – М. : “КОМЗЕТ”, 1931.

90. Розенфельд Ф. Дас идише штетл ин период фун индустриализация ун дорхвискр колективизация/ Ф.Розенфельд. – М.-Х.-М., 1931. – 91 с.

91. Киржниц Л. Д. Трудящиеся евреи в борьбе с религией/ Л.Д.Киржниц. – М., 1931. – 83 с.; Ранович А. Б. Еврейские осенние праздники/ А.Б.Ранович. – М. : “Московский рабочий”, 1931. – 32 с.; О еврейской Пасхе. – М., 1931. – 42 с.

92. Miller J. The Russian History/ J.Miller. – NY, 1966. – P. 199.

93. Шабсин Я. С. Против антисемитизма/ Я.С.Шабсин. – М.: “Союз-книга”, 1931. – 28 с.; На боротьбу з національною ворожнечою і шовінізмом (проти антисемітизму). – Х., 1931. – 272 с.

94. Бромберг Я. А. Еврейский вопрос/ Я.А.Бромберг. – Прага: Изд. евразийцев, 1931; Гехтман І. Проти великодержавництва: до проблем національної культури / І. Гехтман – Харків: Пролетар, 1931. – 61 с.; Глинский А. Национальные меньшинства в Укране/ А.Глинский. – Харьков, 1931; Меллер-Закомельский А. В. Страшный вопрос (о России и еврействе)/ А.В.Меллер-Закомельский. – Берлин, 1931.

95. Хінчін Й. Завдання єврейської марксівської історіографії і архівна справа/ Й. Хінчін // Архіви Радянської України. – 1933. – № 7 – 8. – С. 171 – 182.

96. Гирчак Е. Ф. На фронтах в борьбе с национализмом/ Е.Ф.Гирчак. – М., 1930; Диманштейн С. Товарищ Сталин и национальная политика партии/ Семен

Диманштейн // Новый Восток. – 1930. – № 28. – С. 7 – 25; Намитоков А. Национальная политика и задачи Советов/ А.Намитоков. – М., 1930. – 48 с.

97. Циркуляр Центрального архивного управления о выявлении, собирании и концентрации еврейских архивных материалов // Бюллетень ЦАУ. – 1930. – № 4.

98. Заславский Д. Евреи в СССР/ Д.Заславский. – М., 1933; Зингер Л. Г. Национальный состав пролетариата в СССР/ Л.Г.Зингер. – М., 1934.

99. Каган Б. Я. Пять лет Сталиндорфского еврейского района/ Б.Я.Каган. – М.: Дер Эмес, 1935. – 48 с.; Каган Б. Я. Сталиндорф/ Б.Я.Каган. – Київ: Радянське будівництво і право, 1935. – 64 с.; Невельштейн Е. Фрайдорфский еврейский национальный район (Крым)/ Е.Невельштейн. – М.: Дер Эмес, 1934. – 28 с.

100. Береговский М. Еврейский музыкальный фольклор.–Т.1./М. Береговский. – М., 1934. – 267 с.; Из еврейских поэтов. – М., 1935. – 138 с; Черняк Б. Х. Еврейская лирика советской эпохи/Б.Х.Черняк.–М.:Радиоиздат, 1935.–16 с.;Черняк Б.Х. Творчество Давида Бергельсона/ Б.Х.Черняк. – М., 1935. – 6 с.

101. Иваск У. Г. Еврейская периодическая печать в России: материалы по истории еврейской журналистики/ У.Г.Иваск. – Таллин, 1935. – 105 с.; Материалы для библиографии еврейской (идиш) художественной литературы в русских переводах (1917 – 1934). – В зб.: “Информационный бюллетень”. – 1935. – № 1 – 2. – С. 4 – 24; Пульнер И., Спектор О. Литература о евреях на русском языке. – В сб. : Информационный бюллетень Государственной публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина, 1935. – № 3 – 4. – С. 17 – 34.

102. Див.: Заславский Д. Евреи в СССР/ Д.Заславский. – М., 1933; Зингер Л. Г. Национальный состав пролетариата в СССР/ Л.Г.Зингер. – М., 1934.

103. Див.: Weinrauch H. Blut oif Der Zon (Yidn in Rusland)/ Weinrauch Heschel. – New-York: Farlag “Mensh un Yid”, 1950; Schwarz S. The Jews in the Soviet Union/ Solomon Schwarz. – Syracuse: Syracuse University Press, 1951.

104. Іваніс В. За науковий підхід до постаті Симона Петлюри/ В.Іваніс. – Торонто , 1952.

105. Кордюк Б. Євреї на Україні/ Б.Кордюк. – Мюнхен, 1958; Документи Судової помилки (процес Шварцбарда). – Париж, 1958.

106. Генкина Е. Б. Переход советского государства к новой экономической политике/ Е.Б.Генкина. – М., 1954.
107. Брик А. С. Україно - єврейські взаємовідносини/ А.С.Брик. – Вініпег, 1961. – 333 с.
108. Лисюк-Калинюк В обороні української правди: справа україно-жидівських взаємин/ Лисюк-Калинюк. – Онтаріо, 1964.
109. Из истории национального строительства в СССР. – М., 1967.
110. Книга о русском еврействе: 1917 – 1967. Под ред. Фрумкина Я. Г./ Я.Г. Фрумкина. – Нью-Йорк, 1968; История евреев в СССР. Под ред. Фрумкина Я., Аронсона Г., Гольденвейзера А./ Я. Фрумкина, Г. Аронсона, А. Гольденвейзера.– Нью-Йорк, 1968.
111. Hertz J. “The Attitude of the Communist Party of Russia to Jewish National Survival, 1918 – 1937”/ Jacob Hertz // Bickel Shlomo, ed. YIVO Annual of Jewish Social Science Volume XIV. – NY, 1969. – 287 pp.
112. Baron S. The Russian Jew under Tsars and Soviets/ Salo Baron. – N-Y. : Schockenbooks, 1987. – 468 pp.; Kochan L., ed. The Jews in Soviet Russia since 1917/ Lionel Kochan. – London, 1970; Gitelman Z. A century of ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the present/ Zvi Gitelman. – NY, 1988. – 336 pp.
113. Див.: About HURI: Research, Educational and Training Programs, Seminars and Conferences.[Електронний ресурс]// Режим доступу: <http://huri.Harvard.edu/about.rep.html>
114. Див.: Wociurkiw B. Soviet Religious policy and the status of Judaism in the USSR/ Bohdan Wociurkiw // Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs. – 1970. – № 6. – P . 17.
112. History of Canadian Institute of Ukrainian Studies [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ualberta.ca/~cius/about/about-history.htm>
115. Див.: Jewish Studies in UK [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mucjs.org/jsstats06.htm#SOAS>
116. Там само.
117. Там само.

118. History and Aims of the EAJIS // [http:// www.eurojewishstudies.org/display.php?sectionid=6](http://www.eurojewishstudies.org/display.php?sectionid=6)
119. Там само.
120. Stanislawski M. Potichnyj and Aster, Ukrainian-Jewish Relations/ M.Stanislawski // *The Jewish Quarterly Review*, LXXXIV, No 4 (April 1994). – P. 529.
121. Див.: Potichnyj P., Aster H., eds. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective/ Peter Potichnyj, Howard Aster.* – Edmonton-Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990. – 531 pp.
122. Gregorovich A. *Jewish-Ukrainian bibliography: a selected annotated bibliography of resources in English/ Andrew Gregorovich.* – Toronto: Forum, 1999. – 116 pp.
123. Див.: *Бібліографія праць співробітників інституту 1991 – 2001 pp.* / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / Гол.ред. І.Ф. Курас. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2002. – 144 с.
124. Див.: Інститут соціології НАН України [Електронний ресурс] // Режим доступу: HYPERLINK "<http://www.i-soc.com.ua/institute/>" <http://www.i-soc.com.ua/institute/>
125. Див.: *Україна крізь віки: В 15 томах. Під ред. Смолія В. А./ В.А.Смолій – К.: НАН України, Інститут археології, 1999. – Т. 12 – 13; Все про Україну у 2-х тт. За редакцією Смолія В. А./ В.А.Смолій. – К.: “Альтернативи”, 1998.*
126. Хонигсман Я., Найман А. *Евреи Украины. Краткий очерк истории/ Я. Хонгсман, А.Найман. – К.,1992. – Ч.1.*
127. Див.: *Иудаика в странах СНГ и Балтии (справочник).– М.: Центр “Сэфер”, 2007.*
128. Див.: Орлянский С. *Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья): Вып.2, февраль 1917 г. – 1920 г./ Семен Орлянский. – Этта-пресс, 1998; Орлянский В.С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья): Вып.3, 1921 – июнь 1941/ В.С.Орлянский. – Запорожье: Этта-пресс, 1999; Яруцкий Л. *Евреи Приазовья/ Л.Яруцкий. – Мариуполь, 1996.; Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы/ Игаль Котляр. – Иерусалим, 1996; Быстряков А. *Евреи Екатеринославля-Днепропетровска/ А.Быстряков. –Днепропетровск: Арт-пресс, 2001. – 144 с.; Евреи Нежина. – Нежин: Серия***

“Нежинская древность”, 2001. – 180 с.; Евреи Крыма: очерки истории. Сост. Соломоник Э./ Э.Соломоник. – Симферополь: Мосты, 1997.

129. Гусев В. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті в Україні (1917 – 1921 рр.)/ Віктор Гусев. – К.: Асоціація “Україно”, 1996. – 132 с. ; Найман О.Я. Єврейські політичні партії й об’єднання України (1917 – 1925)/ О.Я. Найман. – К., 1998. – 190 с.

130. Правда історії. Діяльність єврейської культ.-просвіт. організації “Культурна ліга” у Києві (1918 – 1925): уклад.Рибаков М.О.: Збірник документів і матеріалів/ М.О. Рибаков. – К., 1995; Хитерер В. Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской Академии Наук/ В.Хитерер. – Киев-Иерусалим, 1999; Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми/ В.Сергійчук. – К., 1996; Орлянський В.С. Євреї України в 20-ті – 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект/ В.С.Орлянський. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – 254 с.; Сучкова О.Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.). – Автореферат дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук/ О.Ю. Сучкова. – Донецьк: ДГУ, 2005. – 20 с.

131. Орлянський В.С. Реалізація політики коренизації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920–1930-ті рр. – Автореферат дисертації на здобуття ступеня доктора історичних наук/ В.С.Орлянський. – Дніпропетровськ, 2002. – С.5.

132. Орлянський В.С. Сіоністські організації у перше десятиріччя існування радянської влади/ В.С.Орлянський // Друга Світова війна і доля народів України. – Київ: Зовнішторгвидав, 2007. – С.75.

133. Frankel J., Diner D. Dark Times, Dire Decisions: Jews and Communism/ Jonathan Frankel, Dan Diner. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 410 pp.

134. Estraiikh G. In Harness: Yiddish Writer’s Romance with Communism/ Gennady Estraiikh. – Syracuse: Syracuse University Press. – 2005. – 224 pp.

135. Sherman J., Estraiikh G. David Bergelson: From Modernism to Socialist Realism/ Joseph Sherman, Gennady Estraiikh. – Oxford: Legenda, 2007. – 250 pp.

136. Див.: Soyer D. Back to the Future: American Jews Visit the Soviet Union in the 1920s and 1930s/ Daniel Soyer // Jewish Social Studies – Vol. 6 (Spring/Summer 2000). –PP.

124 – 159.

137. Shneer D. *Yiddish and the Creation of Soviet Jewish Culture, 1918 – 1930*/ D. Shneer. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

138. ДИВ.: Hetenyi Z. *In the Maelstrom: A History of Russian-Jewish Prose (1860 – 1940)*/ Zsuzsa Hetenyi. – Budapest, Central European University Press, 2007.

139. ДИВ.: Gitelman Z. *Revolution, Repression, & Revival: The Soviet Jewish Experience*/ Zvi Gitelman. – N-Y: Rowman & Littlefield, 2007.

140. Kruman H. *The Huddled Masses: Jewish History in the Former Soviet Union: First-hand interviews with the Emigres*/ Harriet Kruman. – N-Y: Author House, 2008. – 340 pp.

141. Там само.

142. Там само.

143. Hyman P., Ofer D. *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*/ Paula Hyman, Dalia Ofer. – N-Y: Jewish Publication Society, 2006.

144. Grierson P. *Books on Soviet Russia, 1917 – 1942*/ Philip Grierson. – London: Read Books, 2007. – 336 pp.

145. Там само.– P.114.

146. Там само.

147. Dekel-Chen J. *Farming the Red Land. Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924 – 1941*/ Jonathan Dekel-Chen. – New Haven: Yale University Press, 2005. – 366 pp.

148. Bartov O. *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*/ Omer Bartov. – Princeton: Princeton University Press. – 2007. – 256 pp.

149. Shternshis A. *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939*/ Anna Shternshis. – Indiana University Press. – 2006. – 280 pp.

150. Cozarinsky E. *The Moldavian Pimp*/Edgaro Cozarinsky.– Harvill Secker, 2007. – 112 pp.

151. Иванов В. *Госет: политика и искусство: 1919–1928*/ В.Иванов. – М.: ГИТИС, 2007.

152. Документи по історії і культурі євреїв в архівах Києва: путеводитель. Науч. Ред.-состав.: Меламед Е., Куповецкий М./ Е.Меламед, М.Куповецкий. – Киев: Дух і літера, 2006. – 752 с.; Єврейські погроми в Україні: 1918 – 1921. – К.: Іст вью публікейшн, 2007. – 418 с.

153. Шурхало Д. Еврейскую ССР хотели создать в Крыму/ Дмитрий Шурхало // Газета по-українськи. – 2008. – 11 весерня. – С.6.

154. Там же.

155. Гительман Ц. Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней/ Цви Гительман. – М.: Новое литературное обозрение, 2008.

156. Там же.

157. Там же.

158. Nathans B., Safran G. Culture Front: Representing Jews in Eastern Europe/ Benjamin Nathans, Gabriella Safran. – Philadelphia: Pennsylvania University Press, 2008. – 344 pp.

159. Там же.

160. Там же.

161. Там же.

162. Tregebov R. Arguing with the Storm: Stories by Yiddish Women Writers/ Rhea Tregebov. – N-Y: The Feminist Press at CUNY, 2008. – 128 pp.

163. Там же.

164. Там же.

165. Schachter A. Bergelson and the landscape of Yiddish modernism/Allison Schachter// East European Jewish Affairs. – Volume 38. – Issue 1. – 2008. – P.7–19.

166. Там же.

167. “With footsteps marking roundabout paths”: Jewish poetry on Crimea// East European Jewish Affairs. – Volume 38. – Issue 2. – 2008. – P.121–142.

168. Veidlinger J. The Jewish Question in the Soviet Union, 1917–1953/ Jeffrey Veidlinger //Russian and Soviet History: From the Time of Troubles to the Collapse of the Soviet Union Edited by Steven A. Usitalo, Edited by William Benton Whisenhunt. – NY.: Rowman & Littlefield Publishers, 2008. – 320 pp.

169. Там же.

170. Hundert G. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe/ Gershon Hundert. – N-Y: YIVO, Yale University Press, 2008. – 2 Volumes.

171. Там же.

172. Ploky S. Ukraine and Russia /Serhii Ploky. – Toronto: Toronto University Press, 2008. – 292 pp.

173. Еврейская эмиграция из России (1881 – 2005). – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2008.

174. Glass J. American Jewish Women and Palestine/ Joseph Glass// Jewish Women in Pre-State Israel Edited by Ruth Kark, Margalit Shilo, Galit Hasan-Rokem, Shulamit Reinharz. – Hanover, New Hampshire: University Press of New England, 2008. – 432 pp.

175. Там же. – P.63–64.

176. Центральний державний архів органів державної влади і управління України (ЦДАОВУ України), Ф. 14, оп. 1, спр. 137, арк. 7.

177. Там же.

178. Там же, спр. 459, арк. 49.

179. Там же, арк. 43.

180. Циркуляр Центрального архивного управления о выявлении, собирании и концентрации еврейских архивных материалов // Бюллетень ЦАУ. – 1930. – № 4.

181. Зязева Л., Шангина Б. Еврейские коллекции в Ленинградском этнографическом музее/ Л.Зязева, Б.Шангина // Советиш геймланд. – М, 1969. – № 1. – С. 147 – 148.

182. Литература о евреях на русском языке, 1890 – 1947: книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати. Библиографический указатель. Кельнер В.Е., Эльяшевич Д.А. (сост.)/ В.Е.Кельнер, Д.А.Эльяшевич. – СПб.: “Академический проект”, 1995. – 679 с.

183. Чирко Б. В. Шкідництво різних націй. (Національні меншини на Україні у 1920 – 30-х роках за документами ЦДАГО України)/ Б.В.Чирко // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 32 – 40.

184. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918 – 1953/ А.Гринбаум //Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX вв. – Москва – Иерусалим, 1994; Найман А. Еврейское земледелие на Украине в 1930-е годы/ А.Найман // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1 (8). – С. 217 – 221; Хитерер В. Объективно создававшаяся экономическая катастрофа. Еврейские местечки в 1920-х годах/ Виктория Хитерер// Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1 (18). – С. 212; Сергеева І.А. З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918 – 1939)/ І.А.Сергеева // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 6. – С.13 – 15.

185. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918 – 1953/ А.Гринбаум // Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX век. – Москва - Иерусалим, 1994. – С. 13.

186. Еврейский комиссариат // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1982. – Т. 2. – С. 421– 422.

187. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918 – 1953/ А.Гринбаум // Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX век. – Москва- Иерусалим, 1994. – С. 13.

188. ЦДАВО України, Ф. 1 (Президія Верховної Ради УРСР), оп. 1, спр. 21; Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України), оп. 20, спр. 89, 90, 338, 771, 776 – 782; Державний архів Київської області (ДАКО), Ф. Р-111 (Київський губернський виконавчий комітет), оп. 1, спр. 325, арк. 48 – 50.

189. ЦДАВО України, Ф. 3298 (Центральное еврейское бюро Совета национальных меньшинств “Совнацмен” Наркомата просвещения УССР), 6 од. зб. (1920 – 1933 рр.).

190. Там же, Ф. 413 (Центральная комиссия национальных меньшинств при Всеукраинском Центральном Исполнительном Комитете (ВУЦИК)), 599 од. зб. (1923 – 1933 рр.)

191. Там же, Ф. 3298 (Центральное еврейское бюро Совета национальных меньшинств “Совнацмен” Наркомата просвещения УССР), 6 од. зб. (1920 – 1933 рр.)

192. Очерк истории еврейского народа. Под редакцией профессора Ш.Эттингера/ Шмуель Эттингер. – Иерусалим, 1990. – Т. 2. – С. 644.

193. ЦДАВО України, Ф. 1 (Президія Верховної Ради УРСР), оп. 2, спр. 3152, 3279; оп. 3, спр. 993, 2521, 2570; оп. 4, спр. 904, 1244, 1245; ДАКО, ф. Р-112 (Київський окружний виконавчий комітет), оп. 1, спр. 8432; ф. Р-111 (Киевский губернский исполнительный комитет), оп. 1, спр. 348, арк. 13 – 20; Державний архів міста Києва (ДАМК), ф. Р-1 (Исполнительный комитет Киевского городского Совета депутатов трудящихся (Горисполком)), оп. 1, спр. 3366, арк. 5 – 7.

194. ЦДАВО України, Ф. 1259 (Редакция еврейской газеты “Зай Грейт”), оп. 1, спр. 1, арк. 195–196; Ф. 1 (Президиум Верховного Совета УССР), оп. 1, спр. 17, арк. 68; ГАКО, Ф. Р-112 (Киевский окружной исполнительный комитет), оп. 1, спр. 8441, арк. 14.

195. ЦДАВО України, Ф. 166 (Министерство просвещения УССР), оп. 3, спр. 996, арк. 1–95; Ф. 3298 (Центральное еврейское бюро Совета национальных меньшинств “Совнацмен” Наркомата просвещения УССР), оп. 1, спр. 2.; ЦГАОО Украины, Ф. 1 (Центральный Комитет Коммунистической партии Украины), оп. 20, спр. 1843, 1845, 2006, 2007; ДАКО, Ф. Р-708 (Киевский губернский профсоюзный совет), оп. 1, спр. 571; Ф. Р-112 (Киевский окружной исполнительный комитет), оп. 1, спр. 8425, 8433 тощо.

196. ДАКО, Ф. Р - 862 (Подотдел по ликвидации имущества религиозных учреждений), оп. 1, спр. 253, арк. 3.

197. Центральний державний архів кінофонофотодокументів України (ЦДАКФФД України), фонд кинодокументів, од. зб. 1345, 1442, 3058.

198. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІА у м. Києві), Ф. 1010, оп. 1, спр. 229-А.

199. Хитерер В. Объективно создававшаяся экономическая катастрофа. Еврейские местечки в 1920-х годах/ Виктория Хитерер // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1(18). – С. 212.

200. Там же.

201. Там же.

202. Там же. – С. 212 – 213.

203. ЦДІА України у м. Києві, Ф. 1010, оп. 1, спр. 229-А., арк. 1–5.

204. ЦДАВО України, Ф. 1 (Президиум Верховного Совета УССР), оп. 2, спр. 995; ф. 27 (Министерство сельского хозяйства УССР), оп. 5, спр. 360, 378; оп. 9, спр. 59 тощо.

205. Комзет // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1988. – Т. 4. – С. 434 – 436; Озет // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1992. – Т. 6. – С. 139 – 142.

206. ЦДАВО Украины, Ф. 505 (Всеукраинская комиссия по делам землеустройства трудящихся евреев при Президиуме ВУЦИК). 922 од. зб. (1923 – 1933 рр.); Ф. 571 (Украинский совет Общества по земельному устройству трудящихся евреев (ОЗЕТ) “Укрозет”, 1100 од. зб. (1920 – 1938 рр.).

207. Очерк истории еврейского народа. Под редакцией профессора Эттингера Ш./ Шмуель Эттингер. – Иерусалим, 1990. – Т. 2. – С. 645 – 646.

208. ЦДАВО Украины, Ф. 505 (Всеукраинская комиссия по делам землеустройства трудящихся евреев при Президиуме ВУЦИК), оп. 1, спр. 42, 161; ГАКО, Ф. Р-3669 (Киевский комитет Общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев на Украине). 18 од. зб. (1927 – 1933 рр.)

209. Джойнт // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1982. – Т. 2. – С. 345.

210. Найман А. Еврейское земледелие на Украине в 1930-е годы/ А.Найман // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1(8). – С. 217 – 221.

211. Там же. – С. 218 – 221.

212. ЦДАГО України, Ф. 1 (Центральный Комитет Коммунистической партии Украины), оп. 20, спр. 2689; Там же, Ф. 1. (Президиум Верховного Совета УССР), оп. 8, спр. 311.

213. ЦДАКФФД України, фонд фотодокументів. Од. зб. 4 – 4787; 0 – 28384; 0 – 396; 0 – 28386; 4 – 4785; 2 – 7028; 4 – 4786.

214. Сионизм // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1994. – Т. 7. – С. 948; Очерк истории еврейского народа. Под редакцией профессора Эттингера Ш. – Иерусалим, 1990. – С. 640.

215. Сионизм // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1994. – Т. 7. – С. 948.

216. ЦДАГО України, Ф. 41 (Еврейские националистические партии и организации), 275 од. зб. (1902 – 1931 pp.); Ф. 1 (Центральный Комитет Коммунистической партии Украины), оп. 20, спр. 91, 242; ЦДАГОУ Украины, Ф. 3787 (Украинский Главный Комитет Еврейского Коммунистического Союза молодежи (Евкомол)), 49 од. зб. (1920 – 1921 pp.); Ф. 4661 (Центральный комитет Еврейской Коммунистической партии Украины “Поалей-Цион”), 1 од. зб. (1920 – 1921 гг.); ДАКО, Ф. 1786 (Киевское исполнительное бюро ЦК Объединенной еврейской социалистической рабочей партии), 42 од. зб. (1917 – 1920 pp.)

217. ДАКО, Ф. Р-142 (Отдел народного образования Киевского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губоно)), оп. 2, спр. 60, арк. 49 – 50.

218. ЦДАВО України, Ф. 166 (Министерство просвещения УССР), оп. 6, спр. 4830 – 4839; 4917 – 4933; 5414 – 5427; ЦГАОО Украины, Ф. 1 (Центральный Комитет Коммунистической партии Украины), оп. 1, спр. 548, арк. 61; ДАКО, Ф. Р – 708 (Киевский губернский профсоюзный совет), оп. 1, спр. 311; Р-112 (Киевский окружной исполнительный комитет), оп. 1, спр. 1657, 2206; ДАМК, Ф. Р-1031 (Киевский еврейский механический техникум ВСНХ УССР), 358 од. зб. (1929 – 1933 pp.)

219. ДАМК, Ф. Р-1031 (Киевский еврейский механический техникум ВСНХ УССР), 358 од. зб. (1929 – 1933 pp.).

220. ЦДАКФФД України, фонд фотодокументів, од. зб. 4 – 4897; 4 – 4278; 4 – 4891; 4 – 4892; 2 – 1191; фонд кінодокументів, од. зб. 1408; 10.

221. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе 1918 – 1953/ А.Гринбаум // Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX век. – Москва - Иерусалим, 1994. – С. 18 – 28.

222. Там же. – С. 31 – 56.

223. Там же. – С. С. 64– 65, 77–79.

224. ЦДАВО України, Ф. 166 (Министерство просвещения УССР), оп. 7, спр. 696 , Ч. I; спр. 697; Ф. 3332 (Научно-исследовательская кафедра еврейской культуры при

Украинской Академии Наук), 35 од. зб. (1922 – 1930 рр.); Інститут рукопису НБ НАН України, Ф. 190 (Кабинет єврейської культури АН УРСР), 341 од. зб. (1873 – 1945 гг.)
Архив Президиума НАН України, Ф. Р – 251 (Президиум Академії Наук України).

225. ЦДАКФФД України, фонд кінодокументів, од. зб. 593., Ч. VII; 3052; 54; 1468; 2196.

226. Там же, фонд фотодокументів, од. зб. 0–178513; 0–108953; 0–505; 2–32893; фонд фотодокументов, ед. хр. Г-2079; Г-2088; Г-2160; Г-2166 тощо (всього 24 платівки із записами єврейської народної музики і пісень).

227. ЦДАВО України, Ф. 166 (Міністерство просвіти УРСР), оп. 5, спр. 113, 114; оп. 6, спр. 8215, 8219; Центральный державный архив музыки, литературы и искусства Украины (ЦДАМЛІМ України), Ф. 649 (Киевский государственный еврейский театр Комитета по делам искусств при Совете Народных комиссаров УССР), 22 од. зб. (1928 – 1936 рр.); ДАКО, Ф. Р-112 (Киевский окружной исполнительный комитет), оп. 1, спр. 5618, 8608, 8723.

228. ЦДАВО України, Ф. 1 (Президиум Верховного Совета УССР), оп. 2, спр. 106; оп. 6, спр. 8236; оп. 8, спр. 554; Ф. 5 (Народный Комиссариат внутренних дел УССР (НКВД УССР)), оп. 1, спр. 1814; ЦДАМЛІМ України, Ф. 584 (Всеукраинское общество содействия еврейской культуре “Гезкульт”), 36 од. зб. (1926 – 1931 рр.); ДАКО, Ф. Р – 142 (Отдел народного образования Киевского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губоно)), оп. 2, спр. 52, 53.

229. ЦДАВО України, ф. 1259 (Редакция еврейской газеты “Зай Грейт”), оп. 1, спр. 1, арк. 195 – 196; ф. 1 (Президиум Верховного Совета УССР), оп. 1, спр. 17, арк. 68 ; ДАКО, ф. Р-112 (Киевский окружной исполнительный комитет), оп. 1, спр. 8441, арк. 14.

230. ЦДАВО України, ф. 166 (Министерство просвещения УССР), оп. 3, спр. 996, арк. 1 – 95; ф. 3298 (Центральное еврейское бюро Совета национальных меньшинств “Совнацмен” Наркомата просвещения УССР), оп. 1, спр. 2.; ЦГАОО Украины, ф. 1 (Центральный Комитет Коммунистической партии Украины), оп. 20, спр. 1843, 1845, 2006, 2007; ДАКО, ф. Р-708 (Киевский губернский профсоюзный совет), оп. 1, спр. 571

; ф. Р-112 (Киевский окружной исполнительный комитет), оп. 1, спр. 8425, 8433 тощо.

231. ЦДАВО України, ф. 1 (Президиум Верховного Совета УССР), оп. 2, спр. 106 ; оп. 6, спр. 8236; оп. 8, спр. 554; ф. 5 (Народный Комиссариат внутренних дел УССР (НКВД УССР)), оп. 1, спр. 1814; ЦДАМЛМ України, ф. 584 (Всеукраинское общество содействия еврейской культуре “Гезкульт”), 36 од. зб. (1926 – 1931 рр.); ДАКО, ф. Р – 142 (Отдел народного образования Киевского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губоно)), оп. 2, спр. 52, 53.

232. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918 – 1953/ А.Гринбаум //Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX вв. – Москва – Иерусалим, 1994

233. Там же.

234. Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації “Культур-Ліга” у Києві (1918 – 1925). – М., 1994.

235. Хитерер В. Объективно создававшаяся экономическая катастрофа. Еврейские местечки в 1920-х годах/Виктория Хитерер//Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1(18). – С. 212.

236. Найман А. Еврейское земледелие на Украине в 1930-е годы/ А.Найман // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1(8). – С. 217 – 221.

237. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918 – 1953/ А.Гринбаум // Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX век. – Москва - Иерусалим, 1994. – С. 13.

238. ЦДАВО України, ф. 1 (Президія Верховної Ради УРСР), оп. 1, спр. 21; Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України), оп. 20, спр. 89, 90, 338, 771, 776 – 782; Державний архів Київської області (ДАКО), ф. Р-111 (Київський губернський виконавчий комітет), оп. 1, спр. 325, арк. 48 – 50.

239. Хитерер В. Вказ.соч./ В.Хитерер. – С.212–213.

240. Там же.

241. ЦДАВО України, ф. 3298 (Центральное еврейское бюро Совета национальных меньшинств “Совнацмен” Наркомата просвещения УССР), 6 од. зб. (1920 – 1933 pp.).

242. Хитерер В. Вказ.соч./ В.Хитерер. – С.212 – 213.

243. Комзет // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1988. – Т. 4. – С. 434 – 436; Озет // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1992. – Т. 6. – С. 139 – 142.

244. ЦДАВО Украины, ф. 505 (Всеукраинская комиссия по делам землеустройства трудящихся евреев при Президиуме ВУЦИК). 922 од. зб. (1923 – 1933 pp.); ф. 571 (Украинский совет Общества по земельному устройству трудящихся евреев (ОЗЕТ) “Укрозет”, 1100 од. зб. (1920 – 1938 pp.).

245. The Board of Deputies of British Jews [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.boardofdeputies.org.uk/about_us.php

246. Див.: Козерод О. Документы по истории евреев России и Украины в архивах Великобритании [Электронный ресурс]/ Олег Козерод // Евроазиатский еврейский конгресс. – Режим доступа: HYPERLINK "http://www.eajc.org/pers_ivent_r/php?id=9&rowid=773" http://www.eajc.org/pers_ivent_r/php?id=9&rowid=773;

247. Там же.

248. Там же.

249. Там же.

250. Див.: Mocatta Centenary [Электронный ресурс] // UCL Library Services Jewish Studies Legacy. – Режим доступа: HYPERLINK "http://www.ucl.ac.uk/Library/special-coll/mocatta.shtml" <http://www.ucl.ac.uk/Library/special-coll/mocatta.shtml>.

251. Там же.

252. Там же.

253. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. Под. ред. Н.А. Тройницкого/ Н.А.Тройницкий. – СПб, 1905. – Т.1. –С.84.

254. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в./ Г. Писаревский. – М., 1909. – С.32.

255. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1921. – С.316.

256. Лаврів П. Історія Південно-Східної України/ П.Лаврів. – К., 1996. – С.119.

257. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858)/ В.М.Кабузан. – М., 1976. – С.71, 136.

258. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в./ Г. Писаревский. – М., 1909. – С.318.

259. Номисов С. Статистическое описание области войска Донского/ С.Номисов. –Новочеркасск, 1884. – С. 280.

260. Джуха И. Мариупольские греки/ И.Джуха // Комсомолец Донбасса. – 1989. – 8 августа. – С.11.

261. Душка В. От старины глубокой до наших дней/ В.Душка // Путь Октября. – 25.VI. 1988. – С.14.

262. Лаврів П. Історія Південно-Східної України/ Лаврів П. – К., 1996. – С.115.

263. Там же. – С.131.

264. Там же.

265. История рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т. I. – С.37.

266. Там же.

267. Історія УРСР. – К., 1977. – Т. III. – С.353.

268. Тихомирова Н.Р. Національний склад землевласників Маріупольського повіту на початку XX ст./ Н.Р.Тихомирова // Здійснення ленінської національної політики на Донбасі. Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції. Донецьк, 1990. –Сек.1 – 3. – С.13 – 14.

269. Шаповал М. Засади української визвольної програми/ М.Шаповал. – Прага, 1927. – С.7.

270. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Наличное население обоего пола по уездам с указанием числа лиц преобладающих

родных языков. Под ред. Н.А. Тройницкого/ Н.А.Тройницкий. – СПб, 1905. – Вып 7. – С .2 – 5.

271. Шаповал М. Засади української визвольної програми/ М.Шаповал. – Прага, 1927. – С. 6 – 7.

272. Слюсаренко А.Г., Гусев В.І., Дрожжин В.П. та ін. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С.13.

273. Територія та етнічний склад України (1914 р.) // Національні процеси в Україні. Під ред. проф. В.Ф. Панібудласки/ В.Ф.Панібудьласка. – К., 1997. – Ч.І. – С.304.

274. Комуністичная партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 т. – К.,1997. – Т. І. – 1898. – 1917. – С.62.

275. Там же. – С.74.

276. Програма Української демократичної партії // Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – С.139 – 140.

277. Русский Народный союз имени Михаила Архангела: Программа и Устав. – СПб, 1913. – С.1 – 16.

278. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр.: У 4-х т./ П.Христюк. – Відень, 1921. – Т.2. – С.175 – 180.

279. Універсал гетьмана Павла Скоропадського // Національні процеси в Україні. Під ред. проф. В.Ф. Панібудьласки/ В.Ф.Панібудьласка. – К.,1997. – Ч. І. – С.498.

280. Вісник державних Законів.– 1919. – Вип.1 (18 січ.). – Ч.7.

281. Сыч А.И. Национальный аспект Версальской системы/ А.И.Сыч // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С.126 – 127.

282. Там же.

283. Там же.

284. Hobsbaum E.J. Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality/ E.J.Hobsbaum. –Cambridge, 1992. – P.131.

285. Мамонтов І.О. “Пацифікація” – правовий аналіз геноциду польської влади щодо українського народу у 20-х рр. ХХ ст./ І.О.Мамонтов // Тези доповідей 65-ї

науково-практичної конференції Київського національного університету будівництва і архітектури. – К., 2004. – С.18 – 19.

286. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України/ В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К., 2001. –С.223.

287. Shoemaker M.W. The Soviet Union and Eastern Europe/ M.W.Shoemaker.– Washington, Washington Harpers Terry, 1990. – P.109 – 110.

288. Spielvogel J.J. Western Civilization. – Minneapolis, 1997. – Vol. II. – P. 919.

289. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник/ А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 245.

290. История национально-государственного строительства в СССР (1917 – 1966). – В кн.: Национально-государственное строительство в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917 – 1936 гг.). – М., 1968. – С.345 – 375.

291. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т.45. – С.341 – 345.

292. Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С.209.

293. Слюсаренко А.Г., Гусєв В.І., Дрожжин В.П. та ін. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник/ А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С.251.

294. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.)/ Б.М.Бабій. – К.,1972. – С.140.

295. Рябошапко Л.І. правове становище національних меншин в Україні (1917 –2000)/ Л.І.Рябошапко. – Львів, 2001. – С.104.

296. Конституція УСРР (Основний Закон). – Х.,1931. – 32 с.

297. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України/ В.С. Кульчицький, Б.Й.Тищик. – К., 2001. – С.192.

298. Доклад центральной комиссии нацмен. // Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8 – 11 января 1927 года. – Х.,1927. – С.25 –26.

299. Там само.

300. Там само.

301. Там само.

302. Шаповал М. Засади української визвольної програми/ М.Шаповал. – Прага, 1927. – С.14
– 16.
303. Доклад центральной комиссии нацмен. // Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8 – 11 января 1927 года.– Х., 1927. – С.25 – 26.
304. Шаповал М. Засади української визвольної програми/ М.Шаповал.– Прага, 1927.– С.14 –16.
305. Новітня історія України (1900–2000): Підручник/ А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін./ А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин. – К., 2000. – С. 271 – 272.
306. Партия в цифровом освещении. Материалы по статистике личного состава партии. – М.-Л., 1925. – С.86 – 87.
307. Социальный и национальный состав ВКП (б). – М.-Л., 1928. – С.114.
308. Культурне будівництво в Українській РСР: Збірник документів. – К., 1959. –Т.1. – С.150–154.
309. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років/ П.М.Бондарчук. – К.,1998. – 45 с.
310. Букач В.М. Національна політика в Україні (1921 – 1925 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук/ В.М.Букач. – Одеса, 1994. – С.15.
311. Козерод О.В. Жіноче питання в роботі сіоністської партії “Поалей-Ціон”в Україні у 1920-ті роки/ Олег Віталійович Козерод// Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції м.Київ, 27 – 28 вересня 2003 р. – К., 2004. – С.248 – 250.
312. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ). –Ф.41. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.2.
313. Козерод О.В. Вказ. праця.
314. Доклад центральной комиссии нацмен. // Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 года. – Х., 1927. – С.28.

315. Там само.

316. Там само.

317. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). –Ф.337. – Оп.1. – Спр.2148. – Арк.7 – 8.

318. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2220. – Арк.106 – 108.

319. Українська Радикальна Партія про радянську владу на Україні// Національні процеси в Україні / під ред. проф. В.Ф.Панібудьласки/ В.Ф.Панібудьласка. – К.,1997. – Ч.ІІ. – С.53 – 54.

320. Новітня історія України (1900–2000): Підручник/ А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С.248 – 250.

321. Там само.

322. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8 – 11 января 1927 года. – Х., 1927. – 230 с.

323. Петлюра С.В. Вибрані твори та документи. – К.,1994. – С.247 – 249.

324. Там само.

325. Доклад центральной комиссии нацмен // Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8 – 11 января 1927 года. – Х.,1927. – С.26.

326. Там само.

327. Там само. – С.35.

328. Там само. – С.36.

329. О коллективизации сельского хозяйства среди национальных меньшинств // Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 27 – 30 ноября 1930 года. – Москва-Харьков-Минск, 1930. – С.119.

330. Слинько І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 – 1932)/ І.Слинько. – К., 1961. – С.37.

331. Бондаренко В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток/ В.Бондаренко. – К., 1957. – С.49.

332. О коллективизации сельского хозяйства среди национальных меньшинств // Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 27 – 30 ноября 1930 года. – Москва-Харьков-Минск, 1930. – С.120.

333. Доклад центральной комиссии нацмен. // Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8 – 11 января 1927 года. – Х.,1927. – С.36.

334. О коллективизации сельского хозяйства среди национальных меньшинств // Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 27 – 30 ноября 1930 года. – Москва-Харьков-Минск, 1930. – С.120.

335. Резолюція оргбюро ЦК КП(б)У про економічну, культурну, радянську та партійну роботу в німецьких селах України // Національні процеси в Україні / під ред. проф. В.Ф.Панібудьласки/ В.Ф.Панібудьласка. – К.,1997. – Ч.ІІ. – С.183 – 186.

336. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2253. – Арк.70.

337. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1927 рік. – К.,1963. – Т.1. – С.620.

338. Там само.

339. ЦДАВОВУ. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.591. – Арк.55–59.

340. Доклад центральной комиссии нацмен. // Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 года. – Х.,1927. – С.38.

341. ЦДАВОВУ. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.591.– Арк.55–59.

342. Там само.

343. Доклад центральной комиссии нацмен. // Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8 – 11 января 1927 года. – Х.,1927. – С.38.

344. Там само.

345. ЦДАВОВУ. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.591. –Арк.55–59.

346. Там само.

347. Там само.

348. Глинський А.Б. Национальные меньшинства на Украине/ А.Б.Глинський. – Харьков, 1931. – С.60 – 61.

349. Доклад центральной комиссии нацмен. // Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8 – 11 января 1927 года. – Х.,1927. – С.39.

350. Там само.

351. Там само. – С.39.

352. Там само.

353. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2260. – Арк.133.

354. Там само.

355. Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу; О праве наций на самоопределение; О национальной гордости великороссов; К вопросу о национальностях или об “Автономизации”/ Владимир Ильич Ленин. – М.,1990. – 110 с.

356. Gitelman Z. Jewish Nationality and Soviet Politics/ Zvi Gitelman. – Princeton, 1972. – P.356.

357. Levin N. The Jews in Soviet Union since 1917.– New York, 1990.–V.1. – P.163.

358. Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. – Пгт., 1917. Дані за 1934 – 1935 рр. обчислені за ГАРФ, Ф. 9498, Оп.1.

359. Зингер Л. Дос уфгерихте фолк/ Л.Зингер. – М.,1948. – С.27.

360. Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР/ Я.Кантор. – М.,1934. –С.139.

361. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.33,93; Спр.164. – Арк.33.

362. Найман О.Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917 – 1925). Автореферат дис.канд.політ.наук/ О.Я. Найман. –К., 2000. – С.9.

363. Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы [Электронный ресурс] /Элина Школьников// Общество “Еврейское наследие”. Препринты и репринты.- Режим доступа: HYPERLINK "http://www.jewish-heritage.org/prlstr.htm" <http://www.jewish-heritage.org/prlstr.htm>

364. Октябрь. – 1936. – 15 июля.

365. Там само. – 21 августа.

366. Там само. – 8 апреля.

367. Школьников Э. Вказ. праця.

368. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ ст./ Б.В.Чирко . – К.,1995. – С.74.

369. ЦДАВО. – Ф.571. – Оп.1. – Спр.265. – Арк.8.

370. Четыре года ОЗЕТ: Отчет. – М.,1930. – С.48.

371. Там само. – С.49.

372. Звіт УкрОЗЕТУ. – С.7.
373. Там само. – С.11.
374. Доценко В. Загальносоюзні кампанії щодо українського єврейства у 20–30-х роках ХХ ст. та участь у них Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих УРСР/ В.Доценко // Українознавство. – 2005. – № 3. – С.99 – 102.
375. Сообщения // Красная летопись. – 1923. – № 7. – С.410.
376. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2, арк.74.
377. Хроника // Коммунист. – 1919. – 3 червня.
378. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.2, арк.74.
379. Там же, спр.1, арк. 24 зв.
380. Там же, спр. 2242, арк.1 зв, 32.
381. Там же, спр. 1, арк.21.
382. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Харьков, 1928. – С.410.
383. Сообщения // Киевская мысль. – 1918. – 1 квітня. – С.4.
384. Повідомлення // Відродження. – 1918. – 8 травня.
385. Там же.
386. Информация // Еврейский коммунист. – 1919. – 13 вересня.
387. Мстиславский С. Погромы (из воспоминаний о деникинщине на Украине)/ С.Мстиславский // Былое. – 1925. – №1 (29). – С.184.
388. Там же.
389. Там же.
390. Информация // Жизнь национальностей. – 1920. – 27 квітня.
391. Штиф Н.И. Погромы на Украине/ Н.И.Штиф. – М.,1922. – С.54 – 55.
392. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.124, арк..42.
393. Информация // Киевлянин. – 1919. – 7 листопада. – С.2.
394. Сообщения // Киевское Эхо. – 1919. – № 42 – 47. – С.1 – 2.
395. Штиф Н.И. Вказ. соч./ Н.И.Штиф. – С.71.
396. Ленин В.И. О национальном вопросе и национальной политике/ В.И.Ленин. – М.: Политиздат, 1997. – С.466.
397. Там же. – С.131.

398. Политика Советской власти по национальным делам за три года. – М., 1920. – С.33 – 34.
399. Kulchysky J.P. The Ukrainian Insurgent Movement. 1919 to 1926/ J.P.Kulchysky. – Ann Arbor, 1970. – P.21.
400. Сообщения // Еврейское слово (Ревель). – 1920. – 12 травня. – С.11.
401. Гусев В.І. Їм ніколи не було легко / В.І.Гусев// Трибуна. – 1994. – №7 – 8. – С.38.
402. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми/ Володимир Сергійчук // Українське слово. – 1991. – № 2. – С.102.
403. Марголин А. Украина и политика Антанты / Арнольд Марголин // Украина-Израиль. – 1992. – № 1. – С.128 – 129.
404. Там же. – С.124.
405. Там же.
406. Див.: Раковский Х. Советская Украина в 1921 г./Христиан Раковский// Известия. – 1922.– 6 січня.
407. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине:1917–1918/ И.Чериковер . – Берлин, 1923. – С.25.
408. Там же. – С.24.
409. Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Київ, 1922. –Т. II. – С.395.
410. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф.2, оп.1, спр.11, арк.99.
411. ЦДАВО України, ф.1, оп.20, спр.197, арк.41.
412. Сообщения с мест // Еврейская трибуна. – 1920. – 15 жовтня. – С.6.
413. Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Київ, 1922. – Т. II. – С.397.
414. Буденный С.М. Пройденный путь/ С.М.Буденный. – М., 1973. – Кн. 3. – С.38–47.
415. ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр.340, арк.68-69.
416. Там же, спр. 126, арк. 65.

417. Марценюк С., Симоненко В. Єврейська громада Чернігівщини/ С.Марценюк , В.Симоненко // Єврейські вісті. – 1994. – № 17/18. – С.4.

418. Державний архів Полтавської області, ф.Р-2266, оп.1, спр.10, арк.5.

419. Там же, спр.1, арк. 29.

420. Хроника // Еврейская трибуна (Париж). – 1921. – 7 січня. – С.11.

421. Помощь погромленным // Еврейский вестник. – 1922. – № 5. – С.5.

422. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.1, арк.28.

423. РГАСПИ, ф.445, оп.1, спр.40, арк. 261.

424. Там же.

425. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.338, арк.3.

426. РГАСПИ, ф.445, оп.1, спр.40, арк. 261 зв.

427. Там же, арк.341.

428. Там же, арк.277.

429. Новини // Більшовик. – 1920. – 23 квітня.

430. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.777, арк.176.

431. Там же, спр.338, арк.101

432. Там же, спр.776, арк.22.

433. ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.664, арк.5.

434. Там же.

435. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 338, арк.105.

436. Там же, арк. 149.

437. Там же, арк.158.

438. Там же, оп.6, спр.7, арк.27.

439. Новости // Жизнь национальностей. – 1920. – 3 листопада.

440. Там же. – 27 квітня.

441. Там же.

442. Там же.

443. Там же.

444. ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.1825, арк.1.

445. Новости// Искра. – 1921. – 17 листопада.

446. Сообщения с мест // Жизнь национальностей. – 1921. – 13 січня.
447. РГАСПИ, ф.445, оп.1, спр.40, арк. 323.
448. ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.1825, арк.8.
449. Там же, арк.156.
450. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.338, арк.176.
451. Новости // Коммунист. – 1921. – 27 серпня.
452. ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.1825, арк.130.
453. Там же, арк.134.
454. Там же.
455. Еврейский вопрос // Жизнь национальностей. – 1921. – 21 березня.
456. Дубнов С. М. К новой истории еврейского народа/ С.М.Дубнов. – Рига, 1936 . – С. 13.
457. Див.: Гусев В., Козерод О. Бандитизм і єврейські погроми в перші роки радянської влади в Україні: 1921 – 1922 рр./ В.Гусев, О.Козерод // Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. – 2001. – № 53. – С. 15 – 18.
458. Кальницький М. Еврейские адреса Киева/ Михаил Кальницкий. – К., 2005. – С.15.
459. ЦДАОВУ України, ф. 2497, оп. 4, д. 5, л. 4.
460. Там же.
461. До історії єврейської самооборони // Збірник праць єврейської археографічної комісії. – К., 1929. – Т. 2. – С. 391.
462. Хроника // Еврейская трибуна. – 1921. – 29 апреля. – С. 10.
463. ЦДАОВУ України, ф. 2497, оп. 2, спр. 2, арк. 214.
464. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення/ В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Репринцев. – К., 1995. – С. 345.
465. ЦДАОВУ України, ф. 2399, оп. 1, спр. 94, арк. 393.
466. ЦДАГО України, ф. 413, оп. 1, спр. 2, ч. 1, арк. 193.
467. События в России // Идише Тагеблат. – 1922. – 12 декабря. – С. 2.
468. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2246, арк. 45.
469. Там же, арк. 143.

470. Там же , арк. 47.
471. Там же.
472. До історії єврейської самооборони // Збірник праць єврейської археографічної комісії. – К., 1929. – Т. 2. – С. 391.
473. Там же.
474. Хроника // Еврейская трибуна. – 1921. – 29 апреля. – С. 11.
475. Там же, арк. 143
476. Там же , арк. 47.
477. Див.: Козерод О. В. Допомога голодуючому єврейському населенню України в період непу (1921 – 1922) / Олег Віталійович Козерод // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 8. – С. 81 – 85.
478. ДАКО, ф. Р-1540, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
479. Див.: Козерод О. В. Допомога голодуючому єврейському населенню України в період непу (1921 – 1922)/ Олег Віталійович Козерод // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 8. – С. 82.
480. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1536, арк. 65.
481. Hyman J. Twenty-five years of American aid to Jewish overseas/ Joseph Hyman. – N-Y., 1939. – P. 27.
482. Там же. – P. 28.
483. Там же. – P. 29.
484. ЦДАОВУ України, ф. 166, оп. 2, спр. 572, арк. 57.
485. Там же, ф. 2497, оп. 2, спр. 6, арк. 4.
486. Там же, арк. 7.
487. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1536, арк. 65.
488. Сообщение “Jewish Correspondence Bureau”// Еврейская трибуна. – 1922. – 7 квітня. – С. 7.
489. Там же.
490. Хроника // Еврейская трибуна. – 1922. – 6 липня. – С. 7.
491. Шайкин И. Национальная федерация украинских евреев Америки (по архивным документам) / И.Шайкин // Еврейская история и культура в странах

Центральной и Восточной Европы. – Киев, 1988. – Т. 1. – С. 200 – 201.

492. Коган В. М., Фавр Б. В. Очерк обследования голодающих губерний/ В.М. Коган, Б.В.Фавр // “О голоде” (Харьков). – 1922. – С. 72.

493. Державний архів Полтавської області (ДАПО), ф. Р-3881, оп. 1, спр. 24, арк. 4.

494. Vago B., Mosse G., eds Jews and Non-Jews in Eastern Europe: 1918 – 1945/ Ed. Bela Vago, George Mosse. – Jerusalem: Israel University Press, 1974. – P. 271.

495. Там же.

496. ДАКО, ф. Р-1540, оп. 1, спр. 1, арк. 196.

497. Там же.

498. Там же, ф. 3050, оп. 3, спр. 26, арк. 31.

499. Хроника // Еврейская трибуна. – 1923. – 2 лютого. – С. 6.

500. Сообщение “Jewish Correspondence Bureau”// Еврейская трибуна. – 1922. – 2 лютого. – С. 8.

501. Там же.

502. Бененсон М. Голод в Крыму/ М.Бененсон // Еврейская трибуна. – 1921. – 19 липня. – С. 6.

503. Хроника// Еврейская трибуна. – 1923. – 2 березня. – С. 6.

504. Гусев В. І. Їм ніколи не було легко/ Віктор Іванович Гусев// Трибуна. – 1994. – №7/8. – С.31.

505. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-2497, оп. 2, спр. 2, арк. 12.

506. Там же, спр. 6, арк. 10.

507. ДАПО, ф. Р-3881, оп. 7, спр. 1, арк. 6.

508. ЦДАОВУ України, ф. 1, оп. 2, спр. 115, арк. 10.

509. Там же, арк. 9.

510. ДАКО, ф. Р-1540, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

511. Хроника // Еврейская трибуна. – 1923. – 2 лютого. – С. 6.

512. Сообщения// Эмес. – 1922. – 3 вересня. – С. 2.

513. Бруцкус М. Евреи и нэп/ М.Бруцкус // Еврейская трибуна. – 1923. – 19 жовтня. – С. 4.
514. Там же.
515. Еврейское население СССР. – М., 1927. – С. 10.
516. Див. : ЦДАГО України, ф. 413, оп. 1, спр. 234, арк. 121.
517. Нэп // Эмес. – 1922. – 3 вересня. – С. 2.
518. Сообщения // Эмес. – 1922. – 14 квітня. – С. 4.
519. Хроника // Еврейская трибуна. – 1923. – 12 квітня. – С. 9.
520. ЦДАГО України, ф. 413, оп. 1, спр. 234, арк. 122.
521. ДАКО, ф. Р-2497, оп. 1, спр. 9, арк. 7 зв.
522. Лерман Д. Молодежь и ОЗЕТ/ Д.Лерман. – Москва, 1929.–205 с; Эпштейн С. По еврейским поселкам/ С.Эпштейн. – Харьков, 1929. – 76 с; Эпштейн С. Миша из еврейского поселка/ С.Эпштейн. – М., 1929. – 32 с.
523. О борьбе с антисемитизмом в школе. – М. - Л., 1929. – 38 с; Коллективизация ун культур арбайт ин идишндорф. – М., 1931. – 48 с.
524. Дер юнгер апикойрес. – Харьков, 1932. – 191 с; Апикойрес. Замлунг. – Одесса, 1929. – 12 с.
525. Див.: Залкинд А. Киндерполитик ин Русланд/ А.Залкинд // Юнгвальд. – 1921 . – 4 квітня. – С. 4.
526. ЦДАОВУ України, ф. Р-2497, оп. 1, спр. 9, арк. 7.
527. Там же, арк. 12
528. ДАЛО, ф. Р-3881, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
529. Там же.
530. ЦДАОВУ України, ф. 2497, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
531. Там же, оп. 2, спр. 13, арк. 14.
532. Там же, спр. 2, арк. 10.
533. ДАКО, ф. 3050, оп. 3, спр. 47, арк. 41.
534. Там же, арк. 7.
535. ЦДАОВУ України, ф. 2497, оп. 2, спр. 2, арк. 353.
536. ДАКО, ф. 3050, оп. 3, спр. 47, арк. 45.

537. Там же, ф. Р-1540, оп. 1, спр. 1, арк. 16.
538. Там же, спр. 6, арк. 86.
539. ЦДАОВУ України, ф. 2497, оп. 2, спр. 26, арк. 14.
540. Там же.
541. ГАПО, ф. 495, оп. 2, д. 3, л. 44-45.
542. ЦГАОГУ Украины, ф. 363, оп. 1, спр. 565, арк. 56.
543. Там же, ф. 2497, оп. 2, спр. 26, арк. 17.
544. ГАПО, ф. Р-9032, оп. 1, спр. 32, арк. 7.
545. Хроника // Эмес. – 1924. – № 149. – С. 4.
546. Хроника // Еврейская трибуна. – 1922. – 6 липня. – С. 2.
547. Сообщения ЕТА // Еврейская трибуна. – 1923. – 4 березня. – С. 2.
548. ЦДАОВУ України, ф. 258, оп. 1, спр. 239, арк. 446.
549. Halevy Z. The Jewish School under Tsars and Communism/ Zvi Halevy. – N-Y., 1976. – P. 176 – 178.
550. ЦДАОВУ України, ф. 166, оп. 6, спр. 2031, арк. 10.
551. Levin N. The Jews in the Soviet Union since 1917. Paradox of Survival/ N.Levin. – London, 1988. – Vol. 1. – P. 167.
552. Клейнман В. Посилити роботу серед декласованої бідноти // Вісник промислової та промислово - кредитної кооперації України. – 1930. – № 2. – С. 11 – 12; Маркович Р. Про розвиток кустарних підприємств у єврейських національних районах України // Соціалістична борозна. – 1932. – № 4. – С. 6 – 8; Наумов З. // Вісник промислової та промислово - кредитної кооперації України. – 1930. – № 2. – С. 11 – 12.
553. Кооперация среди евреев: (по данным 1924 г.): Под ред. Л. С. Зака/ Л.С.Зак. – Л. : Тип. ПУОКРа, 1925. – 135 с.
554. Основные показатели пятилетнего плана реконструкции социального состава еврейского населения в СССР. – М., 1930. – 259 с.
555. Семенов В. Кредит, как без него бизнесу?/ В.Семенов // Региональные Новости. – Запорожье. – 2000. – 1 грудня. – С. 3.
556. Там же.

557. Лещинский Я. Экономическое положение евреев в Советской России/ Я. Лещинский // Еврейская трибуна. – 1924. – 26 червня. – С. 2 – 3.
558. Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы/ Элина Школьникова. – М., 1996. – С. 16.
559. Там же. – С. 17.
560. Baron S. The Russian Jew under Tsars and Soviets/ Salo Baron.–N.-Y.: Schockenbooks, 1987. – P. 211.
561. ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1, спр. 154, арк. 2, 6.
562. Там же. – С. 14.
563. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 800, арк. 11, 17.
564. Jews and Non-Jews in Eastern Europe: 1918 – 1945. Edited by Vago B. and Mosse G. / Bela Vago and George Mosse . – Jerusalem: Israel University Press, 1974. – P. 271.
565. Кредитная кооперация среди евреев в 1923 году. – М., 1924. – С. 6.
566. Там же. – С. 7
567. Levin N. The Jews in the Soviet Union since 1917. Paradox of Survival/N. Levin. –London, 1988. – Vol. 1. – P. 158.
568. Там же.
569. Сообщение ЖТА // Еврейская трибуна. – 1929. – 22 листопада. – С. 1.
570. Кредитная кооперация среди евреев в 1923 году. – М., 1924. – С. 6.
571. ЦДА України в м. Києві, ф. 1010, оп. 1, спр. 210, арк. 4.
572. Jews in Soviet Russia since 1917. Edited by Kochan L./ Lionel Kochan. – London: Oxford University Press, 1970. – P. 164.
573. Kagedan A. Anti-Semitism, anticapitalism and Jewish colonization/ A.Kagedan. – NY., 1994. – P. 11.
574. Levin N. The Jews in the Soviet Union since 1917. Paradox of Survival/N. Levin. –London, 1988. – Vol. 1. – P. 158.
575. Там же. – P. 154.
576. Kagedan A. Anti-Semitism, anticapitalism and Jewish colonization/ A.Kagedan. – N. – Y., 1994. – P. 11.

577. Там же. - Р. 12.

578. Levin N. The Jews in the Soviet Union since 1917. Paradox of Survival/ Nora Levin. . – London, 1988. – Vol. 1. – P. 158.

579. Кооперация среди евреев (по данным 1924 г.): Под ред. Л. С. Зака/ Л.С.Зак. – Л. : Тип. ПУОКРа, 1925. – С. 121.

580. Джонсон П. История евреев/ Пол Джонсон. – К.: “Альтернативы”, 2000. – С. 700.

581. Современное состояние еврейского местечка. – К. – Х., 1929. – С. 33.

582. Baron S. The Russian Jew under Tsars and Soviets / Salo Baron. – N.-Y.: Schockenbooks, 1987. – P. 209.

583. ЦДАГО України, ф. 27, оп. 5, спр. 360, арк. 99.

584. Школьнікова Э. Трансформація єврейського містечка в СРСР в 1930-е роки/ Элина Школьнікова. – М., 1996. – С. 16.

585. Levin N. The Jews in the Soviet Union since 1917. Paradox of Survival/ Nora Levin. – London, 1988. – Vol. 1. – P. 158.

586. Трайнин И.П. Национальный вопрос после XVII съезда ВКП(б)/И.П. Трайнин// Советское государство. – 1934. – № 3. – С. 15.

587. Чекалин М. Возрождение народностей и консолидация наций в СССР /М. Чекалин // Под знаменем марксизма. – 1939. – № 10. – С. 26.

588. Марголин Ю. Как было ликвидировано сионистское подполье в Советской России/ Ю.Марголин. – Иерусалим, 1960. – С. 13.

589. Там же.

590. Гусев В. І. Їм ніколи не було легко / Віктор Іванович Гусев // Трибуна. – 1994. – № 7/8. – С. 39.

591. Найман О. Єврейські партії та об'єднання України (1917 – 1925)/ О.Найман. – М., 1996. – С. 26.

592. Там же. – С. 24.

593. Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С, Найман А. Я., Елисаветский С. Я. Евреи Украины/ Ф.Я. Горовский, Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман, С.Я. Елисаветский.– К., 1995. – С. 97.

594. Borys J. The Sovietization of Ukraine, 1917 – 1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination/Jurij Borys. – Edmonton, 1980. – 478 pp.
595. Кабузан В. М. Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі / В.М. Кабузан, В.І.Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 65.
596. Див.: Марголин Ю. Вказ. соч./ Ю.Марголин. – С. 13.
597. Сообщение ЕТА // Еврейская трибуна. – 1924. – 30 сентября. – С. 6.
598. Найман О. Вказ соч./ О.Найман – С. 20.
599. Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С. Вказ. соч./ Ф.Я.Горовский, Я.С. Хонигсман. – С. 95.
600. Маля М. Советская трагедия: история социализма в России: 1917 – 1991 гг./ Мартин Маля. – М., 2000.
601. Yeysel I. Odessa Maccabi, 1917 – 1920. The development of sport and physical culture in Odessa's Jewish community/ I.Yeysel // East European Jewish Affairs. 1998 – 1999. – № 28. – P. 83.
602. Зарецкий А. Все это было в “штетл”/ Аркадий Зарецкий // Возрождение-91.– 1999.–№ 118.–С. 5.
603. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 445, оп. 1, спр. 119, арк. 40.
604. Див.: Второй Всероссийский съезд РКСМ. – М. – Л., 1926. – С. 160.
605. Там же.
606. Там же.
607. РГАСПИ, ф. 1, оп. 3, спр. 3, арк. 4.
608. Там же, арк. 86.
609. Там же, ф. 76, оп. 3, спр. 306, арк. 56.
610. Найман О. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917 – 1925)/ Олександр Найман. – М.: “ОЕН”, 1996. – С. 23.
611. Див.: ДАЛО, ф. 9032, оп. 1, спр. 80, арк. 67.
612. Там же, арк. 69.
613. Зарецкий А. Все это было в “штетл”/ Аркадий Зарецкий // Возрождение-91. – 1999. – № 118. – С. 5.

614. Долой маски! // Эмес. – 1922. – № 189. – С. 2.
615. РГАСПИ, ф. 17, оп. 60, спр. 374, арк. 30.
616. Там же, арк. 113.
617. Там же.
618. Найман О. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917 – 1925)/ Олександр Найман. – М. : “ОЕН”, 1996. – С. 23.
619. Там же. – С. 143.
620. Измозик В. “Еврейский вопрос” в частной переписке советских граждан середины 1920-х гг./ В.Измозик // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1994. – № 3. – С. 184.
621. Зарецкий А. Все это было в “штетл”/ Аркадий Зарецкий // Возрождение-91. – 1999. – № 118. – С. 5.
622. Найман О. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917 – 1925)/ Олександр Найман. – М. : “ОЕН”, 1996. – С. 144.
623. Джонсон П. История евреев/ Пол Джонсон. – К.: “Альтернативы”, 2000. – С. 700.
624. Россия и евреи. – Берлин, 1923. – С. 227.
625. Бикерман Вопросы еврейского образования/ Бикерман// Возрождение-1991. – № 9.– С. 4.
626. Дороченков А. И. Эмиграция “первой волны” о национальных проблемах и судьбе России/ А.И. Дороченков. – СПб: “Наука”, 2000. – С. 103.
627. Россия и евреи. – Берлин, 1923. – С. 226.
628. Рютин М. Антисемитизм и партийная работа/ М.Рютин // Правда. – 1926. – 13 августа. – С. 4; Антисемитизм ун идишер национализм. – Киев: “Культур-Лига”, 1929. – 72 с.
629. Семашко Н. Кто и почему травит евреев?/Николай Семашко.–М.: ГИЗ, 1926.
630. Жигалин Г. Проклятое наследство. Об антисемитизме/ Г.Жигалин. – М., 1927; Лядов Л. О вражде к евреям/ Л.Лядов. – М., 1927. – 40 с.
631. Див.: Ортенберг Д. Як боротися з антисемітизмом/ Д.Ортенберг. – Харків: Держвидав, 1928. – 40 с.; Хвиля А. Антисемитизм/ А.Хвиля. – М.: Пролетариат, 1928. –

112 с.

632. Див.: Фалькевич І. Про великодержавницький та український шовінізм/ І. Фалькевич – Х., 1930. – 97 с.; Шабсин Я.С. Против антисемитизма/ Я.С.Шабсин. – М.: “Союз-книга”, 1931. – 28 с.; Паркс Д. Евреи среди народов: обзор причин антисемитизма/ Д.Паркс. – Париж, 1932.

633. Див.: Мирский Р., Найман А., Хонігсман Я. Юдофобія проти України/ Р. Мирский, А.Найман, Я.Хонигсман. – Львів, 1998.

634. ЦДАОВУ України, ф. 2, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

635. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2246, арк. 38.

636. Там же, арк. 52.

637. Там же, арк. 41.

638. Nedava J. Trotsky and the Jews / Joseph Nedava. – Philadelphia, 1972. – P. 170.

639. Там же. – P. – 169.

640. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2246, арк. 38.

641. Там же, арк. 46.

642. Там же.

643. Там же.

644. Джонсон П. История евреев / Пол Джонсон. – К. : “Альтернативы”, 2000. – С . 700.

645. Дороченков А. И. Эмиграция “первой волны” о национальных проблемах и судьбе России/ А.И. Дороченков. – СПб: “Наука”, 2000. – С.101.

646. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2689, арк. 38.

647. Там же, арк. 39-зв.

648. Там же.

649. Там же.

650. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 374, оп. 27, спр. 1096, арк. 72.

651. Там же, арк. 74.

652. Там же, арк. 75.

653. Там же, арк. 76.

654. О борьбе с антисемитизмом в школе. Письмо шестнадцатое Главсоцвосо. – М. -Л. : Наркомпрос РСФСР, 1929. – С. 23.
655. ДАРФ, ф. 375, оп. 27, спр. 1096, арк. 72.
656. Там же, арк. 73.
657. Там же, арк. 72 – 95.
658. Дороченков А. И. Эмиграция “первой волны” о национальных проблемах и судьбе России/ А.И. Дороченков. – СПб: “Наука”, 2000. – С. 102.
659. Greenbaum A. Rabbis in the Soviet Union during Interwar period: 1917 – 1939. Material for a Bio-Bibliographic Lexicon/ Abraham Greenbaum. – Jerusalem, 1994. – P. 3.
660. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1534, арк. 1.
661. Марценюк С., Симоненко В. Єврейська громада Чернігівщини/ С.Марценюк , В.Симоненко // Єврейські вісті. – 1994. – № 17/18. – С. 4.
662. ДАЛО, ф. Р-2266, оп. 1, спр. 10, арк. 5.
663. О религии // Вести (Бердичев). – № 15 (15 липня 1921 р.). – С. 1.
664. Право Советской России. – Вып. 41. – Прага, 1925. – С. 194.
665. Там же. – С. 197.
666. Wolf L. Russo-Jewish Refugees in Eastern Europe. Report on the conferences on Russian Refugees. Held in Geneva, under the auspices of the League of Nations, on august 22 – 24 & September 16 – 19, 1921/ Lucien Wolf, Delegate of the Jewish Colonisation association and association Societes. – London: Joint, 1921.
667. Там же.
668. Хроника // Еврейская трибуна. – 1922. – 4 квітня. – С. 2.
669. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1536, арк. 22.
670. Там же, д. 1534, л. 22.
671. Право Советской России. – Вып. 41. – Прага, 1925. – С. 196.
672. Там же.
673. Хроника // Еврейская трибуна. – 1922. – 19 жовтня. – С. 5.
674. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 940, арк. 74.
675. Там же.
676. Там же.

677. Wociurkiw B. Soviet Religious policy and the status of Judaism in the USSR/ Bohdan Wociurkiw//Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs. – 1970. – № 6. – P. 17.

678. ЦДАГО України, ф. 413, оп. 1, спр. 24, арк. 1.

679. Там же, л. 37.

680. Доклад Льюсена Вольфа // Еврейский вестник. – 1922. – № 25.

681. ДАХО, ф. Р-845, оп. 7, спр. 147, арк. 16-16 зв.

682. Там же, спр. 113, арк. 7.

683. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 33.

684. Там же, арк. 34.

685. Гессен В., Хитерер В. Разгром/В.Гессен, В.Хитерер//Возрождение–91. – № 5. – С. 5.

686. ЦДАОВУ України, ф. Р-2497, оп. 1, спр. 4, арк. 7.

687. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2., спр. 925, арк. 33.

688. Там же, спр. 938, арк. 56.

689. Там же.

690. Там же.

691. Пашенко В. О. Влада і церква в Україні/ В.О. Пашенко.–Полтава, 2000.–С. 91.

692. Wociurkiw B. Soviet Religious policy and the status of Judaism in the USSR/Bohdan Wociurkiw // Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs. – 1970. – № 6. – P. 13.

693. Там же.

694. The Unredeemed Anti-Semitism in the Soviet Union. Ed. Ronald Rubin. – Chicago: Quadrangle Books, 1968. – P. 249.

695. ЦДАОВУ, ф, р-2497, оп. 1, спр. 4, арк. 16.

696. Карсавин Л. П. Россия и евреи/ Л.П. Карсавин // Версты. – Париж, 1928.

697. Кульбак М. Зелменяне/ М.Кульбак. – М., 1960. – С. 81.

698. Еврейское местечко в революции. Очерки под ред. В. Г. Тан-Богораза / В.Г. Тан-Богораз. – М.: ГИЗ, 1926. – С. 26.

699. Gilboa Y. The Black Years of Soviet Jewry /Yehosua Gilboa. – Brandeis: Brandeis University Press, 1971. – P. 101.
700. Там же.
701. Школьнікова Э. Вказ. соч./ Э.Школьнікова. – С. 11.
702. Горинов М. М. Москва в 20 -х гг. / М.М. Горинов // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 15.
703. Schwarz S. The Jews in the Soviet Union/ Solomon Schwarz. – Syracuse: Syracuse University Press, 1951. – P. 263.
704. Традиційна “міква” – вогнище зарази, релігійних забобонів, джерело наживи релігійників //Робітник Кременчуччини. – 1929. – 1 листопада. – С. 1.
705. Повідомлення // Робітник Кременчуччини. – 1929. – 23 квітня. – С. 2.
706. Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С., Найман А. Я., Елисаветський С.Я. Вказ. соч./ Ф.Я. Горовский, Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман, С.Я. Елисаветський. – С. 48.
707. Нова культурна перемога//Робітник Кременчуччини. – 1929. – 23 квітня. – С. 3.
708. Школьнікова Э. Вказ. соч./ Э. Школьнікова. – С. 12.
709. Манісов Д. Трудящим Олександрії в релігії немає потреби/ Д.Манісов // Робітник Кременчуччини. – 1929. – 26 квітня. – С. 3.
710. Пащенко В. О. Влада і церква в Україні. – Полтава, 2000. – С. 34.
711. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 144, арк. 22. .
712. Манісов Д. Трудящим Олександрії в релігії немає потреби / Д.Манісов // Робітник Кременчуччини. – 1929. – 26 квітня. – С. 3.
713. Див.: Козерод О. В. Боротьба з іудаїзмом в Радянській Україні років непу/ Олег Віталійович Козерод // Українське релігієзнавство. – 2000. – № 16. – С. 41-48.
714. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 144, арк. 32.
715. Там же, д. 2044, л. 39.
716. Манісов Д. Трудящим Олександрії в релігії немає потреби /Д. Манісов // Робітник Кременчуччини. – 1929, – 26 квітня. – С. 3.
717. Там же.
718. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 940, арк. 75.

719. Там же.

720. Там же.

721. История религии в Украине: учебное пособие. Под ред. проф. Л.М. Колодного и П. А. Яроцкого / Л.М. Колодный, П.А. Яроцкий, редактора. – К.: “Знание”, 1999. – С. 137.

722. “Должен ли врач- партиец заниматься обрезанием”// Возрождение (Париж) –1929. – 13 октября. – С. 5.

723. Azrael J. Soviet Nationality policies and practices / Jeremy Azrael. – N-Y. –London, 1978. – P. 44.

724. Диманштейн С. Национальный вопрос и революция / Семен Диманштейн// Революция и национальности. – 1926. – № 2. – С. 90.

725. Там же.

726. Див.: Козерод О. В. Боротьба з іудаїзмом в Радянській Україні років непу/ Олег Віталійович Козерод // Українське релігієзнавство. – 2000. – № 16. – С. 41-48.

727. Там же.

728. Диманштейн С. Национальный вопрос и революция/ Семен Диманштейн// Революция и национальности. – 1926. – № 2. – С. 90.

729. Левин М. Х. Записки про арешт / М.Х. Левин // “Свет” (Иерусалим). – 1984. – октябрь–ноябрь. – С. 1.

730. Там же.

731. Див.: Козерод О. В. Розвиток єврейського релігійного руху “Хабад” в Україні в 20-х роках ХХ століття/ Олег Віталійович Козерод // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 18. – С 85-90.

732. Левин Ш. История Хабада / Ш.Левин. – Нью-Йорк, 1984. – С. 90 – 91.

733. Там же. – С. 93.

734. Там же.

735. Див.: Козерод О. В. Розвиток єврейського релігійного руху “Хабад” в Україні в 20-х роках ХХ століття/ Олег Віталійович Козерод // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 18. – С 85-90.

736. Левин Ш. История Хабада / Ш.Левин – Нью-Йорк, 1984. – С. 90 – 91.

737. Там же.

738. Див.: Фрумкина М. Про роботу серед єврейських робітниць/ М.Фрумкина // Комуністка. – 1921. – № 10 – 11. – С. 35.

739. Bridenthal R., Koonz C. Becoming Visible. Women in European History/ Renate Bridenthal, Claudia Koonz. – London – Boston: Houghton Mifflin Company, 1977. – 493 pp.

740. Див., наприклад: Lapidus G. Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change/ G.Lapidus. – Berkeley: University of California Press, 1979; Stites R. The Women's Liberation Movement in Russia/ R.Stites. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978; Stites R. Revolutionary Dreams/ R.Stites. – Oxford: Oxford University Press, 1989.

741. Porter C. Women in Revolutionary Russia / Cathy Porter. – Cambridge: Cambridge University, 1987. – 48. p.; Mamonova T. Russian Women's Studies. Essays on Sexism in Soviet Culture/Tatyana Mamonova. – London: Pergamon Press, 1989. – 179 pp.

742. Див.: Goldman W. Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life, 1917 – 1936 /Wendy Goldman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 351 pp.

743. Див.: Attwood L. Red Women on the Silver Screen. Soviet women and cinema from the beginning to the end of the Communist era /Lynne Attwood. – London: Pandora Press, 1993. – 272 pp.

744. Attwood L. Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922 – 1953 /Lynne Attwood. – London, 1999. – 213 pp.

745. Див.: Katz K. Gender, Work and Wages in the Soviet Union. A legacy of Discrimination/ Katarina Katz. – London, 2001. – 282 pp.; Goldman W. Women at the gates. Gender and industry in Stalin's Russia/ Wendy Goldman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 294 pp.

746. Фрумкина М. Про роботу серед єврейських робітниць/ М.Фрумкина // Комуністка. – 1921. – № 10 – 11. – С. 35.

747. Хроніка // Зоря (Київ). – 4 жовтня 1919. – С. 1.

748. Погроми // Єврейський вісник. – 1922. – № 5. – С. 5.

749. Фрумкина М. Про роботу серед єврейських робітниць / М.Фрумкина // Комуністка. – 1921. – № 10 – 11. – С. 35.
750. Вортман Допоможемо безпритульній матері/ Вортман // Коммунарка України. – 1922. – № 13. – С. 15.
751. Повідомлення “Jewish Correspondence Bureau”//Єврейська трибуна (Париж). – 1922. – 7 квітня. – С. 7.
752. Там же.
753. Goldelman W. Women, the state and revolution. Soviet Family Policy and Social Life, 1917– 1936 / Wendy Goldelman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – С. 60.
754. Вейцблїт І. І. Рух єврейської людності на Україні / І.І. Вейцблїт – Х.: “Пролетар”, 1930. – С. 3.
755. Там же. – С. 6.
756. Там же. – С. 7.
757. Семенов Т. И. Єврейське населення СРСР по статі, віку, рідній мові і письменності/ Т.И. Семенов // Євреї в СРСР. – М.: ГРТ, 1929. – С. 57.
758. Там же. – С. 63.
759. Вортман Поможем беспризорной матери/ Вортман // Коммунарка Украины. – 1922. – № 13. – С. 15.
760. Мойрова Задачи женотделов / Мойрова // Коммунарка Украины. Орган ЦО работниц и селянок КП(б)У. – 1922. – № 5 – 6. – С. 3 – 4.
761. Работа среди женщин национальных меньшинств // Коммунарка Украины. – 1921. – № 5 – 6. – С. 22 – 23.
762. Фрумкина М. О работе среди еврейских работниц/ М.О. Фрумкина // Коммунистка. – 1921. – № 10 – 11. – С. 35.
763. Работа среди женщин национальных меньшинств // Коммунарка Украины. – 1921. – № 5 – 6. – С. 23.
764. Мойрова О работе в Наробразах / Мойрова // Коммунарка Украины. – 1921. – № 5 – 6. – С. 23.

765. Всегда с вами. Сборник, посвященный 50-летию журнала “Работница”. – М., 1964. – С. 36.
766. Мойрова Задачи женотделов/ Мойрова // Коммунарка Украины. Орган ЦО работниц и селянок КП(б)У. – 1922. – № 5 – 6. – С. 3 – 4.
767. Петровский Г. Селянка в революции/ Г.Петровский // Коммунарка Украины. – 1921. – № 5 – 6. – С. 6 – 7.
768. Е. С. Работа среди национальных меньшинств/ Е.С.// Коммунарка Украины. –1921. – № 5 – 6. – С. 22 – 23.
769. Фрумкина М. Среди еврейских женщин/ М.Фрумкина // Коммунистка. – 1921. – № 12. – С. 57.
770. О проституции // Коммунарка Украины. – 1921. – № 5 – 6. – С. 19.
771. Броннер В. Меры по борьбе с проституцией / В.Броннер // Коммунистка. – 1922. – № 12. – С. 15 – 16.
772. Там же. – С. 16.
773. Там же.
774. Мойрова Задачи женотделов/ Мойрова // Коммунарка Украины. Орган ЦО работниц и селянок КП(б)У. – 1922. – № 5 – 6. – С. 3 – 4.
775. Там же.
776. Фрумкина М. Среди еврейских женщин / М.Фрумкина // Коммунистка. – 1921. – № 12. – С. 57.
777. Зингер Л. Г. Евреи в СССР/ Л.Г. Зингер – М., 1928. – С. 8.
778. Там же.
779. Там же.
780. Канишевский И. Женщина в кустарной промышленности/И. Канишевский //Коммунарка Украины. – 1921. – № 7 – 8. – С. 17 – 18.
781. Там же.
782. Карагодская М. Надо помочь кооперации/ М.Карагодская // Коммунарка Украины. – 1923. – № 19. – С. 6.
783. Там же.

784. Корочкин С. Кооперация и работница / С.Корочкин // Работница. – 1923. – № 12. – С. 24.
785. Love on the Tractor: Women in the Russian Revolution and after. Bernice Glatzer Rozentahl // Becoming Visible Women in European History. Ed. By Renate Bridenthal and Claudia Koonz. – London: Houghton, 1977. – P. 383.
786. Там же.
787. Фрумкина М. Среди еврейских женщин/ М.Фрумкина // Коммунистка. – 1921. – № 12. – С. 57.
788. Там же.
789. Вместо крестин на красные именины // Делегатка. Орган работниц ЦК РКП. – 1923. – № 9 (декабрь). – С. 8.
790. Хейфець З. Релігія і єврейка/ З.Хейфець // Безвірник. – 1926. – № 2 (14). – С. 11.
791. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций, 1918 – 1956. – Киев: ГИПЛ, 1958. – С. 145 – 146.
792. Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины/Ф.Я. Горовский, Я.С.Хонигсман, А.Я.Найман. – Киев, 1995. – С. 43.
793. Диманштейн С. Еврейское нацменьшинство СССР на новом этапе/ С. Диманштейн // Революция и национальности. – 1932. – № 5. – С. 88.
794. Бугай Н. Ф. 1920 – 1950-е гг.: переселение и депортация еврейского населения в СССР / Н.Ф. Бугай // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 176.
795. Див.: Козерод О. Єврейська колонізація Криму в 1921–1926 рр./О. Козерод // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 92 – 94.
796. Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї на Україні і світі/В.М. Кабузан,В.І. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 65 – 66.
797. Див.: Козерод О. Єврейська колонізація Криму в 1921 – 1926 рр./О.Козерод // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 92 – 94.
798. Из записи беседы М. И. Калинина с делегацией московских рабочих // Революция и национальность. – 1934. – № 7. – С. 10.

799. Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С, Найман А. Я. Евреи Украины/ Ф.Я. Горовский, Я.С.Хонигсман, А.Я. Найман. – Киев, 1995. – С. 43.
800. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2689, арк. 10.
801. Калинин М. И., Смидович П. Г. О земельном устройстве трудящихся евреев в СССР/ М.И. Калинин, П.Г. Смидович. – М. : КОМЗЕТ, 1927. – С. 32 – 33.
802. Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С, Найман А. Я. Вказ. соч. – С. 41.
803. Там же.
804. Евреи Крыма. – Симферополь: “Мост”, 1993. – С. 77.
805. Там же. – С. 75.
806. Там же.
807. Бугай Н. Ф. Вказ. соч. – С. 177.
808. ДАЛО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 803, арк. 13.
809. Калинин М. И. Евреи в СССР/ Михаил Иванович Калинин // Революция и национальность. – 1931. – № 2. – С. 37.
810. ЦДАОВУ України, ф. 9032, оп. 1, спр. 79, арк. 1.
811. Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С. Указ. соч. – С. 98.
812. ЦДАОВУ України, ф. 9032, оп. 1, спр. 38, арк. 80.
813. Там же.
814. История религии в Украине: учебное пособие. Под ред. проф. Л. М. Колодного и П. А. Яроцкого. – К.: “Знание”, 1999. – С. 138.
815. Там же.
816. Бобрышев И. Антисемитизм среди молодежи/ И.Бобрышев // Трибуна. – 1928. – февраль. – С. 159; Мачанов А. Е. У похід на антисемітизм (Про вороже відношення до переселення євреїв у Крим) / А.Е. Мачанов // Вісті Кримського обкому ВКП(б). – Симферополь, 1929. – № 4. – С. 12 – 14; Тан Г., Штернберг Л. О Крымской колонизации / Г.Тан, Л.Штернберг// Еврейская трибуна. – 1924. – 12 мая. – С. 6.
817. Бережанская Б. Еврейские колхозы в Крыму/ Б.Бережанская // Евреи Крыма. – Симферополь, 1997; Хонігсман Я. Єврейське землеробство (на матеріалах ЦДІА України)/ Я.Хонігсман // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 9 – 10. – С. 164 – 171.

818. Зингер Л. Несколько цифр о положении еврейских преселенцев в Крыму/ Л. Зингер // Революция и национальности. – 1933. – № 2. – С. 65.
819. Там же.
820. Bauer Y. The Relation Between the American Jewish Joint Committee and the Soviet Government, 1924 – 1938/ Y.Bauer // Jews and Non-Jews in Eastern Europe: 1918 – 1945. Edited by Bela Vago and George L. Mosse. – Jerusalem: Israel University Press, 1974. – P. 272.
821. Там же.
822. Там же.
823. Там же.
824. Дашковская Э. Воспоминания об “Агро – Джойнте”/ Э.Дашковская // Еврейские вести. – 1997. – № 13 – 14. – С. 12.
825. Калинин М. И., Смидович П. Г. О земельном устройстве трудящихся евреев в СССР/ М.И.Калинин, П.Г. Смидович. – М.: КОМЗЕТ, 1927. – С. 32 – 33.
826. Бережанская Б. Еврейские колхозы в Крыму/ Б.Бережанский // Евреи Крыма. – Симферополь, 1997. – С.13.
827. Успехи еврейского земледелия в России // Еврейская трибуна. – 1924. – 11 января. – С. 6.
828. Еврейский крестьянин: Сборник статей. – М., 1925. – С. 107.
829. Зингер Л. Г. Несколько цифр о положении еврейских переселенцев в Крыму/ Л.Г. Зингер // Революция и национальности. – 1933. – № 2. – С. 66.
830. Там же.
831. Там же.
832. Там же.
833. Там же.
834. Крымская Калифорния // Вечерний Нью-Йорк. – 1999. – № 5. – С. 4.
835. Там же. – С. 5.
836. Там же. – С. 10.
837. Там же. – С. 12.

838. Успехи еврейского земледелия в России // Еврейская трибуна. – 1924. – 11 января. – С. 6.
839. Там же.
840. Бережанская Б. Еврейские колхозы в Крыму/ Б.Бережанская // Евреи Крыма. – Симферополь, 1997. – С.13.
841. Там же.
842. Там же.
843. Див.: Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні: Радянський період/ Елла Циганкова. – К., 2007. – 292 с.
844. Сокровища Черного моря: выставка к 100-летию археолога-античника Лазаря Славина// Україна сьогодні.– 2006. – 11 декабря. – С.3.
845. В.М. Корецкий Избранные труды: В 2-х т. Главный редактор В.Н. Денисов/ Корецкий В.М.– Киев: Наукова думка, 1989.
846. Шаповал Ю.І. Справа “Спілки Визволення України”: погляд із відстані 75 років/ Юрій Іванович Шаповал // Український історичний журнал.– 2005.– № 3 (462).– С.132–143.
847. Див.: Abramovitz M. Simon Kuznets (1901–1985)/ Moses Abramovitz // The Journal of Economic History, March 1986, v.46, no.1, p.241-246.
848. Маля М. Советская трагедия: история социализма в России: 1917 – 1991/ Мартин Маля. – М., 2000. – С. 206.
849. Там же.
850. Див.: Козерод О. В. Діяльність єврейських культурно-освітніх закладів в Україні: 1921 – 1929 / Олег Витальевич Козерод // Збірник наукових праць ХДПУ. Сер. “Історія та географія”.– Харків. – 2002. – Вип. 8. – С. 86– 92.
851. Мац Д. Первый Всеукраинский еврейский съезд по просвещению/ Д.Мац // Путь просвещения. – 1922. – № 3. – С. 5.; Перель А. Новые еврейские образовательные учреждения / А.Перель // Наша школа. – Одесса. – 1925. – № 1 – 2. – С. 193 – 194; Юрмас Я. Музичне життя Києва: Єврейська музикальна школа/ Я.Юрмас // Культура і побут. – 1927. – № 4. – С 6.

852. Гулько С. Бути готовими до навчального року (в єврейських національних районах)/ С.Гулько // Соціалістична борозна. – 1932. – № 16. – С. 2– 4; Лобовский Б. Д. Первая еврейская школа крестьянской молодёжи в Крыму/ Б.Д. Лобовский // Трибуна (Москва). – 1926. – № 11. – С. 29;

853. Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы/ Элина Школьников. – М., 1996. – С. 16; Елисаветский С. История еврейского народа/ Стер Елисаветский. – К., 2000.

854. Рыбаков М. Была ли когда-то “Культур-Лига”?/ М.Рыбаков // Еврейские вести. – 1994. – № 7/8. – С. 5.

855. Там же.

856. ДАКО, ф. Р-142, оп. 1, спр. 69, арк. 15.

857. Там же, оп. 2, спр. 60, арк. 49– 50.

858. Мац Д. Первый Всеукраинский еврейский съезд по просвещению/ Д.Мац // Путь просвещения. – 1922. – № 3. – С. 5.

859. ЦДАОВУ України, ф. 166, оп. 3, спр. 1006, арк. 9.

860. Там же.

861. Там же.

862. Там же.

863. Там же, л. 10.

864. Там же.

865. Там же.

866. ДАКО, ф. Р-1540, оп. 1, спр. 1, арк. 265.

867. Семашко Н. Кто и почему травит евреев?/ Николай Семашко. – М.: ГИЗ, 1926. – С. 14.

868. Национальная политика Советской власти. – Х.: “Пролетарий”, 1928. – С. 77

869. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1458, арк. 1.869. ДАКО, ф. 3050, оп. 3, спр. 47, арк. 114.

870. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 1006, арк. 14.

871. ДАКО, ф. 3050, оп. 3, спр. 47, арк. 114.

872. Мигович І. Релігія євреїв Закарпаття/ І.Мигович // Еврейские вести. – 1996. – № 17 – 18. – С. 6.
873. ДАЛО, ф. Р– 363, оп. 1, спр. 505, арк. 104.
874. Там же.
875. ДАКО, ф. Р– 1540, оп. 1, спр. 1, арк. 234.
876. Там же.
877. ДАЛО, ф. 363, оп. 1, спр. 565, арк. 56.
878. ДАКО, ф. 3050, оп. 3, спр. 47, арк. 114
879. Там же.
880. Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С. и др. / Ф.Я. Горовский, Я.С. Хонигсман и др. Вказ. Соч. – С. 120.
881. Там же. – С. 116.
882. Там же. – С. 117.
883. ДАКО, ф. 3050, оп. 3, спр. 47, арк. 30
884. Там же, арк. 115.
885. Там же.
886. Greenbaum A. Jewish Scholarship and Scholarly Institution in Soviet Russia: 1918 – 1953 /A. Greenbaum. – Jerusalem, 1978. – P. 14.
887. Там же.
888. Там же.
889. Блюм А. Цензурные преследования литературы на иврите в СССР в 1920 годы/А.Блюм// Вестник Еврейского университета в Москве.– 1995.– № 1;Бакуліна Н. В. Методи навчання грамоті мови іврит у підручниках Ізраїлю та США: до постановки проблеми/ Н.В.Бакуліна//Відродження. – 2000. – № 2. – С. 36 – 40; Найман О. Єврейські партії та об'єднання України (1917 – 1925)/ Олександр Найман. – К., 1998. – 191 с.
890. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 796, арк. 16.
891. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Нарком образу УРСР. – Вип. III. – Харків, 1921. – С. 25.
892. ЦДАОВУ України, ф. 413, оп. 1, спр. 234, арк. 111.
893. Там же, арк. 107.

894. Там же, арк. 65.
895. ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1, спр. 210, арк. 12.
896. Блюм А. В. За кулисами “Министерства правды”/ А.В. Блюм. – СПб, 1994. – С. 105 – 112.
897. Там же.
898. Там же.
899. Гильбоа И. Литература на иврите в Советском Союзе/ И.Гильбоа // Евреи в Советской России. – Иерусалим, 1975. – С. 252 – 253.
900. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 996, арк. 81.
901. ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1, спр. 250, арк. 2.
902. Движение “Хабад” // “Свет” (Иерусалим). – 1984. – октябрь – ноябрь. – С. 2.
903. Гильбоа И. Литература на иврите в Советском Союзе/ И.Гильбоа // Евреи в Советской России. – Иерусалим, 1975. – С. 252.
904. Там же.
905. ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1, спр. 250, арк. 3.
906. Гильбоа И. Вказ соч. – С. 254.
907. Там же.
908. Golomstock I. Jews in Soviet Art/ I.Golomstock // Soviet Jewish Affairs.– Vol. 1. – 1983. – № 2. – Р. 13.
909. Там же.
910. Брик О. М. От картины к ситцу/ О.М. Брик // ЛЕФ. – 1924. – № 2 – 6. – С. 27.
911. Штеренберг Д. Пора понять /Д.Штеренберг. – В сб. Искусство и производство. – Москва, 1921.
912. Брик О. В порядке дня / О.Брик. – В зб. : Искусство и производство. – Москва, 1921.
913. Golomstock I. Jews in Soviet Art/ I. Golomstock // Soviet Jewish Affairs. – Vol. 1 . – 1983. – № 2.– Р. 19.
914. Див.: Хан-Магомедов С. М.Я. Гинзбург / С.Хан-Магомедов // Архитектура СССР.– 1962. – № 10.
915. Там же.

916. Гинзбург М.Я. Жилище. – М.,1934. – С.64.

917. Див.: Buchli V. An Archaeology of Socialism/ Victor Buchli. – NY: Berg, 2002; Cooke C. Architectural Drawings of the Russian Avant-Garde/ Catherine Cooke. – NY: MOMA, 1990.

918. Див.: Бриман Ш. Харьков, евреи, Израиль / Шимон Бриман // Вести. – 2004. – 29 июля. – С.5; Сохранится память – сохранится народ // Харьковский музей Холокоста. – 2004. – С.53.

919. Там же.

920. Брик О. М. От картины к ситцу/ О.М. Брик // ЛЕФ. – 1924. – № 2 – 6. – С. 27.

921. Див.: Тардые Ж. Кандинский / Жан Тардые // Пространство другими словами: французские поэты XX века об образе в искусстве. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха, 2005. – С.37 – 44.

922. Golomstock I. Jews in Soviet Art / I.Golomstock // Soviet Jewish Affairs.– Vol. 1. – 1983. – № 2. – Р. 14.

923. Биневич Е. Киевская “Культур-Лига” / Е.Биневич // Народ мой. – 2007. – № 21. – С.3.

924. Там же.

925. Айзикович Т. Евреи в российской популярной и джазовой музыке/ Тамара Айзикович // Лехаим (Москва). – 1996. – № 46. – С. 19.

926. Рыбаков М. Была ли когда-то “Культур-Лига”?/ М.Рыбаков// Еврейские вести. – 1994. – № 7/8. – С. 5.

927. Вісті- Известия. – 1921. – 22 грудня. – С.3.

928. Korey W. The Legal Position of Soviet Jewry: A Historical Enquiry / William Korey. – London, 1972. – Р. 77.

929. Там же.

930. Див.: Бугаенко П. Мастерство Константина Федина/ П.Бугаенко . – Саратов, 1959; Заградка М. О художественном стиле романов Константина Федина/ М.Заградка. – Прага, 1962.

931. Див.: Сахаров В.И. Михаил Булгаков: писатель и власти/ В.И. Сахаров. – М., 2000.

932. Korey W. The Legal Position of Soviet Jewry: A Historical Enquiry / William Korey. – London, 1972. – P. 81.

933. Див.: Казаков М.Э. Рассказы о карлике Максе / Казаков М.Э. – М.: Госиздат, 1926; Ройзман М. Минус шесть / М.Ройзман. – М.: Гослит, 1930.

934. Див.: О повести Малашкина “Луна с правой стороны” // На литературном посту. – 1927. – Вып. II; Малашкин С.И. Записки Анания Жмуркина (повесть)/ С.И. Малашкин. – М., 1927; Полонский В. О рассказах Сергея Малашкина/ В.Полонский // Новый мир. – 1927. – № 8.

935. Див.: Казаков М. Человек, который переломил себя / М.Казаков. – М.: Госиздат, 1929.

936. Див.: Советская литература: Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1976. – Т. 8. – кол. 97 – 142.

937. Театр. История еврейского театра. – КЕЭ. – Иерусалим, 1976. – Т.8. – кол. 785– 856.

938. Див.: Биневич Е. Еврейский театр в СССР. Первый государственный театр / Е.Биневич // Народ мой. – 2007. – № 14. – С.5.

939. Биневич Е. Киевская “Культур-Лига”/ Е.Биневич // Народ мой. – 2007. – №21. – С.3.

940. Там же. – С.4.

941. Там же.

942. Див.: КЕЭ. – Т.8. – кол.785 – 856.

943. Там же.

944. Див.: Подопригора А. Пути становления еврейского профессионального театра в Украине в 20-е годы XX столетия / А.Подопригора // Еврейская история и культура в Украине. Материалы конференции. – Киев, 8 – 9 декабря 1994. – С.81 – 83.

945. Биневич Е. Еврейский театр в СССР. Первый государственный театр/ Е. Биневич // Народ мой. – 2007. – № 14. – С.5.

946. Там же.

947. Там же.

948. Там же.

949. Театр.История еврейского театра. – КЕЭ. – Иерусалим, 1976. – Т.8. – кол. 785– 856.
950. Там же.
951. Там же.
952. Див.: Советская литература: Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1976. – Т.8. – кол. 97.
953. Михалков С. Собрание сочинений в 6 томах /Сергей Михалков. – М.: “Художественная литература”, 1983. – Т. 6. – С. 11.
954. Friedberg M. Jewish Themes in Soviet Russian Literature / M.Friedberg // Jews in Soviet Russia by L. Kochan. – London, 1972. – P. 240.
955. Там же.
956. Там же.
957. Див.: Письмо М. Литвакова // “Biker Welt”. – Киев, 1919. – № 1; Ответ Д. Бергельсона на письмо М. Литвакова // “Dikhtung un gezelschaftlekhkeyt”, 1919.– № 4 – 5. – С. 5 – 16.
958. Див.: Литваков М. “Der Emes un di literatn”/ М.Литваков// “Эмес” (Москва). – 1922. – 9 січня; “Эмес”.– 1922. – 13 січня.
959. Див.: Советская литература. – КЕЭ. – Т.8. – кол. 97 – 142.
960. Див. : Литваков М. “Der Emes un di literatn”/ М. Литваков // “Эмес”, Москва, 1922. – 9 січня; “Эмес”.– 1922. – 13 січня.
961. Rozshanski S. Der Emes durkh gelekhter: in der Yidisher literatur/ Shemuel Rozshanski. – N-Y.: Amherst, 2000. – P.89.
962. Там же.
963. Levin D. The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry Under Soviet Rule / Dov Levin. – NY.: The Jewish Publication Society, 1995. – P.267.
964. Паустовский К. Собрание сочинений / Константин Паустовский. – М. Художественная література, 1989. – Т. 9. – С. 448.
965. Levin D. The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry Under Soviet Rule/ Dov Levin. – NY.: The Jewish Publication Society, 1995. – P.267.

966. Див.: Эпштейн Марк, о нем // ОРТ-ОЗЕТ: яркие страницы истории. – СПб.: World Ort, 2000.
967. Папета С. “Вундеркинд” с Крещатика / С.Папета // Зеркало недели. – 2000. – № 38. – С.14.
968. Див.: КЕЭ. – Т.3. – кол. 833 – 886.
969. Зинченко В.П. Проблемы психологии развития (читая О.Мандельштама)/ В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1992. – № 3 – 4. – С.5.
970. Айзикович Т. О роли евреев в истории российской популярной и джазовой музыки / Тамара Айзикович // Общество Еврейское наследие. Серия препринтов и репринтов. – М., 1994. – Вып.43. – С.5.
971. Вечер еврейской народной музыки // Голос труда. – 1923. – 18 ноября. – С.2.
972. Айзикович Т. О роли евреев в истории российской популярной и джазовой музыки/Тамара Айзикович// Общество Еврейское наследие. Серия препринтов и репринтов. – М., 1994. – Вып.43. – С.4.
973. Там же.
974. Там же.
975. Там же.
976. Там же.
977. Там же.
978. Алиханов Т. “Мы должны радоваться – у нас были и Гилельс, и Рихтер”/ Т. Алиханов // Газета. – 2006. – 19 октября. – С.7.
979. Ерши Х.-Г. Два феномена Столярского / Х.-Г. Ерши // Лехаим. – 2006. – № 2 (166). – С.14.
980. Там же.
981. Концерт Давида Ойстраха і Тетяни Чубук-Олексієнкової // Робітник Кременчуччини. – 1929. – 11 грудня. – С. 4.
982. Див.: Веприк Александр: автор музыки и стихов к фильму “Последняя ночь” (1936) // Sensovision. – Москва, 2004. – С.24.
983. Эпизоды судьбы Льва Пульвера// Еврейский журнал. – 2007. – 18 декабря. – С.1 – 3.

984. Див.: Shalom Comrade! Yiddish Music in the Soviet Union, 1928 – 1961. – NY.: Schott Wergo, 2005.

985. Див.: Слепович Д. Еврейская композиторская школа в России первой половины XX века [Электронный ресурс]/ Д. Слепович // Клезмер. – 2007. – Режим доступа: HYPERLINK "http://www.klezmer.narod.ru/Jews-rus.htm" <http://www.klezmer.narod.ru/Jews-rus.htm>

986. Див.: Переверзев Л.Б. Джаз – это проблема. Памяти В.Д.Конен [Электронный ресурс] / Л.Б. Переверзев // Музыкальная лаборатория. – Режим доступа: <http://www.musiclab.ru/Konen-Pereversev.html>

987. Див.: Арфы на вербах. Призвание и судьба Моисея Береговского. – Иерусалим-Москва: Гешарим, 2000. – С.232.

988. Искусства пластические // КЕЭ. – Т.3. – кол.833 – 886.

989. Иоффе М.А. Скульптор Иосиф Чайков (рукопись). – Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф.3085. – Оп. 1. – Спр. 60.

990. Кениг Л. История “Махмадим” и “Ла Рюш”/ Л.Кениг // Зеркало. – Литературно-художественный журнал. – 2000. – № 11 – 12. – С.4.

991. Козерод О.В. Євреї України в період нові економічної політики: 1921 – 1929/ Олег Витальевич Козерод. – К., 2003. – С.242.

992. Козерод О.В. Развитие всех видов еврейского искусства [Электронный ресурс]/ Олег Витальевич Козерод // Псейдология. – 2007. – № 4. – Режим доступа: HYPERLINK "http://www.Pseudology.org/babel/Art1920.htm" <http://www.Pseudology.org/babel/Art1920.htm>

993. Черненко М. Иудаика на экране: кинематографическая история еврейства в СССР: 1919 – 1935 гг. / Мирон Черненко // Общество Еврейское наследие. Серия препринтов и репринтов. – М., 1999. – Вып.39. – С.14.

994. Энциклопедия кино. – М.: Искусство кино, 2002. – С.154.

995. Shimon Chertok Jewish Themes in the Soviet Cinema // Jewish Affairs. – 1986. – №3. – P. 29.

996. Черненко Вказ.соч. – С.15.

997. Советские художественные фильмы. – М.,1961. – Т.3. – С.7.

998. Черненко М. Красная звезда, желтая звезда/ М. Черненко. – М., 2000. – С.54.
999. Там же.
1000. Брудер-Коган М. Полемика об интертитрах вообще и об интертитрах в “Еврейском счастье” в частности / Мирей Брудер-Коган // Киноведческие записки. – 2004. – № 541. – С.4.
1001. Советские художественные фильмы. – М.,1961. – Т.1. – С.90.
1002. Марголит Е., Шмыров В. Изъятые кино (1924 – 1953)/ Е. Марголит, В. Шмыров. – М.,1996. – С.6.
1003. Там же.
1004. Двадцать режиссерских биографий. – М., 1971. – Вып.1. – С.108.
1005. Советские художественные фильмы. – М.,1961. – Т.1. – С.253.
1006. Двадцать режиссерских биографий. – М., 1971. – Вып.1. – С.108.
1007. Gutmann J. Jewish Art and Jewish Studies // The State of Jewish Studies by Shaye J.D. Cohen, Edward L. Greenstein / Joseph Gutmann. – NY: Wayne State University Press, 1990.– P.271.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України):

1. Ф. 1 – Верховна Рада Української РСР
2. Ф.2 – Рада міністрів Української РСР
3. Ф.166 – Міністерство народної освіти України
4. Ф.413 – Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК (ЦКНМ)
5. Ф.505 – Всеукраїнська комісія у справах землеустроювання трудящих євреїв при Президії ВУЦВК, 1923–1933
6. Ф.571 – Українська Рада товариства з земельного устроювання трудящих євреїв (ТОЗЕТ), 1920–1938
7. Ф.1259 – Редакція єврейської газети “Зай Грейт”
8. Ф.3298–Центральне єврейське бюро Ради національних меншин “Раднацмен”, 1920-1933

9. Ф.3332–Науково-дослідницька кафедра єврейської культури при Українській Академії наук, 1922–1930

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

10. Ф.1– Центральный Комітет Компартії України, 1917–1991 рр.

11. Ф.41– Єврейські націоналістичні партії і організації, 1902–1931

12. Ф.3787–Український Головний комітет Єврейської Спілки молоді (Євкомол), 1920–1921

13. Ф.4661– Центральный комітет Єврейської Комуністичної партії “Поалей-Ціон”, 1920–1921

Центральний державний архів музики, літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)

14. Ф.649– Київський державний єврейський театр Комітета у справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УСРР)

15. Ф. 586 – Всеукраїнське Товариство сприяння єврейській культурі “Держкульт”, оп. 1, спр.21, 33, 34.

Центральний державний архів кінофотофонодокументів України (ЦДАКФФД України)

16. Фонд Кінодокументів, од.зб. 1345,1442, 3058.

Державний архів Київської області (ДАКО)

17. Ф.Р-111– Київський губернський виконавчий комітет

18. Ф.Р-112 – Київський окружний виконавчий комітет

19. Ф.Р-1540 – Уповноважений Київської робітничої комісії Євгромадкому по наданню допомоги постраждалим від погромів по Чорнобильському району, оп.1, спр.2, 7.

20. Ф.1786 – Київське виконавче бюро ЦК Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії

21. Ф.Р-3669 – Київський комітет товариства ремісничої і землеробної праці серед євреїв в Україні, 1927–1933

Центральний державний історичний архів України в м.Києві (ЦДІА)

22. Ф.1010 – Фрідман Нафталі Маркович, оп.1, спр.89, 203, 239.

23. Ф.992 – Брамсон Леонтій Мойсеєвич, оп.1, спр.22, 24, 29.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

24. Ф. Р-845 – Виконавчий комітет Харківського окрвиконкому, оп.1, спр.4,9.

25. Ф. Р-2497–Военный пототдел Волчанского отдела здравоохранения, оп.1, спр. 23.

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

26. Ф. Р-3879 – Єврейський дитячий будинок № 3 Лубенської окружної інспектури народної освіти, оп.1, спр.14, 15.

27. Ф.Р-3862 – Кременчуцьке відділення Всеукраїнського товариство допомоги єврейській культурі, оп.1, спр.4, 12.

Державний архів міста Київа (ДАМК)

28. Ф.Р-1031– Київський єврейський механічний технікум, 1929–1933.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

29. Ф. 9530 – Еврейский народный университет в Москве, оп.1, спр. 1, 3, 26.

30. Ф. 2306 – Наркомат Просвещения РСФСР, оп.1, спр.2, 4,16.

31. Ф. Р–1235 – ВЦИК РСФСР, оп.1, спр.3,46.

Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ)

32. Ф.271 – Всеобщий еврейский рабочий союз “Бунд”, оп.1, спр.22, 47, 634.

33. Ф.272 – Организация “Поалей-Цион”, оп.1, спр.26, 599, 620.

Российский Государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ)

34. Ф.2693 – Михоэлс С.М., оп.1, спр.4,17, 24.

35. Ф.2626 – Лойтер Н.Б., оп.1, спр.9,13.

36. Ф.2307 – Государственный еврейский (ГОСЕТ) в Москве, оп.1, спр.19, 22, 36.

II. Правові акти та інші офіційні документи органів державної влади та міжнародних організацій

37. Акт проголошення незалежності України // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб.док. і мат. (Упорядник М.І. Панчук та ін.). – К.: Наукова думка, 1994. – С. 461–462.

38. Декларація прав національностей України. Схвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 р.// Голос України. – 1991. – 8 грудня.

39. Декларація прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1992 р. // Права людини в Україні. – К.,1998. – Вип. 21. – С.79–82.

40. Декларація про державних суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Голос України. – 1990.–17 липня.

41. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин//Права людини в Україні. – К.,1998. – Вип.21. – С.161–175.

42. Закон України “Про Концепцію державної етнонаціональної політики України”// Міжнаціональні відносини і національні меншини в Україні: стан і перспективи. – К., 2004. – С.371– 376.

43. Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в 2-х т. – Т.2. –С.99–101.

44. Резолюции Первой Всеукраинской конференции трудящихся евреев (7–11 апреля 1926 г.). – Симферополь, 1926.

III. Документальні збірники і статистичні довідники

45. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.2: Документи і матеріали. – К.: Либідь, 1994. – 688 с.

46. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков). Социальный и национальный состав ВКП (б): Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г. – М., 1928. – 158 с.

47. Всесоюзная перепись населения. 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. – Вып. 4.– М., 1928.

48. Всесоюзный перепис людности 1926 року. – Т. XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці.– М.:ЦСУ СРСР, 1929. – 420 с.

49. Всесоюзное совещание по работе среди национальных меньшинств. Стенографический отчет и постановления. – М., 1931. – 160 с.

50. Голод 1921-1923 рр. в Україні. Зб. Документів і матеріалів. / Відп.ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

51. До історії міжнаціональних процесів в Україні (1920–1930 рр.). Документи і матеріали // Український історичний журнал. – 1990. – № 6–12; 1991. – № 1, 2; 1992. – № 12; 1993. – № 2, 3.

52. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. (Відп. ред.П.С. Сохань). – Вип. I. – К., 1997. – 167 с.

53. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду. 1924–1928, 1929–1937 рр.

54. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. документів і матеріалів. / Ред. кол. : С.В.Кульчицький та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 734 с.

55. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. – Т.І. 1918–1941. – К.,1976. –1007 с.

56. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. Вид. 2-е. – К., 2006. – 310 с.

57. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Х., 1928. – 210 с.

58. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. У 2-х т. – Т.І. 1917–1959. –К., 1960. – 882 с.
59. Міські селища УСРР.Збірник статистично-економічних відомостей.–Х.,1929.–253 с.
60. Национальная политика ВКП (б) в цифрах. – М., 1930. – 138 с.
61. Національні меншості на Україні (Реєстр селищ).ЦСУ УСРР. –Х., 1925.– 65 с.
62. Первое Всеукраинское совещание по работе сред национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. –Х., 1927.– 231 с.
63. Україна: статистичний щорічник на 1929 рік. – Харків, 1929. – 400 с.

IV. Дисертації та автореферати

64. Мучник А.М. Єврейський кредитно-кооперативний рух в Україні: етнополітологічний аспект. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. –К., 2006. – 20 с.
65. Найман О.Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917 – 1925). Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. –К., 2000. – 23 с.
66. Орлянський В.С. Реалізація політики коренизації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920-1930-ті роки. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 42 с.
67. Сучкова О.Ю. Євреї в Донбасі (20-30-ті роки ХХ ст.). Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк, 2005. – 20 с.

V. Періодичні видання

а) журнали

68. Більшовик України, 1927–1932 рр.
69. Вестник Еврейского университета в Москве. Гл. ред. М. Гринберг.– Москва-Иерусалим, 1993–1997 рр.
70. Глобус, 1927–1929 рр.
71. Ді Ройте Вельт, 1925–1929
- 72.З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал, 1994–2005 рр.
73. Червоний шлях, 1924–1928 рр.

б) газети

74. Діло, 1924–1930 рр.
75. Дер Штерн, 1921–1930 рр.
76. Идішер Пойер, 1922–1930 рр.
77. Ді юнге гарде, 1924–1929 рр.

78. Еврейская трибуна (Париж), 1923–1927 pp.

79. Известия, 1923–1931 pp.

80. Пролетарська правда (Київ), 1927–1929 pp.

81. Соціалістична борозна, 1922–1929 pp.

82. Східний світ, 1928–1929 pp.

VI. Загальна література

83. Абрамович Р. Да или нет: к полемике по национальному вопросу// Социалистический вестник. – Берлин. – 1929. – № 12. – С.10–14.

84. Абрамский Ш. Биробиджанский проект (1927 – 1956). – В сб.: Евреи в Советской России. – Иерусалим: “Библиотека алия”, 1975.

85. Алексеев Г. Против антисемитизма. – М.: Жизнь и знание, 1930. – 247 с.

86. Анин-Шац М.У. Социальная оппозиция в истории евреев. – Рига, 1927.

87. Батурицкий Д.А. Земельное устройство еврейской бедноты.–М.,1929. – 32 с.

88. Бебель А. Антисемитизм и пролетариат. – М., 1923.

89. Бендер Г. Этика иудаизма. – Рига, 1926.

90. Брагин А.Г., Кольцов М.Е. Судьба еврейских масс в Советском Союзе. – М.: ГИЗ, 1924.– 22 с.

91. Вейцблит И. Деражня. Современное еврейское местечко. – М.-Л., 1929.

92. Гольде Ю. Земельное устройство трудящихся евреев. – М., 1925.

93. Горовская Н.Ф. “Еврейский ренесанс” в 20–30-х гг. в СССР (попытка историко-социологического анализа). – В зб.: Холокост на Украине и антисемитизм в перспективе. – Х.,1992.

94. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К.: “Либідь”, 1993.

95. Каган Б.Я. Пять лет Сталиндорфского еврейского района. – М.: Дер Эмес, 1935. – 48 с.

96. Кооперация среди евреев (по данным 1924 г.): Под ред. С.Зака. – Л.: Типография ПУОКРА,1925. –135 с.

97. Кордюк Б. Євреї на Україні. – Мюнхен, 1958.

98. Лерман Д. Молодежь и ОЗЕТ. – М., 1929. – 205 с.

99. Львов-Рогачевский В. Русско-еврейская литература. –Б.м.,1922.

100. Минц Л.И. Безработица среди евреев. – М.,1928. – 56 с.

101. Процесс Шварцбарда в Парижском суде: Сост. И.Будовиц. –Л.,1928. – 77 с.

102. Семашко Н. Кто и почему травит евреев. – М.: ГИЗ, 1926.

103. Финк В.Г. Евреи в поле. – М.: “Молодая гвардия”, 1930. –29 с.

104. Черняк Б.Х. Еврейская лирика советской эпохи. – М.: “Радиоиздат”, 1935.

105. Шахнович М.И. Кому служит “религия Израиля”. – Л.: “Прибой”, 1930.
 106. Эпштейн С. По еврейским поселкам. – Харьков, 1929. – 76 с.
 107. Яковлев А. Паризька трагедія 25 травня 1926 р. – Прага, 1930.

Додатки
Таблиця 1
Єврейське населення СРСР у 1923-1926 роках

Республіки	1923	1926
Україна	1,483,000	1,574,000
Белорусія	423,000	407,000
РСФРР	525,000	603,000
Азербайджан, Грузія та Арменія		51,000
Туркменія		2,000
Узбекістан і Таджикистан		43,000
Всього	2,431,000	2,680,000

Таблиця складена за публікаціями S.M. Schwarz, The Jews in the Soviet Union, 1951, p.15 ; Y.Lestschinsky, Dos sovetishe idntum, 1941, рз.79,80, 85.

Таблиця 2
Основні центри проживання євреїв Радянської України у 1920-ті роки

Місто	1920	1923	1926
Київ	111,000	129,000	140,256

Одеса	190,000	130 000	153, 194
Харків	54,000	---	81,138
Полтава	---	---	18, 476
Винниця			21,816
Дніпропетровськ (Катеринослав)	73,350	---	---
Житомир	---	---	30,000
Бердичів	---	---	30,812
Кременчук	---	---	28, 969

Таблиця складена за публікаціями S.M. Schwarz, *The Jews in the Soviet Union*, 1951, p. 230; Z.Y. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics*, 1972, p. 265; Y.Lestschinsky, *Dos sovetishe idntum*, 1941, pp.79, 80,85.

Таблиця 3

Чисельність єврейського населення по областях України у 1926-1939 роках у кордонах відповідного часу, за даними переписів у тис.чол.

	1926	1939
Україна		
Київська область	276,6	297,4
м.Київ	140,3	224,2
Області		
Винницька	193,8	141,8
Дніпропетровська	93,0	129,4
Донецька (Сталинська)	38,5	65,6
Житомирська	161,3	125,0
Закарпатська	---	---
Запорізька	38,0	43,3
Івано-Франківська	139,7 *	---
Каменець-Подільська	142,4	121,3
Кировоградська	52,0	26,4
Кримська АРСР (у складі РСФРР)	45,9	65,5
Луганська (Ворошиловградська)	11,6	19,9
Львівська	248,0 *	---
Миколаєвська	67,0	60,4
Одеська	214,5	233,2
Полтавська	78,6	46,9
Ровенська	196,0 *	---

Сумська	26,0	16,4
Харківська	87,5	136,7
Херсонська	35,5	---
Хмельницька	46,5	---
Черкаська	---	---
Чернігівська	45,1	31,9
Чернівецька	---	---

* дані по західному регіону України наведені згідно із переписом населення Польщі 1931 року

Підрахунки зроблені за матеріалами Всесоюзної переписи (1926), тт. 9, 10, 11, 12, 13, таб. 6; Евреи в СССР, 1929, таб.22.